ORMOS MÁRIA

MUSSOLINI

ORMOS MÁRIA

MUSSOLINI

POLITIKAI ÉLETRAJZ

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ 1987

Lektorálta
KIS ALADÁR és RÁNKI GYÖRGY

ISBN 963 09 3054 4
© ORMOS MÁRIA, 1987
(4306)

BEVEZETŐ

1883. július 29–1945. április 28. Élt 62 évet. Volt anarchista-szindikalista, nacionál-szocialista agitátor, fasiszta pártvezér, puccsista, diktátor, báb-államfő.

Mussolini történetét sokan megírták. Írásainak és beszédeinek legteljesebb kiadása, az „Opera omnia di Benito Mussolini",[1] több mint 40 kötetes. Szóltak életéről rokonai, barátai, egykori barátaiból lett ellenségei, ismerősei. Számos fasiszta követője dicsőítette, védelmezte vagy bírálta. Nem volt betiltott olasz ellenzéki párt, amelynek képviselői előbb vagy utóbb ne foglalkoztak volna vele. Elemezték politikai pályáját és annak társadalmi, elméleti, jellembeli vonatkozásait kommunisták, szocialisták, liberálisok, haladó és konzervatív katolikusok. Írtak róla újságírók, pszichológusok, szociológusok. És – természetesen – nem kerülhette ki az olasz fasizmusnak és „Ducé"-jának históriáját egyetlen történész sem, aki a XX. század Európájával foglalkozott.

Több történészt vonzott Mussolini alakja az itáliai félszigeten kívül is,[2] de a legnagyobb és legalaposabb munkát magától értetődően az olasz történészek végezték.[3] Csak sajnálni lehet, hogy műveik nagy hányada – részben nyelvi problémák, részben talán éppen a munkálatok részletessége és terjedelmessége miatt – kevéssé került be a nemzetközi tudományos vérkeringésbe.[4] A köztudatba még kevésbé.

A köztudat Mussolini-képe epizódokból áll vagy karikatúraszerű, és ezért kevés tanulságot tartalmaz a fasiszta diktatúra jellegére vonatkozóan. Márpedig egy Mussolini-életrajz akkor lehet érdekes – a szó mind köznapi, mind történelmi értelmében –, ha sikerül mélyen kimutatnia a diktátorszemélyiség és a fasiszta diktatúra kapcsolatát.

1932-ben Mussolini interjút adott egy nemzetközi hírnévnek örvendő német újságírónak, Emil Ludwignak.

A szöveg először német nyelven jelent meg könyv alakban, majd e kiadást követte az olasz változat, illetve egy sor fordítás, köztük a magyar is. Az interjút Mussolini ezekkel a szavakkal fejezte be: „Senkinek sem szabad a sorsot kétszer kihívnia. Egyébként mindenki olyan halált hal, amilyen jellemének megfelel."[5] Bárminek tekintjük is e szavakat (amelyek a Ludwig-interjú olasz változatából mellesleg hiányoznak) – véletlennek vagy próféciának, közhelynek vagy emberismeretnek –, mindenképpen felhívják figyelmünket egy lényeges kérdésre: a sors, a jellem és a történelem összefüggésére. Milyen szerepe volt Mussolini jellemének saját sorsa és az olasz sors, a fasizmus, a történelem alakulásában, s milyen szerepe a megteremtett diktatúra önmozgásának az egyéni jellem és sors kifejletében?

Aki több évtizeddel Mussolininak és rendszerének bukása után e kérdéseket feszegeti, az óhatatlanul beleütközik a Mussolini-metamorfózisok megmagyarázásának nehézségeibe. Ha valóban el akar jutni a megértésig, nem engedheti meg magának a feladat leegyszerűsítését, sem azt, hogy a megoldást ügyes fogásokkal pótolja. Mussolini „olaszos" vátozékonysága, „kispolgárisága", cinikus hatalomvágya, „demagógiája", ideológiai batyuja mind-mind fontos tényező személyiségének és rendszerének alakulásában, de sem az egyik, sem a másik jellemvonás nem nyújt elégséges magyarázatot sem egyenként, sem összességében. Részben azért nem, mert a felsorolt vonások egy részének az ellentéte is felfedezhető Mussoliniban. Így az „olaszság" mellett az olaszellenesség, a diktátori hajlam tövében az opportunizmus, a demagógia mögött – jó ideig – az elemzés igénye. Másrészt azért sem, mert Mussolini jelleme az események, a történések hatása alatt módosult. Annyiban, hogy saját története adottságainak egy részét aktivizálta, míg más adottságai elhalványultak, majd elhaltak.

A következő lapokon megpróbáljuk együtt bemutatni a hajlamokat, a megszerzett gondolati-ideológiai tartalmakat és a történelmi életutat, amelynek végén az elfajulás és a totális emberi-társadalmi kudarc következik. A Mussolini-történetet kísérő belső problémák mellett azonban még azzal a nehézséggel is szembe kell néznünk, amelyet egy olyan személyiség életrajza okoz, akinek élete

mintegy 25 éven keresztül szorosan összefonódott az ország történetével. Könnyen beleeshetünk vagy abba a hibába, hogy az egyéni életút elkülönítésére törekedve megmaradunk a pszichologizálásnál, vagy pedig, hogy éppen ezt elkerüljük, végül is nem Mussolini, hanem az olasz fasizmus történetét kezdjük el írni. Fenyeget az a veszély is, hogy az érdekesség kedvéért elmerülünk az epizódokban, amelyekben Mussolini élete elég gazdag. De az is, hogy az olcsó színességtől szemérmesen tartózkodva, áttesszük a hangsúlyt Mussolini „ideológiai vonalára". Ez pedig – bármennyire fontos is – mégiscsak alá van rendelve annak a „politikai vonalnak", amely a hatalom megszerzése, megszilárdítása, kiteljesedése, majd fokozatos degradálódása, megrendülése és összeomlása folyamatában tárul fel.

Végül is e vizsgálat középpontjában egy személyiségnek a hatalomhoz és az ideológiához való viszonya áll, ami természetszerűleg magában foglalja a hatalom és ideológia egymás közötti viszonyát e személyiség szempontjából. Olyan személyiségről van szó, aki hordozott társadalmi jegyeket (a süllyedő agrárcsalád városiasodott és felemelkedésre vágyó kispolgár ivadékának jellemvonásait), de akit olasz nemzeti sajátosságok is megkülönböztettek, és aki alkatát tekintve egyszerre volt hatalomvágyó és alkalmazkodó. Ezek az egyéni sajátosságok elősegítették mind a hatalom megszerzését, megtartását és kiteljesítését, mind a változó helyzeteknek megfelelő ideológiai rugalmasságot. Mihelyt viszont a már felépített politikai rendszer kezdte elárulni ürességét, majd kétségbeejtően elhibázott voltát és értelmetlenségét, ugyanezek a tulajdonságok a rendszer belső rombolásának eszközei lettek. A hatalomvágy korlátot nem ismerő hatalomakarássá vált, az alkalmazkodás úgy jelentkezett, mint döntésképtelenség, s a „rugalmasság" helyét elfoglalta a tartalmatlan verbalizmus, ami arról árulkodott, hogy az ideológia sohasem volt sokkal több, mint a hatalomszervezés kivetített képe, illetve eszköze.

MUSSOLINI SZOCIALISTA KORSZAKA

GYEREKKOR ÉS IFJÚSÁG

1883. július 29-én egy vasárnapi napon, délután 14 órakor Alessandro Mussolini kovács felesége, született Rosa Maltoni életet adott első fiúgyermekének. A csecsemő a keresztségben a Benito Amilcare Andrea neveket kapta. Mindhárom nevet forradalmárok tiszteletére választotta az ifjú apa. A Benito név a mexikói Juarezt idézte, a másik kettőt Amilcare Cipriani, illetve Andrea Costa olasz munkásmozgalmi vezető hagyományozta a gyermekre.[1]

Benito Mussolini Romagnában, közelebbről a Predappio községhez tartozó Dovia faluban látta meg a napvilágot. Apja háza három helyiségből állt. Az egyikben tantermet rendeztek be, ahol Rosa Mussolini oktatta a falu legapróbb nebulóit a betűvetésre, a másik a szülők szobája volt, a harmadik a konyha, ahol később Benito, majd öccse, Arnaldo is fekhelyet kapott.

Mussoliniék szegények voltak egy olyan vidéken, ahol a lakosság többsége náluk szegényebb volt. Olaszország ekkoriban nagy földszűkében szenvedett. Az idegen uralom alól éppen csak felszabadult és éppen csak egységesült országban már megkezdődött az iparosodás, ez azonban még nem öltött nagy méreteket. Az első nagyüzemek még nem sok munkáskezet foglalkoztathattak, ezzel szemben változatlan maradt a birtokrendszer. A parasztok többségét kisparcellás farmerek, felesbérlők és napszámosok alkották.

Eredetileg maga a Mussolini család is a kisbirtokos parasztok közé tartozott.[2] Mussolini 1932-ben, már említett interjújában, származásáról szólva kijelentette: „Az életben mindig az adta nekem a legnagyobb adukat, hogy a népből jöttem."[3] A földet Benito Mussolini nagyapja vesztette el; valószínűleg azért, mert – mint annyi más olasz paraszt – ő sem tudott boldogulni, eladósodott, és

kénytelen volt megválni a földtől. Mussolini apja, Alessandro, ugyanebből az okból ment el mesterséget tanulni, hiszen ez mégiscsak jobb és biztosabb kenyeret adott, mint a napszám.

Az anyai rokonságról keveset tudunk. Rosa Maltoni apja „veterinario-empirico", vagyis képzettség nélküli állatorvos volt.[4] A lányt, aki elvégezte a tanítóképzőt, nemigen akarták hozzáadni Mussolinihoz, a kovácshoz. Annál kevésbé, mert a vallásos Maltoni családban nem nézték jó szemmel Alessandro vallástalanságát és politikai tevékenységét.

Maltoniék végül mégis engedtek. Rosa átköltözött Doviába, a kisebb szegénységből a nagyobba. Nem tudni, mennyi munkája volt Alessandro Mussolininak, de túlságosan sok nem lehetett; az asszony tanítói fizetése mellett nem sok pénz folyhatott be a családi kasszába. Alessandro ideje java részét a politikának szentelte. 1874-ben, amikor először részt vett a parasztmegmozdulásokban, 18 éves volt, s 1902-ig aktív politikai tevékenységet folytatott.

Az 1870-es években Olaszországban széles körben hatott Bakunyin anarchizmusa.[5] Miután Bakunyin 1861-ben szerencsésen megszökött Szibériából, több nyugat-európai országban tartózkodott. Szívesen élt Olaszországban is, ahol sok barátra tett szert már a hatvanas években. Gondolkodásában ebben az időben fontos változások mentek végbe. Marx proletárdiktatúra-elméletének hatására, illetve annak tagadásaként ekkoriban dolgozta ki államellenes tanait és tett kísérletet a társadalmi együttélés olyan formáinak megtalálására, amelyek feleslegessé tesznek majd minden központi hatalmi szervezetet. Bakunyin úgy vélte, hogy a népre nem szabad, de nem is lehet kiagyalt sémákat ráerőltetni. A néptömegek ösztöneiben és ösztönös törekvéseiben benne rejlő lehetőségekből kiindulva kell a társadalom szervezetét átalakítani, vagyis a szervezetet alulról felfelé kell megépíteni. Önkéntes, természetes szakmai társulások egyesülnének föderációkba, ezek területi, a területiek nemzeti, majd végül a nemzetiek nemzetközi egységekbe. A társadalom törekvéseit – hirdette Bakunyin – elméleti konstrukciókkal éppen úgy nem lehet megszabni, mint a természet törvényeit. A szocialisták egyet tehetnek csu-

pán: elősegíthetik annak a nagy morális erőnek a kibontakozását, amely a nép cselekvéséhez, a nagy lázadás megvalósításához vezet. Ha viszont a szocialisták – miként azt Marxról és elvbarátairól hitte – nem a társadalom életéből és természetes igényeiből indulnak ki, úgy olyan szocializmust hoznak létre, amely maga is „szabadság nélküli", vagyis nem más, mint „rabság és állati állapot".

Bakunyin anarchizmusának hívei nem alakítottak szervezett tömegpártokat. Az anarchista tanok inkább klubszerű csoportokban terjedtek, elsősorban Spanyolországban, Dél-Franciaországban, Svájcban és Olaszországban. Ez az anarchizmus nem volt még sem szakszervezeti jellegű, sem terrorista. S ha Bakunyin az államapparátus belső mozgásának – az államformának, a demokratizálódásnak, a választójognak – nem is tulajdonított jelentőséget, mindenesetre nem zárkózott el a politikai harc elől.

Az 1860-as években Bakunyin hosszabb-rövidebb ideig élt Firenzében és Nápolyban, de híveinek száma Olaszországban csak élete vége felé, az 1870-es években szaporodott meg. Hatása ekkoriban már kiterjedt Milánóra és Bolognára is, s többen visszhangozták elveit a munkásmozgalom első olasz vezetői között. A legjelentősebb anarchista személyek közé tartozott Errico Malatesta, valamint a már említett Andrea Costa. A bakunyinisták megalakították a Szociális Forradalom Olasz Bizottságát, amelynek oroszlánrésze volt az 1874-es zavargások kirobbanásában, azokban, amelyekben, mint említettük, a fiatal Alessandro Mussolini is részt vett.

Ilyen elvek lelkesítették a doviai kovácsot, amikor a szocializmushoz csatlakozott. 1876-ban részt vett a Bolognában rendezett szocialista kongresszuson, ahol megismerkedett Costával és Ciprianival. Ettől kezdve szoros kapcsolatot tartott velük, s mint láttuk, hét év múlva a Mussolini gyerek megkapta az ő keresztnevüket. Alessandro Mussolini nagy szervező és agitációs tevékenységet fejtett ki: Predappióban és környékén nem kis részben az ő nevéhez fűződött az első szocialista szekciók megalakítása. Ez a tevékenység azonban azzal is együtt járt, hogy a Mussolini-házban a rendőrség többször házkutatást tartott, 1878–1879-ben pedig Alessandrót mintegy hat hónapra börtönbe csukták. Szabadlábra helyezése után

rendőri felügyelet alatt állt csaknem négy esztendeig. 1882-ben, bár anarchista nézeteit nem adta föl, ő irányította a körzetben a választási kampányt, és jelentős szerepe volt abban, hogy tisztelt barátját, Costát beválasztották a parlamentbe. 1889-ben a politizálásban oly messzire ment, hogy a kommunális választásokon szövetkezett a liberálisokkal. A koalíció eredményes volt, mert úgyszólván elsöpörte az addigi reakciós-klerikális helyi vezetést. Alessandro tanácstag lett Predappióban és az is maradt 1893-ig.

1889-ben, amikor apjának legsikeresebb és legtevékenyebb politikai korszaka elkezdődött, Benito Mussolini ötéves volt. Alessandrót lefoglalta a munkája a szocialista szekcióban, a városházán; emellett ott volt a számtalan baráti-elvtársi megbeszélés, az agitáció; sőt már bizonyos publicisztikai tevékenységet is folytatott: kisebb tudósításokat és cikkeket írt helyi szocialista újságoknak. Olvasgatnia is kellett, hiszen a tudás a sikeres politikai munka előfeltétele. A lakás megtelt újságokkal, füzetekkel; Alessandro valószínűleg lapozgatta Marx „Tőké"-jének I. kötetét is. A doviai kovácsot helyzete taszította a szocializmus felé, s nem valamiféle intellektuális megfontolás vezérelte. Hogyan is határozhatnánk meg társadalmi helyzetét? Lecsúszott ember volt? Bizonyos értelemben igen, hiszen a birtokos parasztok köréből valóban lecsúszott a csaknem nincstelenek közé. De más értelemben felkapaszkodott ember is volt, mivel – hála a kovácsmesterség elsajátításának – elkerülte a legrosszabbat: azt, hogy szaporítsa akár a falu, akár a város proletárjainak számát. Nem tartozott már a parasztok közé, de a szó korszerű értelmében a munkások közé sem. Olyan ember volt, akit a szociológia „átmenetben lévőnek" tekint, és olykor marginálisnak nevez. Bizonyítja ezt Alessandro Mussolini életformájának változatossága is. Ezt nem a kovácsmesterség határozta meg; Alessandro voltaképpen inkább a politizálást választotta, s mind az ő, mind a család életét jó darabig elsősorban ez határozta meg. Alessandro később öröklés útján hozzájutott egy kis földdarabhoz, de kísérletet sem tett arra, hogy visszaváltozzon paraszttá. Ezt bizonyára már nem is tudta volna megtenni. Később, Rosa Maltoni halála után, új asszonya segítségével egy kocsmát vezetett. Mindenesetre az

1880-as, 1890-es években Alessandro Mussolininek a forradalmi politikai tevékenység mellett nem sok ideje jutott arra, hogy családjának ügyes-bajos dolgaival foglalkozzék. Legidősebb fiának tanúsága szerint később, amikor a gyerekek már felcseperedtek, bizonyos gondot fordított szellemi és politikai nevelésükre. A második fiúgyerek 1885-ben született, és Arnaldo Brescia[6] után az Arnaldo nevet kapta. 1888-ban pedig elfoglalta helyét a családban az egyetlen lány, Edvige.

Rosa Mussolini tanított, újszülöttekkel bíbelődött, intézte a szegényes háztartás ügyeit és vendégül látta – már amivel tudta – férje elvtársait. Benitóra nem sok ideje maradt. A gyerek először azzal rémítette meg a szüleit, hogy hároméves koráig nem szólt egyetlen szót sem. A szülők orvoshoz fordultak. Az orvosnak az az állítólagos jóslata, hogy a gyermek többet fog beszélni, mint kívánatos lenne, mindenesetre hamar beigazolódott. Benito rövid idő alatt megtanult beszélni nemcsak a szüleitől olaszul, hanem pajtásaitól a helyi nyelvjárásban is.

Nagyobb korában Benito csavargásaival okozott gondot. Szabadon nőtt föl, a mező madaraként, s hamarosan a helybeli gyerekbanda vezére lett. Fegyelmezetlen, vad, erőszakos, verekedő és bosszúálló fiú volt. Kisiskolás korában még összeférhetetlenebb lett. Az alsóbb osztályokat Doviában járta. Doviai osztálytársai utólag úgy nyilatkoztak róla, mint olyan gyerekről, aki „nem beszélt, hanem ütött". Benito mindig készen állt a verekedésre, mindig uralkodni akart; vereségét nem ismerte el, győzelmét iparkodott maradéktalanul kihasználni. Eszébe se jutott viszont, hogy tekintélyét az öklén, a fizikai erején kívül alátámassza valami mással is.

Története e pontig tulajdonképpen nem nagyon különbözött sok más fiúgyerekétől, aki fizikailag elég erős, elég ügyes, és ugyanakkor szabadjára is hagyják, s ily módon kitombolhatja uralkodási vágyát és agresszivitását. E jelenséghez azonban szokatlanabbak is járultak. A bandaélet kellős közepén Benito sokszor lődörgött magányosan. Órákon át sétálgatott egyedül, vagy üldögélt egy fa alatt. Anyja igyekezett elplántálni benne a vallás vigaszát, de mint a későbbiek mutatták, eredménytelenül. Ahhoz viszont Benito még túlságosan kicsi volt, hogy bármit is megértsen apja munkálkodásából és eszméiből.

A gyerek Mussolini meglehetősen hozzáférhetetlen volt. Állítólag szerette a muzsikát.

A vele kapcsolatos gondok és a felfelé törekvés valószínűleg együttesen érlelte meg a szülőkben az elhatározást, hogy a gyereket beadják egy jó iskolába. Rosa Mussolini bizonyára nagyon sokat várt a faenzai szaléziánus szerzetesek kollégiumától: fia megfegyelmezését, vallásos szellemű nevelését és elindítását egy megbecsültebb életpálya felé. A faenzai kísérlet azonban súlyos kudarccal végződött. A mező madara kalitkába került. Tilalmak és rendszabályok vették körül: követelmény, fegyelem, engedelmesség és büntetések. Idegenek közé került, többé nem volt bandavezér, s osztálytársai körében a legszegényebbek közé tartozott. Az étkezőben az asztal végén kuporgott, és gyűlölettel lesett az asztal közepe, felső vége, a második és az első kategóriába tartozó diákok dúsabb terítéke felé. „A hangyákat a harmadik osztályú kenyérben még el tudnám felejteni – mondta Ludwignak 1932-ben, tehát negyven év múltával –, de az, hogy mi, gyerekek is osztályozva voltunk, még mindig égeti a lelkemet."[7] Két évet töltött Faenzában, teljes elkeseredésben. Önéletrajza szerint nosztalgikus rohamai voltak, és szünet nélkül a szökésről álmodozott. Nem csoda, ha ebben a lelkiállapotban eszébe sem jutott, hogy a helyzetén eredményeivel javítson. Ellenkezőleg, a lehető legrosszabb diák volt, és állandóan büntették. A vallás iránt nemcsak hogy fogékonnyá nem vált, de valószínűleg itt kapta az igazi mély ösztönzést későbbi, már racionalizált ateizmusához és antiklerikalizmusához.

Sehol egy barát, sehol egy bizalmas. Végül aztán megtörtént a baj. Egy verekedés közben Mussolini előkapta a bicskáját és megsebesítette egyik osztálytársát. A seb nem lehetett veszélyes, a bicska a gyerek kézfejét érte. Az esetnek azonban súlyos következményei voltak Benitóra nézve. A felügyelő tanár a 11 éves gyereket kizárta éjszakára a kollégium udvarára, ahol szabadon engedték a házőrző kutyákat. A gyerek a félelemtől eszét vesztve menekült az ebek elől, végül nagy nehezen be is jutott a házba, ahol egy emberséges nevelő ágyba dugta. Másnapra belázasodott és hallucinált. A fegyelmi ítélet értelmében a negyedik osztályból visszaminősítették a másodikba, az esztendő végéig (ami egyébként nem volt mesz-

sze) a sarokban kellett állnia, és egy hétre magánzárkába dugták. A kollégiumból egyébként nem zárták ki, sőt a visszaminősítést sem hajtották végre. Megkapta negyedikes bizonyítványát, arról azonban szó sem lehetett, hogy Faenzában folytassa tanulmányait.

A forradalmár Alessandro hazavitte rebellis fiát. Tanítatásáról nem mondott le. A következő tanévre a Giosué Carducci kollégium 5. osztályába adták be Forlimpopoliban, s ezt az iskolát Mussolini be is fejezte 1901-ben. Az 5. elemi után három évig az úgynevezett technikai előkészítőbe járt, ami kb. a magyarországi polgári iskolának felelt meg. Ezt követően pedig – ugyancsak három év alatt – elvégezte a scuola normalet, vagyis a tanítóképzőt.

Forlimpopoliban jobban megfért mind a tanulókkal, mind a tanárokkal. Kellemes diák azonban itt sem volt. Egyszerre volt félénk és akaratos, visszahúzódó és heveskedő, sértetten büszke és szemtelen. Minden életrajzírója idéz egy jellemző epizódot, amelynek emléke 15 éves korából maradt fenn. Az irodalomtanárt helyettesítő kolléga azzal ütötte el az időt, hogy fogalmazási feladatot adott a fiúknak, ezzel a címmel: „Az idő pénz." Néhány perc múlva a tanár döbbenten olvasta Mussolini máris beadott „dolgozatát": „Az idő pénz, ezért hazamegyek geometriát tanulni. Nemde logikusabbnak tűnik?"[8] Ezt a szemtelenséget természetesen egyetlen iskola sem nyelhette le, jött a büntetés. A kamaszkorban egyébként megváltozott az incidensek jellege is. Mussolini el-elszökdösött a kollégiumból, és egyúttal kezdett „forradalmár" allűröket felvenni.

Forlimpopoli néhány kilométerre esik csak Doviától. A vasárnapokat, ünnepnapokat Mussolini így otthon tölthette. S amint nőtt-növekedett, egyre többet látott, hallott és értett meg apja munkálkodásából. Idősebb Mussolini esténként felolvasást is tartott a műhely tüzének maradékánál. A család melegedett, Machiavelli-szövegeket hallgatott, és iszogatott egy kis borocskát. Apja eszméi visszhangra találtak Benitóban. Kezdte megtanulni és utánamondani őket. Minderről némi eligazítást adhat az, amit és ahogyan Alessandro írt. Egy 1891-ben megjelent cikkében például az alábbiak olvashatók: „A szocializmus nem más, mint nyílt, erőszakos, morális lázadás a dolgok jelenleg fennálló embertelen rendje ellen. A tudomány az

a fény (excelsior), amely megvilágítja a világot. Az értelem irányítja a hitet. A szabad gondolat fellázad az előítélet ellen, a szabad szerelem felváltja a legális kapcsolatot. Szabad megegyezés kell valamennyi ember között, hogy valóban civilizált életet élhessenek. Majd a valódi igazságosság úrrá válik a földön"[9] Bakunyin felfogásának fenti ismertetése után mondanunk sem kell, hogy a morális lázadásról és az emberek közötti szabad megegyezésről szóló szenvedélyes hitvallás nem egyéb, mint az ő tanainak változata abban a formában, amelyben olasz közvetítők útján eljutott egy jóhiszemű és tanulékony kovácshoz. Itt tulajdonképpen a proletariátus által megvalósítandó paradicsomról volt szó, ami nem követel mást, mint morális elszánást.

Alessandro azonban minden messianisztikus jövőjóslás mellett is hétköznapi módon gondolkodó falusi kovács maradt. A proletariátus az ő szemében azonosult a romagnai szegény néppel, vagyis a napszámosok tömegével. Jól megértette gondjaikat, és tudta, hogy bármikor következzék is be a morális nekibuzdulás, addig mindenesetre az a legjobb, ha érdekeiket keményen védelmezik, és ha közösségeik lehetőleg rendelkeznek a termelés legszükségesebb eszközeivel, így például cséplőgépekkel. Alessandro szerencsés módon belátta, hogy a nagy célhoz, az állam és az egyház nélküli társadalomhoz, az anarchiához a mindennapi harcok útja vezethet csak el.

Mussolini eszmei öröksége – amint erre több életrajzírója rámutat – mindenekelőtt ebből a messianisztikus-anarchista szemléletből állt. A Maltoni család falusi konzervativizmusa és vallásossága viszont nem talált utat Benito szellemi világához. Mussolini szocialista korában hangsúlyozta az apai örökséget, s később sem tagadta le. Apja halála után, 1910. november 26-án cikket szentelt emlékének. Cikkét a következő szavakkal fejezte be: „Anyagi javakból nem hagyott ránk semmit: erkölcsi javakból ránk hagyott egy kincsestárat: az eszmét."[10]

Az otthon hallottakat képzős korában kiegészítette olvasmányokkal is. Húga visszaemlékezése szerint Benito minden kis pénzét újságokra, brosúrákra és könyvekre költötte. Zakója zsebe tele volt nyomtatványokkal. Gyakran húgától is elkunyerálta a perselybe rakott filléreket,

hogy „irodalmat" vásárolhasson rajtuk.[11] Ebben az időben az olvasás, kiváltképp a versolvasás ellensúlyozta Mussolini kifelé irányuló agresszivitását. Személyiségének nagyra törekvése kielégülést talált irodalmi próbálkozásokban, s emellett lefoglalták őt a kamaszkor nagy biológiai rohamai is. Felfedezte a másik nemet, és hatalmas elánnal kezdett hozzá a szoknyák hajkurászásához.

Természetesnek tarthatjuk, hogy amikor szórakozásra vágyva ki-kiszökött a kollégium ablakán – mellesleg hagyományosan összekötözött lepedők segítségével –, a helybeli szocialista kört kereste fel. Hová is mehetett volna máshová? Mivel egyet-mást megtanult a szocialista frazeológiából, mégpedig éppen abból, amely Romagnában népszerű volt, s mivel ügyesen fejezte ki magát, a szocialista körben egyszer-egyszer megkérték, hogy a tánc szünetében mondjon néhány mondatot valamely aktuális témáról. Osztálytársai 17–18 éves korában már szocialistának tartották. Anarchista-szocialista meggyőződésének kifejezésére nem vörös, hanem fekete nyakkendőt viselt. A nyakkendő volt egyébként egyedül „elegáns" rajta; a forradalmiság és a slamposság nála összetartozott. Tanítóképzőbeli éveinek vége felé forradalmi felhívásokat szerkesztett, s nagy népvezérekről írt verseket. Egy alkalommal „osztályforradalmat" is szervezett az osztályban. A diákok engedélyt kértek arra, hogy elmehessenek egy politikai gyűlésre, s természetesen ezt nem kapták meg. Kimondták a sztrájkot és felforgatták a padokat. Az igazgatónak három napjába telt a rend helyreállítása.

Ugyanebben az időben születtek Mussolini első zsengéi, s nemcsak költemények. Első jelentősebb nyilvános szereplésére 1901 februárjában került sor: az iskola őt jelölte ki egy Verdi-emlékbeszéd megtartására. A megemlékezést Mussolini annyira „átpolitizálta", hogy az eseményről néhány sorban az *Avanti!*, az Olasz Szocialista Párt legjelentősebb lapja is említést tett.

Végeredményben a tanítóképzőt Mussolini tisztességgel elvégezte, sőt néhány tárgyból – olasz, történelem, földrajz és pedagógia – kiemelkedő eredményt ért el. Zsebében a tanítói oklevéllel 1901 nyarán elhagyta az iskolát. Bár szocialista meggyőződésűnek tudta magát, eszébe sem jutott, hogy a politikai pályán induljon el.

A dolgok természetes rendje az volt, hogy állást keressen magának.

Hamarosan Mussolininak is tapasztalnia kellett a század eleji Olaszországban általános „helyszűkét". Sokan lódultak ki régi környezetükből, a faluból az új ipari létesítmények fokozódó és akkoriban már rohamos fejlődése láttán, ám az új szerkezet még mindig csak keveseket tudott jobb pozíciókba befogadni. Nagy tömegek emigráltak gazdasági okokból, s nagy tömegek lapultak és szűkölködtek az országban rejtett vagy kevéssé rejtett, teljes vagy részleges munkanélküliségben. Egy olyan fiatalembernek sem volt könnyű állást találni, aki frissen szerezte tanítói diplomáját. Különösen, ha pártfogók helyett egy „rossz hírű" apa állt a háta mögött. Mussolini több álláshirdetésre jelentkezett, de rendre kudarcot szenvedett. A világ határozottan nem rá várakozott. Álláskergető vándorútjáról keserűen számolt be volt osztály- és kollégiumi társának, Sante Bedeschinek, akivel néhány évig levelezésben állt. „Semmi kilátásom nincs, és vegetálásra vagyok ítélve" – írta egyik levelében.[12] Hónapok teltek el reménytelen várakozásban, aminek monotóniáját csak az törte meg, hogy az *I Diritti della Scuola* nevű lap irodalmi mellékletében megjelent Mussolini első írása, „Az orosz regény" című cikk. Nem lehet megállapítani, mely regényekre alapozta Mussolini az értékítéletét. Mindenesetre a cikknek az volt a lényege, hogy – szemben a túlságosan szubjektív olasz, a környezetrajzoló francia, az egyoldalúan nemzeti lengyel regénnyel – az orosz regény visszaadja az élet teljességét. Az orosz művészetnek – hangsúlyozta az ifjú szerző – „célja van". Úgy vélte, hogy a válság, amelyen Oroszország társadalmilag és politikailag átmegy, inspiráló hatással van a művészetekre.[13]

Az a válság azonban, amelyen ő maga ment át, csak individualizmusát táplálta. Helyzetét személyes sértésnek érezte és a legkisebb mértékben sem objektiválta. Elsősorban nem az anyagi gondok nyugtalanították, hanem attól szenvedett, hogy nem cselekedhet szabadon. Ezen úgy próbált túljutni, hogy fölébe helyezkedett a „hétköznapi" magatartásnak. „De nézd csak – írta Bedeschinek –, a filozófia teljesen sztoikussá tett. Szemlélődöm és mosolygok. Mi a mi nyomorúságos létezésünk a makrokozmoszhoz képest?"[14]

Mindez nem akadályozta meg Mussolinit abban, hogy diplomás állástalanként meglehetősen vígan élje világát. A Mussolini családnak ekkoriban kissé könnyebben ment a sora. Benito tétlenkedett, segített egy keveset az apjának, de inkább olvasott, írt, tanult, szórakozott. Latin leckéket vett, hegedült, és a fáma szerint minden bokorban udvarolt. Ha hihetünk a híreknek, nagy sikere volt a lányoknál, asszonyoknál. Ez a fajta siker kitartott mellette élete végéig, annak ellenére, hogy a nőknek – Mussolini saját megjegyzései szerint – nem lehetett sok örömük benne.

Az átmeneti állapot 1902 februárjáig húzódott, amikor – valószínűleg apja segítségével – Mussolini mégiscsak kapott egy helyettes tanítói állást Gualtieri Emiliában. A 2. és 3. osztályos fiúkat kellett tanítania. Nem volt éppen egy sztoikus filozófushoz méltó állás, de állás volt. Iskolai munkáját a tanító úr a hírek szerint nagy nehézségek árán ugyan, de akkor még igyekezettel látta el. Az iskola mindenesetre kétszer is kiküldte értekezletre, először Santa Vittoriába, másodszor Bolognába. Az utóbbi esetről részletesen tájékoztatta barátját, Bedeschit, minthogy tőle kért kölcsön 20 lírát az útra.[15]

Mussolini mindenesetre a kis sikerek ellenére sem érezte jól magát Gualtieri Emiliában. További sorsának alakulását emellett alaposan befolyásolta az az erkölcsi botrány, amely egy férjes asszonnyal szőtt kapcsolata miatt robbant ki. A férj, sőt az egész falu tudomást szerzett a románcról, s ez olyasmi volt, amit egy kis község nemigen tűrt el akkoriban egy elemi iskolai tanítótól. Mussolininak helyettes tanítói szerződése volt, s az iskolai év vége felé nyilvánvalóvá vált, hogy a szerződést nem fogják meghosszabbítani a következő évre. Mussolini ezt már pontosan tudta, amikor 1902 júniusában értesítette szüleit és barátját, hogy Svájcba utazik. A Bedeschinek írt levelében részletesen kifejtette lépésének okait. Anyagi gondokra hivatkozott, megemlítette, hogy a szerződéseseknek nem fizetnek a nyári vakáció alatt. Egyúttal azt is mesélte, hogy Svájcból munkaajánlatot kapott, s ott jó barát várja, aki átsegíti majd a kezdeti nehézségeken.[16] Távozásának igazi okát nem vallotta be a szüleinek írt levélben sem. E levelek alapján csak annyi bizonyos, hogy Mussolini szégyellte a kudarcot, s talán a kudarc

okát is. Anyagi szempontjainak aligha hihetünk, Mussolini ezekre nem sok figyelmet fordított. Ha volt mit ennie és megvehette az őt érdeklő könyveket, nem nagyon törődött a többivel. A svájci ajánlatot és a barátot mások megnyugtatására találta ki, a valóságban sem az egyik, sem a másik nem létezett.

Később maga sem ragaszkodott az eredetileg feltalált indokokhoz. Ludwignak már így nyilatkozott: „Oly türelmetlenül vágytam a világ után, hogy tanítói hivatásomat félredobtam, az apámat a börtönben hagytam – ahonnan persze úgysem tudtam volna kihozni –, és pénz nélkül elutaztam Svájcba munkásnak."[17] Nehéz megmondani, vajon valóban „a világ" utáni vágy volt-e Mussoliniban ilyen ellenállhatatlan. Valószínű, hogy a csavargás és a menekülés vágya egyuttesen hatott. Menekült a számára adott hazai helyzetből. Ez – ha meggondoljuk – csupa olyan elemből tevődött össze, amelyek közül egy sem volt a kedvére. A tanítói hivatást könnyű volt félredobnia, mivel egyáltalán nem érezte hivatásának. Semmi jele annak, hogy az elemi ismeretek oktatását figyelemre méltó és hozzá illő cselekvésnek tartotta volna akár csak átmenetileg is. Minden bizonnyal éppen azért nem akarta vállalni az otthoni ténfergést és az újabb álláskereső hadjáratot, mert a falusi tanítóskodás nem elégítette ki ködös, megfogalmazhatatlan, de mégis állandóan jelen lévő nagyrahivatottsági érzését és ambícióit. 1902-ben, amikor az utazás mellett döntött, valószínűleg világossá vált előtte egy negatívum: az ő helyzetében és az ország körülményei között semmi esélye arra, hogy kitörjön köreiből, és felemelkedjék.

Elindult a nagy kaland felé. Tizenkilenc éves volt, biztos önmagában, biztos a körvonalazatlan sikerben, s nem törődött azzal, hogy senki és semmi sem várja. Induláskor 50 líra lapult a zsebében, amit az anyjától kapott az útra. Mire megérkezett svájci tartózkodásának első állomására, csak néhány fillérje maradt. A határállomáson, a csatlakozó vonatra várva, vett egy újságot. 1902. július 9-e volt. Az *Il Secolo* egyik cikkéből tudta meg, hogy apját a rendőrség letartóztatta a választási zavargások miatt. Alessandro Mussolini ekkor 46 éves volt. Bár utóbb kiderült, hogy a zavargásokban nem volt szerepe, és a bíróság fel is mentette, a tárgyalásig nem helyezték szabad-

lábra. A hat hónapig tartó fogság megviselte a már korosodó embert. Bár elveiről nem mondott le, többé nem vett részt a politikai életben. Fia a határállomáson mérlegelte, visszatérjen-e vagy folytassa útját. Úgy gondolta, hogy csupán valami jelentéktelen ügyről lehet szó, s felszállt a svájci vonatra. Az apa befejezte politikai pályafutását, a fiú pedig elindult feléje.

EMIGRÁCIÓ

Az ismeretlen felé pöfögő vonat a „nagyvilág", gyakorlatilag az aprócska Svájc felé repítette Mussolinit. Hosszabb útra nem telt a pénzéből, s egyelőre nem beszélt idegen nyelveket. Svájcban viszont volt olasz anyanyelvű lakosság, és volt ott egy eléggé népes emigránskolónia is.

Az Olaszország egységesülésével meginduló iparosodás következtében nagy iramban szaporodott a friss, nyomorúságos körülmények közé kényszerített, jogokkal nem rendelkező városi bérmunkás osztály. A fejlődő tőkés ipar azonban, mint tudjuk, egyelőre nem tudta felszívni a falu földtelen napszámos bérmunkásait.[1] Nagy elvándorlás kezdődött, s az emigránsok nem kis része otthonához közel szeretett volna megélhetést találni.[2] Ideális ország volt e célra a szomszédos Svájc. Így történhetett, hogy a századelőn ebben az országban zömmel olaszok töltötték be a „vendégmunkások" szerepét. 1898-ban Olaszországban a munkanélküliség és nyomor szülte elégedetlenség hatalmas sztrájkmozgalomhoz vezetett.[3] Ennek elfojtása után a gazdasági okokból kivándorlókhoz jelentős számú politikai emigráns is csatlakozott, s ezek egy része szintén Svájcban ütötte fel a tanyáját. Minden feltétel együtt volt tehát ahhoz, hogy a svájci olasz bérmunkás csoport szocialista szervezeteket hozzon létre, újságokat adjon ki, és egészében véve az olasz munkásmozgalom egyik jelentős központjává váljon. Mussolini, amikor útját maga is errefelé vette, mindebből valószínűleg annyit tudott, hogy Svájcban biztosan talál olaszokat. Igazság szerint semmilyen alapja: sem képzettsége, sem tudása nem volt ahhoz, hogy akár csak álmodhasson is valamiféle karrierről egy idegen országban. Ezt Mussoli-

ni is sejtette, s először valóban azt kereste, ami elérhető volt: a segédmunkát. De ha a falusi tanítóskodás nem elégítette ki, még kevésbé gondolhatunk arra, hogy meg akart volna maradni a segédmunkásság mellett.

Mussolininak Svájcban nemhogy barátja nem volt, de egyetlen ismerőse sem. Orbéban érte az a szerencse, hogy alkalmazták egy építkezésen. Ám hamarosan kiderült, hogy a kőműves segédmunka nem neki való. Egy hétig tartott ki: napi 12 órát dolgozott, és saját bevallása szerint reggel 6-tól az óramutatót leste, esténként pedig összetört csontokkal zuhant a szalmazsákra.[4] Egy hét múlva kikérte a bérét, és Lausanne-ba utazott. Pénze hamar elfogyott, és nem talált újabb munkát. Céltalanul lődörgött, a híd alatt aludt, míg a negyedik nap reggelén lefülelte egy rendőr. Három napig a rendőrségen tartották csavargás miatt, azután szabadon engedték azzal az ígérettel, hogy Genfbe utazik. Mussolini nem utazott el, viszont az a szerencsés ötlete támadt, hogy felkeresi a svájci olaszok legnagyobb szervezetét, a Kőművesek és Segédmunkások Olasz Szakszervezetét. Addigi élete és tapasztalatai alapján ez a lépés teljesen logikusnak mondható. Ugyanakkor sorsdöntő is volt, mert elindította őt a politikai pályán.

A szocialista szekció titkára gondjaiba vette, egy másik szocialista szállást adott neki, egy harmadik, Tito Barboni pedig, az Olasz Szocialista Párt svájci titkára és az ottani szocialista pártlapnak a *L'Avvenire del Lavoratorénak* a főszerkesztője megnyitotta előtte újságjának hasábjait. Nem egészen egy hónapi hányódás után tehát Mussolini Lausanne-ban segítségre és társakra lelt. Sok év múltán így nyilatkozott a svájci emigráció éveiről: „Talán ez volt életem egyetlen korszaka, amikor nem éreztem magam egyedül."[5]

Szocialista körökben örömmel fogadták a fiatalembert. Olyasvalakit láttak benne, akinek volt bizonyos műveltsége, ügyesen beszélt és fogalmazott írásban is, ezért kincset jelentett a mozgalom számára. Ezt a szerepet azonban helytelen lenne eltúloznunk. Svájc ebben az időben – mint egyébként máskor is – az európai politikai emigráció találkozóhelye volt. A politikai emigránsok között sok, nagyon művelt értelmiségi volt. Nem állíthatjuk melléjük Mussolinit. Talán éppen képzettségének viszonylag ala-

csony szintje és nyelvtudásának ekkori hiányosságai okozták, hogy nemigen találkozott az emigráció nagy személyiségeivel. Amikor a sors egyszer összehozta a belga Vanderveldével, kiderült, hogy bizony, nincs felkészülve a vele folytatandó vitára.

Megkezdődtek Mussolini politikai tanulóévei. Svájcban sajátította el az újságírás alapjait, ott gyakorolta először és eléggé rendszeresen a politikai agitációt, kezdte tanulmányozni a szocialista irodalmat. Svájcban kapott először határozott irányt az a korábbi, még homályos „szocializmusa" is, amelyet addig vallott, de még nem hirdetett. A szocializmus a diák-Mussolini életében mintegy mellékesen, most, 1902-től kezdve már hivatásszerűen jelent meg. Ám a politizálást még ekkoriban sem tekintette élete céljának.

Ezt egyszerűen és magától értetődően a sors, a szükség hozta magával. Azután elmélyítette az új környezet és az önként és szívesen vállalt tanulás. Konkrét irányát viszont a szocializmus különféle áramlatai között a Mussolini által tett választás szabta meg, az a választás, amely a legjobban megfelelt mind az otthonról kapott indításnak, mind pedig személyiségének.

Mussolini – mint egy levelében írta – július 9-én tette a lábát „Dante földjét" elhagyva „Tell földjére",[6] s augusztus 2-án már megjelent első cikke a *L'Avvenire del Lavoratoré*ben. A cikk, „Egy bukás" címmel, a törökországi kurd felkelés leverésével foglalkozott. Írója úgy gondolta, hogy „az Attila korához méltó" mészárlások a világban csak akkor szűnnek meg, ha a „szilárd falanxban" egyesült proletariátus határozza majd meg a társadalom arculatát.[7] Ettől kezdve Mussolini rendszeresen foglalkozott újságírással és rendszeresen tartott előadásokat Svájc különböző városaiban. Úgyszólván mindenütt, ahol jelentősebb olasz település volt. A szocialista szekció titkára 1902 végén beajánlotta őt az Amerikában megjelenő, Serrati által alapított és szerkesztett *Il Proletario* című emigránslaphoz is.

1903 márciusában Mussolini Bernbe utazott, ahol napközben kisegítő munkásként dolgozott, esténként pedig összejöveteleken, gyűléseken szónokolt. Júniusban sztrájkmozgalom kezdődött a berni olasz munkások között, és 7-én gyűlést tartottak, hogy megvitassák az általá-

nos kőművessztrájk kérdéseit. Mussolini is felszólalt, a sztrájk mellett foglalt állást, hangsúlyozva, hogy a burzsoázia elleni harcban nem szabad visszariadni az erőszakos eszközök alkalmazásától.

Ez az állásfoglalás összhangban volt addig írt cikkeinek szellemével. Mussolini életrajzíróinak többsége hangsúlyozza, hogy ezek a cikkek szinte sugározzák az elvakult antiklerikalizmust, ateizmust és monarchiaellenességet. Ám ha áttekintjük Mussolini korai írásait, azt is látjuk, hogy ezek a jellemzők, s mellettük a szocialista reformizmus ellen intézett, már eléggé világosan kirajzolódó támadások egy mélyebb és általánosabb szemléletet fejeztek ki. Lényegében nem mérlegelését és elemzését, hanem morális elítélését egy olyan valóságnak, amelyben az elmaradottság tényezői (a klérus, a monarchia) szorosan összefonódtak a liberális kapitalizmus újszerű reakciójával. Mussolini az anarchista frazeológia segítségével gyakorolta e morális bírálatot. Ekkor már a XX. század első évtizedében járunk, és Mussolininak módja nyílik arra, hogy megismerkedjék az anarchizmus újra- és átfogalmazóinak téziseivel is.

Az anarchizmus iránti rokonszenvét kifejezte már az a cikk, amely 1902. augusztus 30-án jelent meg, és amely Costantino Lazzarinak „A szocialista politika szükségessége Olaszországban" című brosuráját ismertette. A szerző Lazzari forradalmi elmélete mellett foglalt állást, hangsúlyozva, hogy a szocializmus megvalósításához nem a választási eredmények vezetnek el, hanem „az egész országban kifejlődő nagy morális erő". A cikk befejező része így hangzott: „Nincsenek formuláink. Csupán azt kívánjuk, hogy pártunk térjen vissza régi, harcos módszereihez, engesztelhetetlen harciassággal üldözze a fennálló hatalmi tényezőket, nehogy valaha is lesülylyedjen... a paktumokhoz és a kereskedéshez."[6] Mind a „morális erő" kifejlesztésének követelménye, mind a rendszerek és formulák elvetése az anarchizmus legfontosabb, még Bakunyin által megfogalmazott tézisei közé tartozott.

Ugyanakkor az erkölcsi magatartás, a harcos szemlélet, a paktumok elvetése Mussolini számára nemcsak politikai kérdés volt, hanem egyúttal életforma, szemlélet, norma, az új emberi tartalom kérdése is. Több cikké-

ből kiviláglik, hogy a szociáldemokrata-szocialista reformizmust nem abból az egyszerű politikai meggondolásból támadta, hogy általa a szocializmus nem érhető el, hanem azért is, vagy éppen azért, mert véleménye szerint a paktálás aláássa a munkásosztály erkölcsi erejét. Többek között jellemző ebből a szempontból „A század betegsége" című cikke, amely 1903. június 6-án a New York-i *Il Proletario*ban jelent meg. Jellegzetes, ahogyan ezt a betegséget meghatározta. „Szakadás ez aközött, amit prédikálnak és amit gyakorolnak, a gondolat és a tett között; gyávaság, amely meglapul a szokás, a divat, a magatartás mögött; emberek hamis, nevetséges, abszurd tisztelete, ami megtöri az erős jellemeket; arra irányuló törekvés, hogy az áramlatot kövessék, s önnön személyiségüket figyelmen kívül hagyhassák mint az emberi nem valamely termékeny részét."[9]

Mussolini itt a kor szellemével áll perben, amit kisszerű képmutatásként összegez. A formák – a királyság, az egyház, a parlament (s a vele kapcsolatban álló szocialista reformizmus) – nem fejeznek ki tartalmat, s az ember elvesztette átérezhető cselekvési normáit. Ugyanez a helyzet a reformizmussal, amely mást sem tesz, mint számolgat és kereskedik. Ezzel szemben a „valódi" szocializmus lényege Mussolini számára az, hogy „új ember" születik; a mozgalom értelme ennek az új embertípusnak a nevelése. Ezért hirdeti erénynek ebben az időben a türelmet,[10] a várakozást, mert – írja többször is – az ember átformálódása, az új ember megszületése időt kíván.

Mondanunk sem kell, hogy mindez hamisítatlanul anarchista gondolat, s ha az anarchista vezetők új nemzedékére gondolunk, a reformizmus erkölcsi bírálatát sem találhatjuk egyéninek. Néhány további újságcikk azt mutatja, hogy ebben az időben Mussolini találkozott a modernizált anarchista tézisekkel. Így mindenekelőtt azzal a problémával, hogy miként történhet és történjék a gyakorlatban az „új ember" nevelése, milyen módon korbácsolódhat lázadássá a nagy erkölcsi erő. Ezzel kapcsolatban – a modern szociológia nyomában – már 1903-ban felmerül nála a „tömeg" fogalma, s ez a fogalom – bízvást mondhatjuk – állandó helyet foglal el gondolatvilágában, akár a proletariátusról beszél, akár később a fasiszta

harcosokról, akár végül „a" néprõl vagy „a" nemzetrõl. Nagyon érdekes az a megállapítás, amelyet Mussolini a Werner Sombart 1898-as zürichi egyetemi elõadásait tartalmazó kötet ismertetésekor tesz. Ezt írja: „A puccsok ideje, az olyan forradalmak ideje, amelyeket egy tudatos kisebbség vezet a tudatlan tömegek élén, lejárt... Szükséges, hogy velünk legyenek a tömegek, olyan tömegek, amelyek már tudatában vannak annak, hogy miről van szó, és mi a dolgok menetének miértje. Ezt tanítja az utolsó 50 év története. Sürgetõ tehát »a tudat elõkészítése« hosszú, állhatatos, szívós munkával."[11]

A „tömeg" fogalmának felbukkanásakor elsõsorban az érdemel figyelmet, hogy Mussolininál, bár a puccsok bizonyos fajtáját elutasítja, mégsem a tömeg – a nép vagy a proletariátus – a cselekvõ, hanem a *mi*, vagyis az irányító és cselekvõ elit. A modern kor, az utolsó 50 év eseményei azt mutatták, hogy ennek az elitnek szüksége van arra, hogy „a tömeg vele legyen". Voltaképpen nem maga a tömeg érdekes tehát, hanem a tömegre szükség van, hogy az elit elvégezhesse a feladatot. Ezért elkerülhetetlenül türelemre van szükség és nevelni kell a tömeg tudatát. Mussolini foglalkozik e nevelés miként jével is, és arra a megállapításra jut, hogy ez nem történhet racionális úton.

A tömegek formálásán elsõsorban vagy kizárólag a tömeg érzelmi befolyásolását értette.[12] Romantikusnak és szentimentálisnak tartotta a tömeget, s azt gondolta, hogy metafizikája lényegében különbözik a pozitivista metafizikától. „A pszichológia kimutatta – írta egy alkalommal –, hogy az emberi cselekvések dinamikus motívumai az érzelmek." Megint csak azt kell mondanunk, hogy ez a gondolat végigkísérte Mussolinit egész – változatos – politikai pályáján.

Ehhez a világlátáshoz illeszkedett az a forma, ahogyan Mussolini tagadta a fennálló rendet és annak „renden belüli" reformját. Támadta a kisszerûséget és a megalkuvás legfõbb intézményes formáit. A monarchia, a klérus, az álparlamentarizmus és az álparlamentarizmussal kacérkodó szocialista reformizmus elleni fellépés összegezõdött nála forradalmisággá. Mivel a szocialista párt keretében mûködött, felfogása forradalmi szocializmusnak

tűnt, a valóságban azonban egyre erősebben nyomta rá a bélyegét a modern anarchizmus.

Mussolini támadási irányát egyébként nemcsak az általános olasz valóság szabta meg, de indokolták addigi személyes élményei is. Ha belegondolunk, odahaza a reakciónak csak a hagyományos formáit ismerte meg: a falusi problémákat, az egyházi reakciót. A város kérdéseiről, a proletariátus léthelyzetéről nem volt tapasztalata. Mielőtt Svájcba érkezett volna, nagyvárost is csak egy-két napos, ritka ott-tartózkodások alkalmával látott. A tőkével először Svájcban találkozott.

Mussolini itt egyre harcosabb szocialistaként lépett föl. Segítségére volt ebben a svájci rendőrség is. Az említett berni sztrájkmozgalom miatt ugyanis 1903. június 18-án letartóztatták, majd a svájci rendőrök 30-án a határra kísérték és átadták olasz kollégáiknak. Az utóbbiaknak azonban nem volt vele elszámolnivalójuk, és útjára engedték. Mussolini nem habozott: még aznap felült egy Svájcba tartó vonatra. A börtönviseltség – még ha rövid volt is – nagy hasznára vált a munkásmozgalmi környezetben. Növelte tekintélyét, és elvitte hírét a hazai elvtársak közé is. A „Mussolini-esetről" beszámolt az *Avanti!*, így még több agitációs munka és még több siker várta, mint korábban.

1903 októberében kénytelen volt svájci tartózkodását megszakítani. Anyja súlyosan megbetegedett, és apja kérte, hogy menjen haza. Rosa Mussolini valóban igen rossz állapotban volt, de a pesszimista jóslatok ellenére felépült, s így Mussolini decemberben már visszatérhetett a „hontalanságba". Igazság szerint már alig várta, hogy visszamehessen. Otthoni tartózkodását viszont felhasználta arra, hogy franciából lefordítsa Kropotkin egyik gyűjteményes kötetét, ami a következő év tavaszán meg is jelent. E munka jelezte, hogy Mussolini Svájcban megalapozta francia tudását, amit aztán odáig fejlesztett, hogy sikeres nyelvvizsgát tehetett.

Kropotkin művének lefordítása egyben újra megmutatja Mussolini vonzódását az anarchistákhoz. Kropotkin volt ugyanis a második nagy orosz anarchista gondolkodó, aki Nyugat-Európában tevékenykedett.[13] Emigrációja éveiben (1917-ig) Kropotkin az anarchizmus újrafogalmazója lett. Nem lépett az Oroszországban erősödő terroriz-

mus útjára, hanem alapjában Bakunyin centralizmusellenes, morális-utópisztikus elveit követte. A tant azonban általánosította, mintegy rendszerbe foglalta. Abból indult ki, hogy a társadalom, éppen úgy, mint a természet, organizmus. Megvannak tehát a maga áthághatatlan törvényei, s ezeket ugyanolyan egzakt tudományos eljárásokkal lehet és kell feltárni és magyarázni, mint a természet jelenségeit és törvényeit. Felfogása szerint két döntő erő hat mind a természetben, mind a társadalomban: Darwin konstrukciójával ellentétben nála az egyedek, a specifikumok harcát kiegészíti az együttműködés, a kölcsönös segítség, ami nélkül mindenre és mindenkire már régen a pusztulás várt volna. Az együttműködési ösztön éppúgy életösztön, mint a létért folytatott küzdelem, s éppen olyan erős, mint a másik. Kropotkin úgy vélte, hogy ez a társadalmi törvényként ható ösztön olyan valami, amire a jövőt, az elnyomatás és osztályharc nélküli társadalmat építeni lehet. Feltevése szerint az alapkérdés nem az, hogy mi történik a megtermelt értéktöbblettel, vagyis hogy azt az egyes tőkés vagy pedig az államhatalom sajátítja-e ki, hanem az, hogy egyáltalán létezik olyan hatalmi szerv, amely – a szükséglettől és a fogyasztástól függetlenül – kikényszeríti az értéktöbblet előállítását. A feladat az ő szemében nem abban állt csupán, hogy a termelőeszközök tulajdonát átalakítsák, hanem mindenekfelett abban, hogy a társadalom kizárja a kényszerítő hatalmi szerv, az állam létezését.

Kropotkin részt vett az anarchista szervezkedésben, szerkesztette a *La Révolte* című lapot, meggyőződéséért nagy személyes kockázatot is vállalt, végeredményben azonban nem vált hivatásos forradalmárrá. Megmaradt tudósnak, nem vetette bele magát a politika sűrűjébe. Mégis éppen elég üldöztetést kellett elszenvednie. Hároméves börtönbüntetését töltötte Franciaországban, amikor egyik barátja, Elisé Reclus francia földrajztudós kötetben kiadatta a *La Révolte* Kropotkintól származó vezércikkeit. A kötet címe: „Les paroles d'un révolté". Ennek a műnek a fordítására szentelte idejét Mussolini, amikor 1903 végén a szülői házban tartózkodott.

1904 áprilisában, a mű olasz megjelenése után, Mussolini ismertetést is irt róla a milánói *L'Avanguardia Socialista* című lapnak.[14] Ebben a cikkben a reformizmus kilá-

tástalanságával a Kropotkin-féle forradalmiságot állította szembe. Az ő gondolatait követve jósolta meg a soron lévő forradalom jellegét és a körülményeket, amelyek között lejátszódhat. „A most következő forradalom – olvasható itt – különbözni fog a megelőzőktől, mert általános lesz, és a burzsoázia kisajátításához, valamint az állam felszámolásához kell elvezetnie. Valószínűleg a központi hatalom szétesésével fog kezdődni, egy olyan háború után, amelyet a nemzetközi piacokon való gazdasági uralomra irányuló kölcsönös féltékenykedés provokál majd ki." Mussolini nemcsak ebben a megfontolt jóslatban, hanem az állam felszámolása és helyettesítése kérdésében is követi és elfogadja ekkoriban Kropotkin eszméit. Ezen az alapon azután szembefordul a reformista szocializmussal és megállapítja, hogy „a szocialista párt többé nem a proletariátus éber élcsapata, hanem az elégedetlenek heterogén gyülekezete, minden érdek kifejeződése, egy nagy pietista mozgalom. A burzsoázia megnyugodott, és tegnapi ellenségei előtt nagyvonalúan szélesre tárja a törvényhozási engedmények kapuit, hogy a hiteles szocializmus zátonyra fusson a képviseleti rendszernek és parlamentáris szerveinek kompromisszumaiban."

Doviából visszatérve Svájcba, 1904 márciusában Mussolini ismét Genfben tűnt fel, s ez a genfi tartózkodás – úgy tűnik – nagy jelentőségű volt életében. Március 18-án a genfi szocialisták megemlékezést tartottak a párizsi kommünről, amelyen megjelent számos emigráns. Felszólalt Vlagyimir Iljics Lenin, s a szónokok között volt Benito Mussolini is. Mussolini azonban – ha elhihetjük egy későbbi, Ludwignak tett kijelentését – nem szentelt figyelmet a kicsi, erélyes orosz munkásmozgalmi vezetőnek, sőt akkor még azt sem tudta, hogy kicsoda. Lenin ugyan e kérdésről soha nem nyilatkozott, de nagyon valószínű, hogy a lényegében véve műveletlen, fellengzős olasz ifjú még kevésbé kelthette fel az ő érdeklődését. Mussolini megismerkedett azonban Angelica Balabanoffal (eredetileg: Balabanova), s ennek az ismeretségnek a továbbiakban nagy szerepe volt életében. Mussolini később azt állította, hogy soha nem volt barátja. Ezt el is fogadhatjuk, mivel soha sem fűzte senkihez olyan meleg érzelmi szál, amely a barátság sajátja. A kulturált, intelli-

gens, számos nyelven beszélő, de egyáltalán nem vonzó külsejű forradalmár lányhoz szexuális kötelék sem igen fűzte Mussolinit. Ebben az esetben tehát valóban a legjobb, ha szellemi kapcsolatról beszélünk, amelyben Balabanoff töltötte be az inspiráló, sőt a pedagógus szerepét. Ezt a kapcsolatot Balabanoff később a maga részéről azzal indokolta,[15] hogy megragadta őt a fiatalember szenvedélye, elesettsége, betegsége és elszántsága. Mussolini forradalmiságát csak hangsúlyozta elhanyagolt külseje. Ebben az időben oly gondozatlanul futkosott a világban, ahogyan egy munkás soha nem tette, ha összejövetelre, gyűlésre ment, vagy ha beköszöntött a vasárnap.

Balabanoff védencét ellátta filozófiai és szociológiai művekkel: mindenekelőtt kezébe adta Marx és Engels írásait. Segítségére volt Mussolininak a német nyelv tanulásában és a németről olaszra fordításban. Neki köszönhette Mussolini, hogy megbirkózott Kautsky egyik művével, amely azután 1904-ben „All'indomani della rivoluzione sociale"[16] címen folytatásokban megjelent. Később lefordította Wilhelm Liebknechtnek Marxról és a történelmi materializmusról szóló írását.[17] Balabanoffnak köze lehetett ahhoz is, hogy 1904 májusában Mussolini beiratkozott az egyetemre és néhány hónapig eljárt az előadásokra; többek között Vilfredo Pareto kurzusára. A nagy olasz szociológust mindvégig nagyra becsülte (Pareto 1923-ban meghalt), egy előadásáról cikket is írt, s hivatkozott egy-egy megállapítására. Annak azonban nem mutatkozik jele, hogy Pareto tudományos elméletét megértette volna, vagy akár csak megpróbálta volna követni. Ebben is, mint annyi másban, megmutatkozott, hogy Mussolininak nem volt hajlama az elmélyültségre. Mint maga írja 1904 nyarán: „megemésztett... egy egész könyvtárat".[18] Hinni lehet, hogy ezt a könyvtárat inkább felfalta, mintsem megemésztette volna.

1904 elején Mussolini szert tett egy másik fontos ismeretségre is. Ekkor tért vissza New Yorkból Serrati, és egyelőre megállt Svájcban. Serrati forradalmi, internacionalista szocialista volt, így Mussolinira gyakorolt hatása csak megszilárdította az utóbbi türelmetlenségét minden „összeegyeztetéssel" és „kibékítéssel" szemben.

Mussolini tehát kapcsolatba került Marx és Engels koncepciójával, s nem messze volt az idő, amikor határozot-

tan leszögezte: álláspontja marxista álláspont, sőt, az ő álláspontja a marxista álláspont. Marxizmusának értelmezéséhez azonban figyelembe kell vennünk két fontos szempontot. Az egyik, hogy a gazdasági elemzést, amelyyel Marx társadalmi mondanivalóját megalapozta, Mussolini nem tanulmányozta, sőt, amikor Marxra hivatkozott, sohasem ezt az elemzést állította előtérbe.[19] Marxot éppen úgy, mint az anarchistákat, elsősorban mint a forradalom és az új világ hirdetőjét értékelte. Mindig magával hordott egyébként egy Marxot ábrázoló plakettet, ami az amulett szerepét töltötte be nála. Így – s ez a második szempont, amelyet szem előtt kell tartanunk – arra sem volt lehetősége, hogy megvizsgálja a kapitalizmus természetében végbement változásokat és azokat egybevesse a Marx által megállapítottakkal. Megelégedett azzal, hogy a reformistákkal szemben habozás nélkül Marxot, a forradalmárt vette védelmébe. Könnyen megengedhette, hogy Marx esetleg tévedett gazdasági kérdésekben, annál is könnyebben, mert ezeknek nem volt jelentőségük az ő szemében.

Jelentősége volt viszont számára annak, hogy milyen politikai következtetéseket lehet levonni a kapitalizmus új helyzetéből. Az új körülmények számbavétele elkerülhetetlen volt, hiszen a világ és benne a munkásmozgalom is elmozdult a Marx által vizsgált pontról. Marx tanítását alkalmazni kellett az imperializmus és az azóta kibontakozott munkásmozgalom új viszonyaira. A szocialista és szociáldemokrata áramlatok mind ezzel kísérleteztek a maguk módján, s Mussolinira az várt, hogy válasszon ezek között az áramlatok között.

A különböző nézetek védelmezői ez idő szerint többnyire maguk is csak a módosítások szükségességét ismerték fel; érvényes következtetésekre sokkal kevésbé jutottak. Megpróbálták Marx tanait az új viszonyokra alkalmazni a reformisták, és Nyugat-Európában gyakorlatilag az ő irányuk kerekedett felül. A Marx-revízió reformista képviselői – közöttük az első helyen Eduard Bernstein[20] – úgy vélekedtek, hogy a kapitalista társadalom élettartama hosszabb, rugalmassága nagyobb, mint Marx feltételezte. Bernstein szerint a termelés mennyiségének csak igen magas fokán lehet arra gondolni, hogy valóban felszámolják az osztálykülönbségeket. Ellentétben az

anarchistákkal, ő az előrehaladás módjának nem a proletariátus érzelmi nevelését és a forradalmi katasztrófapont felé vezérlését tekintette, hanem a reformokat, amelyek segítségével a munkásosztály mind több helyet, köztük vezető helyet hódít meg az államban és a társadalomban. Nem a cél elérése a lényeges tehát, hanem a mozgalom, amely előrevisz az eszmény felé.

Ezt a bernsteinizmust tekintette Mussolini paktumpolitikának, kiegyezésnek a burzsoáziával, kereskedésnek a nagy forradalmi eszmékkel. A szocialista és a szociáldemokrata pártok kebelén belül egy vagy több másik szárny mindenütt harcban állt a reformizmussal. A forradalmi szocialisták (illetve szociáldemokraták) kitartottak a reformmal szemben a forradalom gondolata mellett. A forradalom elérésének és megvalósításának módját tekintve azonban, ha különböző módon is, de mégis eléggé egységesen tanácstalanok maradtak. A munkásmozgalmi baloldal meglehetősen szűkölködött a forradalmi gyakorlat megújításához szükséges gondolatokban.

Lenin a századelőn kezdett hozzá az új jelenségek elemzéséhez és a tanulságok levonásához. Irányzata 1903-ban többségre jutott ugyan az orosz szociáldemokrácián belül, nemzetközi méretekben azonban álláspontja még kevéssé volt ismert és még kevésbé elismert. A leninizmus a II. Internacionálén belül kisebbségbe szorult az első világháború kitöréséig, hatása majd csak a háború alatt és főként 1917, a sikeres oroszországi forradalom után bontakozott ki. Ekkor magához is vonzotta az európai szocialista mozgalom forradalmi szárnyainak jó részét.

Nyugat-Európában is jelentkezett azonban egy új áramlat, amely a reformistáktól eltérően olyan Marx-revíziót próbált végrehajtani, amely érintetlenül hagyja a marxizmus forradalmiságát. A magát szindikalistának vagy forradalmi szindikalistának nevező irányzat tulajdonképpen a marxizmus és az anarchizmus egyesítésén fáradozott. A hagyományos, „tiszta" anarchisták nem hivatkoztak Marxra, hanem hadakoztak ellene. Ugyanakkor a centralizálás minden formájának elutasítását kiterjesztették a munkásosztály szervezeteire is: nem hoztak létre sem szakszervezeteket, sem a szó korabeli értelmében vehető munkáspártot. A XIX. század végén keletkezett

modernizált anarchista irányzat megteremtette a hivatkozási lehetőséget Marxra, sőt a reformistákkal szemben megpróbálta Marxot, a forradalmárt magának kisajátítani. A szindikalizmus azonban Marx államelméletét ugyanúgy mellőzte, mint az anarchizmus. A korábbi anarchizmustól végeredményben egyetlen fontos vonásban különbözött, abban, hogy a munkásosztály nevelését már nem bízta kizárólag „az érzelemkiváltás történelmi iskolájára", hanem a forradalomra való felkészülés helyét a szakszervezetben jelölte meg (a latin nyelvekben: syndicat, sindicato stb.).

A szindikalizmus, forradalmi szindikalizmus vagy anarchoszindikalizmus Franciaországban és Olaszországban vert gyökeret; legjelentősebb teoretikusa a francia Georges Sorel és az olasz Antonio Labriola volt. Sorel írásai – a híressé vált „Réflexions sur la violence"-tól (Gondolatok az erőszakról) a „Matériaux d'une théorie du prolétariat"-ig (Anyagok a proletariátus elméletéhez)[21] – túlságosan akadémikus művek voltak ahhoz, hogysem népszerű olvasmánnyá válhassanak. Sorel néhány szerencsésen eltalált bűvszava mégis messzire elhatolt. Ilyen volt mindenekelőtt maga a „szindikátus", továbbá a címadó „erőszak", valamint a „mítosz". Sorel kifejtette, hogy a munkásosztálynak el kell sajátítania mindazt, amit a tőkés termelés kialakított a termelés szervezésében, színvonalában, technikájában. Ki kell fejlesztenie emellett egy új, magasrendű erkölcsiséget. E két feltétel nélkül a kapitalizmust követő társadalom nem haladhatná meg az előzőt. A két feltétel a szakszervezetben, a szindikátusban jöhet létre, amely egyúttal az új társadalmi rend csírája. A nagy kisajátítási folyamat csak magának a munkásosztálynak lehet a műve; a tömeget egy élcsapatnak kell vezetnie és „edzenie". A forradalom „gimnasztikája" az általános sztrájk. Ki kell küszöbölni az értelmiségieket – vélte e született értelmiségi –, mert ők csak a kispolgáriság szellemét viszik be a munkásmozgalomba. Sorel szerint társadalmi cselekvés nincs mítosz nélkül. A munkásmítosz az erőszak és az általános sztrájk.

E Franciaországban megfogalmazott gondolatokat viszonylag könnyen befogadta az olasz munkásmozgalom egyik szárnya. Az, amelyet fogékonnyá tettek erre az anarchizmus korábbi változatai. A *L'Avanguardia Socia-*

lista, az a milánói lap, amelynek Mussolini 1903-ban dolgozni kezdett, Antonio Labriola és a milánói szindikalisták kezén volt. Sorel nagyra értékelte Labriolát, Labriola pedig Sorelhez hasonlóan elméletellenes, értelmiségellenes volt, s a szocializmust mindenekelőtt „lelkiállapotnak" tekintette.[22] 1903 elején a szindikalisták többségre tettek szert a milánói területi vezetésben. Amint 1892-ben és 1898-ban, úgy 1904-ben is az anarchizáló szindikalistáknak volt oroszlánrészük egy nagy sztrájkmozgalom kirobbantásában és vezetésében.

Mussolini dolgozott a svájci *Il Risveglio – Le Reveil* című lapnak is, amelyet Luigi Bertoni irányított. Bertoni – Mussolini egy 1912-ben írt cikke szerint – „a nemzetközi anarchizmus legkiválóbb gondolkodó főinek egyike volt".[23] Mussolini a *Le Reveil* számára fordította le Kropotkin már említett művét, majd évekkel később, 1911-ben ugyancsak tőle a „La Grande Révolution" (A nagy forradalom) első kötetét. Szimpátiáját már ezek az adatok is jelzik, választását azonban a munkásmozgalom különféle áramlatai között még pontosabban megjelölik írásai.

Mussolini az adott helyzetben habozás nélkül a forradalmárokat választotta, s azok körében a lelkileg, a morálisan szocialistákat – szemben a paktálókkal, az okoskodókkal, az entellektüelekkel, a pozitivistákkal, de ez idő szerint az „ortodox" marxistákkal is. 1904-es cikke már azt is világossá teszi, hogy miután megismerkedett az „öreg" anarchisták nézeteivel, kapcsolatba került az új anarchisták, vagyis a szindikalista Sorel „reflexióival" is. Az első ilyen cikk Lassalle halálának 40. évfordulója alkalmából a *L'Avanguardia Socialistá*ban látott napvilágot 1904. augusztus 20-án. Ebben Mussolini ismerteti Lassalle tételeit és életének főbb eseményeit, majd írását így fejezi be: „Ma az ő »önkéntes szövetségei« átalakultak »munkás szindikátusokká«, amelyek nem kérnek az állami hitelből, hanem felkészülnek a társadalmi forradalomra, hogy kisajátítsák a burzsoáziát. A lassalle-i ideológiai koncepció túlhaladottá vált, s maguk a munkások, akik egykor elfogadták, a marxizmus soraiba lépnek." Végül az utolsó két mondat idézet az akciófilozófia hirdetőjétől, Jean Guyau-tól: „Az élet csak akkor marad fenn, ha terjeszkedik. Élni nem annyi, mint számítgatni; élni annyi, mint cselekedni."[24]

Ha ez a szöveg nem győzne meg bennünket arról, hogy a Mussolini által ez idő tájt képviselt marxizmus tulajdonképpen Sorel és Labriola, vagy általánosabb értelemben a szindikalisták marxizmusa, akkor az utolsó kételyt is eloszlatja „A megoldó válság" című cikk. Mussolini itt a maga módján összefoglalja a szocializmus történelmi fejlődését, majd kijelenti: egy új, mélyen „arisztokratikus" szocializmus van keletkezőben, amely kizárólag egy osztály, a feláldozott osztály érdekeivel törődik. A továbbiakban e folyamat fatalitását fejtegeti, majd leszögezi, hogy ez az új, arisztokratikus szocializmus nem más, mint a szindikalizmus. A győzelemnek pedig két feltételét jelöli meg. „Első: a burzsoázia a hanyatlás felé menetel; második, a proletariátus elsajátítja az ahhoz szükséges szokásokat, hogy felváltsa a burzsoáziát a gazdasági termelés birodalmában és a társadalom morális vezetésében. A szocialista akció akkor feloldódik a differenciálódás és integrálódás kettős folyamatában." Differenciálódik a burzsoá világtól és integrálja az intellektuális és erkölcsi erőket. „A választási harc – vonja le a következtetést a parlamenti küzdelmekre nézve – így mellékessé, a politikai agitáció egyszerű eszközévé válik pártéletünkben: nem azért, hogy elérjük a polgári társadalom »progresszív átalakulását szocializmussá«, hanem hogy az »kimerítse« külső szerkezetének minden lehetséges változatát addig a napig, amelyen azért, hogy »megváltoztassuk«, »meg kell szüntetnünk«."[25] Látható, hogy Mussolinit Sorel szövegei ihlették, s az is, hogy szindikalistának vallotta magát. Pozitívan tudjuk egyébként, hogy Sorel reflexióit Mussolini akkoriban olvasta először. A szocialista pártot vezető reformista többség és a forradalmi szindikalisták közötti választóvonalat nemcsak világosan látta, de arra is kész volt, hogy az ellentétet szakítással pecsételjék meg. Hangsúlyozta, hogy az „egység" nem szentség, sőt az egység mindenáron való fenntartása a párt tehetetlenségére vezet. „Jobb lenne tehát a tisztességes szakítást választani a házasságtöréssel szemben" – írta.[26]

Mussolini személyében 1904-ben, a svájci emigráció vége felé, egy 21 éves kezdő hírlapíró áll előttünk akarástól csillogó szemekkel, kopott gúnyában, fekete nyakkendővel. Helyét a nagyvilágban nem sikerült megtalálnia, az

adott világ továbbra sem az ő világa. Új világot, új társadalmat és mindenekelőtt új embert hirdet, sőt követel. Gyűlöli a számára gátat emelő formákat, intézményeket. Lázadó: felsorakozik tehát a korabeli lázadás zászlója mögé, s ez nem más, mint a nemzetközi proletárforradalom zászlaja anarchoszindikalista színekben. Mindazonáltal a hivatásos zászlóvivő tisztére még nem kötelezte el magát. Eszmét választott, a forradalmi szindikalizmust, végleges hivatást vagy foglalkozást azonban még nem. Svájci tartózkodásának végén épp olyan gyökértelen, mint az elején volt. Egyetlen szocialista lap sem kínált fel neki szerkesztői állást. A 21 éves Mussolini újabb döntés előtt áll: merre tovább?

HAZATÉRÉS

1904 végén, Svájcban, Mussolini mérlegelte lehetőségeit. Próbálkozása nem vezetett eredményre az amerikai *Il Proletario*nál. Svájcban beletalált ugyan környezetébe, karrierjét azonban nem tudta megalapozni. Elmélyedésre, hosszan tartó vizsgálatokra alkati és anyagi okokból nem tudott vállalkozni, szépirodalmi kísérletei nem szárnyaltak feljebb iskolás próbálkozásoknál. Nyilvánvalóvá vált, hogy sem a tudomány, sem az irodalom világában nem képes társadalmi kitörésre.

Mindamellett Svájcban már égett a lába alatt a talaj. Korábban már szóltunk 1903. júniusi letartóztatásáról. 1904. április 9-én a rendőrség újra letartóztatta, mert kiderült, hogy 1903. december 31-én lejárt vízumát önhatalmúlag 1905 végéig meghosszabbította: a 3-as számot 5-re „javította". Csak a svájci szocialisták erélyes fellépése mentette meg a kiadatástól. Az ügy során interpellációra is sor került a genfi kantonális tanácsban, úgyhogy újabb és a korábbinál nagyobb szabású „Mussolini-ügy" kerekedett ki. Átmenetileg el kellett volna tűnnie Svájcból,[1] de még Genfben találkozott barátnőjével, egy bizonyos Eleonorával, majd visszatért Lausanne-ba, akkori lakóhelyére, ahol állandóan fenyegette a letartóztatás és a kiadatás veszélye. Az utóbbi súlyos következményekkel járhatott, mert odahaza nem tett eleget a kötelező katonai szolgálatnak, s ezért hadbíróság várta. Igazán nem volt

irigylésre méltó helyzetben. 1904 szeptemberében azonban a fenyegetés megszűnt, mivel a trónörökös (Umberto) születésének örömére amnesztiát hirdettek meg Olaszországban.

Mussolini 1904 novemberében elhatározta, hogy visszatér Olaszországba. Döntését azonban nem tekinthetjük valódi választásnak, ugyanis nem voltak lehetőségei, amelyek között választhatott volna. Csak jellemére vet fényt, hogy lépését úgy igyekezett feltüntetni, mintha szabad elhatározásából részesítette volna előnyben Doviát New Yorkkal szemben. A valóságban meghajolt a kényszerhelyzet előtt.

A lausanne-i elvtársak 1904. november 13-án ünnepélyesen és szeretettel elbúcsúztatták Mussolinit. Hazament a szülői házba, majd december 30-án jelentkezett katonai szolgálatra, és 1905. január elején bevonult a veronai rohamlövészekhez. Bő másfél évre, 1906. szeptember 4-ig Mussolinit elnyelte a hadsereg. S amikor 1932-ben Emil Ludwig feltette neki a kérdést, hogy mire volt büszke pályafutása során, habozás nélkül így válaszolt: „Arra, hogy jó katona voltam... Ez annyit jelent, hogy az ember bebizonyítja lelkierejét. Csak úgy lehet kibírni a bombázást."[2] Az utolsó mondat első világháborús élményeire vonatkozik, de a büszkeségben bizonyára benne volt az 1905–1906-os szolgálat emléke is. Benne is lehetett, mert a nagy lázadó valóban példás katonának bizonyult. Életrajzírói e tény alapján joggal beszélnek Mussolini kaméleon mivoltáról, opportunizmusáról és arról, hogy természete szerint – minden büszkesége, sértődékenysége, összeférhetetlensége, akarnokoskodása ellenére – kész volt arra, hogy egyértelmű helyzetekben és egyértelmű parancsok esetén feladjon minden ellenállást.

Ebben az időben nem írt cikkeket, nem tartott előadásokat, és kereken visszautasította egy szocialista ismerősének azt a javaslatát, hogy a hadseregben folytasson propagandát.[3] Válaszlevelében nyíltan megmondja: nem akarja megnehezíteni a saját helyzetét, s ugyanakkor elméleti megfontolásokat is mellékel az elutasításhoz. Ezek önmagukban véve is érdekesek. Mussolini kifejtette, hogy bár nagyra értékeli a forradalom lélektani előkészítését, fontosnak tartja a materiális felkészülést is. „Ha a

140 000 pétervári tüntetőnek lett volna puskája – írta az 1905-ös oroszországi forradalmat kirobbantó tüntetésre utalva –, a cár trónja talán abban az órában összeomlott volna." Elismeri, hogy az anyagi feltételeket a hadsereg esetleg biztosíthatja, s azt is, hogy a katonák körében megvan ehhez a hangulati alap; mégis úgy véli, hogy a hadsereg csak akkor fordul majd a nép felé, amikor a nép már kirobbantotta a fegyveres felkelést, s elkezdődik a polgárháború. „Úgy tűnik tehát nekem, hogy mielőtt a hadsereget meghódítanánk, a népet kell felfegyverezznünk."

Ennek a levélnek az érvei fontosabbaknak látszanak, mint maga a tény, hogy Mussolini a hadseregen belül folytatandó propaganda érdekében nem vállalta a személyes kockázatot. Valószínű ugyanis, hogy okfejtése több volt, mint a gyávaság ideológiája. Hiszen a levélben Mussolini arról is szól, hogy „intellektuális kínszenvedésen" ment és megy keresztül, s ennek eredményeként kénytelen a hagyományos szocializmus jókora részét elvetni. Kérdései láthatólag a forradalom konkrét feltételei és véghezvitelének körülményei körül mozogtak. Bármennyire rokonszenvezett is a szindikalistákkal, a maga részéről a forradalomra nem a távoli jövő kérdéseként, hanem gyakorlati, megvalósítandó feladatként gondolt, s megértette, hogy ehhez bizony kevés a tömegek erkölcsi nevelése a szakszervezetekben. Így jutott el a fegyver kérdéséhez, ám a hadsereget nem látta alkalmasnak arra, hogy a forradalmi akció fő erejévé váljon. Jogosnak tűnik a feltevés, hogy itt találkozunk először Mussolini önálló gondolataival a fennálló hatalom megdöntésének lehetséges taktikájáról: Mussolini ekkor kezd töprengeni a hatalom megragadásáról. Hozzátehetjük még, hogy az 1905-ben megfogalmazott gondolatot Mussolini fenntartotta később, merőben más körülmények között és más elméleti talajon is. A hatalomért indított fasiszta roham jellegzetességei közé tartozott, hogy Mussolininak saját irányítású fegyveres erői voltak, s a hadseregtől akkor is csak annyit várt, hogy majd csatlakozni fog az általa vezetett erőkhöz.

Mindamellett Mussolini ez idő szerint nemcsak derék katonának, hanem derék hazafinak is igyekezett magát feltüntetni. 1905. február 19-én váratlanul meghalt Rosa

Mussolini. Benito eltávozást kapott anyja temetésére, parancsnoka részvétnyilvánításának kíséretében. Erre válaszolva olyan kitételeket engedett meg magának, amelyek legalábbis meglepõek egy internacionalista szocialistától.[4] A hõsöket emlegette, akik az olasz egységért áldozták vérüket, és sürgette a felkészülést, hogy a jövõben Olaszország ellenállhasson az „északi barbárok" rohamának. Ezt az írást könnyebben elhelyezhetnénk a tíz évvel késõbbi Mussolini levelezésében, mint egy forradalmi szindikalista gondolatvilágában. Ez a körülmény talán az eddigieknél is jobban hangsúlyozza Mussolini kaméleon természetét és arra való hajlamát, hogy elveit alárendelje a pillanatnyi helyzetnek és taktikának. De bizonyos mértékig fényt vet Mussolini nemzetköziségére is. Bár Mussolini 1914-ig elvetette a nacionalizmust és nem tette kérdésessé a munkásmozgalom internacionalizmusát, mégis úgy tûnik, hogy az õ internacionalizmusa sohasem volt kizárólagos és nem volt „nemzetietlen". Úgy fogalmazhatnánk ezt meg, hogy Mussolini a mozgalom és a forradalom nemzetköziségét egyúttal az olasz nemzeti felvirágzás feltételének is tekintette. Egy késõbbi beszédében, amelyet a proletariátus és a haza viszonyának szentelt, nem ismételte meg Marx tételét a proletariátus „hazátlanságáról", hanem azt hangsúlyozta, hogy a polgárság az, amelynek nincs hazája, míg a munkásosztály csak az „aktuális" hazától nem várhat semmit.[5] Egy további cikkében a nacionalizmust mint a külsõ terjeszkedés kifejezõdését elvetette, ám ugyanakkor szimpatizált a belsõ megújulás nemzeti programjával.[6] Még szocialista volt, amikor már büszkén hangoztatta, hogy a világ zseniális alkotóinak többnyire két hazájuk volt, s a másodikat, a „kreatív" hazát mindig Olaszország jelentette és jelenti.[7] Talán nem vagyunk nagyon merészek, ha feltesszük, hogy már Mussolini internacionalizmusának keretei között is megfért a nemzeti gondolat egy formája. Ez esetben viszont már nem olyan meglepõ, hogy ebbe az érzelem- és gondolatvilágba belefért az olasz egységért elesett hõsök emlékezete, s még kevésbé meghökkentõ az „északi barbarizmus" emlegetése. A fentieken kívül gondoljunk arra is, hogy a vétkes nacionalizmus bûnéért Mussolini éppen a „barbár germánokat" ostorozta több ízben.[8]

Mussolini 1906 őszén leszerelt. November közepén Tolmezzóban találjuk, megint csak egy elemi iskola második osztályában, ahol hiábavaló erőfeszítéseket tesz a gyermekkori önmagához hasonló „falu rémeinek" megfékezésére. A tanítói pályát ezúttal már határozottan meggyűlöli, és ellentétbe kerül a helység konzervatív vezetésével. Egy férjes asszony miatt itt is a falu szájára kerül, a férjjel összeverekszik, s hogy helyzetét még súlyosbítsa, esténként fehér lepelben kísértetet játszik és verseket szaval a temetőben. Nem lehet csodálni, ha becsülete hamar kitelik Tolmezzóban, és megint állás nélkül marad az iskolaév végén. Szokása szerint volt osztálytársát, ezúttal Alberto Calderát értesíti „saját" elhatározásáról. Bejelenti neki, hogy elhagyja Tolmezzót. Indokai között ezúttal is szerepel a túlságosan alacsony fizetés, „zsebeinek kiszikkadása", s végül az a körülmény is, hogy miután a húga, Edvige férjhez ment, az apja olyan egyedül van, mint „egy kutya".[9]

Tolmezzo a gualtieri tapasztalatok megismétlése volt rosszabb kiadásban. Ekkoriban határozta el Mussolini, hogy leteszi a francia nyelvvizsgát, s ezzel képesítést szerez a polgári iskolai nyelvtanításra. Nem kis izgalmak után, 1907 szeptemberében, sikeresen le is vizsgázott Bolognában,[10] és 1908 elején elfoglalhatta helyét Onegliaában, az Ulisse Calvi polgári kollégiumhoz tartozó iskolában. Oneglia ideális hely volt Mussolini számára. Nemcsak azért, mert szocialisták vezették, hanem amiatt is, hogy itt tartózkodott Serrati két fivére. Egyikük, Lucio szerkesztette a *La Lima* című lapot, s mivel kevés ideje volt erre a munkára, a lap vezetése gyorsan átcsúszott Mussolini kezébe. Végre elérte leghőbb vágyát: újságíró lett. Ám alighogy ezt elérte, máris magasabbra áhítozott a *La Lima*nál. Júniusban Serratit már arra kérte, hogy ajánlja be egy napilap szerkesztőségébe.

A *La Lima*ban írt cikkek között van néhány említésre méltó. Új gondolatok jelennek meg bennük, amelyek túlmutatnak a soreli szindikalizmuson és mintegy folytatják a hatalom megszerzéséről megindult gondolatokat. A Marx halálának 25. évfordulójára írt cikkében[11] Mussolini már nemcsak azt hangsúlyozza, hogy a harc erőszakos és „katasztrofális" lesz, de azt is hozzáteszi, hogy az átmenetet is hosszabb vagy rövidebb ideig az erőszak

fogja kísérni. Következő, ugyancsak Marxról szóló írásában[12] az elméleti tudás jelentőségét emeli ki. „Tévednek a »gyakorlatiak« – írja –, amikor nem tulajdonítanak semmiféle jelentőséget az elméleti-doktrinális elemnek a szocializmus életében."

Új vonás Mussolini ekkori írásaiban a kultúra „felfedezése" is. Az előbb említett Marx-cikket például így folytatja: „A kultúra és a kultúra maximális elterjedése az, aminek ki kell alakítania az új lelket: a kultúra az, ami biztosítja számunkra az emberi elemet, amely képes felülkerekedni a mindennapok állati létezésén, képes felfogni egy eszme szépségét és érdeklődni a nagy problémák iránt."[13] Az elméleti-doktrinális vizsgálat követelése és a kultúra mint az emberi jelleg megjelölése olyasmi, ami Mussolinit bizonyos mértékig túlemeli a szindikalista nézeteken. Még világosabban megfogalmazódik ez az új vonás 1908. május 16-i cikkében,[14] ahol kereken leszögezi: a forradalomhoz nem elegendő a hit, értelmes hitre van szükség. A munkásmozgalomban eddig túlságosan sokat hittek, és túlságosan keveset magyaráztak meg. Úgy gondolja, hogy mindent felül kell vizsgálni, a szocializmust meg kell tisztítani a „humanitárius és keresztény romantikától" és mindentől, ami felesleges, bizonytalan, ami nem áll meg a kritika előtt.

Mindez voltaképp a korábbi homályos tapogatózás érthetőbb megfogalmazása két irányban: Mussolini a fennálló hatalom megdöntésének romantikamentes, tudományos vizsgálatát követeli, ezúttal már nem magánlevélben, hanem a nyilvánosság előtt. Közben azonban a leendő forradalomban továbbra is az új lélek, az új ember megszületése érdekli elsősorban. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy ezekben a megfogalmazásokban már jelentkezik a sokféle Nietzsche-hatás közül az a különös is, amelyet a német költő és gondolkodó Mussolinira gyakorolt. Alátámasztja ezt a feltevést, hogy az idézett cikkeket néhány hónap múlva valóban követte egy kisebb tanulmány, „Az erő filozófiája" című írás Nietzschéről.[15] Ebből megtudhatjuk, hogy Mussolini mindent megtalált Nietzschében, ami megfelelt saját személyiségének és az általa kialakított szocializmusképnek. Megtalálta mindenekelőtt az „erő" filozófiáját, amiről idézett Marx-cikkében beszélt. A kereszténységellenességet, ami – jól tudjuk –

Mussolini egyik alapmotívuma, s ami Nietzsche szellemében nemrég Mussolininál „humanitárius és keresztény romantikaként" szerepelt. E kereszténységellenesség Mussolini szemében „a feudális, pedáns, keresztény Németországgal" szembeni reakció nagy teljesítménye Nietzsche részéről. Nietzsche így Mussolininál – mekkora tévedés! – az antigermán megtestesítőjévé válik. Megtalálja nála a „közepesség" nagy bírálatát, amely oly jól rímel mindarra, amit ő gondolt és írt „a kor betegségéről". Megtalálja a „hatalom akarását", amit azonosít az új érték alkotásával, kifejezve egyúttal azt a bizonytalanságot, amelyet egyelőre maga táplál saját hatalomakarásának irányával kapcsolatban. Megjegyezzük, hogy ez idő tájt Mussolini novellákat is írt, és egy nagy ívű filozófiatörténet megalkotásának gondolatával foglalkozott. Végül megtalálta Mussolini Nietzschénél saját „új ember"-koncepcióját. „A szuperember-szimbólum – írta – kifejezője annak a szorongató és tragikus válságszakasznak, amelyet az európai tudat él át, az élvezet, a szépség, az ideál új forrásait keresve. Gyengeségünk leszögezése, de ugyanakkor feltámadásunk reménye ez. Alkony és hajnalhasadás. Mindenekfelett himnusz az élethez – ahhoz az élethez, amelyet az ember minden energiájával állandó feszültségben él le valami magasabb, finomabb, vonzóbb felé törekedve..."

Térjünk vissza Onegliába. Az iskolai év végén Mussolininak el kellett búcsúznia a városkától. Megengedte magának azt az elégtételt, hogy levelet írt a neki oly sokat kellemetlenkedő carabinierik parancsnokának. Részletesen közölte leendő címét, s felszólította a parancsnokot: „tanulmányozza, nem tudná-e a saját házából is eltávolítani őt".[16] 1908. július 2-án arra ért haza Doviába, hogy az egész falu, a környék, a tartomány lázadásban áll. Mussolini természetesen támogatta a forrongó napszámosok követeléseit. Július 13-án Predappióban a szocialisták egynapos sztrájkot rendeztek a napszámosok iránti szolidaritás jegyében. Tárgyalások indultak, s végül is eredményre vezettek, a munkaadók teljesítették a napszámosok követeléseinek egy részét. A lázongás lassan elcsitult, a dolgok visszatértek a rendes kerékvágásba. Ekkor történt egy újabb incidens. Mussolini július 18-án kerékpáron ment valahová szülőfalujában, és összetalálkozott

egy cséplőgép-tulajdonossal. Az ember belekötött, szó szót követett, mígnem Mussolini bottal hadonászva olyasmit kiabált a „burzsujnak", hogy el fogja náspángolni. Bár tettlegességre nem került sor, Mussolinit még aznap letartóztatták, beszállították Forlí börtönébe, és a 22-én kezdődő perben három hónapi börtönbüntetésre ítélték. Ideiglenesen azonban szabadlábra került, és a fellebbviteli fórum a büntetést 12 napi elzárásra változtatta, amit letöltöttnek tekintett.

Kiszabadulása után Mussolinit ismét megélhetési gondok gyötörték. Időközben az elözvegyült idősebb Mussolini közös háztartásra lépett Anna Guidival, és Doviát elhagyva kocsmát nyitott Forlíban. Mussolini megbarátkozott Anna Guidi leányával, Rachelével; a barátságot később együttélés, végül házasság követte.

1908 nyarán azonban ettől még mindketten távol álltak. Mussolini vonzódott ugyan a lányhoz, de nem annyira, hogy amikor állásajánlatot kapott Trentóból, egy percig is gondolkodott volna a távozáson. Trento ebben az időben Trident néven osztrák fennhatóság alatt állt, de zömmel olaszok lakták. Rábízták Mussolinira a helybeli Munkaügyi Titkárság (Segretariato del lavoro) vezetését és a titkárság lapjának, a *L'Avvenire del Lavoratorénak* a szerkesztését.

TRENTO

Mussolini 1909. február 6-án foglalta el hivatalát Trentóban, és szeptember 26-án távolították el onnan. Megbízatása révén minden korábbinál szorosabb kapcsolatot épített ki a szocialista párttal. Trento azonban kisváros volt, szocialista szekciója az olasz munkásmozgalomban nem játszott nagy szerepet, s ez azt mutatta, hogy Mussolini még mindig keveset számított a párthierarchiában.

Röviddel megérkezése után keserű hangú levelet írt Torquato Nanninak, s ebben a megbízatás kisszerűsége miatt panaszkodott. De hamarosan kijutott a melankóliából, és lázasan belevetette magát a munkába. Jóllehet a *L'Avvenire del Lavoratore* hetilap volt, Mussolini rengeteget dolgozott. Megváltoztatta az újság külalakját, megjavította a papírt, a nyomást, és jelentősen emelte a lap

egész színvonalát. Trentói tartózkodásának mintegy hat hónapja alatt több mint száz cikket írt: saját lapján kívül rendszeresen közölte írásait az *Il Popolo*, valamint ennek heti melléklete. Mussolini megjelenése felkavarta az addig békésen szunyókáló trentói szocialistákat. A lap előfizetőinek száma megnövekedett, de szaporodtak a rendőri betiltások és a szerkesztő bírósági ügyei is. A lap heves, sőt elkeseredett, olykor szellemes harcot vívott a helybeli katolikusokkal, személy szerint elsősorban a katolikus *Il Trentino* szerkesztőjével, Alcide De Gasperivel, aki később, 1945-ben a Kereszténydemokrata Párt megalapítója, majd a kommunistákkal való szövetség megbontója lett.

Trentót Mussolini valószínűleg elsősorban ugródeszkának tekintette egy jelentősebb napilap szerkesztői állása felé. Itteni tartózkodása mégis több szempontból fontossá vált számára. Először is ebben az időben dőlt el véglegesen, hogy Mussolini útja a politika felé vezet. A hivatali és a mozgalmi munka mellett ugyanakkor maradt ideje arra is, hogy kedve szerint áldozzon irodalmi, kritikusi és szépírói hajlamainak. Sokat olvasott, irodalmi elemzésekkel és novellákkal próbálkozott. Trentót elhagyva egy kisregénye is megjelent „Claudia Porticella, a kardinális szeretője" címmel,[1] amelyben egy valóságos viszony történetét „dolgozta fel" – a maga idején nagy sikerrel. Később azonban Mussolini „borzalmas ponyvaként" emlékezett erre az alkotására.[2] Nagyobb irodalmi értéket a „Nulla e vero, totto e permesso" (Semmi sem igaz, minden megengedett) című novellája[3] sem képviselt, amely a polgári erkölcsök leleplezésének szándékával íródott. Ezekkel a próbálkozásokkal jó időre lezárult Mussolini irodalmi ambícióinak korszaka. Talán azért, mert maga is megérezte, hogy nem érdemes rájuk időt fecsérelnie.

Ugyanebben az időszakban stabilizálódott Mussolini helyzete a szocialista pártban. Vállalta a hivatásos munkásmozgalmi harcos szerepét. Ez együtt járt azzal is, hogy álláspontját, amelynek körvonalait már a korábbiakban kirajzolódni láttuk, most még határozottabban, kerekebben kezdte megfogalmazni. Lényeges új motívum nem merült fel benne. Csak az történt, hogy világosabban kifejezésre juttatta viszonyát a kor szocialista áramlatai-

hoz, s ezáltal határozottá tette, hogy mit és mennyit tekint a magáénak Marx gondolataiból. Ugyanakkor a korábbinál világosabbá vált az is, hogy saját korának szellemi áramlatai közül melyek irányában tájékozódik. Röviden: nyilvánvalóvá lett, hogy Mussolini szocializmusa korának egyetlen szocialista áramlatával sem azonosítható.

Jóllehet éppen ebben az időben tesz határozottan hitet a forradalmi szindikalizmus mellett, mégis kiderül, hogy bár Mussolini elméletileg vallja a szindikalizmust, már elégedetlen a szindikalisták gyakorlati politikájával. Terjedelmes ismertetést készített Giuseppe Prezzolininak „A szindikalista elmélet" című könyvéről.[4] Recenziójában megállapította, hogy szerinte, aki „öt éve szindikalista", Prezzolini híven adja vissza ennek az elméletnek a lényegét. A szindikalizmus ugyanis – szemben a demokratizáló, az „ideológiai utat" választó, a keresztény morálon belül maradó szocializmussal – államellenes, a gazdasági utat követi; célja az új jellem, az új érték, az új ember (homines nuovi). Ellentétben a szocializmus kizárólagos gazdasági determinációs elvével, a szindikalizmus meghatározó szerepet tulajdonít az emberi akaratnak, s bár a gazdasági szükségszerűséget nem utasítja el, mellé helyezi az „etikus tudatot". Ebből kifolyólag a „direkt akció" legfőbb eszköze, az általános sztrájk, voltaképpen „etikus sztrájk", amelynek elengedhetetlen része a fizikai erőszak, mert „minden felszabadítás tragédia" – hangsúlyozza ismertetésében Mussolini. Eddig csakis helyeselt a szerzőnek, értelmezésképpen előadva azt az egyveleget, amelyet Mussolini összegyúrt magának a korai anarchisták és Sorel tanaiból. Végkövetkeztetése viszont bírálat Prezzolini és egyúttal a szindikalisták felett. Prezzolini téved – írja Mussolini –, amikor kétségbe vonja, hogy a tömegek valaha is képesek lesznek a szindikalizmus által elvárt cselekvésre. Ez nem a szindikalizmus, hanem a szindikalisták tévedése, akik ugyanis – állapítja meg – teljesen járatlanok a tömegek ideológiájában.

Ebben a cikkben Mussolini hangsúlyozza, hogy az osztályellentéteket nem csökkenteni kell, hanem elmérgesíteni; ugyanezt teszi kevéssel később megjelentetett Sorel-ismertetésében is.[5] Hogy a szocializmus ne korrumpálódjék, növelni kell a szakadékot – írja. „Ha a szocializmus nem akar elhalni, elég bátornak kell lennie ahhoz,

hogy barbár legyen." A proletár erőszak az egyetlen lehetőség arra, hogy a humanizmus által elbutított európai nemzetek visszataláljanak az antikvitás elevenségéhez. A polgárság békére törekszik, ami veszély a világra; s ez a veszély csak úgy hárítható el, ha a proletariátus felveszi ellene a harcot. „Ez a permanens háborús állapot a burzsoázia és a proletariátus között új energiákat, új morális értékeket, új embereket hív majd életre, akik megközelítik az antik hősöket."

Oly nyilvánvaló, hogy szinte említeni sem kellene, mennyire elcsúszik itt Mussolini a „gazdasági determinizmus" és az „akarati, etikai tényező" kettősségében az utóbbi felé. Nyilvánvaló, hogy Marx úgynevezett gazdasági determinizmusa már csak a kiváltás egyik szereplője, a nagy etikai forradalomhoz képest mintegy az ürügy, miközben valami más válik lényegessé. Egy nagy ugrás, amelynek víziója Nietzschétől, Soreltől és az életfilozófiáktól kölcsönzött szóképek segítségével fejeződik ki. Mussolini egyébként itt kifejezetten leszögezi, hogy Marx szerencsés interpretációját Sorel adta.

Ez a megállapítás önmagában véve is körülhatárolta Mussolini viszonyát Marxhoz. Ezt a viszonyt kissé részletesebben később vizsgáljuk meg, itt csak egy másik cikkre térünk ki, amely – ha nem is formálisan, de értelemszerűen minden bizonnyal – tovább korlátozta azt a gondolati birodalmat, amelyet Marxtól Mussolini egyáltalán átvehetett. Ez a cikk a darwinizmussal foglalkozik, és lényege a Marx által elemzett osztályharc azonosítása a létért folytatott küzdelem egy formájával.[6]

Mind a voluntarista-etikai motívum erős kiemelése, mind az osztályharc leegyszerűsítése a létért folytatott küzdelemre, kifejezetten szemben állt már nemcsak Marxnak a gazdasági és társadalmi viszonyok elemzésén alapuló fejlődéselméletével, de minden fejlődéselmélettel. Egy további igen érdekes cikk pedig, amelyre a Mussolini ideológiai arculatával foglalkozó írások nem szoktak kitérni, meg is fogalmazta ezt a problémát. „A társadalmi fejlődés és törvényei" című írásában[7] Mussolini a neves román történész, Alexandru Dimitrie Xenopol fejlődéselméletéről szólt. Már az is jellemző, hogy Xenopol elitista felfogását nem kérdőjelezte meg; érdekesebb és fontosabb azonban magával a fejlődéselmélettel szem-

beszegezett kérdése, amely egy szocialistához nem méltó, meglepő szkepszisről árulkodik. Idézzük a vonatkozó részt: „Más problémát vetünk fel. Létezik-e a progresszió, vagy illúzió az egész? Létezik-e fejlődés a xenopoli értelemben, vagy inkább a regresszió progressziója létezik, amint azt paradox módon Gobineau állítja. Fennmarad azután a »miért?« metafizikai problémája. A Szfinx, amely a megismerhetetlen birodalmát őrzi, nem nyitott még ajtót nekünk. Nyit-e valaha is?" A következtetésekre és kérdésekre, amelyek e szkepszisből erednek, később majd visszatérünk.

Szólnunk kell még a trentói korszakban Mussolini nemzetfelfogásáról. Ha korábban azt állapíthattuk meg, hogy Mussolini a nacionalizmust elvetette, de egyben azt is megjegyezhettük, hogy a nacionalizmus és a „nemzeti" princípium az ő felfogásában nem volt azonos, úgy ezt most már egészen határozottan állíthatjuk. A nemzeti gondolat jó értelmű felfogásának legbiztosabb jele a Prezzolinihoz és lapjához a *La Vocéhoz* való viszonya volt.[8] A *La Voce* a liberálisoktól a nacionalistákig sok mindenkinek teret nyújtott, létértelmét mégis elsősorban két motívum adta. „Antipozitivista" és nemzeti volt: egyik előfutára annak az áramlatnak, amely 1910 decemberében az Olasz Nacionalista Szövetség megalapításához vezetett.

Mussolini lelkesedett a *La Vocéért*: olvasta, terjesztette, írt neki, írt róla. Megállapította egy cikkében, hogy nem lehet kultúrát teremteni, se pártot szervezni, se egységes nemzeti politikát kialakítani, „ha nincs lélektani egység, amely kiegyenlíti az akaratokat és irányítja az erőket. Az olasz értelmiségi életből hiányzik a bátorság: nos hát a *La Voce* igyekszik ezt megalapozni: segíteni fog abban, hogy megoldódjék az »iszonyatos probléma«, amely a nemzeti lélek előtt áll: »vagy lesz bátorsága a harmadik nagy Itália megteremtésére – nem a pápák, sem a császárok, hanem a gondolkodók Itáliájának, egy olyan Olaszországnak a megteremtésére, amely mindmáig nem létezik –, vagy nem hagy maga mögött mást, mint a középszerűség bélyegét, amelyet hamarosan elsöpör az első szélfúvás.«" Üdvözölte Mussolini a *La Vocét* azért is, mert példát mutatott a párton kívüli és a pártokon felüli politizálásra.

Trento jó helyszín volt ahhoz is, hogy Mussolini kapcsolatba kerüljön a kisebbségi és nyelvi problémával, meg ahhoz is, hogy azokat a jelenségeket, amelyek e problémákból megszülettek, megértse. Trentói tartózkodásához fűződik az a tanulmánya, amelyet utólag írt: „Trento veduto da un socialista"[9] (Trento szocialista szemmel). Ez az elemzés talán Mussolini legjobb önálló munkája: helyi, de bonyolult politikai jelenségek eléggé részletes és alapos elemzését adja.

A fentiek alapján annyit mindenesetre máris megállapíthattunk, hogy Mussolini akkor, amikor éppen a legjobb úton volt ahhoz, hogy végleg eljegyezze magát a szocialista politikával, szellemileg már nem tartozott a szocializmus egyetlen áramlatához sem. Mindemellett harciassága és harcra buzdítása feleleventette Trentóban és környékén a mozgalmat, úgyhogy a helyi hatóságok már 1909 nyarától azon buzgólkodtak, hogy eltávolítsák a veszedelmes méregkeverőt. Erre alkalom kínálkozott Ferenc József császár Innsbruckban tett látogatása során. A császár részt vett azon az ünnepségen, amelyet a Napóleon uralma ellen szervezett felkelés 100. évfordulóján a felkelés vezetőjének, Andreas Hofernak a tiszteletére rendeztek. Az osztrák hatóságok nagy nyomást gyakoroltak az olasz lakosságra, nehogy a látogatást irredenta megmozdulások zavarják meg. Történt azonban, hogy a nevezetes napon a trentói Banca Cooperativából eltűnt egy nagyobb összeg, és a rendőrség – hogy, hogy nem – szentül meg volt győződve arról, hogy a pénzt csakis szocialista és irredenta célokra lophatták el. Házkutatást rendeltek el a szocialista lapoknál. Miután Mussolininál megtalálták a *L'Avvenire del Lavoratore* néhány elkobzott számának egy-egy példányát, mindenét lefoglalták, saját kéziratait Dante „Isteni színjáték"-áig. Szeptember 10-én letartóztatták, s 11-én közölték vele a kiutasítási végzést. Hiábavaló volt mind a trentói munkások sztrájkfenyegetése, mind a szocialista képviselők tiltakozása. A pert zárt ajtók mögött szeptember 24-én folytatták le. Jóllehet az osztrák hatóságok szerettek volna elmarasztaló ítéletet elérni, a bíróság felmentette Mussolinit. Mégsem helyezték szabadlábra, s ezért Mussolini 25-én éhségsztrájkba kezdett. Erre az osztrákok ész nélkül áttették a határon. Szeptember 27-én Trentóban a munkások

általános szolidaritási sztrájkot rendeztek, az olasz parlamentben pedig több szocialista képviselő meginterpellálta a külügyminisztert az „olasz állampolgárságú Benito Mussolini tanár" kiutasítása ügyében. A miniszter arra hivatkozott, hogy az ügy hátterében belpolitikai szempontok álltak, s ezért hivatala tehetetlen.

LA LOTTA DI CLASSE

Neves szocialista, ismert újságíró, meghurcolt harcos Mussolini, amikor 1909 októberében újra megtér a szülői házhoz. Ezúttal Forlíba, ahol a kocsma vár rá és Rachele, Anna Guidi lánya. Mussolininak megint nincs állása, és megint nincs egy fillérje sem. Az apja küldte el neki már az útiköltségre valót is. Elfoglaltsága nincs, kilátásai ismét sötétek. Felújítja kapcsolatát Rachelével, a lánynak és a szülőknek bejelenti, hogy szándéka komoly. Bár házasságot nem akar kötni, együtt akar élni a lánnyal. Tervét mindkét szülő ellenzi, s Mussolininak latba kell vetnie minden makacsságát, hogy a célját elérje. 1910 januárjában összeköltözik Rachelével.

Rachele tenyeres-talpas falusi lány volt, jó anya és hűséges feleség lett belőle. Társa politikai tevékenységéről hosszú ideig nemcsak hogy véleménye, de fogalma sem volt. 1910-ben a háztartás berendezése, bármilyen szegényes volt is, pénzbe került, februárban pedig az öreg Alessandrót kellett kórházba szállítani, s ez sem ment ingyen.

Mussolinit sokkal kevésbé élénkítette fel a páros élet, mint amennyire nyomasztották a gondok. Újra melankolikus lelkiállapotba került. Egy barátjának 1909 novemberében így írt: „Unok Forlíban lenni, unok Romagnában lenni, unok Olaszországban lenni, unok a világon lenni... Szeretnék újra elmenni. Majd követsz, ha, mint remélem, szerencsét csinálok."[1] Másik barátjának, az akkor szocialista Torquato Nanninak, aki írásra buzdította, szintén panaszkodott: írásait nem közlik, csak hitegetik stb. (Nanni később követte Mussolinit a nacionalizmus útján.) Ugyanebben a levélben Mussolini jelezte, hogy Schopenhauer kritikáját fordítja Kant és Fichte etikájáról. „Mihelyt készen leszek vele, azzal fogok szórakozni, hogy lapról

lapra elégetem"[2] – írta. Végül is Mussolini elfogadott egy állást, amely helyben kínálkozott.

A szocialista párt forlíi szekciója elhatározta, hogy önálló lapot indít, és 1909 vége felé eldőlt, hogy Mussolinira bízzák szerkesztését. Egyúttal ő lett a helyi szocialista szekció titkára. Első ízben jutott tehát abba a helyzetbe, hogy aktív politikusként lépjen fel és megkíséreljen helyet szerezni magának a párt vezetésében. Teendőjén nem töprengett, hanem azonnal hozzálátott, hogy megerősítse a szocialista mozgalmat és jelentőssé tegye a rábízott lapot. A címet maga választotta meg: *La Lotta di Classe*. Már a cím jelezte az újság irányát. Mussolini melankóliája azonnal eltűnt. Mindkét keze tele volt munkával, helye és útja kijelöltetett. Teljesen felhagyott a szépirodalommal, s egész energiáját a politikának és az újságírásnak szentelte. A lapot gyakorlatilag egyedül írta. Útja innen már egyenesen vezetett oda, hogy Forlí után Romagna első embere legyen, s hogy majd 1912-ben a párt élvonalába kerüljön országos viszonylatban is.

Munkája kezdetén Mussolini Forlíban sok nehézséggel találkozott. A szocialista szekció gyenge volt, a köztársasági befolyás pedig erős. A vizeket azonban ugyanúgy sikerült felkavarnia, mint Trentóban. Hasonlóak voltak az eszközei is: kevesebbet elmélkedett és többet lelkesített; nem annyira a bérekről, mint inkább a nagy drámáról beszélt; s ha fellépett is az anyagi érdekek mellett, elsősorban az ideális emberi létfeltételek megteremtését hangsúlyozta. Erre a stílusra, a Mussolininál tipikus profetikus hangvételre és hatáskeresésre jellemző „Natale" című karácsonyi cikke.[3] Kijelenti itt, hogy a XX. század sem nem keresztény, sem nem keresztényellenes. „Kereszténykedő – mint Corradini mondja. A katolikus karácsony misztifikáció. Krisztus meghalt, és doktrínája haldoklik. Van azonban egy élő Krisztus: a rabszolga, aki évezredeken át hordozta és hordozza a nyomor keresztjét. Ez a rabszolga nem ünnepelheti a keresztény karácsonyt. Előkészületben és várakozásban él. Várja az Antikrisztust, készíti a Forradalmat. El fog jönni az Ember Megszületése."

Első ízben volt Mussolininak alkalma arra, hogy maga irányítsa a párt egy szekciójának életét. Munkáját azzal kezdte, hogy a mennyiséggel szemben elsőbbséget adott

a minőségnek. Először ezt az elvet a propagandára alkalmazta,[4] de hamarosan kiterjesztette magára a pártra is. 1910-től Mussolini rendszeresen foglalkozott a párt jellegének kérdésével. Eleinte a minőségi elvet az eszmei egységgel és a blokkpolitika elvetésével kapcsolta össze,[5] és a blokkpolitikát csak a gazdasági harcban fogadta el. Ezáltal a gazdasági harcot, amelyet – nyilvánvalóan – a gazdasági feltételek determinálnak, első ízben különböztette meg a politikai harctól, amely megköveteli a szellemileg egységes, minőségi vezetést. Ez merőben új gondolat volt Mussolinitól, aki néhány hónapja még csakis a gazdasági harcról akart tudni. „A politikai harc lényege – írta – a differenciálódás, az elhatárolódás." Ezen az alapon lépett fel annak érdekében is, hogy a szabadkőművességet minősítsék összeférhetetlennek a párttagsággal, mert a szabadkőműves titok idegen elemet csempész a pártba, és a szabadkőművesek szerteágazó tőkés és polgári kapcsolatai magát a pártot is ellenőrizhetetlen befolyásoknak teszik ki. Ezek a gondolatok teljes természetességgel kapcsolódtak Mussolini elitizmusához. 1912 elején azonban az elit és a minőség helyébe új szót talált, s ettől kezdve a pártról következetesen mint „élcsapatról" beszélt.

Ami a pártvezetés reformista többségét illette, Mussolini 1910 áprilisában úgy gondolta, hogy szakítani kellene vele. Csakhamar sikerült elérnie, hogy a párt soron lévő, Milánóban megtartandó kongresszusának előkészítő ülésén Faenzában Romagna valamennyi szekciója „a teljes megalkuvástalanság" és a forradalmi irány mellett nyilatkozzon. A milánói kongresszuson az „intranzigencia" hívei, a baloldaliak mégis kisebbségben maradtak. A Lazzari-féle forradalmi javaslat a szavazatoknak csak mintegy a negyedét szerezte meg. Nem járt jobban a szabadkőművesekre vonatkozó határozati javaslat sem. Mussolini felszólalására, amelyben bírálta az általános választójogba, a szociális törvényhozásba és általában a parlamentarizmusba vetett hitet, úgyszólván senki sem figyelt fel.[6]

Annál fontosabb volt a beszéde azon az értekezleten, amelyet a forradalmi szekció a kongresszus után tartott. Itt Mussolini elsőként jelentkezett szólásra, és a pártból való kiválás mellett szállt síkra. A forradalmárok többsé-

ge azonban félt a szakítástól, s a baloldali frakció csak odáig ment el, hogy állandó végrehajtó bizottságot hozott létre Rómában. Mussolinit nem választották be. Az értekezleten elhatározták, hogy *La Soffitta* címen saját hetilapot is indítanak, s a romagnai tudósítást Mussolinira bízták. Ha legalább a szerkesztést megkapta volna!

Mussolininak egyelőre nem volt olyan befolyása és tekintélye, hogy a forradalmi frakciót magával ragadhassa. Folytatta hát a harcot odahaza. Eltemette és egy szép cikkel elbúcsúztatta apját, Alessandro Mussolinit.[7] Harcra buzdította a modern „barbárokat",[8] a napszámosokat, s élénken vitázott a köztársaságiakkal. Kikelt a nem sokkal korábban alakult Olasz Nacionalista Szövetség programja ellen, amelyet nevetségessé tett, mondván: lehetetlen nacionalista háborús politikát folytatni olyan hadsereggel, amelyet az egyház aláásott, és amely még soha nem győzött, továbbá olyan monarchiával, amely nem nacionalista, és szövetségi politikája következtében nem is lehet az. Ezt a gondolatmenetet azonban egy nemzeti szempontból ismét nagyon érdekes fejezet követi. Így szól: „Megértenénk és talán rokonszenvvel öveznénk egy befelé irányuló nacionalizmust, az olasz nép demokratikus-kulturális nemesítési, elmélyedési, megújulási mozgalmát... Gondolkozni kellene azon, hogy mielőtt Trentót, Triesztet vagy Tripolitániát elfoglalnák, Olaszországot kellene meghódítani, vizet kellene adni Pugliának, csatornákat az Agro Romanónak, jogot a Délnek és írás-olvasást mindenkinek."[9] Mussolini minden korábbinál világosabbá tette, hogy szocialista programját úgy fogja fel, mint „befelé irányuló" nemzeti programot.

Politikai téren az önálló forradalmi párt kérdésének újrafelvetésére kedvező alkalom kínálkozott 1911 márciusában. Megbukott a kormány, s a király tárgyalásra hívta a szocialista pártot is. A reformisták egyik vezetője, Bissolati eleget tett a felszólításnak. Mussolini mérges támadásba kezdett lapjának hasábjain az árulás politikája ellen. Nyíltan hangoztatta, hogy amennyiben a párt vezetése napirendre tér a Bissolati-ügy fölött, a forradalmárok elhagyják a pártot.

A forlíi föderáció 1911 április 23-án példát is mutatott: elfogadta Mussolini javaslatát, kimondta a föderáció autonómiáját, és várta a forradalmi szekció többi területi és

tartományi szervezetének csatlakozását. A forradalmi szocialisták vezetőinek azonban sikerült visszatartaniuk a szekciókat ettől a lépéstől. Mussolini nehéz helyzetbe került.[10] Ha fenntartja az autonómiát, előbb-utóbb izolálódik és visszasüllyed a jelentéktelenségbe; ha feladja elveit, elveszíti kevés követőjét is. Mussolini szerencséjére két körülmény elterelte a figyelmet a kínos állapotról. Az első a készülő gyarmati háborúval kapcsolatos általános felzúdulás, a második Mussolini újabb börtönbüntetése volt.

1911 nyarán nagyarányú sajtókampány indult az úgynevezett Tripolitania és Kyreneica, a mai Líbia olasz megszállása érdekében. A kampány lelke az említett Olasz Nacionalista Szövetség volt, de mögötte állt a nagytőke, a kis- és középpolgárság pedig rokonszenvezett a háborúval. Hozzá kell tenni ehhez, hogy az első jelentős szakadás a baloldalon belül ugyanekkor s ugyancsak a nemzeti-gyarmati háború miatt következett be. A köztársaságiak, a forradalmi szindikalisták és a szocialisták között egyaránt voltak hívei a háborúnak. Ugyanakkor az internacionalisták vagy nacionalistaellenesek szemében Mussolini tekintélye megnőtt azáltal, hogy éles polémiába kezdett a hódító program és a háborús politika ellen.

A harc főként a tollal folyt. Mussolini azonban felfogta, hogy a kérdés nem csupán elméleti jelentőségű. Már szeptember 23-án, két nappal a Törökországnak átnyújtott olasz ultimátum előtt felszólította az olasz proletariátust, hogy legyen készen az általános sztrájk kimondására.[11] Ezt megelőzően, augusztus 5-én megismételte a Kropotkintól tanult jelszót: „A nemzetek közötti háború átalakul tehát osztályok közötti háborúvá."[12]

A sztrájk előkészítésére bizottság alakult Forlíban. Ez kapcsolatba lépett más háborúellenes csoportokkal, így a köztársaságiakkal, akiket a körben a fiatal Pietro Nenni képviselt. Nenni egy ideig együtt haladt Mussolinival, majd 1920-ban szakított vele és a szocialista párthoz csatlakozott, melynek egyik vezetője lett. Szeptember 25–27-én a helyi sztrájk nagy sikerrel lezajlott, néhány többé-kevésbé súlyos incidenssel. Ezzel szemben egyáltalán nem lehetett sikeresnek tekinteni a párt és a szakszervezeti szövetség, a Confederazione Generale del Lavoro (CGL) által egyetlen napra, 27-re kimondott országos

gos sztrájkot. Emiatt Mussolini újabb támadást intézett a reformisták ellen,[13] akiknek tévedését, sőt árulását mi sem mutatta jobban az ő szemében, mint a sztrájk sikere ott, ahol azt ő irányította.

Sokkal fontosabb volt azonban ennél a támadásnál az általános sztrájkot értékelő cikk bevezető része, amelyben Mussolini a sztrájk és a forradalmi mozgalom fontos taktikai kérdéseit vetette fel. Mindenekelőtt a szindikalistákkal és Sorellel szemben első ízben szögezte le a politikai sztrájk fontosságát. Bírálta őket az általános sztrájk elodázása miatt és amiatt, amit korábban dicsért, hogy ti. az általános sztrájkot „mítosszá" teszik. Ezután kifejtette, hogy egy sztrájk időtartamát illetően két eset van. Vagy egyszerűen tiltakozni akarunk valami ellen, s akkor az időtartamot ki lehet jelölni, bár a tiltakozás érdekében sztrájkra tulajdonképpen nincs szükség; „vagy meg akarunk dönteni egy politikai rendszert, és akkor az általános sztrájk időtartamát nem lehet előre megállapítani. Addig kell folytatni, amíg a célt el nem érjük. Az általános sztrájk tehát felkelést jelent, és egy felkelés győzhet egy nap alatt vagy egy hónap alatt, aszerint, hogy mekkora ellenállással találkozik... Minden általános politikai sztrájk előestéjén fel kell tenni magunknak a kérdést: Mi a célunk? A kormány lemondatása? Vagy a monarchia megdöntése? A köztársaság vagy a kommün? És ennek megfelelően kell eljárni. Ki kell jelölni a célt, amelyet mindenáron el kell érni, de amit meg is lehet haladni."[14]

Az Olasz Szocialista Párt politikája mindenesetre nem érhetett célt a demonstratív tiltakozó sztrájkkal. Mussolini forradalmi irányzata viszont elvileg győzelmet aratott, s ez az erkölcsi győzelem Mussolininak öt hónapi börtönbe került. Október 14-én letartóztatták a sztrájk két fő szervezőjét, Mussolinit és Pietro Nennit. A szocialista sajtó felhördült, a *La Lotta di Classe* gyűjtést rendezett. Nagy visszhangot váltott ki Mussolini védőbeszédének záró passzusa,[15] amely így hangzott: „Tisztelt bíróság! Kijelentem, hogy ha felmentenek, örömet szereznek nekem, mert visszaadnak munkámnak, a társadalomnak. De ha elítélnek, megtisztelnek vele, mert nem egy gonosztevővel, egy közönséges bűnözővel állnak szemben, hanem egy eszme hordozójával, egy lelkiismereti agitátorral, egy hit katonájával, aki kikényszeríti az önök megbecsü-

lését, mert magában hordozza a jövő sejtelmeit és az igazság erejét."

A november 23-án kihirdetett első fokú ítélet Mussolinit egyévi elzárással büntette, amit másodfokon leszállítottak öt hónapra. Mussolini 1912. március 12-én szabadult. A börtönben olykor meglátogatta Rachele, karján az első gyermekkel, Eddával. Börtönbüntetésének jelentős részét Mussolini Nennivel együtt töltötte. A két fiatalember sokat beszélgetett és megbarátkozott egymással. Amikor később Mussolini fasiszta lett, Nenni pedig átment a szocialista táborba, ez a barátság természetesen megszakadt.

Mire Mussolini visszatért Forlíba, a föderáció autonómiájának ügye elveszítette jelentőségét. Benito tekintélyveszteség nélkül visszavezethette szervezetét a pártba. Ez annál tanácsosabbnak látszott, minthogy közeledett az újabb kongresszus ideje, s vele az a lehetőség, hogy a forradalmi szekció ekkor már ismert tagjaként újabb kísérletet tegyen a reformisták vissza- vagy kiszorítására.

REGGIO EMILIA

Az alatt a mintegy négy hónap alatt, amely eltelt Mussolini szabadulása és a szocialista párt 1912. július 7–10-én Reggio Emiliában tartott kongresszusa között, Mussolini kiterjedt politikai tevékenységet folytatott. Elsősorban arra fordított gondot, hogy a kongresszus előkészítésében szerepet kapjon, lapjában, a *La Lotta di Classé*ben pedig kialakítson egy „vonalat", amely azután a kongresszuson súlyt ad személyének.

Mussolini legfontosabb feladatként a párt megújítását, átalakítását hirdette meg, s ezzel máris kinyilvánította önállóságát és vállalta a megújító szerepét. Követelései között nemcsak a reformisták eltávolítása szerepelt, hanem ezen messze túlmenve valójában azt is célul tűzte ki, hogy a pártot átalakítsák politikai élcsapattá. E követelmény felbukkanása Mussolini gondolatmenetében a megoldás kezdeteit jelenti a forradalom végrehajtásának gondjában, ami 1910-től egyre jobban foglalkoztatta. Az élcsapat jellegű párt követelménye néhány hónap lefor-

gása alatt teljesen áthatotta Mussolini forradalomelméletét. A változás 1911 néhány hónapja alatt zajlott le.

1910-ben Mussolini a gazdasági determinizmus elsődlegességét még nem tette kérdésessé. Sőt, akkoriban írta azokat az írásait, amelyeknek középpontjában éppen a gazdasági determinizmus és a vele összefüggő elnyomorodási elmélet állt. A *La Lotta di Classe* első számában, 1910. január 9-én, a „Munkára" című cikkben, Marxra hivatkozva arról írt, hogy a munkásosztály leendő igazgatási szerveinek csírái már megjelentek a munka-kooperatívákban. A munkások itt készülnek fel hivatásukra, valamint a termelési eszközök kisajátítására, itt „harcolnak teremtve", mégpedig gazdasági és nem politikai úton.[1] Nem sokkal később, április 9-én egy vitacikkben elhatárolta egymástól Marxot és Mazzinit, s ismét hangsúlyozta: Marx elvetette az államot és minden politikai hatalmat; a munkások felszabadítása maguknak a munkásoknak a műve kell hogy legyen; a marxizmus lényege a gazdasági érdek.[2] Ezt követően, 1911. január 8-án Mussolini újabb cikket írt „A gazdaság koncentrációja és a »bukott próféta«" címmel s kifejezetten azzal a céllal, hogy kimutassa az elnyomorodási elmélet igazát. Megint csak azt a következtetést vonta le, hogy a gazdasági determináltság fatálisan elvezet a forradalomhoz. Ebben a cikkben Mussolini már a monopóliumok hatalmára is hivatkozik, hogy kimutassa: a kistulajdon fennmaradása nem cáfolja meg a marxi jóslatot, tekintve, hogy ezen a kistulajdonon is a nagy társaságok uralkodnak.[3] A cikk akkora visszhangot keltett, hogy Mussolini újból visszatért e kérdésre a „Próféták és próféciák" című írásban január 21-én.[4] Itt az elnyomorodás igazolása érdekében többekre hivatkozik, így például Werner Sombartra és Plehanovra is, majd – tévesen – azt állítja, hogy Marx csak a relatív elnyomorodásról beszélt, az abszolútról sohasem. Végül 1911. május 1-jén „Ami él és ami meghalt a marxizmusból" címen Mussolini előadást tartott Marx születésének évfordulóján Cesenában.[5] Az elismerő és részletező szöveg lényege, hogy Marx tanításából „a gazdasági determinizmus, az osztályharc elmélete és a katasztrófa koncepciója" maradt eleven.

Ez volt az utolsó alkalom, amikor Mussolini a szindikalista értelmezésű Marxra hivatkozott, amikor Marxra ru-

házta saját koncepciójának atyaságát, s amikor őt említve védte saját tekintélyét. Ezt követően 1911 folyamán, közelebbről május és szeptember között szakított a gazdasági determinizmussal, a gazdasági harc elsőségének tételével: szakított azzal a gondolattal, hogy a leendő munkásigazgatási szervek csírája a szakszervezet, hogy a munkásosztály felszabadítását magának a munkásosztálynak kell elvégeznie, és azzal is, hogy a munkásság cselekvését kizárólag a gazdasági érdek szabja meg. A fordulatot határozottan jelzi Mussolininak 1911. szeptember 30-án az általános sztrájkról írott cikke, amelyből egy részletet már idéztünk. Ez a cikk a szindikalizmus és Sorel „tisztán gazdasági" felfogásának bírálatával kezdődik és azzal folytatódik, hogy a szerző kimutatja: a munkás nemcsak gazdasági személyiség, hanem ember is, akit ezer szál fűz a társadalom egészéhez és a társadalom egészének politikai problémáihoz. A munkás tehát nem maradhat érdektelen a nagy politikai problémákkal szemben.[6] Mulatságos módon Mussolini megpróbálta, hogy új álláspontjához egy új Marxot is találjon. Arra hivatkozott, hogy Marx szerint „minden politikai kérdés – alapjában – társadalmi kérdés". Magától értetődik, hogy ha ambicionálja, Marx „újraértékelését" teljes egészében „végrehajthatta" volna. Ezt azonban Mussolini nem tette meg, s ezután Marxnak már inkább a bírálatával, mint a védelmével találkozunk nála. Mussolini azt a gazdasági determinista Marxot bírálta, akit a valóságban Sorel segítségével maga alakított ki.

Ugyancsak a gazdasági determinizmus – vagy ahogyan Mussolini később fogalmaz: az „ökonomizmus" – megtagadásáról vall egy 1911 májusában írt cikke, amelynek témája a „mezzadria", vagyis a kisparaszti bérleti rendszer. Megállapítja itt, hogy bár a szocializmus szempontjából elméletileg a bérmunka az előnyös forma, a probléma megoldása időben és térben a gyakorlati valóságnak rendelődik alá, méghozzá nemcsak gazdasági, hanem politikai szempontoknak is. Ezek változóak, és befolyásolják a megoldásokat. Lehetőnek véli tehát, hogy a kisparaszti bérlők kooperatívája mint forma majd beleilleszkedik a szocialista átalakulás folyamatába.[7]

Mussolini tehát elveszítette korábbi hivatkozási lehetőségeit. Újakat nem keresett: az élcsapatpárt megteremté-

séért és az ökonomizmus leküzdéséért a saját nevében folytatta a csatározást.[8] Nagyon nehéz megmondani, hogy azok a gondolatok, amelyeket a továbbiakban Mussolini a forradalom végrehajtásának politikai, taktikai és technikai feltételeiről 1914-ig kifejtett, vajon saját gondolati fejlődésének voltak-e az eredményei, avagy új hatásnak tulajdoníthatók. Tény mindenesetre, hogy több formulája rokonságot mutat Lenin 1902 és 1912 között megfogalmazott gondolataival, amelyek a forradalmi felkészülésre és a forradalom végrehajtására, vagyis gyakorlati kérdésekre vonatkoztak. Nem lehet kizárni teljesen sem az egyik, sem a másik lehetőséget. Mussolini mindig mások gondolati anyagával dolgozott, s elgondolásában, pontosabban szólva egymást követő elgondolásaiban az eszmei motívumok összekapcsolása volt csak egyéni. Az uralkodó gondolatok egy része időről időre cserélődött nála. Ez első ízben éppen ezúttal történt meg, és enélkül Mussolini további politikai útja nem képzelhető el. Mindenesetre feltűnő, hogy amikor a politikát igyekszik előtérbe helyezni és elveti az egyoldalú gazdasági determinizmust, szótárába bevonul a Lenin és az oroszok által oly sokszor alkalmazott „ökonomizmus" szó, amelyet Mussolini azelőtt soha nem használt. Hasonló a helyzet „az osztályok nélküli állam" megjelenésével és még néhány más formulával, amelyeket a bolsevikok használtak. Ezek eredetét Mussolini soha nem említi. Mégis az inspiráció mellett szól, hogy Mussolini a *La Lotta di Classe* szerkesztése idején már azon volt, hogy a lapban rendszeresen beszámoljon a nemzetközi munkásmozgalom eseményeiről és áramlatairól. Említettük, hogy Plehanovra hivatkozott is. Az oroszországi kezdeményezéseknek, eseményeknek, forradalmároknak mindig figyelmet szentelt. Az orosz szociáldemokrácia köreiben lezajlott viták-ról fogalmat alkothatott különböző nyelvű folyóiratok beszámolóiból. Az sem lehetetlen, hogy egyes lenini formulák közvetítők révén jutottak el hozzá. Tény mindenesetre, hogy 1911 tavaszán a *La Lotta di Classe* szerkesztője kapcsolatban állt Balabanoff-fal, aki viszont kapcsolatban volt az orosz emigrációval és Leninnel.[9] Sőt, 1912-től, miután az *Avanti!* élére került, rendelkezésére állt egy olyan apparátus, amelynek segítségével az orosz nyelvű publikációk is hozzáférhetővé váltak számára. Nem be-

szélve arról, hogy Balabanoff az *Avanti!* szerkesztőségének tagja volt. A kérdés az, hogy amennyiben Lenintől, illetve az orosz marxistáktól ideákat kölcsönzött, miért nem hivatkozott rájuk? Talán mert Lenin abban az időben még nem számított tekintélynek, s mivel írásai nem voltak közismertek, a rájuk való hivatkozás sem volt feltétlenül szükséges.

Bárhogyan volt is, Mussolini, ha felhasználta, Lenint is úgy használta fel, mint másokat: egy-egy elemet ragadott el a gondolataiból, és azokat beépítette a maga forradalmi képébe. Kezdte tisztázni, hogyan kell végrehajtani a forradalmat, de maga a forradalom továbbra is egy lelkiállapotnak és egy víziónak meglehetősen homályos keveréke maradt számára. Elemei sem ekkor, sem a későbbiekben nem álltak össze egységes gondolati rendszerré. Mussolinit a két–négy flekkes cikkek ezrei jellemezték, ezért az ő „világképét" csak súlyos erőszakkal lehetne összehasonlítani egy rendszerelmélettel. Ugyanakkor, mivel gondolati anyaga időben szüntelenül változott, ez azt is lehetetlenné teszi, hogy az ő „forradalmi elméletéről" beszéljünk. Ha tehát azt mondjuk, hogy – esetleg – Lenintől vagy más hozzá közel álló gondolkodótól is vett át tételeket, ezzel éppen úgy nem állítjuk, hogy bármikor is „leninista" lett volna, mint ahogyan nem tekintettük kropotkinistának vagy marxistának sem amiatt, hogy kimutathatóan felhasználta különböző téziseiket. Voltaképpen Mussolini a legjobb úton volt ahhoz, hogy mussolinista legyen.

1912-ben Mussolini a párt megújításának követelményéhez újabb szempontokat csatol. Meg akarja változtatni a párt és a szakszervezet viszonyát oly módon, hogy a szakszervezet alárendelje magát a párt politikai irányításának. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy bár szükség van gazdasági harcra is, a döntő a forradalom eszmei és politikai vezetése, amit csak a párt biztosíthat. Határozottan és végleg szakít a szindikalisták (forradalmiak és nem forradalmiak) ökonomizmusával. Legjelentősebb cikkei ebben az időben ezzel a kérdéssel foglalkoznak.

1912. április 6-án „A semmittevés válsága"[10] címmel megjelentet egy írást, amelyben állást foglal mind a kizárólag gazdasági, mind a kizárólag politikai harc koncep-

ciója ellen. „Az igazság – írja itt –, mint mindig, középen van. A politikai harc egymagában nem vezet el a szocializmushoz, s a tisztán gazdasági harc sem. Szükség van az egyikre is és a másikra is." A CGL – hangsúlyozza Mussolini – nem léphet a párt helyébe. Az utóbbit viszont nem érdemes számszerűleg növelni. „Nem jobb ehelyett korlátozni és átalakítani a pártot az intelligencia és az akarat arisztokráciájává? – kérdezi. – A szocialistáknak, mint pártnak, egy ideig még van betöltendő missziójuk: áthatni szocializmussal a gazdasági szervezeteket, körülvenni a felemelkedő proletármozgalmat egy hősi vallásos légkörrel, élcsapatot létrehozni zömmel a proletárhadseregből addig is, amíg ez a proletárhadsereg képes lesz saját kebeléből kialakítani a gondolkodás és a szocialista cselekvés éber élcsapatát." A párt tehát átmeneti időre szükséges élcsapat lenne, valójában helyettesítője a proletár élcsapatnak. Ugyanakkor láthatóan olyan élcsapat, amely „arisztokráciaként" tekint önmagára.

Mivel e cikk több vitacikket váltott ki, Mussolini folytatta gondolatmenetét. Május 11-i válaszában[11] kifejtette, hogy a párt harcolni fog a CGL tisztán korporatista vonala ellen. Ezúttal azt hangsúlyozta, hogy a megújult párt „teremteni" fog, szemben a régivel, amely csak az alkalmat ragadta meg. Ezért – hangoztatta Mussolini[12] – a pártnak elméletileg intranzigensnek kell lennie. Nem szabad lemondania a „klasszikus", vagyis az erőszakos forradalom gondolatáról, fel kell készítenie a tömegeket a forradalomra. Beszédét így folytatta: „A gazdasági szervezetek – bármilyen címkét viseljenek is – reformisták, mert a gazdasági valóság reformista. A párt túlságosan sok energiát fordított ezekre a gazdasági szervezetekre, amelyek a munkás látóhatárát a birtokló kispolgáréra szűkítették le, aki süket az ideális felhívásokra. Sorel szindikalizmusa az egyik, a reformizmus a másik oldalon meggyilkolta a proletariátus forradalmi érzelmét. Ez a nagyon szomorú igazság."

Ezzel a szindikalizmus- és Sorel-ellenes támadással egyidejűleg távolodni kezdett Mussolini az ősforrásoktól is. Bár átmenetileg az állam kérdését nem feszegette, teljesen felhagyott korábbi államellenességével. Az anarchizmus legfontosabb gondolati magja eltűnt szinképéből.

Ha a politikai elem, a párt és az állam kérdésében Mussolinit közeledni látjuk egy olyan felfogáshoz, amelyet Lenin vallott, csak egy kicsit kell tovább mennünk ahhoz, hogy a nagy távolságot is észrevegyük. Nemcsak a már idézett „arisztokráciáról" van szó itt, hanem egy olyan további gondolatátformálódási folyamatról is, amely kérdésessé teszi, hogy Mussolini forradalmi képét még fűzte-e valami egyáltalán a munkásosztályhoz. Az utóbbiról ugyanis meglehetősen furcsa módon nyilatkozott abban a cikkében, amelyet a reformistákkal folytatott polemia során jelentetett meg 1912 június 29-én.[13] A szakszervezetek tagságáról ezt írta: „A bitangoló juhok ezrei ma néhány juhász botja alá kerültek, de még mindig juhok. Az egyesülés önmagában véve nem hoz erőt létre. Ideje ezt a klisét felülvizsgálni és kivonni a forgalomból. Az egyesülés akkor válik erővé, amikor tudatos..." A pártra eszerint az a feladat várt, hogy az öntudatlan juhnyájat vezesse és öntudattal töltse el. E kérdés másik oldalát is megfogalmazta egy következő cikkében, ahol viszont kifejtette, hogy az élcsapatnak minél nagyobb nyájra van szüksége. Erre akkor került sor, amikor a forradalmi szindikalisták 1912 vége felé el akarták hagyni a CGL-t. Mussolini szerette volna őket visszatartani ettől.[14] Csoportjukat, amely egyébként az Azione Diretta (Közvetlen cselekvés) elnevezést viselte, a következőképpen oktatta ki: „Anélkül, hogy elfogadnánk az ibseni paradoxont, amely szerint a többség mindig téved, ismerjük a feladatot és az elitek jelentőségét a történelem harcterén. A gazdasági szervezkedésben azonban megvan a számnak a maga nagy jelentősége. A gazdasági szervezet valóban a nagy szám felé tendál, a tömeg felé, az egész proletariátus beszervezése felé... Katonák nélkül – ez a nevetségességig világos – nincs hadsereg; sejt nélkül nincs organizmus." A direkt akció hívei a CGL-t mégis otthagyták és megalakították az Unione Socialista Italianát (USI, Olasz Szocialista Unio).

Az 1912. júliusi szocialista pártkongresszuson Mussolini hallatlanul nagy lépést tett fölfelé a párthierarchiában. Sikerét szónoki fellépésének, ügyes politikai manővereinek és összeköttetéseinek is tulajdoníthatjuk, de nagy része volt e sikerben a rajta kívül álló körülményeknek is. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a szocialista párt

a líbiai háború ügyében csatát vesztett, s a felelősség ezért elsősorban a reformista vezetőket terhelte. Ráadásul 1912 márciusában egy újabb epizód fokozta a reformisták népszerűtlenségét. Merényletkísérletet követtek el III. Viktor Emánuel ellen, s a részvétnyilvánítók között felbukkant Bissolati és néhány más reformista is. Ez természetesen jó alkalom volt Mussolininak arra, hogy kirohanjon mind a reformisták, mind az uralkodók, a „per definizionen – felesleges állampolgárok" ellen.[15] Ugyanakkor a szocialista tömegek hangulata a valóságban elégedetlenebb és forradalmibb volt, mintsem azt Mussolini a juhnyájról feltételezte. Sajátos módon e tény az adott körülmények között a javára szolgált. Hozzájárult ugyanis ahhoz, hogy a párton belül a reformisták vereséget szenvedjenek és a forradalmi szárny kerüljön az élre. Mussolini erre az általános hangulatra támaszkodhatott. A siker érdekében azonban tekintettel kellett lennie a forradalmi szekció megosztottságára és többségének bátortalanságára is.

Ennek megfelelően járt el Mussolini, amikor július 8-i felszólalásában[16] csak két kérdéssel foglalkozott részletesen: a parlamenti csoport önállóságának megszüntetésével és a kompromittált reformisták kizárásával. Az utóbbi kérdésben határozati javaslatot terjesztett elő, az elsőről pedig így nyilatkozott: „A csoportnak csak technikai autonómiája lehet, politikai autonómiája nem, azt nem szabad neki megadni. A képviselőknek ki kell lépniük kétértelműségükből. A pártot képviselik, vagy a választókat?"

Mussolini megnyerte a csatát: határozati javaslatát a kongresszus hatalmas többséggel elfogadta. A kizárási javaslatot elfogadó 12 556 szavazattal szemben 5633 pártolta a Bissolati-csoport egyszerű megrovását és 3250 azt, hogy csupán a vezető funkciókból távolítsák el tagjait.

Megvolt tehát a győzelem. De voltaképpen milyen győzelem? A párt országos vezető fóruma, az ún. Igazgató Bizottság a forradalmárokból jött létre, s helyet foglalt benne Mussolini is. A reformisták úgynevezett baloldali része és a centrum bennmaradt a pártban, miközben a forradalmi szekció – mint tudjuk – csak részben, illetve csak nevében volt forradalmi.

Személy szerint Mussolini óriásit ugrott a párton belüli

ranglistán. Titkos célját, a párt valamely fontos napilapjának szerkesztését azonban még mindig nem sikerült elérnie. De túl sokáig erre sem kellett várnia.

November 8–10-én, a szocialista párt vezetőségi ülésén, Costantino Lazzari felvetette Mussolini nevét, és a meglepett vezetőség jobb híján egyhangúlag jóváhagyta kinevezését az *Avanti!* főszerkesztőjévé. Benito Mussolini 1912 novemberében áthurcolkodott Forlíból Milánóba, a lap székhelyére. Rachelét Forlíban „felejtette". Egy szép napon azonban az asszony betoppant a szerkesztőségbe, oldalán Eddával. Mussolini nem tehetett egyebet, mint hogy kibérelt egy kis lakást a családnak és folytatta a közös életet Rachelével és kislányával. Sokat azonban nem látták a Via Castel Morroni 19. szám alatti lakásban. Többet tartózkodott a szerkesztőségben és a milánói pártházban, mint otthon.

Mussolini elérte régi nagy célját: egy jelentős, 30 000–40 000 példányszámú napilap élére került. Ugyanakkor kongresszusi szereplése egész Európában ráterelte a forradalmárok figyelmét. A reggiói fordulatot el sem lehetett választani a nevétől; ünnepelte az eseményeket a német *Die Neue Zeit;* Lenin cikket írt a kongresszusról a *Pravdá*ban és úgy vélekedett, hogy az olasz párt „helyes útra lépett, amikor eltávolította soraiból a szindikalistákat és a jobboldali reformistákat".[17] Mussolini személyével a legbővebben Amilcare Cipriani foglalkozott, a *L'Humanité*ban. Cipriani, az atyai barát, az egykori anarchista, a most már öreg szocialista harcos így írt: „Ez az ember nagyon tetszik nekem. Forradalmisága az enyém, azt mondhatnám, a miénk, az, amelyet »klasszikusnak« neveznek. Ennél az értékes Mussolininál csak egyvalami hiányzik: az, hogy egyidejűleg legyen szocialista és szindikalista."[18]

AZ AVANTI! FŐSZERKESZTŐJE

Az a nap, 1912. december elseje, amikor az *Avanti!*-ra első ízben írták rá: „Főszerkesztő: Benito Mussolini", ez utóbbi számára egyet jelentett a hatalmi harc kezdetével. Bár a hatalom megszerzésére irányuló törekvés még nem alakult ki benne – legalábbis a jelek erről vallanak –,

annyi bizonyos, hogy ettől kezdve már nemcsak egy lapszerkesztővel van dolgunk, aki feladatát el akarja látni és pozícióját meg akarja tartani, hanem aktív politikussal, aki messzebbre és magasabbra tekint. 1912 végétől világossá válik, hogy a párt átalakítása, ami Mussolini szemében távolról sem fejeződött be a forradalmi szekció „hatalomátvételével", elválaszthatatlan attól a személyes törekvésétől, hogy saját befolyása és ellenőrzése alá vonja az átalakított pártot.

Mussolini helyzete nem volt könnyű a lapnál. Újonnan jött, túlságosan fiatal volt a magas állásra, sokan bárdolatlannak tartották, kevesellték tapasztalatát és műveltségét. Sok volt az ellensége. Nemcsak a reformistákkal és a centrummal állt hadilábon, de sokan bizalmatlanul szemlélték tevékenységét a forradalmi táborban is. Ráadásul eltávolodott a forradalmi szindikalistáktól. Emellett az *Avanti!* tele volt régi emberekkel, akik Mussolini nézeteit nem osztották, és egyáltalán nem lelkesedtek primitívnek tartott stílusáért.

Főszerkesztői tevékenységét azzal kezdte, hogy maga mellé vette a régi barátot, Angelica Balabanoffot, és az ő segítségével eltávolította a laptól a tekintélyek egész sorát (később megszabadult Balabanofftól is). Helyüket fiatalok, ismeretlenek, periferikus emberek foglalták el, akik készségesen Mussolini keze alá dolgoztak. A későbbi baloldal fiataljainak, vagyis azoknak egy része, akik a háború után a kommunista áramlathoz, majd a párthoz csatlakoztak, ebben az időben mussolinista volt. E fiatalok között – mint Angelo Tasca írja – akadtak olyanok, akik őrá számítottak mint a párt megújítójára.[1]

A párt nagy nevei, az „öregek", nem vették félvállról az ifjú titán előnyomulását. Heves harc kezdődött, amely ugyan az eszmék körül és a lapok hasábjain folyt, de ahol a szocialista tömegek megnyerése és a párt vezetésének kérdése volt a tét.

Ismét az általános sztrájk került a viták középpontjába. Erre az alkalmat az 1913. január elején kirobbant véres összetűzések szolgáltatták. Mivel a problémát, hogy ti. a proletariátusnak mit „kellett volna tennie", amikor a hatósági közegek a tömegbe lőttek, minden oldalon utólag boncolgatták, a vitának nem lehetett gyakorlati jelentősége. Annál jellemzőbb volt viszont a különféle áramlatok

szemléletére. Mussolini az „állami gyilkosságra" gyilkossági fenyegetéssel válaszolt, majd az ellene irányuló reformista támadás után az *Avanti!*-ban kifejtette a nép „legitim önvédelmének" elvét.[2] Hangoztatta, hogy a népnek joga van ölni, mielőtt megölnék. E cikkben olvashatni az alábbi – nem könnyen követhető – mondatot is: „Bizonyos, hogy mindazok számára, akiknek a szocializmusról idilli árkádikus elgondolásuk van, mindazok számára, akik hisznek az emberi élet sérthetetlenségének dogmájában (a mi szemünkben az élet nem az egyetlen jó, nem öncél, hanem eszköz; Petőfi Sándor énekelte: »Szabadság, szerelem, e kettő kell nekem. Szerelmemért feláldozom életemet, szabadságért feláldozom szerelmemet«;[3] aki az életnek »abszolút« értéket tulajdonít, a világot mozdulatlanságra kárhoztatja); a szocialisták számára, mondottuk, akik valójában a De Amicis-mentalitású szocializmusnál[4] maradtak... egy olyan kiáltás, mint a miénk, istenkáromlásnak tűnhet. Nos, hát nem az. Logikus. Szocialista. Emberi."

Ettől kezdve a vita elfajult. Mussolini az ügy elárulásával vádolta a reformisták párton belüli csoportját, s közelebbről Turatit és Trevest is. A *La Folla* című szocialista lapban leleplezte e csoport választási szempontjait.[5] „Egy általános sztrájk – írta – elidegenítené a szocialista jelöltektől annak az amorf tömegnek a szimpátiáját, amelyet a kispolgári rétegek alkotnak." Turatival kapcsolatban gúnyosan azt írta, hogy ő bizonyára így szólt volna a magyarokhoz az 1912-es általános választójogi harc idején: „Ne rendezzetek általános sztrájkot, vagy halasszátok el arra a napra, amikor már... nem lesz szükség rá. Ne csináljátok most, mert biztosak lehettek a sikertelenségében, s ne csináljatok holnap, mert akkor már felesleges lesz. Következtetés: vakarjátok a köldökötöket."

„A párt fejlődése" című cikkében[6] Mussolini a tüzet ismét az ökonomizmusra irányította. „A szindikalizmus nem más – írta –, mint Marx és közvetlen tanítványai tévedésének eltúlzása, ami abban áll, hogy [Marx] túlzott jelentőséget tulajdonított a »homo economicusnak«, holott az ember nem csak termelője és fogyasztója az anyagi javaknak, hanem ennél összetettebb és harmonikusabb valami, amely magasabb rendű szükségletekkel van meg-

adományozva. A szocializmus az embert és nem csupán a termelőt veszi figyelembe: a szocializmus annyiban megoldása a proletár problémának, amennyiben [a proletár probléma] emberi probléma. A régi szocialisták mindig »társadalmi kérdésről« beszéltek és nem «gazdasági kérdésről«."

Ez a passzus nemcsak azért fontos, mert világossá teszi Marx rendszerének egy elemi gondolatra való leszűkítését, hanem – és főként – azért is, mert benne Mussolini a szocializmust már az „általános emberi problémával" hozta kapcsolatba, aminek a proletár probléma csak része. A szocializmus itt már annyiban proletár kérdés, amennyiben az utóbbi az általános emberi problémához tartozik. Ezzel a szál, amely Mussolinit a szocializmushoz fűzte, vagyis a forradalom és a szocializmus kérdésének a proletár kérdéssel való azonosítása, szakadozni kezdett. Már csak egy lépés kellett annak kimondásáig, hogy a proletár ügy az általános emberinek van alárendelve. S egy nem proletár forradalom és egy nem proletár szocializmus semmiképpen sem helyezhető el a modern szocializmus keretei között. Megjegyezhetjük itt, hogy az általános emberi és a proletár kérdést Marx elvileg, Lenin pedig egészen konkrét formákban szintén összekapcsolta, de náluk ellenkező értelmű volt a viszonyba állítás. Nem az általános emberi probléma megoldása jelentette egyúttal a proletár probléma megoldását, hanem a proletariátus – Lenin felfogásában: a szélesebb értelemben vett néppel egyetemben – volt az az erő, amely saját problémájának megoldásával egyúttal az általános emberi problémákat is megoldhatta. A „korai szocialisták" egyébként, akikre Mussolini itt hivatkozik, ismét a régi anarchisták voltak, akiknek éppen ez idő tájt önálló megemlékezéseket is szentelt. Ekkoriban írt cikket Andrea Costáról és Luigi Bertoniról, majd 1914. január elején meleg hangon méltatta az ekkor már 70 éves Amilcare Cipriani érdemeit, és állást foglalt jelölése mellett a municipális választásokon. E cikkben egyébként Mussolini újabb jelét adta annak, hogy a nemzeti kérdést és a nacionalizmust két különböző dolognak tartja. A következő figyelemre méltó megállapítást tette: „Amilcare Cipriani jelölése nem nemzetellenes, hanem nacionalizmusellenes. Ideje egyébként szembenézni egy másik proble-

mával, megnézni, vajon a szocializmus nemzetellenes-e, vagy éppen ellenkezőleg, a nemzet integráló ereje."[7]

Mussolini, mint egész életében, ekkoriban is sokat dolgozott, s mint csaknem egész életében, ezúttal is magányosnak érezte magát. Egy barátjának így panaszkodott életmódjára: „Úgy dolgozom itt, mint egy kutya. Magányos életet élek. Minden oldalról támadnak. A papoktól a szindikalistákig..."[8] A valóságban azonban 1913 márciusában kezdődött mintegy másfél évig tartó romantikus kapcsolata Leda Rafanellivel.[9] Leda az egyik szocialista hetilap muzulmán vallású munkatársa, fogékony szellemű és lelkű, igen kulturált ifjú hölgy volt. Előszeretettel foglalkozott Egyiptom és a Kelet történetével, misztikájával, no meg lélekbúvárkodással. Mussolini – Ledához írt leveleinek tanúsága szerint – szédelegni kezdett a lélek mélységeibe pillantva. Sohasem engedte meg a lánynak, hogy tenyérvonalait tanulmányozza. Ugyanakkor mind Leda kulturáltsága, mind pedig a „rejtély", amelynek Leda a birtokában látszott lenni, végtelenül vonzotta Mussolinit. Rafanellinek megvallotta fékezhetetlen becsvágyát. „Érzem – mondta –, hogy nagy szónok lehetek, egy modern Démoszthenész, egy Jaurès... Szükségem van rá, hogy *valaki* legyek, ért engem? Nem akarok csupán az az ember lenni, aki vagyok. Fel akarok emelkedni. Ifjúságomban nagy zenész vagy nagy író akartam lenni, de megértettem, hogy közepes maradtam volna... Mondom magának, fel kell emelkednem, ugrást kell tennem előre, fel a csúcsra." De Ledával beszélve nemcsak a becsvágy bukik ki Mussoliniból. Neki írt levelei kétségeiről is tanúskodnak. „Maga talán az első nő, aki megért valamit belőlem – írta egyszer. – Bűnözők csontvázukat az antropológia tanulmányozóira hagyják: szeretném magára hagyni a lelkemet... hogy kiegészíthesse kutatásait."

Az idillnek a lány vetett véget 1914 őszén, méghozzá politikai okokból. Leda Rafanelli nem volt hajlandó találkozni többé azzal az emberrel, aki elárulta a proletár internacionalizmust.

Minden ellenérzés és vita ellenére Mussolininak sikerült elérnie, hogy a párt vezetősége 1913 márciusában elfogadja álláspontját két kérdésben. A vezetőség kimondta, hogy amennyiben az állami szervek a januárihoz hasonló brutális akciót hajtanak végre, a párt felszólítja

a proletariátust az általános sztrájkra. Elfogadta azt is, hogy a következő választásokon, amelyeket Olaszországban első alkalommal rendeztek meg az általános választójog alapján, a párt mindenütt önállóan lép fel. Saját jelölteket állít, és nem lép más pártokkal választási blokkra.

Az országos politikai kérdésekben aratott újabb siker után Mussolininak alkalma nyílt arra, hogy irányvonalát a sztrájk kérdésében gyakorlatilag is kipróbálja, még ha csak milánói méretekben is. A Milánói Szakszervezeti Szövetség 1913. május elején újabb akció szervezésébe fogott, s ez május 19-én a CGL vezetőségének nemleges állásfoglalása ellenére általános sztrájkba ment át. A hatóságok széles körű letartóztatásokat foganatosítottak, majd június 13-án megrendezték a „felbujtók" perét. Ez a mozgalom újabb elkeseredett vitákra adott alkalmat. Magától értetődik, hogy Mussolini az *Avanti!* hasábjain kezdettől fogva támogatta a sztrájkot, a CGL vezetői és a párt tekintélyes tagjainak jó része viszont kalandorságnak tekintette azt. Turati például Mussolini „vonaláról" így emlékezett meg: „Mi végül is ez a hang, ez a szó, amely az élcsapatpárt hangja szeretne lenni?... Vallás? Mágia? Utópia? Sport? Irodalom? Regény? Neuraszténia? – Bizonyos, hogy nem szocializmus, mivel a szocializmus tagadása."[10] Ámde bárhogy gúnyolódtak és támadtak a reformisták, végül mégis ők voltak kénytelenek visszavonulni. A milánói szakszervezeti vezetőség lemondott, a párt pedig 1913 júliusában Mussolini álláspontját hagyta jóvá.

Mesteri taktikát látunk itt kibontakozni, egy olyan ember taktikáját, aki már határozottan befolyásra és hatalomra tör, ha még nem is „a" hatalomra. Egyelőre a forradalom vezetőjének, vagy legalábbis egyik jelentős vezetőjének a hatalmára. Időközben viszont magának a forradalomnak a fogalma tovább módosult Mussolini szemléletében. 1913. április 6-án a *La Folla*ban „Vadászat a józan észre"[11] címmel jelentetett meg egy cikket, amely mélyebb értelmet ad Turati imént felsorolt kérdéseinek. Ez a pamfletjellegű néhány oldal dühödt támadás a közönséges értelemben vett józan ész – azt is mondhatnánk, hogy a kispolgári józan ész – ellen, de egyúttal támadás minden racionalizmus ellen is. Mussolini a for-

radalmat itt mint a józan ész elleni bosszút ünnepli. „A forradalmakat – írja – úgy kell tekinteni, mint az őrület visszavágását a józan észnek. A forradalmak ugyanis őrültek, fejetlenek, erőszakosak, ostobák, bestiálisak." Íme, a forradalom imágója, amelyet a forradalom ellenzői és hívei közös erővel alakítottak ki, de amely oly jól beleillik mindenfajta őrület és bestialitás apológiájába is. Mussolini néhány oldalas „őrjöngése", még ha a felszínen humor akart is lenni, bevilágít a szerző lelkivilágába, s alátámasztja, amit korábban arról mondtunk, hogy Mussolini „szocialista rendszerét" sokkal kevésbé a gondolatok összessége, és sokkal inkább saját lelkiállapota, profetikus víziója határozta meg.

Ez azonban, mint eddig, ezután sem akadályozta őt abban, hogy a nagy kataklizma előidézésén ésszerűen gondolkozzon. Abban sem, hogy céljának elérése érdekében ugyancsak ésszerű és ügyes taktikát alkalmazzon. Megmutatkozott ez akkor is, amikor ő, a reformista parlamentarizmus ellenfele, taktikai okokból nagy súlyt helyezett a választások előkészítésére. Népszavazásnak tekintette a választásokat a párt új politikája felett, s egyúttal eszköznek arra, hogy a közeljövőben a munkásságnak bebizonyítsa a tisztán parlamentáris út reménytelenségét. Az *Avanti!* propagandájának kétségtelenül szerepe volt a párt ragyogó sikerében. Ez a siker pedig fénybe borította magát Mussolinit is, mert igazolta azt az intranzigens politikát, amelyet folytatott, s amelyet, íme, a széles proletárrétegek elismeréssel nyugtáztak. Úgy tűnik azonban, hogy a választásokkal kapcsolatban Mussolini mégis elkövetett egy hibát. Saját képviselői mandátumának nem tulajdonított jelentőséget, holott feltehetően jelöltethette volna magát olyan helyen, ahol meg is választják. Mussolini ezt elmulasztotta, s így megfosztotta magát a parlamenti „szószéktől".

Párton belüli befolyása tovább nőtt. Ezt arra igyekezett felhasználni, hogy a következő kongresszuson a forradalmi szekció „intranzigens" szárnyát, vagyis azt a szárnyat erősítse, amelynek élén Lazzari és jómaga állt. Az előkészítő szakasz jellegzetessége volt, hogy míg Mussolini egyfelől az *Avanti!* hasábjain viszonylag mérsékletet tanúsított és mintegy „vonalban" maradt, másfelől 1913 novemberében *L'Utopia* címen önálló lapot alapított. Eb-

ben saját nézeteit kötetlenebb formában fejezhette ki. A *L'Utopia* első számában[12] azt a kérdést vetette fel: vajon a marxizmus sikertelen revíziója után lehetséges-e a szocializmus forradalmi revíziója? Ezzel jelezte, hogy a revízió feladatát kívánja rábízni a lapra. Giuseppe Prezzolini, a „nemzeti" értelmiség *La Voce* című lapjának alapítója és főszerkesztője Mussolini lapalapítási vállalkozását úgy jellemezte, mint arra irányuló törekvését, hogy „önmagát jobban érzékelje". Mussolini e felfogást lényegében helybenhagyta[13] „Másutt egy párt kollektív véleményét képviselem – írta Prezzolininak szóló válaszcikkében –, ami csaknem mindig az enyém is; itt a saját véleményemet képviselem, az én Weltanschauungomat [világnézetemet], és nem torom a fejem azon, hogy az vajon egybeesik-e vagy nem [esik egybe] a párt véleményével."

Mussolini elméleti tevékenykedésének jelentős állomása volt ebben az időben egy előadássorozat, amelyet a szocialista gondolkodás történetéről tartott a Szocialista Kultúra Iskolájában. Az előadások közül kiemelkedik az, amelyet 1914 február 8-án Firenzében tartott[14]. Ebben mintegy összefoglalta saját álláspontját. Először áttekintette a szocialista eszme fejlődését, majd megállapította, hogy a forradalom – hála a közlekedés fejlődésének – technikailag továbbra is lehetséges. Ugyanakkor – mondta – az alapvető gazdasági tendencia, az elnyomorodás a forradalmat fatalissá teszi. Kérdés azonban az – s Mussolini számára láthatóan éppen ez volt a legfontosabb kérdés – hogy milyen eszközök állnak rendelkezésre a forradalom végbevitelére. Eszközének kell lennie a pártnak, a szakszervezetnek, s a forradalom idején majd új szervezetek is keletkeznek. A többségre azonban – fejtette ki – nem lehet várni. „Mindenekelőtt a tömeg: mennyiség. A tömeg statikus, a kisebbségek dinamikusak. Számomra a probléma a következő: arról van szó, hogy a polgári kisebbségre rákényszerítsünk egy szocialista és forradalmi kisebbséget. Alapjában véve egy kisebbség kormányoz bennünket." Ha a tömeg ezt eltűri, miért ne fogadna el egy jobb kisebbséget? „Létre kell hoznunk a proletariátus kebelében egy eléggé számos, eléggé tudatos, eléggé merész kisebbséget. Az óriási tömeg követni fogja ezt, és alávetni magát neki." Mussolini ezúttal is

hangoztatta, hogy a forradalom nem mehet végbe erőszak nélkül, majd azt fejtegette, hogy mivel a világ nagyon bonyolult, az új rendet intézményeivel együtt gyorsan kell kialakítani. A forradalomnak városon és falun egyszerre kell végbemennie, mert különben nagy a veszélye annak, hogy káosz keletkezik, és ezáltal út nyílik az ellenforradalom előtt. A feladat tehát: „Kidolgozni a társadalom új erőit, építve rombolni (demolire construendo)." A szocializmus nem lesz édenkert – fejezte be beszédét Mussolini –, hanem olyan társadalom lesz, „amelyben a civilizáció intenzívebb és frenetikusabb, s a gépek ritmusa uralja, mert a burzsoáziától átveszünk minden jót, a burzsoázia egész örökségét, és azt kell majd megsokszoroznunk azáltal, hogy az embereknek nagyobb fejlődési és életlehetőséget adunk".

Említettük, hogy Mussolini 1912-től felhagyott az állam ellenzésével. Ehhez most hozzá kell tennünk, hogy 1913 folyamán–1914 elején viszont kialakította saját államelméletének alapjait is. Az *Avanti!*-ban közölt „Roham az állam ellen" című cikkében[15] kifejezetten állást foglalt a leendő „osztályok nélküli állam" mellett, amely – írta – a régi értelemben többé nem lesz állam. Ezzel befejeződött Mussolini szakítása az anarchizmus államellenességével. Előállt egy olyan ideológia, amelynek céltartalma homályos gomolyag volt: keveredett benne az anarchista, voluntarista vonulat, kiegészülve újabb filozófiai attitűdökkel, valamint a nemzeti integrálás szempontjával, és ez párosult a forradalom-katasztrófa-apokalipszis kiváltásának modern eszközeivel, taktikájával, technikájával.

1914. március 15-én az *Avanti!* kiadóvállalat megvizsgálta üzletmenetét s ezen belül a lap helyzetét. Megállapították, hogy az *Avanti!* példányszáma Mussolini főszerkesztősége idején rendszeresen emelkedett, nőtt az előfizetők száma, s közben a főszerkesztő, bár a papír minőségét javította, csökkentette a korábbi deficitet. A reformisták nem találtak alapot Mussolini támadására.

Jó előjel volt ez a következő, 14. pártkongresszushoz, amely 1914. április 26-án kezdte meg munkáját Anconában. A kongresszuson mégsem történtek nagy dolgok, noha a forradalmi szárnynak minden lehetősége megvolt ahhoz, hogy elfogadtasson egy hatékony forradalmi platformot. Átgondolt programja azonban láthatólag nem

volt. Még csak jelentős elméleti vitákra sem került sor, mivel a reformisták és a mérsékeltek eleve verve érezték magukat, és nem keresték a konfrontációt. Az egyetlen kivétel ez alól a szabadkőművesség kérdése volt, s ez mentette meg a kongresszust a teljes unalomtól. A már korábban is vitatott probléma megoldására négy határozati javaslatot nyújtottak be. Közöttük Mussolini és Zibordi javaslatát, amely a szabadkőművességet és a párttagságot nemcsak hogy összeférhetetlennek nyilvánította, de a szabadkőművesek kizárását is követelte. A kongresszus nagy többséggel ezt a javaslatot fogadta el (27 378 szavazattal, míg a másik három javaslatra összesen 6600 igen jutott). Jóllehet mellékes kérdésben, e szavazás a baloldal és személy szerint Mussolini újabb győzelmét jelentette. Az új vezetőség baloldaliakból alakult meg és Mussolini újból helyet kapott benne.

A VÖRÖS HÉT

Anconában a szocialista párt nem dolgozott ki új programot és nem tett tanúbizonyságot kezdeményezőképességéről. A kortársak, akik a különféle színezetű lapok hasábjain a kongresszussal foglalkoztak, nem nagyon tudták megítéli, mi rejlik a forradalmi retorika mögött. Nem sokat kellett várni rá, hogy bebizonyosodjék: a retorika nem több retorikánál.

A 14. kongresszus után a párt vezetősége és maga Mussolini is a közelgő községi választások előkészítésével foglalkozott. Minden békésnek látszott, és a párt arra készült, hogy újabb nagy választási győzelmet arasson. Az anarchisták, a forradalmi szocialisták és a republikánusok egyik szárnya azonban más irányt adott az eseményeknek. Az 1914-es nagy nyári megmozdulás, az úgynevezett vörös hét[1] eseményei Anconából indultak ki, de semmi közük nem volt ahhoz, hogy előzőleg ugyanitt zajlott le a kongresszus. Anconában élt akkoriban az öreg anarchista harcos, Errico Malatesta. Lapja, a *La Volontà*, és az akkor még köztársasági Pietro Nenni szerkesztette *Il Lucifero* című lap heves antimilitarista kampányt folytatott. Nagy teret kapott itt az állami erőszak elleni harc. A küzdelem egy Masetti nevű katona megmentéséért

folyt, aki 1911 októberében „Éljen az anarchia!" felkiáltással rálőtt a parancsnokára. Június 7-én Anconában és több más helységben tüntetés kezdődött Masetti érdekében. A fegyveres alakulatok beavatkozása után Anconában három halott maradt az utcán, s a lövöldözésnek számos sebesültje volt. Olaszországon hatalmas felháborodás hulláma vonult végig. Anconában másnap kimondták az általános sztrájkot, s az városról városra terjedt. A szocialista párt vezetősége 8-án reggel összegyűlt, és országos általános sztrájkot hirdetett másnaptól. A sztrájk időtartamáról nem született döntés, s amikor a CGL csatlakozott a határozathoz, a szakszervezeti vezetők is hallgattak az időpont kérdéséről. Magától értetődik, hogy az *Avanti!* a legmesszebbmenően támogatta az országos sztrájkot.

A látszólagos egyetértés mögött azonban most is mély nézetkülönbségek húzódtak meg. A CGL a valóságban nem rokonszenvezett a sztrájkkal. Mint kiderült, vezetői az időtartamról azért nem szóltak, nehogy határozat szülessen a sztrájk korlátlanságáról, s ez megnehezítse nekik, hogy a maguk részéről gyorsan beszüntethessék. Június 10-én délután a CGL máris bejelentette, hogy az általános sztrájkot 11-én éjfélkor le kell állítani. A szocialista párt vezetősége ezután nem merte a pártot önállósítani és meghirdetni a sztrájk folytatását. Félni kellett attól, hogy ez káoszhoz vezet. A küzdelem közben hatalmas lelkesedéssel és impozáns méretekben kiterjedt az egész országra, és több körzetben már-már felkeléssé nőtt. Rómában, Firenzében, Parmában barikádok épültek, Milánóban hatalmas tömeggyűlés és tüntetés zajlott le, Romagnában és az egész Marche-vidéken a munkások középületeket foglaltak el és megrongálták a vasútvonalakat.

Kétségtelen, hogy a munkástömegek hangulata forradalmi volt, és nem hiányzott a cselekvőkészség. Ha meggondoljuk, hogy ebben az időben az olasz ipari fejlődés egyébként jelentős eredményei egy egészében véve iparilag kevéssé fejlett országban születtek, s hogy az olasz munkásság Európa egyik legrosszabbul fizetett munkássága volt, meg ha hozzávesszük ehhez azt a feszítőerőt, amelyet a falvakban meghúzódó nyomorgó napszámosok és kis földű parasztok elégedetlensége jelentett, nincs

miért csodálkoznunk a forradalmi hangulaton. A Mussolini által nemrég „tehetetlennek" és „statikusnak" vélt tömeg a valóságban mozgékony és harcra kész volt, csak éppen a „dinamikus" kisebbség nem mutatkozott, amely vezethette volna.

A CGL sztrájkbeszüntető határozata után több szekció megkísérelte a folytatást. Malatesta forradalomra szólított, Mussolini az *Avanti!*-ban elítélte a sztrájk leszerelését. Egészében véve mégsem volt mit tenni: a szakszervezeti központ állásfoglalása megtörte a mozgalom lendületét. Senki, sem az anarchisták és forradalmi szindikalisták, sem a szocialista pártvezetőség nem volt abban a helyzetben, hogy újraélessze. Az utóbbi egyébként ilyen kísérletet nem is tett.

Az 1914. évi általános sztrájk összeomlását az anarchisták értékelése nyomán az olasz történetírás „elmulasztott forradalomként" emlegeti. Ha nem is a forradalom elmulasztásáért, de a sztrájk leszereléséért a felelősség első helyen a CGL-t terhelte, s a „vörös hét" kudarca a szocialista párt veresége is volt. Megmutatkozott, hogy a párt nem önálló a döntéseiben, hogy nincs közvetlen kapcsolata a tömegekkel, s hogy nem dolgozott ki forradalmi stratégiát. E ténnyel szembe kellett néznie a szocialista pártnak, és Olaszország-szerte minden más pártnak és áramlatnak is. Magától értetődik, hogy a reformisták jó adukat kaptak a kezükbe a tömegeket lázító, de nem vezető szocialista baloldal politikájának támadására. E támadásból bőven kijutott Mussolininak is, sőt neki jutott ki elsősorban. A „vörös hét" befejezetlensége, a munkásmozgalom vezetésében nyilvánvalóvá lett zűrzavar megtorpanáshoz vezetett az addig baloldali vagy balra tartó értelmiség köreiben. Ennek jelei minden pártban és szervezetben megmutatkoztak. Mindent összevéve az olasz munkásosztály nagy forradalmi korszakában a szocialista mozgalom vezetése döntő csatát veszített, és eléggé gyenge volt a bizonyítvány, amit magáról kiállított.

Ez a helyzet azonban még egyáltalán nem volt végleges. Egyelőre egy csatáról volt szó csupán, s a pártnak most fel kellett mérnie a csatavesztés okait és kidolgoznia új elgondolásait. Maga a mozgalom bizonyította, hogy nem lehet halogatni a forradalom konkrét kérdéseinek elemzését. Ami Mussolinit illeti, ő a maga módján való-

ban hozzá is látott a vizsgálathoz. Megállapította, hogy a forradalom Olaszországban aktuális kérdéssé vált. A kudarc okait keresve azonban nem vonta be ezek közé a pártvezetés kérdéseit. Bűnösöknek a szakszervezeti vezetőket találta, s ezek között ezúttal nem tett különbséget a CGL élén és az USI élén állók között. Messzebbre nem juthatott el sem ő, sem a pártvezetés egésze a következtetések levonásában. A forradalom időszerűségének vizsgálatát ugyanis levette a napirendről egy másik kérdés, a háború kérdése, amely minden másnál aktuálisabbá vált. 1914 nyarán a szocialista pártnak arról kellett bizonyságot tennie, hogy vajon fel van-e készülve a háború kérdésében adandó válaszra.

A FASISZTA MOZGALOM

VÁLSÁG

Könnyen azt hihetnénk, hogy az Olasz Szocialista Párt maradt leghívebb a szocialista elvekhez, amikor az első világháború kitörésekor az „abszolút semlegesség" talaját helyezkedett[1] – szemben a „hazafias" álláspontot elfoglaló munkáspártokkal, vagyis a II. Internacionáléhoz tartozó pártok nagy többségével és összhangban az olasz kormány semlegességi nyilatkozatával. Mindenesetre az olasz szocialisták zöme legalább nem állt be a háború támogatói közé. Ez a körülmény később, a háború vége felé és annak befejezése után gyümölcsözőnek is bizonyult a párt tömeghatása szempontjából.

Az 1914-es valóság azonban távolról sem volt egyértelmű. A semlegesség politikája, amelyet az olasz kormány háborús beavatkozása, 1915. május 24. után a párt úgy fogalmazott át, mint a „nem támogatni és nem szabotálni" jelszó politikáját, tulajdonképpen a nem cselekvést, a semmittevést fejezte ki. Az olasz forradalmi szocialisták ugyanazt a passzivitást tanúsították, mint már a „vörös hét" idején is. A háború kérdésében egy szocialista párt előtt két út állt az aktív politikai cselekvéshez: vagy nemzeti alapra helyezkedik és akkor esélye van az országos politikába való bekapcsolódásra, a reformista-nemzeti koncepció képviseletére a hatalom sáncain belül, vagy úgy veti el a háborút, hogy egyúttal szembefordul a polgári állammal, s amikor ezt teszi, közvetlenül felkészül a forradalomra. Az előbbi utat követő munkáspártok a két világháború között többnyire kormánypártokká lettek. Az utóbbi utat Lenin és az oroszországi szociáldemokrácia bolsevik szárnya vállalta, s e körülménynek – az ország általános helyzete, belső problémái mellett – minden bizonnyal nagy szerepe volt abban, hogy a forradalmi fordulat ott végbe is mehetett.[2] Közismert viszont, hogy

míg a forradalom egyik hatékony előrelendítője éppen a háborúellenesség volt, a forradalomból született új állam kénytelen volt azzal kezdeni tevékenységét, hogy évekig védelmi háborút folytatott. Más körülmények között került sor a forradalmi megoldás kipróbálására Magyarországon, de ez a kísérlet sem mentesülhetett a hadviseléstől.

Az olasz párt azon munkálkodott, hogy ne kelljen választania. Így újból elárulta politikai gyámoltalanságát: egy olyan tulajdonságát, amelynek okai még megfejtésre várnak. A forradalmi megoldásra a háború kezdetén világszerte kevesen szavaztak, de Olaszországban csekély volt a számuk még azoknak is, akik egyáltalán felismerték a választás szükségességét. E kevesek közé tartozott Mussolini, s ez a tény őt ismerve nem meglepő. Tudjuk, hogy számolt a világháború lehetőségével. Kropotkinhoz hasonlóan úgy vélekedett, hogy a háború megingatja a benne részt vevő államhatalmakat, ez a tény pedig kaput nyit a forradalomnak.[3] A nagy katasztrófa lehetősége tehát az ő szemében szorosan hozzákötődött a valószínű nemzetközi összeütközéshez, amely, íme, elkezdődött. A kérdés az volt, hogy Mussolini akar-e élni a várt alkalommal, és ha igen, milyen módon akarja ezt tenni.

Maga a háborús helyzet fokozatosan alakult ki. Ferenc Ferdinánd 1914. június 28-án történt meggyilkolása után a nemzetközi légkör azonnal feszültté és idegessé vált, de az események határozott irányt csak július végén, Ausztria–Magyarország ultimátuma és annak szerbiai elutasítása után vettek. A háború augusztus első napjaiban szélesedett ki világháborúvá.[4]

Olaszország ugyancsak kínos helyzetbe került a háború kezdetén. Szövetségi szerződés kötötte az Osztrák–Magyar Monarchiához és Németországhoz,[5] kötelezettségei tehát a Monarchiához fűzték, az egyetlen államhoz, amellyel szemben területi követeléseket állított fel.[6] Az osztrák szövetséget úgyszólván egyetlen társadalmi réteg sem támogatta az országban. A parasztttömegek csakúgy, mint a munkások, őszintén ellenezték a háborút, a középrétegek többsége számára pedig éppen a Habsburg hatalom volt és maradt az első számú ellenség. Ilyen körülmények között a szocialista párt semlegességi politikája a háború kitörésekor voltaképp egyet jelentett azzal, hogy nem támogatja a Monarchiát, ez pedig össz-

hangban volt nemcsak a munkásosztály antimilitarizmusával, de a szélesebb közvélemény túlnyomó többségének hangulatával is.

A háború érlelődésekor és a kitörése utáni legelső napokban Mussolini maga is helyeselte a semlegességet, a Monarchia támogatásától való tartózkodást. Magánbeszélgetésben azonban hangot adott annak a véleményének, hogy a szocialista pártnak nem lenne szabad eleve becsuknia maga előtt az ajtót arra az esetre, ha a háborúba Olaszország a másik oldalon, vagyis Franciaország oldalán lépne be.[7] Ez a nyilatkozat már jelezte, hogy Mussolini nem veti el feltétlenül a háborúban való részvételt, s hogy a kérdést két oldalról vizsgálja: a háborút előkészületnek tekinti ugyan a leendő forradalomra, de nem közömbös az iránt, hogy Olaszország milyen szövetségben éli át e háborút, vagyis nem közömbös a nemzeti szempontok iránt.

Mussolini a kritikus hónapokban az *Avanti!* hasábjain a pártvezetőség irányvonalát követte, de némi nagyvonalúsággal kezelve. A július végi válság idején sürgette a vezetőség összehívását, mert biztosítani akarta, hogy a párt idejében alakítsa ki álláspontját. A vezetőség azonban csak augusztus 3-án ült össze, akkor, amikor a kormány már kinyilvánította semlegességét. Így a szocialista párt csak a kormány nyomdokait követhette az abszolút semlegesség proklamálásával. Ez ráadásul ugyanazon a napon történt, amelyen a német hadsereg megtámadta a semleges Belgiumot, és ezáltal alaposan megváltozott mind az olasz semlegesség értéke, mind a lakosság hangulata.

Mussolini ezt követően már nem tartotta magát szó szerint az abszolút semlegesség politikájához. Különbséget tett a hadviselők között: az egyik oldalon „a teuton horda" „brutális militarizmusa", a másikon pedig azok között, akik a rablókkal szemben „saját házukat" védelmezik. Szót emelt az *Avanti!*-ban nemcsak az áldozattá vált Belgium mellett, de védelmébe vette a francia szocialista Gustav Hervét is, aki antimilitarista múltját megtagadva hirtelen honvédő lett.[8]

1914 augusztusában Olaszországban erősödni kezdett az antant iránti szimpátia, s az országos közhangulat visszahatott Mussolinira is. Kénytelen-kelletlen s egyre

nehezebb szívvel vette tudomásul pártja passzivitását Az *Avanti!* tükrözte a pártvonalat,[9] de Mussolini éreztette kételyeit Egyik beszédében a helyzetet nyitottnak tekintette és leszogezte, hogy Franciaországgal szimpatizál.[10] Tobb cikkben rámutatott a német agresszió tényére, arra, hogy a „teuton" imperializmus volt a támadó, és védelmezte a figyelmeztetés nélkul lerohant, semleges Belgiumot Magánbeszélgetésekben még messzebb ment Úgy vélte, hogy egy Olaszország elleni támadásra a szocialistáknak az ellenállás meghirdetésével kellene válaszolniuk; ha viszont az olasz kormány lépne fel Ausztria ellen, úgy a párt magatartását a korülmények mérlegelésétől kellene fuggővé tenni

Ettől az időtől csak úgy záporoztak rá a mindenféle célú és irányú gyanúsítások, megjegyzések Volt, aki azért vádolta kettősséggel, mert le akarta járatni, és volt, aki megpróbálta rávenni őt a végleges színvallásra. Egyesek vissza akarták tartani a nemzeti tábortól, mások éppen hogy oda kívánták csalogatni Egy hét leforgása alatt cikkeinek hatására Mussolini gyanússá vált a szocialista vezetők tobbségének szemében, holott ekkor még valószínűleg nem szuletett meg benne az elhatározás, hogy szakit a pártvonallal.

Habozott-e, taktikázott-e, vagy mások – például Balabanoff – hatására cselekedett-e, amikor e hírészteléseket átmenetileg „ultravonalas" magatartással próbálta elhallgattatni? Nem tudjuk megmondani. Tény azonban, hogy szeptember 22-én Mussolini fogalmazta meg a pártnak a semlegességi politikáról szóló nyilatkozatát. 25-én pedig az *Avanti!*-ban megjelentetett egy cikket,[11] amely a leghatározottabban védelmébe vette a teljes semlegességet Az is tény, hogy a cikket csak kb egy hónap választotta el attól a másiktól, amelyben október 18-án, ugyancsak az *Avanti!*-ban, szembeszállt a semlegességi politikával, s ily módon megtette az elhatározó, szakító lépést

A két időpont kozott tovább folyt Mussolini „leleplezése". Elsősorban a baloldali interventisták, a beavatkozás hívei igyekeztek rászorítani a nekik kellemes nyilatkozatra. A „baloldali interventista" kifejezést egyébként ekkoriban kezdték használni a háborúba való beavatkozás baloldali hívei (a szindikalisták, köztársaságiak stb.), hogy elkülonítsék magukat a jobboldali nacionalista „be-

avatkozóktól". Mussolini rosszul védte mind a pártvonalat, mind önmagát. Október 5-én pedig az *Il Giornale d'Italiá*nak adott nyilatkozatában[12] már elismerte, hogy Lombardo-Radice professzorral folytatott levelezésében többek között ezt a mondatot írta le: „Ha Olaszország meg akar mozdulni, a szocialisták részéről ez nem fog akadályokba ütközni..." Magyarázatként hozzátette: „A valóság az, hogy a szocialisták semlegességét kezdettől fogva, nagyon fontos érdekekből, nyilvánvaló »részlegesség« jellemezte: vagyis bizonyos értelemben »kondicionált« volt. A semlegesség Kelet felé egy dolog, Nyugat felé más dolog. Rokonszenvező Franciaországgal, és ellenséges Ausztriával."

Végül is, jól tudva, hogy október 18-án kezdődik Bolognában a pártvezetőség értekezlete, ugyanezen a napon megjelentette az *Avanti!*-ban „Az abszolút semlegességtől a cselekvő és eredményes semlegességig" című cikkét.[13] Ezzel mintegy kiterítette a kártyáit. Kifejtette, hogy a teljes semlegesség kényelmes, de negatív fogalom. A pártot „nirvánai nyugalomhoz" juttatja, de egyúttal „cinikus közömbösségbe" fullasztja politikáját. Rámutatott – és joggal –, hogy a háború ellenzése a forradalomra való felkészülést tenné kötelezővé. „Hogy elkerüljük a háborút – írta –, le kell vernünk – forradalmi módon – az államot." Ámde – folytatta gondolatmenetét – a háborút ebben az esetben a forradalomnak kellene elkezdenie. Már csak azért is, hogy megvédje önmagát a központi hatalmak valószínű restaurációs kísérletével szemben. Ez a fogalmazás félreérthetetlenné teszi a Mussolini által felállított alternatívát: vagy nemzeti háborút folytatunk az adott kormány oldalán a forradalmasodás későbbi reményében, vagy forradalmat készítünk elő, amely a háborút nem teszi elkerülhetővé, de veszélyezteti a nemzeti győzelmet. Mussolini az előbbi megoldást választotta.

A kortársak is, az utódok is keresték a pálfordulás okait. Többféle választ adtak. A szocialisták első, spontán magyarázata az volt, hogy Mussolinit a tőkések – olaszok és franciák – lefizették. Ezt a választ teljes mértékben elejthetjük. Nemcsak azért, mert a napfényre került iratok nem támasztották alá, hanem azért is, mert voltaképpen nem adja meg a magyarázatot. Lépése következtében Mussolini az egyik főszerkesztői állást egy másikkal cse-

rélte fel, és ebből nem származott anyagi előnye. Ezzel szemben arra ítéltetett – pontosabban szólva: arra ítélte önmagát –, hogy szakítson múltjával, kettébe törje karrierjét, s megváljon egész addigi környezetétől, amelynek segítségével „valaki" lett. Mindezt a teljes bizonytalanságért kellett vállalnia. Ilyet épeszű ember még anyagi előnyök kedvéért sem tesz, hacsak nem áll lépése mögött mélyebb és fontosabb indíték.

Több életrajzírója feltételezi, hogy Mussolini rájött: a kapitalizmus adott szakaszában, a társadalom adott feltételei között, a forradalom illúzió. Ez lett volna fordulatának igazi mozgatója. A forradalom aktualitását valóban több síkon is tagadni lehetett. Elvileg el lehetett vetni azon az alapon, hogy az olasz társadalmi valóság, vagy hogy az egész tőkés világ nem érett meg rá. Ezen a talajon állt a reformizmus. Ha tehát egy reformista vagy centrista az 1900-as években általában, következésképpen pedig 1914-ben sem látta Olaszországot érettnek a forradalomra, úgy ezt kapcsolatba hozhatjuk a társadalmi valóság elemzésével. Éppen Mussolini esetében azonban erre nincs módunk. Mussolini, mint tudjuk, nem volt reformista. Elvei az olaszországi tőkés rend tüzetes elemzésével sem függtek össze. Feltehetnénk még, hogy a legutóbbi hetekben vagy napokban történt valami, ami Mussolinit rádöbbentette forradalmi várakozásának illuzórikus voltára. Ilyen lehetett volna a „vörös hét", de ezzel kapcsolatban Mussolini nem adta jelét semmiféle rádöbbenésnek. Ellenkezőleg, éppen a forradalom aktualitását szűrte le belőle, s tovább fáradozott a dinamikus élcsapat létrehozásán. A háború kirobbanása után, ha elhitte, amit ennek következményeiről mindaddig saját maga is hirdetett, alaposabb oka lett volna a forradalmi helyzet kivárására, mint bármikor azt megelőzően. Tegyük fel végül, hogy – mint egyesek megfogalmazták – Mussolini azért lett fasiszta vezér, mert nem lehetett a szocialista párt vezére. Azért mondott volna le tehát a forradalomról, mert nem volt módja rá, hogy a passzív vezetést kiszorítva magához ragadja az irányítást. Erre abból következtethetnénk, hogy Mussolini megpróbálta megnyerni a pártot saját álláspontjának, s csak akkor távozott a pártból, amikor távoznia kellett, vagyis amikor kísérlete megbukott. Ez a magyarázat tetszetős, de sú-

lyos kételyeket hagy maga után. Először azért, mert a valóságban Mussolini nem tett erőfeszítéseket a párt álláspontjának befolyásolására. Ennek inkább az ellenkezője történt. Ha Mussolininak kevés volt az esélye arra, hogy a pártvezetést a forradalmi útra rávegye és a forradalom előkészítését magához ragadja, úgy ehhez képest századrésznyi esélye sem volt arra, hogy a nemzeti útnak megnyerje. Ő, aki minden jel szerint egészen jól megtanulta, hogyan kell előkészíteni és megnyerni egy csatát a pártfórumokon, most teljes egészében szakított a szokásos és eredményes taktikával. Másodszor, kételyeket hagy ez a felfogás azért is, mert Mussolini nem igyekezett híveket szerezni magának a párton belül. Álláspontját nem terjesztette elő megvitatásra, és utólag sem követelt vitát. Valójában egyáltalán nem szállt vitába, nem kérte illetékes fórumok összehívását, s barátainak ama javaslata fölött is átsiklott, hogy rendkívüli kongresszust kellene összehívni. Mussolini a szocialista párttal olyan játszmát játszott, amelyet nem akart megnyerni. Minden egyes jelenség és jel árról árulkodik, hogy Mussolini számolt a szakítással, sőt szakítani akart. Méghozzá nem a forradalom kérdésében akart szakítani – ami egyébként minden valószínűség szerint nem is vezetett volna szakadásra –, hanem a háború kérdésében. Mind a szakítás, mind annak módja Mussolini és nem a párt álláspontjától függött. Mussolini ejtette el a felkeléshez vezető általános sztrájk gondolatát; 1914. július végén egyszer még felvetette, de nem erősködött mellette. Tette ezt egyszerűen azért, mert bármit mondott is korábban, a nemzeti háborúval szemben többé már nem akarta igénybe venni az általános sztrájkot. Éppen ellenkezőleg, rádöbbent, hogy ezt a háborút támogatni akarja azon az áron is, ha ez a forradalmat a távoli jövőbe száműzi.

Mindezt figyelembe véve Mussolini „rendszerének" gyökeres módosulását csak ahhoz az egyetlen változáshoz kapcsolhatjuk, amely valóban bekövetkezett. Ez pedig nem volt más, mint a háború. Ha pedig a pálfordulást a háború váltotta ki, úgy annak mélyebb motívumait Mussolininak a nemzeti kérdéshez való viszonyában kereshetjük, és segítségül hívhatjuk személyiségének néhány, a magyarázatot esetleg megkönnyítő vonását. Idézzük fel röviden gondolkodásának azokat az elemeit, amelyek

kapcsolatba hozhatók a nemzeti politikával! Láttuk, hogy Mussolini nacionalistaellenessége szinte kizárólag a pángermanizmus támadására szorítkozott, míg olasz vonatkozásban különbséget tett a nemzeti érdek és a nacionalizmus között. Az utóbbit azonosította a külső hódítás gondolatával, míg a szocialista programot társadalmi és egyúttal nemzeti programként kezelte. Sőt szót ejtett a szocializmusról mint a nemzeti integráció eszközéről is. Tegyük hozzá ehhez, hogy az általa képviselt forradalmi ügy sokat veszített proletár jellegéből, már jóval 1914 döntő napjai előtt. Közben egész koncepciója kifelé tartott a fejlődéselméletek köréből, s közelített az életfilozófiákhoz, a darwinizmushoz és az elitelmélethez. Láttuk utalásait Nietzschére, Paretóra, Gobineau-ra. Ezt a gyorsan változó, de a nemzetihez mindenképpen közelítő eszmei képet kifejezte az a szoros szellemi és személyes kapcsolat is, amely Mussolinit Prezzolinihoz és köréhez fűzte. Ha csak és kizárólag Mussolini gondolkodási tartományát vizsgáljuk, máris azt kell mondanunk, hogy ezek az előzmények a háború kirobbanása után rendkívül nehézzé tették nemcsak egyfajta defetista magatartás kialakítását, de megnehezítették a semlegesség vállalását is.

Mussolini gondolatai viszont egy olyan emberéi voltak, akinek szemében az elméleti rendszerek, mint tudjuk, önmagukban nem képviseltek értéket. Mussolini rendszer- és intellektualizmusellenessége nemcsak azt tette lehetetlenné, hogy ő maga valaha is kerek koncepciót alkosson, de sajátos módon azt is, hogy valaha akár csak önmagának is megfogalmazza, miben is áll gyakorlatilag az az „ügy", amelyért egyébként szüntelenül harcolt. Ez az „ügy" folyamatosan módosult, s Mussolini számára – már-már úgy tűnik – elsősorban az volt a fontos, hogy legyen ilyen ügy. A történésznek nem kenyere a pszichológia, ezúttal mégsem tekinthet el attól, hogy legalább néhány lelki jelenségre rámutasson. Mussolini személyiségének egyik legerősebb vonása, a rendkívül erős becsvágy, kora gyermekkorától kezdve lépten-nyomon megnyilvánult. Minduntalan megmutatkozott az is, hogy Mussolini kénytelen becsvágyát kifelé fordítani, mert mihelyt a befelé fordulásra kényszerült – akár mert a helyzet semmiképpen sem tette lehetővé, hogy excelláljon, akár mert átmenetileg nem égette valami nagy „feladat" a

lelkét –, elkezdett mérhetetlenül unatkozni, utálkozni, gyötrődni. Melankolikus hullámai és nosztalgikus kitörései voltak, menekülésre, szökésre, utazásra, sőt még az őrületre is gondolt. Kétségtelenül nem volt képes magára maradni azzal a szorongó, bizalmatlan, társtalan valakivel, aki a cselekvési lehetőség nélkül maradt Mussolini volt. Félt tőle, s igyekezett eltemetni a világ számára megalkotott „superuomo" (Übermentsch, szuperember) figurája alatt. Kettős értelemben is szüksége volt tehát valamilyen „ügyre", amely ettől a Mussolinitól megmentheti: szüksége volt rá mint az önfeledés lehetőségére és egyúttal mint arra a valamire, amibe becsvágya beköltözhet és ami által értelmet nyer. Az „ügy" végső soron sokkal inkább volt maga Mussolini, mint bármi más.

Mindez nem jelenti, hogy nem létezett az ügy vagy – inkább – hogy nem léteztek az egymást váltó ügyek. Léteztek, hiszen egy ember minden ideje, idege, energiája rájuk irányult. Csak éppen tartalmukat tekintve soha nem voltak annyira fontosak, hogy valaha is pontosan meg lehetett volna mondani, mit is jelentenek, és így soha nem lehettek annyira lényegesek sem, hogy ne legyenek felcserélhetők.

Ha elfogadjuk a mondottakat, már eléggé könnyű elképzelni, mi játszódott le Mussoliniban 1914 nyarán. Ő, aki minden internacionalizmusa mellett is a nemzeti ügynek soha nem akart ártalmára lenni, a háború kitörése pillanatában vagy valamivel utóbb megérti, hogy a győzelem előtt minden forradalom defetista politikával válik egyenlővé. Ez a motívum az, ami miatt a forradalmat mint aktualitást elejti. Ellentétesnek tartja a nemzeti szemponttal a teljes semlegességet is.

Emiatt azonban 1914 októberében még túlságosan korai volt szakítani pártjával. Ekkor még nyitva állt a tárgyalások, egyezkedések, a pártpolitika módosításának ezer ajtaja. 1914 őszén Olaszországban még semmi sem dőlt el. Taktikának jó lehetett akár a teljes semlegesség, akár az „aktív semlegesség". Minden attól függött, rejtőzik-e komoly politikai gondolkodás akár az egyik, akár a másik mögött. Mint kiderült, egyik esetben sem ez volt a helyzet. A szocialista párt a „nem támogatni és nem szabotálni" politika foglya lett. Ami Mussolinit illeti, közrehatott itt egy másik személyes tulajdonsága is. Morfinista módjára áhí-

totta a sikert, méghozzá a pillanatnyi, mindenkori sikert, és az ár, a következmény, a holnap felmérésére kevés érzéke volt. Mussolini nem lett volna Mussolini, ha 1914-ben képes a kivárás álláspontjára helyezkedni és mintegy „tartalékba" tenni magát. Amit Salvatorelli és Mira könyvében olvashatunk Mussolini 1914-es fordulatának okairól, egybehangzik a fentiekkel. „Mussolini »aktivista« volt – írják az említett szerzők –, szocialista persze, de forradalmi szocialista, ahol a melléknév többet számított, mint a főnév, s akinek »forradalmi« koncepciójában a mozgalom, a lázadás eszméje megelőzte a mozgalom irányát és magának a lázadásnak a tartalmát."[14]

A háború kirobbantása után ez az ember körülnézett és azt látta, hogy a világ megmozdult; megmozdult Olaszország, megmozdult az olasz értelmiség, ő pedig a szocialista párt foglyaként „kimarad a történelemből". Megjelent egy olyan aktuális ügy, amellyel együttérzett, és attól félt, hogy ha ezt nem karolja fel azonnal, úgy egy nem aktuális kérdésnél megragadva álmodozóvá válik. „Itt és most" kellett döntenie, s ez a döntés – megint csak nem lett volna Mussolini, ha nem így történik – kizárólag az itt és mostra irányult. Elkerülte a dolgok mélyebb értelmét, nem elemezte a döntés távolabbi következményeit, nem foglalkozott a nemzeti és a szociális forradalom összekapcsolásának követelményével. A döntés felületessége előrevetítette annak árnyékát, hogy Mussolini a nemzeti eszme foglya lesz, s az általa egyelőre még gyakran emlegetett „forradalom" a mindenkori körülmények és a Mussolini számára nyíló lehetőségek függvényévé válik.

De csillapítsuk le kissé a hullámokat, amelyeket a Mussolini-eset körül a kortársak és az irodalom nyomában magunk is vertünk! A Mussolini-ügy 1914-ben azért válhatott egyáltalán esetté, mert éppen Olaszországban történt meg. Mivel a szocialista és szociáldemokrata pártok többsége hazafias álláspontra helyezkedett, ezekben a pártokban senki sem jutott arra a sorsra, hogy az „aktív semlegesség" vagy a „honvédő" álláspont meghirdetése miatt kizárják a pártból, megfosszák tisztségeitől és kétségbe vonják forradalmár vagy szocialista mivoltát. S valóban: az 1914-es beavatkozók 1917–1918-ban békepártiak lettek, egy részüknek nagy szerep jutott a háborút követő polgári demokratikus forradalmakban és átalaku-

lásokban, mások pedig ezen is túlmentek. Minthogy azonban a Mussolini-eset Olaszországban történt, kifejeződött benne a helyzet egész veszedelmessége. Rávilágított ugyanis arra a tragikus szakadásra, amely a nemzeti és a szociális megújulás erői között máris keletkezőben volt. Ennek legmélyebb alapját az a körülmény képezte, hogy míg a szocialista párt elszigetelődött, addig a nemzeti ügyet olyan csoportok sajátították ki, amelyek szükségképpen szembekerültek vele. Ezért nemcsak Mussolini szubjektív elképzelése vagy vágya szabta meg, hogy vajon a továbbiakban meg akart-e és megmaradhatott-e szocialistának és forradalmárnak, hanem a sajátos olasz helyzet is. Hiszen csak a létező táborokban és csoportokban lehetett helyet foglalni. Szerepe volt tehát a „másik tábor" – a szocialisták, a baloldal – nyomásának, s szerepük volt az eseményeknek is, amelyek megkövetelték a nemzeti szempont túlságosan hosszú ideig tartó elsőségét. A nemzeti ügy a háború által a mindennapi valóság, az élet része lett, míg a forradalmi jövő e valósághoz képest mindinkább egy fantom sápadt képét öltötte magára.

Mussolini első látványos fordulata elképedést és felzúdulást váltott ki a szocialista pártban, s ez teljesen érthető nemcsak személyes, de ennél általánosabb és fontosabb okok miatt is. Mussolinit nem lebecsülendő népszerűség övezte; különösen sok rajongója volt a fiatal értelmiségiek között. Állásfoglalása és főként érvelése emellett növelte a párt felelősségének súlyát a passzív semlegesség politikájáért.

Bolognában a vezetőségi ülésen heves vita bontakozott ki.[15] Mussolini többek között kijelentette: „Megérteném abszolút semlegességüket, ha lenne bátorságuk végigmenni ezen az úton, vagyis kiváltani a felkelést; ezt azonban à priori elhárították, mivel tudják, hogy kudarc elébe mennének... Zsákutcában vannak, és ebből kétségkívül betört fejjel fognak kijutni."

Hosszú egyezkedési kísérlet után, október 19-én este, négy vezetőségi tag nekiült, hogy kidolgozzon egy kompromisszumos manifesztumtervezetet. Ezt Mussolini másnap délelőtt kereken – és indokolás nélkül – elutasította. Határozottságából egyesek arra következtettek, hogy valamilyen szélesebb bázissal rendelkezik. A szocialista

pártnak valóban volt egy töredéke, amely egyetértett vele; hasonló húrokat pengettek a beavatkozáspárti reformisták, valamint azok, akik a háború kérdése miatt kiváltak a szindikalista mozgalomból és megalakították a Nemzetközi Akció Forradalmi Fascióját (Fascio rivoluzionario dell'azione internazionale). A fascio alapítóinak jelentős része csatlakozott később a fasiszta mozgalomhoz.[16]

Mint az események mutatták, Mussolininak nem állt szándékában, hogy politikai szervezkedést kezdjen. Ehelyett egyelőre azon fáradozott, hogy önálló lapot indítson, s azt tegye irányzatának szellemi és szervezeti központjává. Egyelőre se tömegmozgalommal, se az interventisták (a beavatkozáspártiak) összefogásával nem kísérletezett. Mindenekelőtt a „szellemi elit" kérdése foglalkoztatta, és ezen korábbi társadalomképe ismeretében nincs is mit csodálkoznunk.

Végigkísértük az utat, amelyen Mussolini szemében a proletariátus „passzív tömeggé", „számmá", sőt „nyájjá" változott és bekebeleződött az általánosabb, szélesebb, homályosabb tömeg fogalmába. Láttuk azt is, hogy Mussolini érdeklődése a tudatos, aktív kisebbség felé fordult, amely alkalmas arra, hogy a korábbinál jobb kisebbségi diktatúrát valósítson meg. Mussolini a forradalom gondolatától a puccs gondolata felé tartott. Mindazonáltal alighanem módosított korábbi felfogásán, azon, hogy a XX. században a „dinamikus elitnek" szüksége van tömegtámogatásra.

E ponton, előlegezve egy keveset Mussolini jövőjéből, megengedhetünk magunknak még egy feltevést. Valószínűnek tarthatjuk, hogy Mussolini ekkor csakúgy, mint később, reménykedett abban, hogy a párt vezető csoportja megbomlik, ő maga egyezségre juthat annak többékevésbé jelentős részével, s ez egyúttal munkástömegeket is közvetít feléje. Látni fogjuk, hogy a kísérlettel Mussolini időről időre megpróbálkozik majd. Ezt a kérdést azonban nemcsak elméletileg, de egyelőre gyakorlatilag is a második sorba helyezte.

Mussolini 1914-ben elhatározta, hogy önálló orgánumot hoz létre, amely maga köré gyűjti az új szellemi vezető csoport tagjait. Ez a cél egyúttal érthetővé teszi, miért nem alkudozott a szocialista vezető réteggel a

kompromisszumról, s miért nem próbálta a pártfórumokon megvédelmezni saját ügyét. A párt csak formailag szakított Mussolinival, valójában Mussolini szakított a párttal.

Nem fordult Mussolini a rokonszenvező lelkek felé sem. Részben mert amíg nem volt meg a lapja, semmit sem tudott felajánlani nekik, részben pedig talán azért sem, mert megszeplősödött morális alapja sem volt jó ajánlólevél. Mintegy két és fél hónapig bizonytalankodott, s ezt joggal minősíthetjük kettős játéknak. Véleményét csak akkor hozta nyilvánosságra, amikor meggyőződött arról, hogy a párton kívüli baloldalon jelentős interventista erők gyülekeznek. E kivárásban és taktikázásban – úgy tűnik – nem annyira sokszor emlegetett „döntésképtelensége", hanem sokkal inkább a körülményekhez tapadása, opportunitása fejeződött ki. Ezekben a hetekben Mussolini nem úgy tűnik a kutató elé, mint aki fejét tenyerébe hajtva belső eszmei és lelkiismereti vizsgálódásban mélyed el. Inkább úgy, mint a múlt idők hadvezére, aki gonddal választja ki a csatára alkalmas terepet, mérlegeli a megfelelő taktikát, számításba veszi a lehetséges szövetséges csapatokat anélkül, hogy gondolataiból és terveiből bármit is elárulna. Hacsak nem éppen a kalkulálás megkönnyítése érdekében, amolyan tapogatózásként. Hasonlatunk kiigazítást kíván annyiban, hogy a további események tanúsága szerint Mussolini egyelőre, legalábbis közvetlenül következő láncszemként, még nem gondolt arra, hogy irányítója lehet a társadalmi háborúnak. Valóban, akkoriban még nemigen foglalkoztathatta „a" hatalom gondja. Előbb mindössze arra a hatalomra kellett szert tennie, amelyet az önálló „interventista szocialista" napilap biztosíthatott. Egyébként ugyanis egyedül állt, mint az ujjam. Elveszítette csaknem egész baráti körét, s köztük olyan férfiakat, akik évek óta támogatták. Elveszítette két nő barátságát. Angelica Balabanoff sohasem bocsátotta meg neki azt a csapást, amelyet a beléhelyezett bizalommal visszaélve a mozgalomra és személy szerint őrá is mért; Leda Rafanelli pedig egyszerűen kiadta az áruló lovag útját.

Mussolini 1914 őszén sehová sem tartozott, és semmilyen szervezettel nem rendelkezett. Ugyanakkor magatartásával lehetővé tette, hogy a szocialista párt vezető-

sége morális alapokról indítsa meg a hadjáratot. Elősegítették ezt a lapalapítás körülményei, s mindenekelőtt a siker gyanús gyorsasága.[17] Bár az *Il Popolo d'Italia* finanszírozásának kérdését részleteiben máig sem tisztázták, megállapíthatónak látszik néhány tény. Október utolsó hetében kezdett Mussolini pénzt keresni. Tárgyalt a Nemzetközi Akció Forradalmi Fasciójával, ám eredménytelenül. Sikerrel járt viszont találkozása Filippo Naldival, a *Resto del Carlino* című bolognai polgári lap szerkesztőjével. Naldi szerezte meg az *Il Popolo d'Italia* elindításához szükséges tőkét. Olasz nagyiparosok[18] bocsátották rendelkezésre, akik rendkívül fontosnak tartották, hogy a háborúba való belépést a baloldalról támogató orgánum létesüljön. A nagytőkések szemében az új lapnak megvolt az az előnye is, hogy a szocialista tábort megbonthatta és gyengíthette. Kisebb összeggel részt vett a lap finanszírozásában a Tengerészeti Dolgozók Szövetsége (Federazione dei Lavoratori del Mare) is.

Mussolini azzal az önmentséggel fogadta el az olasz nagytőkések pénzét, hogy célja csak egy kérdésben, az aktuális külpolitika kérdésében esik egybe amazokéval. Még kevesebb lelkifurdalása volt a „francia pénzek" miatt. Hosszú ideig tartotta magát az a hír, hogy Mussolinit a francia nagytőke fizette le. A valóságban a francia pénz csak később bukkant fel, akkor, amikor a lap súlyos anyagi problémákkal küzdött a hazai források kimerülése miatt. Mussolini ekkor francia szocialisták segítségével talált megoldást; a pénz részben a francia kormány, részben a francia és a belga szocialista párt forrásaiból érkezett.

Az *Il Popolo d'Italia* első száma 1914. november 15-én került az utcára 30 000 példányban, és délelőtt 10 órára elkelt. A következő hónapokban a példányszám 80 000-re emelkedett. Ez azt mutatta, hogy az első háborús évben Olaszországban sok baloldali, sőt feltehetően sok szocialista is azt szerette volna, ha Olaszország nem néma és tétlen szemlélője a nagy világmérkőzésnek, amely a jövőre nézve eldönti majd az európai hatalmak rangsorát és befolyását. Bár az *Il Popolo d'Italia* alcíme szerint „szocialista napilap"-ként indult, a szocialista pártsajtó össztüzet zúdított rá. A főszerkesztő viszont egyelőre kitartott szocialista mivoltának hangoztatása mellett, és a döntést a jövőre bízta.

November 24-én este a párt milánói szekciója drámai és tumultuózus jelenetek közepette nagy többséggel kizárta Mussolinit a pártból. Ezt a pártvezetőség 29-én jóváhagyta, de több tagja felszólalt Mussolini mellett.[19] Bár csak jelentéktelen csoportocskák vállaltak szolidaritást vele, 1915 májusáig mégis több ezer „interventista" hagyta el a pártot, hogy csatlakozzék valamilyen, a beavatkozást sürgető szervezethez, fascióhoz. E távozók a baloldal egyéb részeiről érkező beavatkozáspártiakkal együtt kezdtek kialakítani egy nem túlságosan népes, de annál határozottabb és céltudatosabb egységet.

A már többször említett interventizmus, a „beavatkozáspártiság", ekkorra egy politikailag rendkívül vegyes tábor összefoglaló elnevezésévé vált. A háborúba való beavatkozást követelték a nyílt imperialisták, a nacionalisták, a nemzeti jelszót elfogadó republikánusok, szindikalisták, és volt szocialisták. Nagyjából két fő áramlat mégis elkülönült. Egyelőre a jobboldali és a baloldali interventisták messzemenően tagadták, hogy bármi közük lenne egymáshoz. Mussolini 1914 végére a baloldali interventisták egyik vezető alakja lett. Ekkor még sem ő, sem a többiek nem tudták, hogy az interventizmusban létrejött az olasz politikai élet új gyűjtőmedre, s hogy ez magában rejti a politikai mezőny átrendeződésének és – az olasz helyzet következtében – a mérleg jobbrabillenésének lehetőségét. Utólag mi már tudjuk, hogy az interventista fasciókban Mussolini későbbi fascióinak előképét kell látnunk.

Ezekből a volt szocialista elemekből, továbbá polgári baloldali és volt szindikalista „beavatkozó" csoportokból kezdett kialakulni az új „dinamikus elit". Míg Mussolini számára a nemzeti út elfogadása választás kérdése volt, arra nem volt módja, hogy követőit is maga válassza meg. Elszigeteltségében arra sem látott lehetőséget, hogy a polgári baloldalról feléje nyúló kezeket elhessegesse, különösen, ha e kezek neves, befolyásos emberek kezei voltak. A baloldali interventista szövetség azt eredményezte, hogy a távolabbi jövőbe száműzött forradalom képe már nemcsak a nemzeti szempont elsőbbsége miatt távolodott a proletár jellegtől, hanem azáltal is, hogy a vezetésre hivatott réteg már sok olyan személyt is magába foglalt, akit sohasem érdekelt a proletár érdek és

jelleg. Valamivel később „ideiglenes" és egyelőre vitákkal terhelt kapcsolat alakult ki ráadásul az interventisták baloldala és a jobboldal, vagyis a nacionalisták között is. A baloldali szocialista és radikális csoportoknak az eredeti kiindulástól való további eltérülését elősegítette, hogy visszahatott rájuk az ellenük folytatott szocialista kampány, valamint saját arra adott válaszuk. Elősegítette maga a háború is, amely négy éven át elsősorban foglalkoztatta képzeletüket, s amely gyakorlati és szellemi tevékenységük középpontjába került.

Mussolini életének csavarja 1914 augusztus–novemberében elfordult, s a fordulat nagyobb hatást eredményezett, mint amekkorának ez idő szerint maga is gondolta. Szerepet játszott benne számos körülmény; a háború kirobbanása, a szocialista párt impotenciája és a mozgalom elszigetelődésének veszélye mellett az olasz értelmiség jó részének hangulata. Ami Mussolinit illeti, minden korábbinál világosabban kialakult az a törekvése, hogy a mindenkori helyzetnek megfelelően formálja álláspontját, hogy ezáltal az események felszínén, vagyis cselekvőképes állapotban maradjon. Az ő megérzése szerint Olaszországban az adott helyzetben hatalmi politikát csak nemzeti alapon lehetett folytatni. Márpedig ő, ha nem is azonnal, ekkor már kétségkívül hatalmi politikára készült. Arra viszont nem volt képes, hogy várakozzék egy új, elkerülhetetlen szituációra, a maga megjósolta forradalmi helyzetre, vagy hogy hosszú távra kidolgozzon egy forradalmi stratégiát.

A HÁBORÚ

Az *Il Popolo d'Italia* szerkesztősége jórészt az *Avanti!* régi gárdájából került ki. Mussolini kapcsolatokat épített ki a beavatkozáspárti baloldaliakkal, s szorosabbra fűzte azokat Prezzolini és Salvemini köreivel.[1] Közeledett korábbi ellenfeleihez, a reformistákhoz is, akik most a közös platform alapján siettek elfelejteni Mussolini forradalmi „bűneit".

Rebellis allűrjeit Mussolini maga is szép csendesen feledni és feledtetni kezdte. Megszűnt a toprongyos külső, s feltűnt a polgári életmódhoz való alkalmazkodás

néhány jele. Ezek közé tartozott, hogy 1915. december 16-án polgári házasságot kötött Rachelével. Ebben valószínűleg szerepet játszott, hogy szeptemberben megszületett a második gyermeke. Fiú lett, s a győzelemre emlékeztetendő, a Vittorio nevet kapta. Feltehetően siettette a házasságot egy másik nő hasonló igénye is, aki röviddel Vittorio születése után maga is fiút szült Mussolinitól. Benito 1914 végén bonyolódott meglehetősen viharos kapcsolatba Ida Irene Dalserrel, a trentói születésű csinos kozmetikusnővel. Az 1915 novemberében született fiú a Benito Albino nevet kapta. Az elhagyott lány – jogai védelmében és bosszúra szomjazva – vádaskodni kezdett.[2] Mussolini, hogy ennek véget vessen, a Rachelével kötött házasság után vállalta mind az apaságot, mind a tartásdíjfizetést. Tegyük hozzá ehhez, hogy Benito Albinót az apja sohasem látta. A szerencsétlen ifjú 1942-ben elmegyógyintézetben halt meg.

Figyelemre méltó, hogy bár nagyon nehéz lenne összeállítani a Mussolini által elhagyott nők listáját, Ida Dalser volt az egyetlen, aki komolyabb kellemetlenségeket okozott neki. Dalser – úgy látszik – nem volt teljesen beszámítható.[3] Közben azonban Mussolini már új szerelmi kapcsolatot szőtt, az egyetlent, amely – házassága mellett – valóban tartós volt. Csaknem 20 évig tartott a barátsága Margherita Sarfattival. A szép, művelt, intelligens zsidó asszony jogász férjével együtt Mussolini híveihez csatlakozott. Követték az *Avanti!*-tól az *Il Popolo d'Italiá*hoz, Margherita még a szocializmustól a fasizmushoz is. Sarfatti időközben meghalt, s az özvegy a fasiszta rendszer idején a rangos *Gerarchia* című folyóirat főszerkesztője lett. Ő írta egyébként Mussolini első életrajzainak egyikét.[4]

Mint már említettük, Mussolini hosszabb kapcsolatainak általában nem a szexualitás volt a leglényegesebb eleme. Bár Rachelét és Angelica Balabanoffot leszámítva e hosszabb kapcsolatok dekoratív, szép megjelenésű nőkkel szövődtek, szexuális éhségét Mussolini általában futó kalandok során csillapította. Ugyanakkor úgy tűnik, szívesen tanult barátnőitől. Talán azért, mert társaságukban nem érezte feszélyezve magát. Angelica Balabanoff, Leda Rafanelli és Margherita Sarfatti megnyilatkozásaiból[5] az derül ki, hogy Mussolini valamilyen módon a

tanítványukká szegődött, s készségesen tanult tőlük. Balabanoff vezette be a szellem világába, Rafanelli a lélek rejtelmeit nyitogatta számára, Sarfatti megtanította viselkedni. Rafanelli szerint Mussolini könnyedén elfogadott olyan nézetet, amely nem volt a sajátja, sőt esetleg a sajátjával ellentétes volt. Mint Sarfatti elmondja, elegendő volt egy utalást tennie Mussolini előtt, hogy az rövid idő múltán annak sajátjaként jelenjen meg. Sarfattivel 1934-ig húzódott a kapcsolat, majd az asszony 1937-ben – sértetten – emigrált, és Alma Mahler-Werfel szerint[6] siránkozó idős nő vált belőle, aki volt szeretőjét haraggal és váddal emlegette. Szép pillanatait – ha voltak ilyenek – elfelejtette.

Sarfatti, mint hivatalos barátnő, nem küszöbölte ki Mussolini futó kalandjait; a fáma szerint tucatjával fogyasztotta a nőket minden életkorban. Rachele, a feleség, ezeket nem vette különösebben a szívére. De úgy látszik, azt elég jól megérezte, mikor, illetve kinek a részéről fenyegeti igazi veszély. Amikor a Sarfatti-kapcsolat virágjában állt, Mussolini egyik éjszakai kimaradása miatt Rachele összecsomagolt és hazament Forlíba. Az akkor már három gyerekből kettőt mindenesetre hátrahagyott, és ez nagyon megkönnyítette, hogy gyorsan keresni kezdjék.[7]

A különböző interventista csoportok az *Il Popolo d'Italia* létét és tevékenységét ideálisnak találhatták. A lap nem tartozott egyik frakciójukhoz sem, következésképpen mindegyikükké lehetett. E körülmény egyszerre vált a lap előnyére és hátrányára. Előnyére, amennyiben megnövelte példányszámát, hátrányára, mivel hamarosan teljes ideológiai és politikai zűrzavart eredményezett. A lapnak kizárólag a háború kérdésében volt profilja; egyébként keveredtek benne a köztársasági, a polgári demokrata, a marxista és az anarchista eszmék. A lap első fénykora 1914 novembere és 1915 májusa közé esett: ebben az időszakban ugyanis hivatást tölthetett be a háborúba lépés szüntelen propagálásával. 1915 májusában megtörtént a döntő fordulat, Olaszország belépett a háborúba. Ezt az eseményt Mussolini és hívei később úgy tüntették fel, mintha saját tevékenységük és az 1915 tavaszán lezajlott interventista utcai tüntetések eredménye lett volna. A valóságban azonban a kormány e megmozdulások-

tól függetlenül döntött. Ugyanakkor a beavatkozás elvette az *Il Popolo d'Italia* mindennapi kenyerét.

Antonio Salandra konzervatív kormánya „klasszikus" diplomáciát folytatott; az 1915. április 26-án aláírt titkos londoni paktum jó ideje folytatott tárgyalások eredményeként jött létre.[8] A kormány, amelyet az interventisták fellépése a legkevésbé sem befolyásolt, távol állt attól, hogy ösztönözze őket ilyen megmozdulásokra.[9] Ha valami, akkor a tőkés körök háborús hajlama hatott a kormányra. Mivel titkos tárgyalásairól és szándékairól a beavatottakon kívül senki sem tudott, mégis az a látszat keletkezett, mintha Olaszország belépését a háborúba az interventisták kicsiny csapata idézte volna elő. Mintha ez a törpe minoritás „erőszakolta" volna rá a „nemzetre" a nemzet által nem nagyon kívánt dicsőséget. E látszat bizonyos tekintéllyel ruházta fel az interventistákat. A „ragyogó május" idején azonban nem Mussolini volt a sztár. Sokkal nagyobb szerepet játszott a forradalmi szindikalisták vezetője, Filippo Corridoni, aki a baloldali interventista tábor legtekintélyesebb vezetője lett, és talán még nagyobbat Gabriele D'Annunzio, a híres költő, aki töménytelen adósságát hátrahagyva Svájcból Olaszországba sietett, és éppen ezekben a napokban keltett óriási feltűnést háborús párti nyilatkozataival. Ez a két férfi – Corridoni és D'Annunzio – nagy konkurenciát jelentett Mussolininak. Egészen addig, míg az előbbi elesett a fronton, az utóbbi pedig 1919-ben belebonyolódott a fiumei kalandba, amiről később részletesen szólunk. Ez a kaland, bár nagy hírnevet szerzett D'Annunziónak, egyúttal azt is megmutatta, hogy politikusnak teljességgel alkalmatlan.

Magától értetődik, hogy Mussolinit eleinte a baloldaliakhoz fűzték a legszorosabb kapcsolatok, míg a nacionalistákat hevesen támadta. Ez a „felállás" csak 1917-ben kezdett változni. Mussolini egyelőre forradalmi alapon és külpolitikai megfontolásokból követelte a hadba lépést, és elvileg kizárt minden területgyarapítási szándékot. Éppen a fasciók 1915. január 24-én megnyílt első kongresszusán[10] utasította el határozottan a nacionalisták és imperialisták követeléseit (a Brenner-hágónál húzódó határra, Dalmáciára stb. vonatkozóan).

Mi sem természetesebb, mint hogy az *Il Popolo d'Italia* állandóan támadta a semlegeseket, s különösen a szocia-

lista pártot. Az éles vita, amely 1914-ben kezdődött és változatlan hevességgel tartott a háború utolsó napjáig, s amelyet az elvi nézetkülönbségek mellett a személyi ellentétek legalább annyira tápláltak, naponta újra és újra megakadályozta, hogy Mussolini, 1914. novemberi ígéretéhez híven, valaha is bizonyságot tegyen szocialista voltáról. Csökkentette ennek a kilátásait az is, hogy Mussolini teljes támogatást ígért a kormánynak és a monarchiának, ha háborús politikát folytat és hadat visel. 1915 áprilisában, amikor éppen attól rettegett, hogy az interventisták minden buzgalma kárba vész és a háború anélkül fejeződik be, hogy Olaszország részt vehetne benne, a kormányzatot forradalommal fenyegette meg. „Vagy háború, vagy forradalom" – hangzott föl több helyen az interventista táborban. Azzal, hogy magáévá tette, Mussolini elég világosan megmutatta: a forradalom az ő számára már főleg csak mumus, amivel kikényszerítheti a háborúba lépést.

Miután az interventisták legfőbb vágya, a hadba lépés 1915. május 24-én teljesült, a forradalom egyelőre természetesen szóba sem jöhetett. Mussolini a beavatkozás mellett érvelt, de egyúttal erőfeszítéseket tett arra, hogy valamiképpen egyesítse a nemzeti és a proletár elvet. Segítségül hívta ehhez Jaurès könyvét, amelyet „L'Armée nouvelle" („Új hadsereg") címen ismertetett. A francia szocialista, aki egyébként a nacionalista hév áldozatává lett, maga is igyekezett megoldani ennek az egységesítésnek elméleti feladványát.[11]

Mussolinit kellemetlenül érintette, hogy mindjárt a háború kezdetén nem teljesíthetett katonai szolgálatot. A mundérra presztízsokokból sürgős szüksége volt. Vajon hogyan tekinthettek a kortársak a háború egyik sürgetőjére, ha még hónapokkal a hadba lépés után is civil gúnyában közlekedett? Önkéntesnek nem vették be, mert küszöbön állt évfolyamának behívása; a behívás viszont késlekedett. Mussolini ellenfelei természetesen nem mulasztották el, hogy rossz vicceket faragjanak róla. „Fegyverkezzünk fel – és induljatok!" – mondta a karikatúra-Mussolini. Amikor 1915. augusztus 31-én Mussolini megkapta behívóját, végre véget ért ez a vesszőfutás.

1915 szeptemberétől 1917 februárjáig, amikor megsebesült, Mussolini ismét derék katona volt. Frontnaplója

egy közkatona lövészárok-élményeinek sivár halmaza. Nem szól másról, mint emberi gyötrelmekről, melyeket vegyesen okoz a hőség és a hideg, az eső és a hó, a tisztátalanság és az éhség. A közkatona annyira elcsigázott, hogy az életveszélyt már nem is igen érzékeli. Mussolini szenvtelenül ír sebesültekről, holtakról, fej nélkül maradt hullákról. Ha az „élet szentségét" elméletileg már régen megtagadta, most meggyőződhetett róla, hogy a háború, a hadsereg, a kormány, egyáltalán „a világ" számára az életnek valóban nincs értéke.

Egy ízben Mussolini kérte, hogy vezényeljék tiszti iskolára, kérését azonban múltjára hivatkozva elutasították. Néhány barátja – köztük az a Bissolati, aki 1912-ben elsősorban neki köszönhette kizáratását a szocialista pártból – Mussolini tudtán kívül akciót szervezett leszereltetése érdekében. Bissolati meg akarta őrizni Mussolinit a jövőnek; féltette egészségét is, a lelkiállapotát is. Úgy vélte emellett, hogy az *Il Popolo d'Italia* megsínyli a főszerkesztő hosszú távollétét. A lap valóban súlyos nehézségekkel küzdött. A hátrahagyott szerkesztőség Mussolini nélkül képtelen volt biztosítani a pénzügyi alapokat, krónikus témaszegénységben szenvedett, és halmozta a politikai hibákat.

A legnagyobb nehézséget az okozta, hogy a háború előrehaladtával mind nyilvánvalóbbá vált, mekkora szakadék választja el egymástól az interventisták különböző csoportjait. Már a jövőre is gondolni kellett, s a jövőről e csoportoknak nem volt közös elképzelésük. A szakadék áthidalását, a tűz és a víz összebékítését a lap szerkesztősége képtelen volt elvégezni, s ez nem is csoda. Mussolini maga is csak úgy „oldotta meg" a problémát, hogy az engedmények sorozatán keresztül egy egészen új álláspontra jutott, amely elméletileg megszüntette a proletárforradalmat, a szocializmust és az antinacionalizmust.

Az engedmények sorozata 1916 novemberében, a frontról küldött cikkeivel kezdődött. November 2-án Mussolini leszögezte: „Tudni akarjuk, vajon a háborúnak teljes győzelmünket kell-e jelentenie, vagy pedig a zöld asztalhoz vezet el."[12] Ezt követően beszélgetést folytatott egy milánói lap munkatársával. Az interjú során látszólag a nacionalistákkal kezdett vitát folytatta, illetve úgy tett, mintha közvetíteni akarna a szélsőséges nézetek között.

Nyilatkozatának lényege azonban az volt, hogy most már Fiume, Trieszt és Isztria mellett Olaszországnak követelte Dalmácia egy részét is.[13] Kevesebbet, mint a nacionalisták, akik egész Dalmáciára igényt tartottak. További két cikkben Mussolini a jugoszláv körök nacionalizmusát bírálta,[14] hogy saját új nacionalista vonalát elfogadhatóbbá tegye, és a megegyezéses kompromisszum érdekében a Szerbiának nyújtott olasz katonai segítséggel érvelt. Joggal állapította meg Salvemini, hogy az *Il Popolo d'Italia* gyakorlatilag imperialista lett.

Az új „vonal" azonban egyelőre nem érvényesült következetesen. Mussolini a fronton volt, majd 1917 februárjában súlyos sebesüléssel kórházba került. Számos repeszdarabot távolítottak el a testéből.[15] Egyik sebe elfertőződött és nagyon nehezen gyógyult. Talán súlyos állapotának tulajdonítható, hogy amikor a király, ez a „per definitionem – felesleges állampolgár" látogatást tett a kórházban, Mussolinit hosszabb beszélgetéssel tüntette ki.[16] Ez volt Viktor Emánuel és a jövendő „Duce" első találkozása.

Mussolinit a kórházi ágyon érte az oroszországi polgári demokratikus forradalom híre. Ez a hír az első pillanatban lelkesedéssel töltötte el a baloldali interventistákat, mivel igazolta álláspontjukat: a háború a forradalomnak dolgozik. A második pillanatban azonban kiderült, hogy a forradalom viszont nem dolgozik a győzelemnek, s ettől a felismeréstől Mussolinit szorongás fogta el. Le kellett vonnia ugyanis azt a következtetést, hogy ha a forradalom előbb kitör, mintsem biztos lehetne a győzelem, ez annyit jelent, hogy a győzelemnek örökre vége van. Egy népi forradalom nem tudná a háborúellenes népet a lövészárokban tartani. Mussolininak újból választania kellett, s ő nem habozott a győzelmet választani a forradalom rovására. 1917 tavaszán a kórházban egyik látogatójának kifejtette, hogy az antanthatalmaknak egy éven belül ki kell kényszeríteniük a győzelmet, mert különben „a tömegeket nem lehet többé megfékezni".[17] E cél érdekében publicisztikájában is nagyobb katonai erőfeszítéseket követelt, és igyekezett harcra buzdítani a tömegeket. Június 17-én „A döntés szelleme" című cikkében többek között ezt a mondatot olvashatjuk: „Elég Oroszországból, Pétervárból, Leninből, a Szovjetből, Ceretelliből,

Balabanoffból; elég a munkásokból, akik a lőszergyárakban hat órát dolgoznak, míg a Trade Unionok munkásai lemondanak a szabadságukról..."[18]

1917 júniusában Mussolini, mankóval a hóna alatt, elhagyta a kórházat és visszatért Milánóba. Ősszel betegszabadságot kapott, 1918 elején pedig leszerelték. Idejét tehát ismét a lapnak szentelhette. Volt tennivalója bőven. A lap egyik napról a másikra, gyakran zsarolásból élt. Terjedelmét csökkenteni kellett, példányszáma leapadt, politikai irányvonala zavaros volt. Mussolini kihúzta az újságot a csődből, méghozzá olyan sikerrel, hogy rövidesen külön római kiadással jelentkezhetett. Hozzálátott ahhoz is, hogy a lapnak szilárdabb irányt adjon. Ez a szilárd irány a következetesen hangsúlyozott németellenesség, az ehhez szorosan párosított bolsevikellenesség, valamint a háborús győzelem követelménye mellett az volt, hogy Mussolini bizonyos szociális reformok szükségességét vetette fel. Jó szemmel már ekkor felfedezte, hogy a lövészárkokból másfajta tömegek térnek majd vissza, mint amilyenek elindultak oda. A leendő választásokról szólva 1917. június 30-i cikkében így írt az új tömegekről: „Hinni véljük..., hogy a jövendő választási harcoknak nem lesz az az értéke és jelentősége, mint korábban. A lövészárkokból hazatértek más »játékokat« kérnek. A háború átalakította a tömegek lelkét."[19]

Mussolini balra nyitási kísérletét hamar megakasztotta két esemény. Ezek más-más okokból és más-más módon, de egyaránt abban az irányban hatottak Mussolinira, hogy a „nemzeti" és a forradalmi út közötti választást az előbbi javára véglegesítse. Az első esemény az olasz hadsereg súlyos veresége volt Caporettónál október 24-én, a második az oroszországi proletárforradalom győzelme november 7-én.

Az osztrák–magyar haderő 1917 szeptember-októberében súlyos csapást mért az olasz hadseregre, amely kénytelen volt visszavonulni. Az ellenség olasz földre lépett. Az olasz erőknek csak nagy nehezen, szinte csodával határos módon sikerült két hét múlva megszilárdítaniuk új vonalukat a Piave folyó mentén. A vereségsorozat Caporetto néven vonult be a történelembe; ezt a nevet az olasz köztudat úgy őrizte meg, mint az ország modern kori történetében a legdrámaibb fejezet szimbólumát.

Caporetto megrázta az egész országot, és megrázta a baloldali interventistákat is. Volt, akin kétségbeesés lett úrrá, s volt, akit a „csak ezért is" szelleme ragadta magával.

Caporetto hatására az egész politikai mezőny megmozdult, s mozgását az oroszországi forradalmi események csak felgyorsították. Repedések támadtak a baloldal blokkjában, s különösen a szocialista pártban. Egyesek radikalizálódtak, s az orosz forradalom fényében egyre rosszabb szemmel nézték a szocialista vezetés tehetetlenségét. Mások fokozott félelemmel tekintettek mindenféle forradalmi kísérletre, mert attól tartottak, hogy az – miként Oroszországban – előbb-utóbb hazájukban is bolsevik forradalomba torkollik. Ha sok baloldali politikus számára a forradalom eddig bizonytalan, a jövő homályába vesző és meglehetősen mitikus fogalom volt, most az egyetlen minta, amely szemeik előtt megjelent, mindenre alkalmasabb volt, mint arra, hogy követni akarják.

A bolsevik forradalom Mussolinira is nagy hatást gyakorolt, de más értelemben. Mussolini a forradalmi erőszaktól, a vele együtt járó véráldozatoktól, a forradalmi diktatúrától nem rettent vissza. Visszarettent viszont attól, amit ebben a forradalomban nemzetellenesnek látott, s attól az ártól, amelyet Oroszországnak – és adott esetben Olaszországnak is – a forradalomért fizetnie kell. Sőt, azt az árat is sokallta, amit Olaszországnak esetleg az orosz forradalomért kell majd fizetnie. „Előre Mikádó" című cikkében 1917. november 11-én[20] már arról elmélkedett, hogy az oroszországi bolsevik forradalom a békét jelenti Oroszország és Németország között. Ez Ausztria–Magyarországot felszabadítja az Olaszország elleni csapásra, Németország előtt pedig megnyitja az orosz magtárakat. Ezen az alapon kijelentette, hogy „eljött Japán órája". Ha talán Mussoliniban Caporettóig és az orosz proletárforradalomig „szunnyadt" még valami a szocialistából, úgy ez a szocialista most kétségkívül jobblétre szenderült. Mussolini Caporetto és az orosz forradalom fényében hozta meg végleges, most már visszavonhatatlan döntését arról, hogy az osztályszempont és a nemzeti szempont közül az utóbbit választja és a szocializmust eltemeti. Ezt követően érlelődtek meg benne azok a gondolatok és elhatározások, amelyek lehetővé tették, hogy

a háború befejeztével egy új mozgalom, a fasizmus vezéreként lépjen fel.

1917. október végétől, november elejétől az *Il Popolo d'Italia*nak ismét világos az irányvonala. Vége az összevisszaságnak, amit a marxizmus, a szocializmus és a nacionalizmus összeegyeztetési kísérlete idézett elő. A lap új irányban tesz engedményeket. Mussolini véleményét tolmácsolja, s ez mind világosabban tartalmazza a nacionalista nemzeti diktatúra előképét. Az eddigiek során egy olyan Mussolinival találkoztunk, aki kora ifjúságától kezdve nagy ambíciókat dédelgetett, s aki már a háború előtt is vezető szerepre és minél nagyobb befolyásra, hatalomra törekedett. Mostantól, 1917 végétől kezdve azonban már egy olyan Mussolini áll előttünk, aki elhatározta, hogy felkerül a hatalom csúcsaira.

Több lényeges, új elem jelenik meg ekkoriban Mussolini cikkeiben. Meghirdeti a „totális nemzeti egységet" a háború eredményes folytatása, a győzelem érdekében.[21] November második felében új, következetesebb, határozottabb kormányt követel, amely a háború érdekeit „tűzzel-vassal"[22] érvényesíti. Mussolini a liberális kormányzás „átmeneti" megszüntetését, felfüggesztését és diktatúra bevezetését követeli.[23] Példálózik a szövetséges államok eljárási módjával és hangsúlyozza, hogy mind Wilson, mind Clemenceau fütyül az „egyéni szabadságjogokra", amikor a háborús érdekekről van szó. Cenzúrát követel, követeli a szórakozás, a könnyűzene, a színház, a táncmulatságok betiltását, s „az egész nemzet militarizálását". Rendszabályokat a belső ellenség ellen „»reakciót« a kevesek ellen, hogy megmentsük harminchatmillió olasz szabadságát". Javasolja végül a parlament bezárását. „A háború megnyerésének egyik feltétele – írja – a parlament bezárása. Küldjék sétálni a képviselőket. Wilson például diktatúrát gyakorol. A kongresszus ratifikálja, amit Wilson elhatározott. A legfiatalabb demokrácia, miként a legrégibb, a római, jól tudja, hogy a demokratikus hadviselés az emberi butaság legszublimáltabb formája."[24]

Új vonás Mussolini írásaiban, hogy most már határozottan közeledik a nacionalisták álláspontjához. A caporettói vereség azt a nézetet alakítja ki benne, hogy minél több az áldozat, annál nagyobbnak kell lennie a győzelem

utáni jutalomnak. Egy emlékirat tanúsága szerint néhány nappal Caporetto után magánbeszélgetésben így sóhajtott fel: „Jóságos Isten! Az Isonzónál megelégedtem Isztriával, Triesszttel és Fiuméval, a Piavénál egész Dalmáciát akaromI"[25] Ennek az igénynek valamivel mérsékeltebb formában a nyilvánosság előtt is hangot ad, igen ügyesen a jugoszláv imperializmusra hivatkozva.[26] „A nemzetiségi jogoknak – írja, ekkor már a wilsoni elvekre utalva – Olaszország vonatkozásában is érvényesülniük kell; lehetetlen, hogy e jogokból csak mások részesüljenek, méghozzá Olaszország rovására." Miközben az Osztrák–Magyar Monarchia népeinek függetlenségi igényét támogatta, a nemzetiségi elvbe becsomagolta az olasz nacionalizmus követeléseinek java részét.

Mussolini kezdte összerakosgatni az eljövendő fasizmus ideológiai alapjait: nemzeti egység a népjólét emelésével és az ellenséges kisebbség kizárásával; diktatúra (egyelőre átmeneti szándékkal); nacionalista külpolitika stb. Egyidejűleg fontos politikai-taktikai lépéseket is tett. Ami az ideológiát illeti, Mussolini egyelőre megtartott néhány elemet szocialista korszakából, s ezeket olyan gondolatokkal igyekezett ötvözni, amelyeket a nacionalistáktól tanult el. Úgy tűnik, ebben az időben értette meg, hogy az interventisták laza és széthúzó együtteséből a „dinamikus elit" éppúgy nem alakul ki – és főként éppen úgy nem válik egy általa irányított elitté –, amint nem lett azzá a szocialista pártvezetőség sem. Találnia kell tehát egy önálló, a saját rendelkezésére álló erőt, bázist, „tömeget", amelynek segítségével elismertetheti magát mint vezért. Háromévi pártonkívüliség után nyilvánvalóbb volt, mint valaha, hogy ezt az erőt a szocialista táborból nem lehet kiszakítani. Valahol másutt kell tehát megkeresnie.

Mussolinié az „érdem", hogy felfedezte és megszólította ezt az erőt. Felfedezett egy új társadalmi réteget, amelyet a háború termelt ki, és amely az egyes országokban a háború után hosszabb vagy rövidebb időn belül ismét eltűnt. 1917. december 15-én jelent meg „Trincerocrazia" című cikke.[27] A címet megközelítően így fordíthatnánk magyarra: „A lövészárok arisztokráciája". Ebben az írásban Mussolini megenged magának egy jóslatot. Nevezetesen azt, hogy e lövészárok arisztokráciájának segítsé-

gével lehet majd megvalósítani az „antimarxista és nemzeti szocializmust". „A dolgozók milliói – írja – miután megjárták a lövészárkok barázdáit, visszatérnek a mezők barázdáiba, s megvalósítják az antitézisek, az osztály és a nemzet szintézisét."

Midőn Mussolini kinyújtotta kezét a frontról visszatérő és helyüket nem találó, társadalmilag meghatározatlan elemek felé, átmenetileg felhagyott minden olyan törekvéssel, hogy szorosabb kapcsolatra lépjen valamiféle létező interventista szervezettel.

Nem közeledett a nemzeti hőssé előlépett D'Annunzióhoz sem, sőt úgy tett, mint aki tudomást sem vesz a nagy népszerűségnek örvendő költőről. Mussolini semmiféle csábításnak nem engedett, mert feltehetően sejtette: csak úgy lehet majd az első, ha sehol sem vállalja a második szerepét; csak akkor diktálhat, ha nem engedi megkötni a kezét. Ezzel szemben nehéz másnak, mint csábításnak tekintenünk „Szeretnék beszélni Turatival" című cikkét. Ebben arra hivatkozik, hogy Turati is tudatában volt a háború védelmi és igazságos jellegének, s felszólítja őt a semlegesség feladására.[28]

Mussolini második, az elsőnél sokkal kisebb feltűnést keltő, végleges fordulatára 1918. augusztus 1-jén tette rá a pontot. Az *Il Popolo d'Italia* címlapjáról eltüntette a „Szocialista napilap" alcímet, és ezt tette a helyébe: „A harcosok és termelők napilapja". A főszerkesztő egyúttal fejtegetni kezdte új társadalomelméletét. Vezércikkében elmondja, hogy a „szocialista" szó anakronisztikussá vált és azzal a hátránnyal jár, hogy a lapot az olvasók összekeverhetik „a többivel". Nincs kedve olyan konkurenciaharcba bocsátkozni, mint amikor két bodega küzd a vevőkért, inkább átengedi a piacmonopóliumot. „Harcosok és termelők – olvasható a cikk utolsó szakaszában. – Támogatni kívánom mind egyikük, mind másikuk jogait és érdekeit. Harcosok és termelők. Ez alapvetően különbözik attól, mintha azt mondanám: munkások és katonák." Nyilvánvaló utalás ez a bolsevik szóhasználatra. Majd a szöveg így folytatódik: „Nem minden katona harcos, és nem minden harcos katona. A harcosok Díaznál kezdődnek, és az utolsó bakánál fejeződnek be. Termelők, azok, akik termelnek, akik dolgoznak, de nemcsak a kezükkel. Van olyan munka, amely nem izzasztja meg a homlokot és

nem idézi elő a híres bőrkeményedéseket a kézen, társadalmi hasznossága mégis bizonnyal magasabb annál, mint amit egy líbiai segédmunkás egy napja nyújthat. Védeni a termelőket annyit jelent, mint harcolni a paraziták ellen... Védeni a termelőket azt jelenti, hogy megengedjük a burzsoáziának történelmi szerepe betöltését. Még van két, úgyszólván érintetlen kontinens, amely arra vár, hogy belesodorják a modern kapitalista civilizáció örvényébe. És jelenti [a termelők megvédése. – *O. M.*] azt is, hogy hatni engedjük a munkásokra a nagyobb *jólét nagyobb megvalósulását* és ama kapacitások kifejlődését, amelyek egy adott pillanatban kiszabadíthatják a dolgozó tömegekből a nemzet új vezető arisztokráciáját."[29]

A következő hetekben Mussolini a nézeteiben beállt újabb változást mint természeti és fejlődési törvényt védelmezte a támadásokkal szemben. „Intelligens ember nem maradhat mindig ugyanaz... Változnia kell. Nem lehet az ember mindig szocialista, mindig köztársasági, mindig anarchista, mindig konzervatív. A szellem mindenekfelett »mobilitás«."[30] Terjedelmes interjút közölt egyébként a szindikalista UIL egyik vezetőjével, Edmondo Rossonival. A beszélgetés anyaga a „pragmatikus" munkáspolitika meghirdetése volt arra az esetre, „ha az iparosok az idők magasságában lesznek és elismerik a munkások jogát az egyesülésre és a harcra".[31] A két férfi ekkor alapozta meg a későbbi fasiszta szindikalizmust, amelynek egyik vezetője éppen Rossoni lett.

Mussolini ezután tovább boncolgatta társadalomfelfogását. Elmagyarázta, hogy a termelők kategóriája kiterjed a mérnökökre, technikusokra, valamint sok tőkésre is, mert ezek valamennyien terméket állítanak elő.[32] A munkásnak érdekében áll a nemzeti jövedelem maximális növelése. Ez egyrészt jogot ad neki arra, hogy saját életkörülményeit javítsa, másrészt lehetővé teszi, hogy a munkásosztály egy része olyan technikai és erkölcsi szintre emelkedjék, ami megalapozza részvételét az irányításban. A háború utáni Olaszországban a termelés kérdése lesz majd a legfontosabb, ez lesz az általános jólét emelésének legfőbb feltétele. Ettől függ a helyreállítás, ettől függ, hogy a proletariátus mekkora részt kaphat a termelt javakból. „Csodálatos újjászületés ez. Nagy

lesz a holnap valósága. Vannak kapitalisták, akik tudatában vannak történelmi hivatásuknak, és mernek; vannak proletárok, akik megértik a kapitalista *processzus* elkerülhetetlenségét, és felismerik a közvetett és közvetlen kedvezményeket, amelyeket meríthetnek belőle. Igen: termelni, termelni, termelni! Nemcsak azért, hogy a holnap Olaszországa kevésbé legyen szegény, mint a tegnapi volt, hanem azért is, hogy Olaszország szabad legyen. Hiába vivtuk meg háborúnkat, ha a holnapi Olaszország nem rendelkezhet, amennyire csak lehetséges, független nemzetgazdasággal. A nagy nemzetek közötti konkurenciaharc holnap elkerülhetetlenül lezajlik. Azt akarjuk, hogy Olaszországot szétzúzzák? Ha károsítjuk a termelőerőket, Olaszország a másodrangú nemzetek sorában találja majd magát. Újrakezdődik a rabszolgaság. Mindegy, hogy milyenfajta, mert mindegyik egyformán ártalmas. Dolgozni, hogy határozottan és méltósággal részt vehessünk a világversenyben."

Íme, az új, nagy eszme: a proletariátus embermegváltó, fatális-katasztrofális forradalma, az elnyomók és kizsákmányolók kisajátítása helyett a termelés forradalmi növelése, hogy a burzsoázia betöltse történelmi feladatát, s hogy Olaszország a világranglistán az élre kerüljön. A munkásosztálynak – a termelők hadában most már e szerény rétegnek – nem marad más „történelmi hivatása", mint hogy dolgozzon, s a termékmennyiség növelésével biztosítsa magának azt a – diszkrét – részt, amelyre igényt tarthat.

Ennek az elméletnek a hátterében az a gond állt, amelyet a háborús gazdaság békegazdaságra való átállításának, a károk helyreállításának problémája és a rendszer további fejlődésének kérdése Európa-szerte felvetett. Mussolini esetében az olasz nemzeti-ipari felvirágzás koncepciójának sajátos színt azok az elemek kölcsönöztek, amelyeket korábbi korszakából hozott magával, illetve amelyeket átvett a legújabb szindikalista jellegű megfogalmazásokból. Mindenekelőtt sajátos volt a kiindulása. Nevezetesen az a szándéka, hogy a felvirágzás ügyétől, ettől a legújabb „ügytől", az új „elit" segítségével „tehermentesítse" a régi politikai vezető réteget, és maga legyen ennek az „ügynek" a képviselője. Az őrségváltást, amit továbbra is forradalomnak titulált, a „lövész-

árok arisztokráciája" segítségével szándékozott végrehajtani. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a jólétet valamelyest valóban ki akarta terjeszteni „a harcosokra és a termelőkre". Valami olyasfajta szervezet segítségével, mint amilyenről a szindikalisták beszéltek a szindikátusok, föderációk, korporációk címszó alatt. Mindez egyre mélyebben, egyre szervezettebben beépült a nemzeti koncepcióba, amelyet Mussolini ebben az időben már egyre könnyedébben alakított tovább a nacionalizmus szellemében.

Az új koncepció – válasz a háború végi gazdasági problémákra és az oroszországi forradalomra – egyúttal egy olyan ember gondolata is volt, aki kilépett ágrólszakadt gúnyájából. A gazdag tőkést már nemcsak gyűlölte és irigyelte, hanem miután tárgyalópartnerévé vált, csodálni is kezdte. Nemzeti nagyság nincs nagyipar nélkül, győzelem nincs a fegyvergyárosok nélkül, s ezek a gyárosok – akik elsősorban Észak-Olaszországban, s ott is jórészt éppen Milánóban tömörültek – nem egy ponton egyetértettek Mussolini törekvéseivel. Nemcsak 1914-ben, az *Il Popolo d'Italia* indulásakor nyilvánult meg ez az egyetértés, hanem 1918-ban is, amikor Mussolininek sikerült felszámolnia a lap minden deficitjét. A lap szanálását Olaszország két legnagyobb tőkése, Pio és Mario Perrone, illetve az ő csoportjukhoz tartozó Banca Italiana di Sconto (Olasz Leszámítoló Bank) és a Societa Ansaldo vállalta magára. És ekkor már nem egyszerűen részleges célok egybeeséséről volt szó. Azt azonban továbbra sem gondolhatjuk, hogy Mussolini új programját egyszerűen „tőkés megbízásból" dolgozta ki. A fasizmus ideológiai alapjainak első megfogalmazása egy modern tőkés Olaszország képzetének felelt meg, ám ez a Mussolini-féle megfogalmazás nem szolgálhatott a szóban lévő hatalmas tőkésérdekeltségek képviselőinek teljes megelégedésére. Mint később látni fogjuk, Mussolini, a kormányfő korlátozta, majd feladta produktivitás-elméletét.

1918. november 3-án az Osztrák–Magyar Monarchia képviseletében Weber tábornok a Padova melletti Villa Giustiban aláírta a fegyverszüneti feltételeket. Olaszország számára ezzel véget ért a háború. November 9-én, amikor a német kormány is elfogadta a feltételeket, a

fegyverszünet az egész világ számára beköszöntött. „Kitört" az addig ismert történelem egyik legbékétlenebb békéje.

A MEGCSONKÍTOTT GYŐZELEM

Amilyen váratlanul robbant ki a háború, olyan váratlanul is fejeződött be. Az olasz politikai világ és a közvélemény épp oly kevéssé készült fel a béke fogadására, mint 1914-ben a háborúra adandó válaszra. Bizonyos csupán annyi volt, hogy Olaszország három és fél éven át harcolt, nagy véráldozatot és hatalmas anyagi áldozatokat hozott, s most győzött. Mindenki várta a megérdemelt jutalmat.[1] A parasztok földet, a munkások a jogokból való nagyobb részesedést és emberhez méltóbb életkörülményeket, a leszerelő fiatalok – kispolgárok, alkalmazottak, értelmiségiek gyermekei – állást, megbecsülést. Egyikük sem hihette, hogy hiába haltak és sebesültek meg annyian, hogy ők maguk hiába kuporogtak volna évekig a lövészárokban, s hogy a mellüket díszítő kitüntetések semmire sem valók.

A „haza" ezzel szemben megtapsolta hazatérő fiait, de egyébként növekvő árakkal, inflációval és munkanélküliséggel köszöntötte őket. Szó sem volt arról, hogy többszázezer fiatalt kész helyek várnának bárhol is. S ami ennél is baljósabbnak látszott, a politikai mezőnyben nem volt egyetlen párt sem, amelynek akár csak többé-kevésbé átgondolt terve lett volna az igények kielégítésére, arra, hogyan vezessék át a háborús gazdaságot a békegazdálkodás vágányára, s egyáltalán a már korábban is mutatkozó belső gyengeségek, egyenlőtlenségek, az olasz problémák megoldására.

Az Olaszországban honos liberális politika, és mindenekelőtt Giolitti módszerei felett eljárt az idő.[2] A liberális többséghez a birtokosok támogatására volt szükség, s ezt csak a földprobléma figyelmen kívül hagyása árán lehetett megtartani. Az agrárkérdés azonban már túlérett, s a parasztság a háború idején oly sok megnyugtatást és ígéretet kapott e tekintetben, hogy igényeit csak erőszakkal lehetett volna visszafojtani. A nyílt erőszak azonban egyet jelentett a látszatliberalizmus halálával. A földkér-

dés megoldása a polgári demokrácia fenntartásának elengedhetetlen követelményévé vált. Ha erre a liberálisok nem tudtak vállalkozni, vállalkozhatott volna az 1919 januárjában megalakult katolikus párt, a Partito Popolare Italiano (Olasz Néppárt).[3]

Felismerve a parasztságnak, s különösen egyes rétegeinek – a kisbérlőknek és a kisbirtokosoknak – a magára hagyatottságát, a néppárt falun kereste és találta meg tömegbázisát. Jóllehet e pártnak volt egy, a katolikus és az úgynevezett keresztény pártokra többnyire jellemző konzervatív csoportja is (De Gasperi vezetésével), megalakulásakor a reformszárny állt előtérben. A párt vezetője, Luigi Sturzo, a déli kisnemesi származású, nagy műveltségű pap, jól ismerte az olasz szegénységet, a falu viszonyait ahhoz, hogy programjában kiemelje „a latifundiumok belső telepítésének" szükségességét, kistulajdonok alakítását és védelmét, valamint hogy eléggé széles körű szociális törvényhozást sürgessen. 1920–1921-ben a párt túllépett saját programján, és több esetben támogatta a parasztok földfoglaló mozgalmát. Ahhoz azonban, hogy egy nemzeti demokratikus programot megvalósíthasson, egyrészt egységesnek kellett volna lennie, másrészt pedig elengedhetetlenül partnerre volt szüksége, mindenekelőtt arra, hogy egyetértésre jusson a munkásosztályt képviselő szervezetekkel.

Mindkét feltétel hiányzott. Túlságosan erős volt a párt visszahúzó része, s félelme a szocializmus minden formájától. Ugyanakkor a néppártiak és a szocialista párt vezetésének szótértését hatalmas akadályok nehezítették a másik oldalon is. A „hivatalos" – vagy másként maximalistának nevezett – szocialista pártvezetés a forradalom jelszavát adta ki. Bár ezt a gyakorlatban nem követte, a néppárt ezen az úton nem volt hajlandó elindulni. Emellett az ateista hagyományokban gazdag szocialista párt számára az együttműködést kizárta a néppárt klerikális jellege is.

A hagyományos politikai világ képviselői a győzelem realitássá változtatásának napi teendőivel, a megszerzendő terület, gyarmat, jóvátétel stb. kérdéseivel voltak elfoglalva. Sem idejük, sem energiájuk nem maradt arra, hogy meghallják az ország panaszait és követeléseit. Ez utóbbiak egyre hangosabbakká lettek. Az elégedetlenség

komoly feszítőerővé vált. A várakozó tömegek a már említett néppárt mellett a szocialista párt[4] körül tömörültek. Minél jobban csalódtak a háborús győzelemhez fűzött reményeikben, annál jobban igazolva látták a szocialista párt korábbi semlegességi politikáját. Egyre megalapozottabbnak vélték azt a feltevést is, hogy a háború megérleli a forradalmat. A szocialista párt – nem úgy, mint 1914-ben, a „vörös hét" idején, amikor csak a munkásosztály néhány, bár jelentős osztagára számíthatott – most valóban kinyújthatta a kezét az ország lakosságának döntő többségét alkotó munkás- és paraszttömegek felé. Sőt, esélye volt a városi középrétegek nem jelentéktelen részének megnyerésére is.

Az ország 1919–1920-ban kétségtelenül balra tartott, s nagy tömegek álltak tettre készen. E hangulat eredményeképpen a párt rohamosan növelte tagjainak számát, s az 1919-es választásokon hatalmas győzelmet aratott. Egyszóval minden tekintetben profitált az előállt helyzetből és a kialakult hangulatból. Arra viszont ezúttal is alkalmatlannak mutatkozott, hogy akár a maga hirdette forradalmat megkísérelje, akár hogy a helyzetet tartósan kihasználja az olasz munkásosztály és a parasztság, végeredményben az egész olasz társadalom javára. A reformpolitikát és az annak megfelelő szövetségi politikát elvetette, a forradalmat – ami egyébként szövetségesek nélkül szintén lehetetlen volt – gyakorlatilag még elképzelni sem merte. A párt általánosságokon kívül valójában nem adott programot. A munkásosztály gyakorlati tennivalóit nem tudta megjelölni, megmaradt a hagyományos sztrájktaktikánál. Amikor a munkások ezt a taktikát az üzemfoglalásokkal túlhaladták, a párt az új helyzettel képtelen volt bármit is kezdeni. Behatolt a falusi bérmunkások, napszámosok köreibe és szilárd falusi bázisokkal rendelkezett; ugyanakkor a parasztság további nagy tömegeinek alig volt mondanivalója. Ezért el kellett tűrnie, hogy a vidéki lakosság jó részét a néppárt szervezze meg. Talán ennél is súlyosabb következményekhez vezetett, hogy a nemzeti érzelmű városi középrétegeket valósággal taszította magától. Háborús érdemekről és áldozatokról nem akart hallani. Szűkkeblűsége sok jó szándékú, hazafias érzelmű kisembert hajtott a nacionalisták és a jobboldaliak karjaiba. A két tömegpárt, az Olasz Szocia-

lista Párt és az Olasz Néppárt az 1919-es választásokon a szavazatok 54,1 százalékát nyerte el: a szocialisták 31,8, a néppártiak 22,3 százalékot, s 156, illetve 100 képviselőt küldtek a parlamentbe. Mivel azonban a legcsekélyebb remény sem volt arra, hogy ez a számbeli többség valóban abszolút parlamenti többséggé lehessen, ekkora politikai erő ritkán ment oly siralmasan veszendőbe, mint ebben az esetben.

Súlyos dilemma elé került a háború végeztével az úgynevezett baloldali interventista tábor is. Míg a háborús párt jobbszárnya tovább hajtogatta a maximális olasz követeléseket és a szociális problémák belső megoldásával keveset törődött, a baloldali nemzetiek két nehéz kérdéssel találták szemben magukat. Elkerülhetetlenül nyilatkozniuk kellett a baloldaliság társadalmi és politikai tartalmáról, és állást kellett foglalniuk a nemzeti követelések jellegéről és mértékéről. Ezeken a problémákon a baloldali interventista tábor 1918 novembere és 1919 januárja között megfeneklett, azután szétesett, majd köreiben mélyreható átcsoportosulás kezdődött.

Mussolini 1918 novemberében teljesen tanácstalanul állt a hirtelen bekövetkezett győzelem ténye előtt, és láthatóan a leghalványabb fogalma sem volt arról, mit is kellene csinálnia. Jó ideig kapkodott, improvizált, tényke-dése nem egy esetben szinte kényszercselekvésnek tűnt. Reménytelenül festett az *Il Popolo d'Italia* anyagi helyzete is, mert a tőkés vállalatok kezdték megszüntetni addig rendszeres bevételt biztosító hirdetéseiket. Híre járt, hogy Mussolini a lap eladásának gondolatával foglalkozik.

Bizonytalankodott Mussolini a legtöbb politikai kérdésben is. A baloldal köztársasági érzelmű része felvetette, hogy össze kellene hívni az alkotmányozó gyűlést. Mussolini 1918 novemberében maga is foglalkozott egy baloldali interventista „alkotmányozó gyűlés" összehívásának tervével. Az általa összeállított program azonban vértelen maradt, úgyhogy nem elégítette ki sem az elszánt nacionalistákat, sem a köztársaságiakat. A program színtelenségét részben bizonyára az okozta, hogy Mussolini megpróbálta megtalálni az áramlatok közös nevezőjét. Ugyanakkor okkal tételezhetjük fel azt is, hogy a monarchia kérdését nem is akarta felvetni igazán. Attól tartott,

hogy a fejlődés nem állna meg a királyság megdöntése után, amint hogy nem álltak meg az események a köztársaságnál Oroszországban sem. Véleménye szerint előbb a „bolsevizmus veszélyét" kellett elhárítani ahhoz, hogy azután a monarchia ellen lehessen fordulni. Miként Mussolini 1914-ben a győzelmet a forradalom elé, ezúttal a bolsevizmus elhárítását a monarchia megdöntése elé rangsorolta. A második rangsorolás megdöntötte az első érvényét, és gyakorlatilag kizárta a politikai forradalom lehetőségét.

Ebben az időben, 1918 utolsó két hónapjában Mussolini új barátságokat kötött. Már 1917 végén és 1918-ban is kapcsolatokat keresett különböző háborús rokkant, sebesült, hadviselt szervezetekkel, a „lövészárok arisztokratáival". 1918 végén két további csoporttal szőtt baráti szálakat: a futuristákkal[5] és az úgynevezett arditókkal.[6] Két olyan csoporttal, amely egymással már tőle függetlenül szoros nexusban állt. Marinetti vezetésével a futurizmus avantgardista művészeti irányként született, 1910-től kezdve azonban mind nagyobb politikai érdeklődés jellemezte. 1913-ban politikai programot is kibocsátott, 1914-ben pedig az első szervezet volt, amely tüntetni kezdett a háború mellett. A legjelentősebb futurista lap, a *Roma futurista* első száma 1918. szeptember 20-án jelent meg, s közölte a futuristák új politikai manifesztumát. A program[7] radikális polgári reformokkal lépett fel (az általános választójogtól a föld fokozatos szocializálásán, a részleges államosításokon stb. át a nyolcórás munkanapig), és kertelés nélkül nacionalizmust tartalmazott. 1918 végén a futuristák fasciókat kezdtek szervezni.

Az arditókkal a futuristák már valamivel korábban kapcsolatba kerültek, mivel e különleges harctéri feladatokra kiválogatott fenegyerekek között szolgált néhány régi futurista is, mint például Mario Carli. A frontról hazatért Carlinak nem esett nehezére, hogy a futuristák lapjában reklámot csináljon a fekete ruhás, koponya- és lábszárcsont-jelvényes hősöknek, s az sem, hogy novemberben hozzálásson az Associazione fra gli Arditi d'Italia (Szövetség az Olaszországi Arditók Között) nevű szervezet létrehozásához.

Mussolini részt vett a győzelmet követő november 10-i milánói felvonuláson, s felszállt az arditók egyik teherau-

tójára. Körbevitette magát a városon, majd a Café della Borsa előtt kis beszédet tartott a köréje sereglett harcosoknak. Ünnepelte az arditókat, mint „Olaszország csodálatos harcos ifjúságát", akik tőreikkel és bombáikkal igazságot szolgáltatnak „minden nyomorulttal szemben, aki meg akarná akadályozni a nagyobb Itália kibontakozását".[8] Az arditók útján Mussolini közel került a futurista vezetőkhöz is. Korábban nemigen törődött velük, mert hóbortos széplelkeknek tartotta őket. Most azonban igen közel kerültek hozzá a feketeinges szuperkatonák, az arditók, s az irodalmi világ, valamint az egész világ felforgatására készülő futuristák.

Ezek az új barátok a spontán és gátlástalan nacionalizmust, a futuristák pedig egy radikális reformprogramot is közvetítettek Mussolini felé. Ami az arditókat illette, nekik voltaképpen nem volt politikai irányvonaluk vagy eszmei meggyőződésük. Folytatni szerették volna a háború alatt megszokott gátlástalan életmódjukat, követelték hőstetteik ellenértékét, a kormány viszont feloszlatta alakulataikat. A frontakciók megszűntével új „balhékat" kerestek. Mussolininak és a futuristáknak tulajdonképpen azért nyújtottak kezet, mert úgy látták, azok megértik őket. Később sok ardito elhagyta a fasisztákat: egy részük már 1919-ben átpártolt D'Annunzióhoz,[9] egyes csoportjaik pedig 1921-ben a szélső baloldalon, az Arditi del popolo szervezeteiben tűntek fel.

Míg az arditók „foglalkozásszerűen", a futuristák ösztönösen voltak nacionalisták. Marinetti és a többi futurista az esztétikai kérdésektől a politikai és a szociális problémákig sok mindenen eltöprengett, a nacionalista követelések azonban olyan maguktól értetődőek voltak számukra, hogy egyáltalán nem bajlódtak elméleti megindokolásukkal. Marinetti és a többi futurista egy pillanatig sem ingadozott, hogy vajon Olaszország követelheti-e, és ha igen, milyen alapon Dalmáciát és Fiumét; eszükbe sem jutott más lehetőség.

Mussolini számára a helyzet nem volt ennyire egyszerű. A futurista reformprogram többé-kevésbé egybecsengett azokkal az elvekkel, amelyeket ő az újfajta társadalmi „forradalom" célkitűzéseként meghirdetett: megfelelt a népjóléti alapra helyezett produktivizmusnak. A nemzeti kérdésben azonban – mint emlékezhetünk rá – Mus-

solini egyelőre a wilsonizmus nemzetiségi elvével és más országok imperializmusának ostorozásával takarta el az olasz követelések igazi jellegét. Az ő nacionalizmusának még jókora lépést kellett tennie ahhoz, hogy áttörje a wilsonizmus és a nyílt imperializmus közötti választóvonalat.

Maga az olasz kormány is nagy zavarban volt a tekintetben, hogy milyen politikát kövessen a béketárgyalásokon.[10] A londoni paktumot, mint titkos szerződést, Wilson elvileg elvetette, s ugyanakkor ez a szerződés nem ígérte a nacionalisták egyik leghőbb vágyának, Fiume Olaszországhoz csatolásának kielégítését. Ha tehát az olasz kormány jogi alapra helyezkedett és a szerződés betartását követelte, elvileg máris lemondott Fiuméról. Ha viszont a wilsonizmus szellemében elejtette volna a paktumot, úgy a nemzetiségi elv alapján Fiumét ugyan esetleg kérhette, de le kellett volna mondania a paktum több pontjáról, amiről a nacionalisták szintén nem akartak hallani. Orlando miniszterelnök és Sidney Sonnino külügyminiszter végül arra a képtelen elhatározásra jutott, hogy a londoni paktum teljesítését plusz Fiumét követelik. Ennek sikere eleve ki volt zárva. Az igazolhatatlan olasz követelések egyébként azt eredményezték, hogy az olasz békedelegáció a legtöbb közép-európai kérdésben is zavaros álláspontot képviselt, és a dolgok alakulására így sokkal kevesebb befolyása volt, mint akkor lehetett volna, ha következetesebb magatartást tanúsít. Egyik nap a nemzetiségi elvet hangoztatta, másnap – a londoni paktumhoz fűződő érdekei miatt – az előzetes szerződéses megállapodások szellemében lépett föl.[11]

Voltaképpen Mussolini is hasonló ellentmondásokba bonyolódott. Eleinte – azt gondolva, hogy a fejlemények alakulására Wilson elnöknek nagy befolyása lesz – kitartott a wilsonizmus mellett.[12] Midőn 1919. január elején Wilsont köszöntötte, majd cikket írt római látogatásáról,[13] Olaszországot a „legwilsonistább" országnak nevezte, amelynek jogait hangsúlyozni sem szükséges, hiszen e jogok nyilvánvalóak. Mindamellett leszögezte, hogy az amerikai államférfinak természetes osztályrészül jutó feladata, hogy érvényt szerezzen ezeknek az olasz jogoknak. Mussolini e gondolatfűzéssel lényegében megalapozta szakítását a wilsonizmussal arra az esetre, ha Wil-

son nem tölti be a reá ruházott missziót. Végül azonban Mussolini nem várta ki a konferencia kiábrándító eredményeit, hogy a wilsonizmussal szakítson.

Ehhez a szakításhoz egy másik „szakítás" alakította ki a megfelelő helyzetet: Bissolati szembefordulása a kormánypolitikával. Az idős reformista szocialista, aki a háború idején maga is nemzeti alapra helyezkedett és részt vett a kormányban, nem volt képes követni az Orlando–Sonnino-vonal új imperializmusát.[14] 1918. december végén lemondott, s ezáltal megmentette szocialista becsületét. Mussolininak, aki egyébként a háború alatt a legjobb viszonyban állt Bissolatival, most, ha a wilsonizmust, vagyis a nemzeti egyenjogúság elvét még komolyan vette, Bissolati mellett volt a helye. Ezért a Bissolati-ügy döntő kérdéssé vált. Új barátai, az arditók és a futuristák természetesen halált kiáltottak Bissolatira, aki – úgymond – elárulta Olaszország jogos igényeit. Mussolini ekkor elszakította az utolsó szálakat, amelyek még a demokratikus nemzeti felfogáshoz fűzték: Wilsonnal szemben az olasz „jogokat", az olasz igényeket és a futuristákat, az arditókat választotta.

A nagyjelenetre 1919. január 11-én, a milánói Scalában került sor.[15] 1912-ben Mussolini a reggiói kongresszuson végzett a reformista Bissolatival; most, 1919 januárjában ugyanezt tette Bissolatival, a demokratával. A Scalában megjelentek az arditók is, a botrányt azonban a futuristák rendezték, akik furfangosan csapatostul beférkőztek a nézőtérre. Bissolati arra készült, hogy megindokolja lépését és kifejtse elképzeléseit a demokratikus békéről. Alig kezdte meg előadását, amikor felhangzott a futuristák füttykoncertje és abcúgolása. A zűrzavarban kivehető volt Mussolini összetéveszthetetlen hangja is. Az öreg szocialista ettől kezdve már csak önmagának olvasta szövegét, majd papírjait zsebre tette, és elhagyta az emelvényt.

Mussolini és barátai a Scalában a maguk részéről nemcsak Bissolatit temették el, hanem az egész úgynevezett demokratikus interventizmust és vele együtt a wilsonizmust is; átvették és támogatták egyúttal a „megcsonkított béke" tézisét. Bár Mussolini egyelőre csak a wilsonizmust vetette el, magától az elnöktől pedig továbbra is elvárta, hogy „nemzetibb" olasz alapra helyezkedik, mint

Bissolati tette, a „demokratizmus" e látszatának már nem volt sem elvi, sem gyakorlati jelentősége. Mussolini látványosan beállt – már nem a nemzeti, hanem a nacionalista táborba.

SANTO SEPOLCRO TÉR

Benito Mussolini 1919 januárjában búcsút mondott a nemzeti érdekek etnikai megoldásának. Ha egyelőre nem fordult szembe a békekonferenciával és az olasz kormánnyal, ez csak azért történhetett, mert még reménykedett abban, hogy ezek elősegíthetik a nacionalista célok elérését.

Egyelőre még a dinamikus elitet is és a politikai cselekvéshez szükséges társadalmi bázist is a baloldalon kereste. Természetesen csak olyasfajta baloldal jöhetett számításba, amely – hozzá hasonlóan – nemzeti alapra helyezkedik, elveti a bolsevik típusú internacionalizmust, és mivel félni kell attól, hogy előbb-utóbb minden forradalom bolsevizálódik, gyakorlatilag elhárítja a forradalmi politikát. Mind a nemzeti, mind a bolsevikellenes elvekből következően „meghaladja" tehát az osztályszempontokat. Ilyen baloldal azonban nem létezett, és nem is lehetett létrehozni. Mussolini vonalába már 1919-ben, a fasizmus „baloldali" szakaszában beépültek azok az elemek, amelyek átmeneti közeledések és távolodások után végeredményben visszatartották tőle a baloldal minden frakcióját, s amelyek őt magát és mozgalmát szükségszerűen átlendítették a másik oldalra.

A forradalmiságtól megfosztott mussolinizmusban feltűntek szociális gondolatok, amelyek rokonságban álltak a reformista tézisekkel. Ezek szindikalista gondolatokkal keveredtek, hozzájuk jött még a futuristák „modernizmusa", „technicizmusa" és az egész konglomerátumhoz keretül szolgált a „produktivizmus". Olaszország politikai berendezkedéséről viszont Mussolini ebben az időben, 1919 elején, mélyen hallgatott. Forradalmárként utoljára a „jobb" kisebbség „jobb" diktatúráját hirdette meg, a háború alatt pedig – átmenetileg – a demokratikus állam diktatúráját követelte. Nagyon valószínű, hogy a diktatúra nem tűnt el Mussolini gondolatvilágából. Midőn azonban

a nemzeti baloldalon kutatott szövetségesek után, tanácsosabb volt, ha diktatúrakövetelését egyelőre magába fojtja, s nem állítja az esetleges szövetkezés útjába.

1919. január–márciusban Mussolini több olyan cikket írt, amely szövetségesek toborzását szolgálta. Kifejezetten udvarolt a CGL vezetőinek,[1] a szocialista pártban maradt nemzeti érzelmű reformistáknak és a szindikalistáknak.[2] Jelezte: kész lenne együttműködni olyan szocialista frakciókkal, amelyek nemzeti-reformista alapra helyezkednek. E kísérletet személyes tárgyalások követték kisebb szocialista csoportokkal, s felmerült az is, hogy Mussolini az ő segítségükkel visszatér a pártba. A szóban forgó csoportocskák azonban e terv megvalósítására túlságosan gyengék voltak.

Ugyanebben az időben látott hozzá Mussolini saját, önálló szervezetének megalapozásához is. Eredeti célja ezzel minden valószínűség szerint az volt, hogy tárgyalási pozícióit erősítse. A háború alatt és közvetlenül utána Olaszországban lépten-nyomon alakultak a legkülönfélébb fasciók. Így, amikor ő is fasciók létrehozására gondolt, ebben nem volt semmi különös. A Mussolini-féle fasciók elnevezése – fasci di combattimento, magyarul: harci fasciók – a lehető legjellegtelenebb, legsemmitmondóbb címke volt. Nem kötelezett semmire, és néma maradt a követendő politikával kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy Mussolini a szervezetnek tulajdonképpen nem szánt nagy szerepet, sőt önálló életet is alig. Eszköznek tekintette, amely lehetőséget nyújthat neki egy szélesebb blokk kialakítására és vezetésére.

Az *Il Popolo d'Italia*ban március 2-án jelent meg a meghívás a 23-án tartandó gyűlésre, az összejövetel közelebbi célját pedig a lap 9-én jelölte meg.[3] Mégpedig a következőképpen: „Március 23-án létrejön az antipárt, azaz megszületnek a Harci Fasciók, amelyek két veszéllyel szállnak szembe: a haladásellenes jobboldali és a destruktív baloldali veszéllyel." Végül március 18-án Mussolini hosszabb cikket szentelt a tervezett fasciók politikai céljainak.[4] Ebben a forradalom helyére az interventizmust tette. Kijelentette, hogy az így értelmezett forradalom 1915 májusában elkezdődött. „Ez volt a forradalom első epizódja. Ez volt a kezdet. A forradalom a háború neve alatt folytatódott negyven hónapig. Nincs

vége. Lehet, hogy impresszionáló, drámai fordulatot vesz, lehet, hogy nem. Ritmusa lehet gyorsabb vagy kevésbé gyors, de folytatódni fog. A forradalom nélkül, amelyet 1915 májusában végrehajtottunk, a Kaiser jelenleg egy porosz herceget ültetne Párizsba, és Európa, teuton gyarmattá és kaszárnyává válván, a rabszolgaság hosszú éveit élné át." Jól tudjuk, hogy az 1915-ös „fényes napok" felől a Kaiser nyugodtan tehette volna, amit csak akar. Így Mussolini gesztusát – azt, hogy saját magának és barátainak a lépéseit a világtörténelem legfontosabb mozgatókerekének, a háború kimenetelét eldöntő eseménynek tette meg – igazán nem tekinthetjük szerénykedésnek. A nagyvonalú bevezetőt egy még nagyvonalúbb program követte. „Az olasz állampolgárok (és nem csupán a proletárnak nevezettek) anyagi és szellemi felemelkedését és népünk nagyságát akarjuk a világban. Ami az eszközöket illeti, nincsenek előítéleteink: elfogadjuk mindazokat, amelyekre szükség van: a legálisakat és az úgynevezett illegálisakat. A történelemben olyan periódus kezdődik, amelyet a tömegek és a demokratikus túltengés »politikájaként« lehetne meghatározni. Ezt a mozgást nem tudjuk keresztezni. A politikai demokrácia és a gazdasági demokrácia felé kell terelnünk. Az első visszavezetheti a tömegeket az államhoz, a második a termelés *maximumának* közös talaján összebékítheti a tőkét és a munkát."

Elérkeztünk tehát a Mussolini-féle produktivizmushoz, amely alapja lehet mind a lakosság, mind Olaszország felemelkedésének. A „termelni és termelni" gondolata vezérelte Mussolinit akkor is, midőn ünnepelte a munkások első gyárfoglalását, amire 1919 márciusában Dalmináben került sor.[5] Ezt részben azért tette, mert a munkások az ellenőrzésük alá vont üzemben a munkát saját irányításuk alatt újrakezdték, de részben politikai és taktikai célok is vezették. Mussolini a kezdeményezést mint „teremtő sztrájkot" méltatta.[6]

Ha a fasciók március 23-i alakuló ülését[7] jellemzőnek tekintjük arra nézve, hogy vajon Mussolini irányvonalának sikerült-e visszhangra találnia a baloldali nemzetiek körében, úgy az eredményt kiábrándítónak kell mondanunk. Milánóban, az Alleanza Industriale e Commerciale (Ipari és Kereskedelmi Szövetség) Santo Sepolcro téri konferenciatermében megrendezett gyűlésen nagyon ke-

vesen jelentek meg. Mindössze tizenhatan szólaltak fel, közöttük többen csak egy-két mondat erejéig, s mint maga Mussolini megállapította, az ülés „szinte észrevétlenül zajlott le".[8] Volt szocialisták, szindikalisták, arditók és futuristák vettek részt rajta.

A gyűlés három határozatot fogadott el. Az elsőben köszöntötte a „harcosokat"; a másodikban elvetett mindenfajta imperializmust, de jogosnak, tehát nem imperialistának minősítette az összes olasz imperialista követelést; a harmadikban pedig kimondta minden „semlegességpárti" törekvés szabotálását. A gyűlés legfontosabb pillanatait Mussolini felszólalása és a tanácskozást lezáró beszéde töltötte ki.[9] Ez utóbbinak a lényege a bolsevizmus- és szocializmusellenes munkáspolitika meghirdetése volt. „Nincs szükség túlságosan részletező program kidolgozására – mondta Mussolini többek között. – Azt azonban állíthatjuk, hogy a bolsevizmustól nem rémülnénk meg, ha demonstrálná előttünk, hogy biztosítja egy nép nagyságát, és hogy rendszere jobb a többinél. Máris megcáfolhatatlanul kiderült azonban, hogy a bolsevizmus romba döntötte Oroszország gazdasági életét. A gazdasági élet a mezőgazdaságtól az iparig tökéletesen megbénult. Ínség és éhezés uralkodik. Ráadásul a bolsevizmus tipikusan orosz jelenség. A mi nyugati civilizációnk, kezdve a németen, alkalmatlan erre. Hadat üzenünk a szocializmusnak, nem azért, mert szocialista, hanem mert szemben áll a nemzettel." A továbbiakban Mussolini kifejtette, hogy mindazonáltal képviselni kell a munkásérdekeket, s ebben a kérdésben a „nemzeti szindikalizmus" talajára helyezkedett. Miután ily módon eleget tett a jelenlévők nacionalista elvárásainak is és a szindikalisták vágyainak is, a futuristák szellemében kijelentette: „Harcolni fogunk a technikai és szellemi visszahúzó erő ellen." Végül megfogalmazott egy mondatot, amely a következő években a fasizmus egyik vezérszólama lett: „...Meg kell mondanunk azonban a munkásosztálynak, hogy más dolog lebontani, és más dolog építeni, hogy a rombolás egy óra műve lehet, míg az építés évek vagy évszázadok alkotása". A gyűlésen a leendő reformpolitika részleteiről nem esett szó, s nem fogadtak el programot sem.

A fasiszta mozgalom, amely valószínűleg éppen azért

indult el mozgalomként és nem pártként, hogy lehetővé tegye más pártok és szervezetek tagjainak csatlakozását, egyáltalán nem volt kitéve a felvételre jelentkezők ostromának. 1919 végén mindössze 31 fascio működött, összesen 870 taggal.

Mussolini kijelentette, hogy a fasciókat nem tekinti örök életűeknek. Nem sokat foglalkozott szervezésükkel, még a program kidolgozását sem siettette nagyon. Inkább az interventista baloldali egység megteremtésén fáradozott. Április 5-én egy cikkben kifejezetten utalást tett az USI, az UIL, a köztársaságiak és a fasiszták lehetséges egységére.[10] Ezt a tapogatózást azonban brutálisan félbeszakította egy április 15-én közbejött esemény.

Április 13-án szocialista gyűlést tartottak Milánóban. Az előzetes tervektől eltérően nem Turati lépett az emelvényre, hanem – nem tudni, miért – egy anarchista érzelmű szocialista. Heves támadást indított Mussolini ellen, és a munkásokat felszólította, hogy fosszák meg őt „hatalmától", vagyis – feltehetően – a lapjától. A rendőrök nekiláttak a gyűlés feloszlatásának, ami egy ember élete és többek megsebesülése árán meg is történt. Szinte természetesnek tekinthetjük, hogy elhatározták az általános sztrájkot és egy újabb nagygyűlés rendezését április 15-én.[11] Mivel a „nemzetiek" ellentüntetést jelentettek be, máris biztosítva látszott a véres összetűzés. Egyéb már nem is kellett, mint hogy lelőjék a kordont álló katonák egyikét – ki tette, sohasem derült ki –, s az amúgy is izgatott nemzetiek akcióba lendültek. A tumultuózus dulakodás végeredményben négy ember halálához és sokak megsebesüléséhez vezetett. A jelen lévő arditók karjukra emelték a kiskatona tetemét, magasba dobálták sisakját, és elkiáltották a jelszót: „Avanti!". A nacionalista tömeg a szocialista lap székházához tódult, s vad hordaként szétverte a szerkesztőséget. Az ablakon át kihajigálták a bútorzatot, megsemmisítették az előfizetők listáját és a kezük ügyébe akadt kéziratokat. Szétverték a nyomdát. Alig több mint fél óra alatt teljes „sikerrel" véget ért az ardito stílusú akció.

Nem tudni, vajon az akciót előre eltervezték-e vagy sem, s hogy vajon Mussolini tudott-e róla. Mussolini elgondolásaival mindenesetre nem állt összhangban. Akadályozta mind a szocialista párt bomlasztására, mind

– szélesebb értelemben – a „baloldali" nyitásra irányuló terveit. Bárhogyan volt is, Mussolini mindenesetre sarokba szorult. Az *Avanti!* elleni támadást a barátai hajtották végre, olyan barátok, akiket nem nélkülözhetett, ha nem akart ismét egyedül maradni. Tetszett, nem tetszett, vállalnia kellett velük a szolidaritást. Így is eltelt egy kis idő, amíg az *Il Giornale d'Italiá*nak 17-én adott interjúban, majd a másnap megjelent „Nem tűrünk erőszakot" című cikkében állást foglalt az üggyel kapcsolatban. Az előbbiben a támadás spontaneitását erősítgette, a feszült légkörért a szocialistákat tette felelőssé, majd leszögezte: „Mi, a fasciók emberei nem készítettük elő a támadást a szocialista lap ellen, de vállalunk minden erkölcsi felelősséget az epizódért..."[12]

Ez a felelősségvállalás túlságosan súlyos dolog volt olyasvalaki részéről, aki a baloldalhoz kívánt közeledni. Mussolini szerencséjére azonban a nemzetközi életben és otthon, Olaszországban egyaránt olyan változások következtek be, amelyek elősegíthették az interventista egység helyreállítását. Mind világosabbá vált ugyanis, hogy a békekonferencia nem fogja teljesíteni az olasz elvárásokat, a kormány politikája ebben az irányban tehetetlen, Olaszországban viszont élénk szervezkedés folyik Fiume erőszakos megszerzése érdekében. Az interventistákat eltöltötte a vágy, hogy tegyenek valamit Fiume ügyében. Április végén Mussolini maga is erre az álláspontra helyezkedett, s támogatni kezdte D'Annunzio akcióját, aki Fiume elfoglalása céljából a hatóságok orra előtt gyűjtötte össze önkénteseit. Ez a mozgolódás rövid időre ismét közös célt adott az interventistáknak, valamelyest feledtette ellentéteiket és részben az egyesek által elkövetett „bűnöket" is.

Miközben Fiume kérdése Mussolini malmára hajtotta a vizet, ő maga is mindent megtett, hogy a fasciók kidolgozás alatt álló programja segítségével a hatást elmélyítse és alapot találjon a már többször felsorolt szervezetek – a köztársasági párt, az USI és az UIL – vezetőivel való együttműködésre. A programot 1919. június 6-án publikálták.[13] Elkészítésében szerepet játszott az említett szervezetek álláspontja, valamint a futurista manifesztum, amelyről már szóltunk. Az UIL nevű szindikalista szervezet hatása elsősorban az Alceste De Ambris által kidolgo-

zott „szükséges kisajátítás" tézisének megcsonkított átvételében jelentkezett. De Ambris a meg nem művelt földeket, a tulajdonosok által nem lakott házakat, az ipari profitot, a nagy vagyonok egy részét akarta kisajátítani a bankok teljes nacionalizálása, valamint a jövedelmek és az örökség progresszív adóztatása mellett. E tétel hatása mutatkozott meg abban, hogy a fasiszta program követelte a megműveletlen földek átadását paraszti szövetkezeteknek, a tőke „részleges" kisajátítását egy rendkívüli progresszív adó formájában, a vallási kongregációk javainak elkobzását és végül a háborús profitok 85 százalékának elvételét. A program egy régi szindikalista (eredetét tekintve anarchista) gondolatnak áldozott, amikor az iparigazgatásba be akarta vonni a munkásság képviselőit, valamint a „morálisan és technikai" szempontból arra érdemes munkásszervezeteket. Megjelent a szövegben a futuristák technicista gondolkodásmódja is. A program ugyanis a közlekedési iparágak gyors átszervezését, a vízi energia és a föld kincseinek maradéktalan kihasználását, a kereskedelmi flotta, a folyami hajózás és a halászat felfejlesztését követelte. Magától értetődően tartalmazott a program szociális reformokat is: a nyolcórás munkaidő, a bérminimum, a betegségi és öregségi járulék bevezetését, valamint az állami bürokrácia átszervezését. Mind ezzel, mind a választójog kiterjesztésének követelésével eleget tett a reformisták több óhajának. Laikus nevelést és oktatást kívánt hazafias szellemben, amely lehetővé teszi a proletariátus erkölcsi és kulturális felemelkedését. Meghirdette a szenátus eltörlését és egy technikai jellegű Nemzeti Tanács felállítását az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság értelmiségi és fizikai munkásainak képviselőiből. A június 6-i programot utólag valamelyest módosították. A „végső", valójában egy évre sem érvényes szövegbe bekerült az új „uralkodó osztály" létrehozásának szükségessége és az államforma meghatározására hivatott hároméves nemzetgyűlés összehívásának követelése. Kimaradtak viszont a természeti kincsek felhasználására, az iskolázásra és az állami ügyintézés reformjára vonatkozó pontok.

Összegezve: ez a program általános nemzeti fejlesztési terv volt, a gazdasági uralkodó csoportok kisebb-nagyobb áldozatai árán. Ami az államhatalom szerkeze-

tét illette, ezt a kérdést a program nyitva hagyta, de bizonyos irányra vagy hátsó gondolatra néhány tényezőből következtetni lehetett: a szenátus eltörlésének, az alkotmányozó gyűlés összehívásának és a Nemzeti Tanács megalakításának igényéből. A Nemzeti Tanács, mint a foglalkozási ágak szerinti testületeket felső szinten képviselő szerv, jogosult lett volna arra is, hogy törvényhozó hatalommal és minisztériumi hatáskörrel rendelkező Főbizottságot (Commissario Generale) válasszon. E tényezők együttesen akkor is a parlamentarizmus tagadására mutattak, ha ilyesmiről a program egyetlen szót sem ejtett. Mussolini előtörténetének ismeretében csodálkoznunk kellene, ha ez a feltevés tévesnek bizonyulna.

Mussolini úgy érezte, hogy a Fiume körül kialakult légkör és a fasiszta program közzététele elegendő alapot ad neki ahhoz, hogy újabb lépést tegyen a baloldali interventista vezetők felé. Kezdeményezése eleinte sikeresnek látszott. Olyannyira, hogy július 5-én Milánóban megalakult az úgynevezett Szövetségi és Akcióbizottság (Comitato d'Intesa e d'Azione). Ebben képviseltette magát a milánói szakszervezeti szövetség (a szindikalistáké), a köztársasági párt, az USI, a fasiszták, az arditók és több más kisebb szervezet.

Az európai munkásmozgalom akkoriban készült nagy erőpróbájára, a július 20–21-i nemzetközi általános sztrájkra, a magyarországi és az oroszországi intervenció elleni tiltakozásul. Az európai polgári köröket, különösen pedig az olaszországi vezetőket, pánik fogta el. Ez a pánik alapot teremtett ahhoz, hogy a baloldali interventisták közeledjenek egymáshoz és együttműködjenek. Most világosan kiderült, hogy a nemzeti követelések mellett a „bolsevizmus" elítélésében is egyetértenek. Együttműködési bizottságot alakítottak, s ennek tagjai július 19-én, vagyis a sztrájk előestéjén tartott ülésen sorban az egység mellett nyilatkoztak. Mussolini beszéde[14] e tanácskozáson a taktikai érzék és egyúttal a zavarosság maximumát képviselte. A republikánusok kedvéért késznek mutatkozott a köztársasági program elfogadására; a szindikalisták szája íze szerint ő, a centralizálás híve teljes függetlenséget és föderalizmust hirdetett az egységen belül; osztály-együttműködést a produktivizmus szellemében; osztályharcot az UIL álláspontjának megfelelően.

Ennek a zagyvaságnak az eszmei értelmét hiába is kutatnánk. Értelme csak taktikai szempontból volt, s ezt a közeledő parlamenti választások adták meg. Mussolini javaslata lényegében arra irányult, hogy a baloldali interventista szövetség alkosson választási blokkot.

Néhány hétig úgy tűnt, hogy Mussolini révbe jut. A júliusi nagy pánik azonban oldódni kezdett. Bár a 20–21-i sztrájk néhány országban, nevezetesen Olaszországban[15] is impozáns volt, egészében véve mégis inkább a munkásosztály erőinek megosztottságáról és forradalmiságának apadásáról tanúskodott, mintsem a forradalmi energiák növekedéséről. A polgári világ a sztrájk lezajlása után fellélegzett. Az olasz tömegek, amelyek hegyek elmozdítására is alkalmasaknak látszottak, a szocialista párt és a CGL kívánságainak megfelelően inkább majálisozó, szórakozó vagy ünneplő áradatként viselkedtek, mintsem a rendszert veszélyeztető forradalmárokként.

Megszűnt vagy legalábbis lényegesen csökkent az a veszély, amely nem sokkal korábban kívánatossá tette a baloldali interventisták összefogását. Akik július 19-én kezüket nyújtották Mussolini felé, augusztus végén–szeptember elején már fintorogtak. Hasonlóképpen voltak ezzel Mussolini saját kis táborának vezetői is. Ha nincs „végveszély", ugyan minek szövetkezni olyan figurákkal, mint amilyenek a többi táborban láthatóak – mondták minden egyes táborban. A baloldali interventista blokkpolitika kútba esett.

Ez végeredményben kijelölte Mussolini helyét is a tömegek és a közvélemény szemében. Múltjából megőrzött jelszavai, taktikai-politikai célokat szolgáló ügyeskedései és a baloldalnak tett gesztusai ellenére már nem tudott beférkőzni semmilyen „baloldalba". Helyét rokonszenvek és ellenszenvek, tények és megérzések bonyolult szövevénye határozta meg. Szerepet játszott ebben Mussolini személyisége, aki a forradalommal szemben 1914-ben a háborút, 1917–1918-ban a nemzeti érdeket választotta és meghirdette a harcot a „nemzetellenes" bolsevizmus ellen, aki 1919 januárjában a nemzeti-demokratikus Bissolati ellen fordult, s aki vállalta a morális felelősséget az *Avanti!* székházának szétrombolásáért. Ez a „kép", az áruló Mussolini képe erősebbnek bizonyult minden egyébnél. Legyőzte a politikai taktika hatását, és megvilá-

gította, hogy ezzel a „vonallal" nem lehet balra elérkezni. Már csak azért sem, mert az ember előtt leengedik a sorompót.

FIUME

Nem sokkal a fasiszta program közzététele után, 1919. szeptember 12-én kezdődött D'Annunzio fiumei kalandja. A költőt követő önkéntesek kis csapata – nacionalisták, leszerelt fiatalok, arditók, a hadsereg hallgatólagos egyetértésével és dacolva Francesco Saverio Nitti kormányának ellenkezésével – elfoglalta Fiumét és hozzálátott az önkormányzat megszervezéséhez. Ez a köztársasági jellegű kormányzóság 1920 decemberéig állt fenn. Világos volt azonban mindenki, még a politikai analfabéta D'Annunzio előtt is, hogy Fiume rendezetlen helyzetét nem lehet sokáig fenntartani. Mindenképpen el kell érni Olaszország és Fiume egyesítését. Itt a „Fiume-barátok" két alapváltozatot képzeltek el: vagy olyan kormány alakul, amely magáévá teszi a nacionalista koncepciót és vállalja Fiumét, vagy Fiuméből kiindulva forradalmi módon megdöntik a kormányt. Hogy mit csinál közben Jugoszlávia és az antant, ezen keveset töprengtek D'Annunzio követői. A két elgondolás egymást követte. Midőn kiderült, hogy mindkettő életképtelen, az olasz politikai élet „Fiume-változata" összeomlott.

A „nemzeti ügy" legégetőbb pontjáról lévén szó, Mussolini, ha akarta volna sem tehetett volna mást, mint hogy lelkesen támogassa a fiumei akciót. Nemcsak az *Il Popolo d'Italia* kezdett rendszeres propagandába a vállalkozás mellett, de direktora kézbe vette és megszervezte a pénzgyűjtést is Fiume céljaira. Nem volt nap, hogy a lap ne áradozott volna a fiumei hősökről. Mussolini, mint sokan mások is, az első meglepetés hatásától Nitti kormányának lemondását várta. Felismerte, hogy a hadsereg hangulata kizárja a fegyveres erőszak alkalmazását D'Annunzio ellen. Nitti esetleges lemondása Mussolininak nagyon is kapóra jött volna. A kormánycserénél többet viszont nem is várt a fiumei vállalkozástól.[1] Minden haragját Nittire, valamint a „plutokrata-kapitalista" hatalmakra zúdította. Azokra – írta –, „amelyek Fiumét Olaszország-

tól elvitatva egyúttal intervenciót folytattak, illetve folytatnak Magyarország és Oroszország ellen".[2]

Nem volt nehéz felismerni: Mussolini azzal, hogy hallgat D'Annunzio lépésének bármiféle folytatásáról, és az intervenciót elítélve a szocialistákra kacsintgat, voltaképpen elhatárolja magát D'Annunzio és hívei távolabbi terveitől és reményeitől. Nem csoda, ha a poéta szeptember 16-i levelében[3] köszönet helyett a szemrehányások özönével árasztotta el őt. Szemére vetette, hogy nem mozgósított harcra, nem szólította fel híveit a csatlakozásra, nem sorakoztatta föl fascióit, s nem mozdult maga sem. Mussolininak jó oka volt minderre. Mint korábban, most sem állt érdekében a második (vagy sokadik) hely elfoglalása valaki mögött, és különösen nem az általa minden bizonnyal dilettánsnak tartott költő sarkában. Nem volt érdeke a konkurens vállalkozás tényleges elősegítése sem. Végül a fiumei akció kiterjesztésére irányuló felkelési tervekkel ugyanúgy nem értett egyet, mint ahogy nem értett egyet a többi, „zavargásra", népi megmozdulásra számító vagy annak veszélyét felidéző elgondolással sem.

Az *Il Popolo d'Italia* olvasótábora, munkatársai és hívei miatt azt Mussolini nem engedhette meg magának, hogy a fiumei ügy árulójának szerepébe kerüljön, vagy hogy fellebbentse a leplet a közte és D'Annunzio közötti nagy távolságról. Mussolini a fiumei akció egész időszakában ködösített. Lépéseinek végső értelmét abban foglalhatjuk össze, hogy a helyzet megkövetelte látszólagos támogatás véletlenül se kötelezze el őt D'Annunzio hathatós támogatására.

Szeptember 18-án, hogy D'Annunzio haragját eloszlassa, hozzá írt levelében annak a reményének ad kifejezést, hogy ő maga előbb lesz Fiumében, mint a levele. „Be akarom mutatni Önnek – írta –, hogy serényen dolgozom. Hogy készen állok mindenre. De meg kell értenünk egymást. Tisztázni kell a belső helyzetre vonatkozó célokat... Őrködni kell a bolsevizmus felett is. 450 000 munkás sztrájkol. Márpedig... a munkástömeg rokonszenvez Fiume ügyével... Bocsássa meg, ha rendszertelenül írok. Szóban pontosabb leszek."[4] A szóbeli pontosításra viszont nem került sor. Szeptember 18-án a levélíró meg sem mozdult. Huszadikán elutazott Velencébe, de néhány

nap múlva onnan is visszafordult. Nyilvánvaló, hogy Mussolini az ellentéteket sem írásban, sem szóban nem kívánta kifejteni. Mindazonáltal az idézett levél is sejteti, hogy írójának fenntartásai voltak minden felkelési kísérlettel szemben, mert attól tartott, hogy ez magával ragadná a proletariátust, ami viszont felidézné a „bolsevizmus" „veszélyét".

A cselekvési szabadság megőrzése még fontosabb lett Mussolini számára, amikor bebizonyosodott, hogy Nitti nem adja be a lemondását Fiume miatt. D'Annunzio és hívei ekkor a kérdés erőszakos megoldását kezdték fontolgatni. Kalandos tervek születtek a Róma elleni menetelésről. A nacionalisták kezdtek visszavonulni az ügytől, D'Annunzio anarchistákkal és forradalmi szindikalistákkal vette körül magát. Ők pedig – mint Alceste De Ambris, Errico Malatesta és mások – igyekeztek további baloldali fedezetet teremteni ezeknek az elgondolásoknak.

Mivel Mussolini politikai manővereiben még mindig számított a nemzeti baloldalra, helyzete a korábbinál is bonyolultabbá vált. A Róma elleni menetelés terve bizonyára ötletet adott neki, megvalósítására azonban sem az időt és a körülményeket, sem az arra vállalkozni kész vezetőket nem tartotta alkalmasaknak. Emellett nem D'Annunzio zászlóvivőjeként akart megérkezni Rómába. A baloldalra való tekintettel viszont most még kevésbé kerülhetett nyílt ellentétbe D'Annunzióval, mint korábban. Nem vethette el elvileg a felkelés gondolatát sem. De változatlanul meg volt győződve róla, hogy minden „felkelő", „forradalmi" tettnél fontosabb a bolsevizmus veszélyének elhárítása, így mindent el kell követnie, hogy saját presztízsének csökkentése nélkül megakadályozza a kalandor terveket.

Mussolini először úgy tett, mintha elfogadná a forradalmi megoldást. Szeptember 25-én egy újabb levélben[5] azt tanácsolta D'Annunziónak, hogy foglalja el Triesztet, jelentse be a monarchia megdöntését, nevezzen ki egy kormányzó direktóriumot, és küldjön csapatokat Észak-Olaszország néhány központjába a köztársasági felkelés előmozdítására. Tanácsai között a Róma elleni felvonulás nem szerepelt, a felsoroltakhoz viszont hozzátette, hogy a végleges elhatározás előtt a részletekről még tanácskozni kíván D'Annunzióval. Néhány nap múlva az *Il Popo-*

*lo d'Italiá*ban is megjelent egy írás, amely felkeléssel fenyegetőzött.[6] A milánói Fiume-barát bizottság ugyanakkor, október 2-án tartott ülésén azonban Mussolini minden megmozdulást elhalasztott a november 16-i választások utánra. Hasonló értelemben írt D'Annunziónak is. „Azt hiszem, helyes leszögezni a következőket: semmiféle határsértés Dalmáciában; semmiféle menetelés az ország belsejébe, hacsak újabb események nem történnek; ehelyett Fiume védelme. Arról van szó, hogy meg kell várni november 16-át. Ezen a napon megkapjuk a nagy fiumei népszavazást, s a választási gyűlésekből új emberek kerülnek majd ki."[7]

Szeptember 25. és október 2. között tehát Mussolini taktikát változtatott. Ennek az volt a háttere, hogy szeptember 25-én a koronatanács jóváhagyta Nitti politikáját, 28-án pedig a képviselőház bizalmat szavazott neki. Változást már csak a november 16-ra kiírt választásoktól lehetett remélni. Ez az epizód is azt mutatta, hogy Mussolinit ekkor már elsősorban a kormányhatalom kérdése és saját választási sikere érdekelte. Fiume vagy Dalmácia sorsa ehhez képest csekélység volt a szemében és D'Annunzio vállalkozását abból a szempontból bírálta el, hogy elősegíti-e az általa számításba vett változásokat.

Mussolini október elejétől a választás előkészítésére összpontosította figyelmét, abban a meggyőződésben, hogy a Fiume-hangulat jelentős választási sikert hozhat az interventista baloldalnak és azon belül az ő fascióinak. Október 7-én azután végre valóban elrepült Fiuméba. D'Annunzióval folytatott kétórás megbeszélésének nem maradt írásos nyoma. Mind az előzmények, mind a következmények arra mutatnak, hogy Mussolini minden hazárd lépésről lebeszélte D'Annunziót. Fő érvként a szocialista forradalom növekvő vonzerejét említhette.[8] A fiumei felkelésnek az lenne „az abszolút bizonyos" következménye – vélte –, hogy D'Annunzio „úgy végezné, mint Kerenszkij, megnyitva az utat a szocialista erők előtt".

Mussolini megkapta D'Annunzio jóváhagyását választási taktikájára, s Firenzébe vette útját. Oda azonban csak egy kis incidens után jutott el. Gépe a rossz időjárás miatt Udine mellett kényszerleszállást végzett. Mussolinit csendőrök vették körül és elkísérték az észak-olaszországi katonai erők főparancsnokának, Badoglio tábornoknak

a színe elé. A tábornok jelentése szerint Mussolini azt állította, hogy mérséklő hatást gyakorolt D'Annunzióra. Elengedték, s vonaton jutott el Firenzébe, ahol a fasciók vezetői már a választási taktikáról tárgyaltak.

VÁLASZTÁSI KUDARC ÉS ÚJRAKEZDÉS

Nehéz megállapítani, milyen tényezőket vett számításba Mussolini, amikor választási sikerekre számított. Blokkot nem tudott létrehozni. A nemzeti baloldaliak elzárkóztak ez elől, s amikor a firenzei tanácskozáson felmerült a jobboldalhoz való közeledés, már túlságosan kevés volt az idő a cselekvéshez. Nem beszélve arról, hogy a vezetők többsége nem is értett egyet egy jobboldali blokk kialakításával. Egyébként a fasciók vezetői nem tudtak hatásos választási propagandát kidolgozni. Firenzei felszólalásában maga Mussolini is csak néhány közhelyet hangoztatott. „A nemzetet védelmezzük – mondta –, a népet a maga teljességében."[1]

Végeredményben a november 16-i választásokon a fasiszták csak az arditókra, a futuristákra és D'Annunzio önkénteseire számíthattak. Milánóban 19 jelöltjüket vették fel a listára. Az emberek e jelöltek többségének még a nevét sem ismerték. Másutt a helyzet még rosszabb volt. Milánót leszámítva a fasiszták Olaszország egyetlen helységében sem tudtak önálló listát összeállítani, sőt többnyire még saját jelöltet sem indítottak. Választási gyűléseiken – más pártokhoz viszonyítva – alig jelent meg közönség. A választási hadjáratnak mégis volt egy fontos következménye. A szocialisták akkora haragot tápláltak a fasisztákkal szemben, hogy Mussolini a gyűlések védelmére kénytelen volt Milánóba hívni mintegy 150 arditót, frontharcost és önkéntest. Ezek azután osztagokba (squadro) szerveződtek és védelmet biztosítottak a szónokoknak, a résztvevőknek és őrizték az *Il Popolo d'Italia* székházát. Ekkor lépett először a színre a squadrizmus, amelynek széles körű, már más értelmű és célú felhasználásával majd később találkozunk.

Mindez rossz előjel volt, s valamelyest meg is ingatta Mussolini derűlátását. A választások eredménye azonban még a legszerényebb reményt is alulmúlta. Novem-

ber 16-a a „baloldali fasizmus" gyásznapja, sőt temetési napja lett. Milánóban a fasiszták 270 000 szavazatból 4657-et szedtek össze, és egyetlen jelöltjük, még Mussolini sem érte el a megválasztáshoz szükséges szavazatszámot.

Mintha ez a lesújtó eredmény önmagában véve nem lett volna elég, mintha nem telt volna csordultig a pohár a szocialisták frenetikus választási sikere által: az eredménytelen választási hadjárat még súlyos összetűzésekhez, halálesetekhez is vezetett. A város rendőrparancsnoka – a miniszterelnök aznapi kemény utasítása szerint – november 18-án házkutatást tartott a gyanús fasiszta központokban. Miután a rendőrök találtak néhány géppisztolyt és kézigránátot, a rendőrfőnök elrendelte Mussolini, Marinetti, Vecchi és Ferrari letartóztatását. Legnagyobb meglepetésére azonban Nitti alaposan megdorgálta. Valószínűleg azért, mert az intézkedés úgy tűnt fel, mintha a szocialista győzelem része, illetve következménye lenne. Súlyosbította e látszatot, hogy a rendőrfőnököt Mussoliniék letartóztatása után felkereste egy szocialista küldöttség, és határozott intézkedéseket követelt az incidensek megakadályozására. Nittinek ez nem volt ínyére, Mussolinit az előzetes rendelkezés és a megtalált fegyverek dacára szabadon kellett engedni.

Mussolini értett hozzá, hogy a tökéletes választási bukást kimagyarázza. Vigasztalásul megjósolta azt is, hogy a szocialista politika éppen a győzelem súlya alatt roppan majd össze, mert a vezetés a forradalmi frázisokat képtelen lesz forradalmi tettekre átváltoztatni.[2] Mégis tudnia kellett, hogy mozgalma nem egyszerű, pillanatnyi balsikert szenvedett, hanem súlyos katasztrófát. Margherita Sarfatti tanúsága szerint[3] Mussolini ezekben a napokban közel állt ahhoz, hogy mindent feladjon: fasizmust, újságírást, politikai karriert, és visszatérjen fiatalkori álmaihoz. Úgy érezte, túl sokáig volt újságíró. Bolyongásra vágyott hegedűvel a kezében, arra gondolt, hogy pilóta lesz (már tanulta ekkoriban ezt a mesterséget), vagy visszatér az irodalomhoz. Két terv is készen állt a fejében. Egy háromfelvonásos dráma vázlata „Lámpa fény nélkül" címmel, és egy másik írásé, amelynek Mussolini „A mítosz és az eretnekség" címet adta, s amely alighanem filozófiai eszszé lett volna.

Baj volt az *Il Popolo d'Italiával* is. Két régi munkatársa, Arturo Rossato és Giovanni Capodivacca 1919. december 5-én beadta lemondását. Mivel fizetést követeltek a hónap végéig, s ezt Mussolini megtagadta, az ügyet az újságíró szövetség vizsgálta ki. Jóllehet a követelést végül is nem találták jogosnak, a vizsgálat felszínre hozta a Mussolini és az *Il Popolo d'Italia* egyes munkatársai között feszülő mély ellentéteket. A munkatársak elítélték Mussolini kétszínű fiumei játékát, megvádolták azzal, hogy a fiumei kalandra összegyűlt pénzt saját céljaira használta fel: különösen azt vetették a szemére, hogy a választások előtt „bandákat" szervezett, és azokat a Fiume ügyére összegyűlt adományokból fizette ki. Noha Mussolini régebbi levelekkel és D'Annunzio 1920. február 15-én kelt írásával[4] igazolni tudta, hogy a szóban forgó pénz zömét eljuttatta Fiuméba, a maradékból pedig a squadrók zsoldját D'Annunzio előzetes jóváhagyásával fizette ki, a Rossato–Capodivacca-ügy mégis tovább súlyosbította nemcsak Mussolini és az *Il Popolo d'Italia,* de az egész fasiszta mozgalom helyzetét. A fasciók széthullottak, a megmaradó szervezetek egyenként csupán néhány tucat tagot tömörítettek.

Mind a baloldali interventisták táborában, mind a fasiszta vezetők között bizalmatlanság támadt Mussolinival szemben. Kezdték észrevenni, hogy „forradalmisága" csak álca. A baloldali nemzetiek rohamosan távolodtak tőle, támadni kezdték, miközben a fasciók eredeti tagságának jelentős része – pontosan az a rész, amely a szocialista, szindikalista, anarchista és köztársasági táborból érkezett – elhagyta a mozgalmat. Ekkor vált ki például a bolognai fascióból Pietro Nenni, és lett a fasizmus, valamint egykori barátja, Mussolini következetes ellenfele. A baloldaliak tömeges exodusa önmagában véve megkönnyítette a fasciók jobbra fordulását. De ennek még biztosabb alapot adott az új tagtoborzás eredménye. Ahogyan a fasizmus „balra tartása" csökkent, úgy kerültek előtérbe nacionalista, bolsevikellenes és szocialistaellenes vonásai. Ugyanebben a mértékben kezdtek érdeklődni iránta azok a társadalmi csoportok és politikai áramlatok, amelyek egy forradalomellenes nacionalista politikában valóban érdekeltek voltak. 1920 tavaszán új

fasciók alakultak, amelyek már számíthattak a helybeli városi „vezető személyiségek" támogatására.

Ezt a folyamatot a választási kudarcon és közvetlen következményein kívül előmozdította a milánói vezetőség politikájának változása. A helyi választásokkal kapcsolatban a vezetőség már úgy határozott, hogy hajlandó „bármely baráti párttal" együttműködni, és hogy a szocialista rendbontás megfékezése érdekében felajánlja a fasciók szolgálatait a hatóságoknak. A jelek szerint ezt több fascio meg is tette.

Jellemzőbb és fontosabb volt azonban az a mély ideológiai változás, amely az 1920. május 24–25-én tartott második fasiszta kongresszust jellemezte, s amely az új programban kifejezésre jutott. A kongresszuson szép számban jelentek meg új emberek. A régiek közül sokan elmaradtak, akik pedig megjelentek, nagyobb önállóságra törekedtek. A futuristák összeráncolt homlokkal, elégedetlenül hagyták el a kongresszust. A megválasztott 23 vezető közül csak 10 tartozott korábban a vezetőségbe, s e tízből további kettő – Marinetti és Vecchi – röviddel a kongresszus után kivált a fasiszta táborból. Minden újonnan beválasztott vezetőségi tag a jobboldalt, illetve a jobbra tartást képviselte.

Bár Mussolini még mindig egyensúlyozgatott a bal- és a jobboldal között, bár hangsúlyozta, hogy a fasiszták nem fordulhatnak szembe a néppel – sem a munkásokkal, sem a parasztokkal –, két ponton határozott és fontos fordulatot hajtott végre. Kongresszusi beszédében[5] kijelentette, hogy az államforma kérdése másodlagos. Vagyis a monarchia ellen, a köztársaság érdekében való fellépés nem elvi kérdés, hanem attól függ, miként viselkedik a monarchia. E kijelentéssel nem kockáztatta, hogy magára zúdítja a köztársaságiak haragját, mivel ezek a mozgalmat már elhagyták. Jelen voltak azonban a futuristák. Őket Mussolini mélyen elkeserítette azzal, hogy a pápasággal szemben is merőben új álláspontra helyezkedett. Marinettivel vitázva kijelentette: „...A Vatikán 400 millió, a világ minden táján szétszórt embert képvisel, és egy intelligens politikának saját expanzionizmusához kellene kihasználnia ezt a kolosszális erőt. Én jelenleg teljesen kívül állok minden valláson, a politikai problémák azonban politikai problémák. Olaszországban, ha nem akar

vallásháborút kirobbantani, senki sem emelhet kezet erre a legfőbb lelki hatalomra."[6] Hol vagyunk már attól a Mussolinitól, aki ideológiai tevékenysége javát az egyház és a vallás leleplezésének szentelte, s aki novellaíróként a „kardinális szeretőjének" történetével debütált.

Mindezek után nem csodálkozhatunk azon, ha az új program „posztulátumai"[7] nem szóltak az alkotmányozó nemzetgyűlésről, a háborús profit elvonásáról szólva pedig hallgattak a 85 százalékról, s már csak arra a profithányadra tartottak igényt, amelyet nem fektettek be a termelésbe. Ugyanakkor a szöveg megtelt a Mussolini-féle „produktivizmus" szólamaival, a „dolgozó burzsoázia" érdekeitől egészen a „maximális termelés – maximális jólét" téziséig.

A program legfontosabb új elemei mégis az államszerkezet átalakítására vonatkoztak. Már az 1919-es programmal kapcsolatban megjegyezhettük, hogy egyes megfogalmazásai és bizonyos kérdések hiánya Mussolininak a háttérben meghúzódó gondolataira utaltak az államformával kapcsolatban. Feltevésünk szerint itt az antiparlamentarizmusról volt szó. Hogy Mussolini szocialista korszakából valóban az antiparlamentarizmus maradt fenn tartós örökségként, az sokkal világosabbá válik az 1920-ban leszögezett alapelvekből. Erre utal, hogy az „elfajult" munkásmozgalom elítélése mellett állást foglal a program a polgárság „politikai parazitái", gyakorlatilag a demokratikus-liberális, parlamentáris politikai vezető csoport ellen. Voltaképpen ez az oka annak, hogy a program már nem törődik olyan apróságokkal, mint az általános választói jog; kijelenti, hogy „a rendszer" kérdése alá van rendelve a „nemzet" mindenkori érdekeinek. Megjelenik ugyanakkor – s megint határozottabban és világosabban, mint 1919-ben – az új politikai forma néhány vonása is. A „Nemzeti Tanács" helyét „nemzeti tanácsok" foglalják el, amelyeket a „szakmai közösségek" választanak minden egyes termelési ágban, s amelyek törvényhozó joggal rendelkeznek. Emellett a szöveg újfajta munkásszervezetek létrehozását javallja, olyanokét, amelyek képesek az osztályérdekek és a nemzeti érdekek összeegyeztetésére.

Végezetül a kongresszus merőben új külpolitikai orientáció mellett döntött.[8] Szakítani kell az antanthatalmakkal

és közeledni a háború veszteseihez: Németországhoz, Ausztriához, Magyarországhoz, Bulgáriához és Törökországhoz. Kezdték kidolgozni a fasiszta revizionizmus külpolitikáját.

Mindezek után érthető, ha a fasiszta mozgalom belső átalakulása a kongresszus után még határozottabbá vált, mint előtte volt. Nacionalista, jobboldali elégedetlenkedők – kispolgárok, értelmiségiek, egyetemisták, diákok – tódultak soraiba. Többnyire olyan emberek, akiknek cselekvését érzelmek – elkeseredettség, harag, irigység, bosszú, dicsőség- és érvényesülési vágy – vezették, és lépéseikben kevéssé játszott szerepet korábbi meggyőződés vagy politikai elv, mivel ilyen nem is volt.

Több történetíró hangsúlyozza: Mussolini kezdett függő helyzetbe kerülni az új erőkkel és a megerősödő helyi fasciókkal, azok vezetőivel s egyáltalán az úgynevezett fasiszta „oligarchiával" szemben. A fasciók nemritkán olyan akciókat hajtottak végre, amelyeket vezérük előzetesen nemcsak jóvá nem hagyott, de arra módja sem volt, mert nem kérték ki a véleményét. A milánói kongresszussal kezdődött az a folyamat, amelynek során Mussolini saját közvetlen környezetének rabjává, a százszámra felmerülő feltételek és kompromisszumok „Ducéjává" vált.[9]

Ehhez a kétségtelenül megalapozottnak tűnő felfogáshoz tegyünk mégis hozzá egy ugyancsak jogos megszorítást. Amennyire Mussolini függésbe került az új erőktől, ugyanannyira szabadult meg viszont azoktól a baloldali kötöttségektől, amelyek 1918–1919-ben lenyűgözték. A baloldali szövetségi politika megfosztotta a tőkés támogatástól, amelyet a háború alatt élvezett; lehetetlenné tette, hogy produktivizmus-elméletét és az osztály-együttműködés tételét nyíltan képviselje; kényszerítette, hogy látszólag engedményeket tegyen a felkelési taktikának; beszorította a parlamentáris formák, a köztársasági eszme és az antiklerikalizmus keretei közé. Mindez a valóságban már elég régen nem fejezte ki Mussolini gondolatait, illetve részben ellentétes volt mentalitásával. Mussolini nem volt már sem a monarchia, sem az egyház feltétlen ellensége, a parlamentáris és a köztársasági játékszabályok pedig soha, egyetlen percre sem érdekelték. Teljesen közömbös volt az iránt, hogy van-e szenátus

vagy nincs, s hogy az országban hányan és miként szavaznak. Soha nem adózott a többségi elvnek s legkevésbé a választott többségnek. Az osztályharcot fokozatosan, de az 1917-es orosz forradalom után végérvényesen feladta. Mindez együttvéve azt is jelentette, hogy a „baloldali fogságból" kilépő Mussolininak a szabadulás nem eshetett nehezére, s hogy az 1920-as program voltaképpen épp ezt juttatta kifejezésre. Az új program elsősorban nem új, idegen befolyásokat, hanem Mussolini saját gondolkodásmódját fejezte ki. Olyan gondolatokat, amelyeket hasonló vagy embrionális formában már 1917–1918-ban megtalálhatunk írásaiban. Ezek most szabad utat és folytatást találhattak, mivel Mussolininak nem kellett többé tekintettel lennie a szocialistákra, a szindikalistákra és a köztársaságiakra, sőt a fasizmust ekkor még követő futuristákra sem.

FIUME ELADÁSA

Amikor 1920. május 25-én bezárult a kongresszus ülése, Mussolini már tudott azokról a tárgyalásokról, amelyek végül is június 15-én Giovanni Giolittinak a miniszterelnöki pozícióba való visszatéréséhez vezettek.[1] Ez a változás nem volt Mussolini ellenére. Kész volt megbocsátani, hogy Giolitti 1915-ben a semlegesség álláspontjára helyezkedett, mert remélte, hogy a győzelmet most jobban kihasználja, mint amennyire arra Nitti képes volt. Mindenekelőtt azonban abban reménykedett, hogy Giolitti ismert kiváró, alkudozó, kombináló taktikája lehetőséget nyújt neki arra, hogy végre az országos politika szintjére emelkedjék. Ebben – tegyük mindjárt hozzá – nem is csalódott.

Céljának elérése érdekében Mussolini rugalmas s egyúttal kíméletlen taktikát alkalmazott, a jól ismert régi keretekben. Már 1914-ben hozzálátott, hogy lehántsa magáról a szocialista forradalmár gubóját, majd sorra hajította el a vörös zászlót a nemzeti trikolór kedvéért, az osztályjelvényeket a nemzetiekért, de még 1920-ban is baloldali szövetségben akarta becsempészni a politikai életbe az osztály-együttműködés programját. Mindezek

után végre teljesen átalakulva, a szocialista gubó minden maradványa nélkül áll előttünk, mint fasiszta pillangó.

Mégis jól felismerhetjük, hiszen ugyanaz az ember. Most is szüntelenül „noi"-t mond. A „mi" nevünkben szólal meg, a „mi" érdekeinket képviseli. Ám senki sem mondhatná meg, ő maga sem, kiket jelent az ő tudatában a „mi". A Mussolini-tudat nem azonosul egyetlen társadalmi osztállyal sem. Még csak az „elitet" sem fejezi ki, mert Mussolini szemében az elit is felcserélhető. A fasiszta vezető réteg majd csak akkoriban jut viszonylagos állandóságra, amikor elit-jellegét még Mussolini szemében is elveszti.

A „mi", aminek nevében Mussolini beszélt, szocialista korszakában épp úgy, mint fasiszta korában, absztrakció volt. Absztrakció maradt a „nemzet", s absztrakcióra irányult a nagy tett is: olyan gazdasági, kulturális, morális felemelkedésre, amelynek konkretizálható tartalma magán a növekedésen, a fejlődésen, az expanzión kívül nem volt. Ösztönző erejét a „mi" akarata adta, s az elvonatkoztatott nemzet érdekei fejeződtek ki benne. Ha a dolgok mélyére nézünk, azt találjuk, hogy Mussolinit tulajdonképpen a nemzeti imperializmus is hidegen hagyta. Nyíltan megírta egy ízben, hogy őt nem az imperializmus, hanem az expanzionizmus, másként szólva: nem a cél, hanem a tett érdekli. Egy másik alkalommal közölte, hogy „minket" nem a békeszerződésben elért „quantum", a mennyiség izgat, hanem a mód, ahogyan Olaszország fellép, s a mód, ahogyan mások Olaszországot kezelik. Könnyű szívvel lemondott Dalmáciáról, s mint látni fogjuk, ugyanilyen könnyedén mondott búcsút Fiuménak is. A nemzet érdeke az ő szemében szintén nem volt más, mint a tett, a dinamika, a produktivitás, az expanzivitás. S ezt az érdeket „mi", vagyis Mussolini tudta és testesítette meg egyedül. Ez a „mi" mindenekelőtt a jós, a megváltó és a megvalósító, a próféta-messiás-politikus Mussolinit fejezte ki.

Mussolini mindenkiről mindenkihez szólt, de lelkében senki mást nem képviselt, csakis az „ügyet". Ez tette nyitottá s alkalmassá a szinte végtelennek tűnő taktikai kombinációkra. Most éppoly gátlástalan erőszakkal lépett föl a fasiszta nemzeti ügyért, mint ahogy egykor a szocialista forradalomra készült. Formulák, elvek és eszközök

tekintetében éppúgy nem feszélyezte magát, mint korábban, s ugyanúgy kész volt minden támadásra az „élet szentsége", az „egyén" és az egyéni szabadság ellen.

A szocialista és a fasiszta Mussolini ugyanaz az ember volt, csak az „ügy" módosult, amelyre életét és karrierjét feltette. Ámde ez az ügy is hasonlított annyiban a régire, hogy sem az egyiknek, sem a másiknak nem volt kifejezhető célja. Maga Mussolini, mindkettőnek a hirdetője, a mozgást jelentette, egy olyan futó mozgását, aki a célt soha nem pillantja meg, s nem is ismeri. A mozgás önmagát gyorsítja fel, önmagáért történik, s önmagába tér vissza.

Ha Mussolini személyisége köthető is egyfajta sajátos olasz kispolgársághoz, a mussolinizmus mint szellemi jelenség és mint politikai siker, ennél lényegesen többet látszik kifejezni. Hogy miként határozzuk meg társadalmilag magát Mussolinit, az erősen függ a kiindulóponttól, ahonnan megítéljük. Bizonyára igazuk van azoknak, akik Mussolini szemléletének alakulásában hangsúlyozzák Milánó erős hatását, s úgy vélik, hogy a városi kispolgárság, az ipartól, a technikától elkapott, meghódított, sőt elbűvölt, felfelé kapaszkodó városi kispolgárság erre a szemléletre, gondolkodásmódra alaposan rányomta bélyegét.[2] Aligha lehet azonban eltekinteni a családi, gyerekkori, ifjúsági gyökerektől és élményektől, amelyek a mélyben lapultak. Mussoliniból mindenképp az az ember is szól, aki gyökértelenedő családban született; serdülőként – talán ezért is – elfordult az apai életformától, s valamivel utóbb mindenáron meg akarta haladni a jövőtlen falusi tanító létformáját. Csakhogy a képzettsége által kijelölt irányban nem sikerült betörnie a magasabb szellemi világba. Mussolini a falusi tehetetlenségből és tétlenségből indult, de a városba nem érhetett el: bár onnan erős ösztönzéseket is kapott, voltaképpen „lekéste a csatlakozást". A városba betagolódni már nem tudott; az életét nem kezdhette elölről, az iskoláit nem ismételhette meg. Már nem lehetett sem mérnök, sem pilóta. Már csak újságíró lehetett és politikus, aki saját felemelkedési vágyát az egész nemzetre viszi át. Ebben kifejezhette mind a nagyipar által elragadott, technicizálódó kisember ámulatát, mind a partszélre szorult és tétlenségétől szenvedő, „általános műveltséggel" rendelkező, vagyis képzetlen

kisember cselekvésvágyát. A formát, amelyben Mussolini és egy társadalmi réteg cselekvéskényszere megjelent, a nagyipar, a fejlődő, győzedelmeskedő, kiteljesedő város nyújtotta, olyasvalami, ami tulajdonképpen örökre titok maradt mind Mussolini, mind a hozzá hasonlóan képzetlen falusi és városi kispolgár számára, lett légyen akár tanító, akár kisvendéglős, szatócs vagy hivatalnok. Mussolini társadalmi személyisége – véleményem szerint – egy eléggé széles réteg lelkivilágának felelt meg. Kifejezte az ipari fejlődésben hoppon maradottak aktivizálódási vágyát, de közvetve egyúttal azok lelkiállapotát is, akik a nagy forgásba bekerülve felfelé kapaszkodtak, és a világ minden kincséért sem akartak kipottyanni a sodrásból.

A mussolinizmus azonban ennél több lett, amikor politikai sikernek bizonyult. Már sokkal többet fejezett ki, mint egyetlen társadalmi réteg hangulatát. Valami általános hiányt és bizonytalanságot jelzett: egy egész társadalom biztonságának, önbizalmának, egyensúlyának hiányát, s azt a félelmet, amely a hiányokból táplálkozott.

A háború utáni években Olaszországban minden megmozdult, és egyik mozgásformának sem lehetett látni a kimenetelét. A tőkéseket bizonytalanságban tartották a sztrájkok, majd a gyárfoglalások. Alkudoztak: hol engedtek, hol megmakacsolták magukat. Közvetlen segítséget az államtól nem kaptak, mivel Giolitti a beavatkozás helyett ebben a kérdésben is a kivárás taktikáját követte. Abban a meggyőződésben élt, hogy a mozgalom kifárad és önmagától elhal. A birtokosok tehetetlenül szemlélték a földkisajátításokat; a szó szoros értelmében megindult lábuk alatt a talaj. A végső elkeseredésből cselekvő paraszti ligák, szervezetek a kisajátított földek ésszerű művelését többnyire nem tudták biztosítani, a parasztok elbizonytalanodtak és aggódva néztek a jövő felé. A munkások hosszú hónapokon át harcban álltak, sztrájkjaiknak és üzemfoglalásaiknak azonban alig volt gyümölcse. A forradalom, a nagy változás váratott magára.

Fortyogott az egész társadalom, minden mozgott, de semmi sem változott. Giolitti elsősorban a kaotikus helyzet politikai következményeit fogta fel. Felismerte, hogy a politikai biztonságot nem lehet helyreállítani új erők beiktatása nélkül. Mint már előtte mások is, bizakodott

abban, hogy a szocialista pártból kiválik egy olyan közép, amelyre számíthat mind a parlamentben, mint a kormányzásban. A szocialista pártból azonban végül is a baloldal vált ki, s megalakította az olasz Kommunista Pártot (Partito Communista Italiano – PCJ), míg a visszamaradó Olasz Szocialista Pártban egyetlen csoport sem vállalkozott az együttműködésre a kormánnyal. A szocialista párt megőrizte steril, sem a forradalmat, sem a reformpolitikát nem vállaló attitűdjét. Ezzel az új kiadású „semlegességi" politikával vette vállára talán a legsúlyosabb felelősséget. Giolittinak új partner után kellett néznie. Hogy ez a partner Mussolini személyében megjelenhetett és posszibilisnak bizonyulhatott, ahhoz több előzetes feltételnek kellett teljesülnie mindkét oldalon.

Ezek egyike volt, hogy Mussolini Giolittit nemcsak hogy nem támadta, hanem inkább bizalmat tanúsított iránta.[3] A másik az volt, hogy a fasizmus az általános létbizonytalanság közepette hasznos átmeneti jelenségnek ígérkezett, amelyről senki sem gondolta volna – legkevésbé éppen Giolitti –, hogy tartós lehet. Ezzel szemben az ugyancsak átmenetinek tartott zavarok leküzdésére jó eszköznek látszott.

Mussolini mindenekelőtt támogatta az úgynevezett nemzeti szakszervezeteket, amelyeket alacsonyabb rangú alkalmazottak kezdtek szervezni 1919–1920-ban, s nemsokára, 1920 júliusában felállították központi szervezetüket is. (Ezek alapozták meg a későbbi fasiszta szakszervezeteket.) Ugyanakkor a „fascio" szó kezdte Mussolini fascióit jelölni, megszületett a „fasizmus" szó, és ha valaki ezt használta, feltétlenül Mussolini mozgalmára gondolt. A mozgalom azonban, jóllehet választott vezérkara volt, lényegében a központtól is, egymástól is meglehetősen független helyi szervezeteket foglalt magába. Ezek összetartó ereje a közös program mellett Mussolini személyes tekintélye volt; együttműködésüket biztosította, hogy a fasciók szinte automatikusan közös irányban fejtették ki tevékenységüket. Céltáblájuk a baloldal és mindenekelőtt a szocialista párt lett. A fasciók kezdtek állandó fegyveres alakulatokat, squadrókat kiképezni. Ezek 1920 nyarától állandósították az olyasfajta cselekményeket, mint amilyenekről már 1919-ben is beszámoltunk az *Avanti!* székháza elleni roham alkalmából. 1920

júliusában a fasciók Triesztben és Polában felgyújtották a helybéli szláv Népházat, majd támadást intéztek az *Avanti!* római nyomdája ellen.

Mussolini valószínűleg a cselekmények egyikét sem kezdeményezte, de mindegyikét jóváhagyta. „Reakciós is vagyok és forradalmár is – mondta egyik ekkori beszédében –, aszerint, hogy a körülmények mit kívánnak. Vagy talán helyesebben szólva – ha megengedik, hogy kémiai terminussal éljek – reagens vagyok."[4] Valóban, Mussolini reagensként viselkedett a munkások 1920. évi üzemfoglalásai idején is. Ez a hullám túlságosan hatalmas volt ahhoz, hogysem nyíltan szembeforduljon vele, túlságosan tömeges, hogysem követeléseit figyelmen kívül hagyhassa, de egyúttal túlságosan erős is, hogysem figyelmét le ne kösse. Mussolini először fellépett a követelések egy részének teljesítése mellett. Tette ezt a produktivizmus nevében, amely megköveteli, hogy „igazat adjanak azoknak, akiknek igazuk van". Amikor azután a munkások 1920. augusztus 30-án hozzákezdtek az üzemek elfoglalásához, Mussolini néhány napra elhallgatott, és csak szeptember 5-én szólalt meg újra, „Orosz módra" című cikkében.[5] Itt újólag tiltakozott a bolsevizmus minden formája ellen. Szeptember 6-án a fasiszta vezetőség határozatilag[6] felszólította a kormányt, hogy küldjön ki vizsgáló bizottságot, a fasciókat pedig arra, hogy álljanak készenlétben arra az esetre, ha a dolgok elfajulnának és a szocialista párt arra vetemedne, hogy megpróbáljon diktatúrát bevezetni. Úgy tűnik, Mussolini az eljárás lényegét tekintve ebben a kérdésben is a kormánnyal tartott. Ezt a benyomást csak megerősíti, hogy Giolitti be nem avatkozó politikáját, amelyet oly sokan támadtak, Mussolini a maga részéről nyíltan helyeselte lapjában.[7] Emellett egyezkedési ajánlataival igyekezett elősegíteni a forradalmi hullám minél gyorsabb lezajlását. Sőt, úgy tűnik, hogy a közvetítő szerepére is szívesen vállalkozott volna, ha valaki felkéri rá. De senki sem kérte fel. A „reagens" Mussolinira mi sem jellemzőbb, mint hogy a munkások kifulladása és a szocialista párt tehetetlensége láttán, október közepén már más húrokat pengetett. A rendőrparancsnoknak kifejtette, hogy a fasiszták a jövőben nem tűrik majd tétlenül „a szélsőséges pártok féktelenkedéseit, amelyek Olaszországot romba döntik".[8]

Mindennél nagyobb szívességet tett azonban Mussolini a kormánynak a fiumei kérdés „rendezésével". Abban a küzdelemben, amelyet akkoriban a várható új választásokon elérendő sikerért és azt követően a kormányzati esélyekért folytatott, Fiumét „eladható árunak" tekintette. Eszerint is járt el.[9] Mussolini azzal, hogy Fiumét és D'Annunziót „eladta" a kormánynak, elősegítette a fasiszta mozgalom megizmosodását és egyúttal megszabadíthatta azt a kényelmetlen konkurenciától.

Az „adásvételi szerződés" október közepe és november közepe között jött létre. Az „áru" értékét természetesen fel kellett verni. Ezért azután a fasciók október 10-én tartott milánói tanácsülésén Mussolini határozatilag elítéltette a kormány egyezkedési kísérletét Jugoszláviával.

Giolitti kormánya már közel volt ahhoz, hogy megkösse Jugoszláviával a rapallói egyezményt, amely Fiuméból önálló városállamot csinált. Csakhogy megbizonyosodott arról, hogy D'Annunzio szép szóra nem hajlandó elismerni a leendő szerződést. Fontossá vált tehát, milyen állásponton foglalnak el a fasciók, s mindenekelőtt Mussolini. A helyzetet természetesen D'Annunzio munkatársai is fel tudták mérni. Mussolini ebben az időben több meghívást kapott Fiuméból, de ezekre nem is válaszolt. Szeptember vége felé járt Triesztben, Polában és Monfalconéban. Fiumét azonban gondosan elkerülte. Két felkelési és államcsíny-tervezetet kapott Fiuméból, s ezekre 1920 októberében részletesen válaszolt is. A részleteket azonban bízvást mellőzhetjük. Mussolini ekkoriban már jól látta, hogy az olasz és a jugoszláv kormány között küszöbön áll a megegyezés. Válaszát mégis azzal fejezte be, hogy szerinte az egész akciót 1921 tavaszára kell elhalasztani. November elején D'Annunzio személyes küldöttet menesztett Milánóba, hogy Mussolinit Fiuméba csábítsa, ám hiába.

November 12-én aláírták a rapallói szerződést. Mussolini az *Il Popolo d'Italia*ban november 12-én szinte bombát robbantott: kijelentette, hogy az egyezménnyel mélyen elégedett, s hogy az jobb minden korábbi tervezetnél.[10] Szomorkodott egy keveset Dalmácia miatt, de kijelentette, hogy nem ért egyet a nacionalistákkal, akik még mindig az 1914-es alakzatokhoz ragaszkodnak. Ők imperia-

listák, „míg mi expanzionisták vagyunk; ők előítéletszerűen monarchisták, sőt dinasztikusak, míg mi a monarchia és a dinasztia fölé helyezzük a nemzetet". Ám ezt a vonalat a fasciók központi bizottsági ülésén Mussolini nem tudta elfogadtatni, és hogy magára maradását elkerülje, kénytelen volt hozzájárulni egy Fiume-barát határozati javaslathoz. Álláspontját néhány fascio keményen támadta. Mindez érdemben semmit sem változtatott Mussolini magatartásán. A revíziót a jövendőre ígérte, akkorra, amikor Olaszország majd felnő erőben, civilizáltságban, nagyságban ahhoz, hogy a kialakított feltételeket a maga javára változtassa meg.

Ugyanakkor a rendőrfőnököt és rajta keresztül Giolittit Mussolini arról tájékoztatta, hogy „D'Annunzio nem lesz képes valóra váltani azokat a terveket, amelyekről nyilatkozott".[11] Hírei szerint a fiumei polgárok nem fogják követni, különösen, ha a kormány gondoskodni tud legelemibb igényeik kielégítéséről. Hiába küldte a költő Mussolinihoz közvetlen munkatársát, De Ambrist, Mussolini „békét" akart, s a közvetítőnek meg kellett értenie, hogy Fiume nem számíthat Mussolini támogatására. Fontosabb volt ennél, hogy Mussolini elérkezettnek látta az időt arra, hogy ugyanezt a körülményt a kormánnyal is tudassa. December 20-án hosszasan tanácskozott Lusignoli rendőrfőnökkel. A beszélgetés során kifejtette: bár híveire való tekintettel lapjában nem szüntetheti be D'Annunzio támogatását, valójában a költővel feszültek a kapcsolatai. Éreztette, hogy nem ért egyet se Dalmácia elfoglalásával, se azokkal a tervekkel, amelyek „a hazai bolsevizmus megszervezésére" irányulnak. A lakosságnak elege van a fiumei uralomból, csak azért nem mozdul meg ellene, mert fél az önkéntesek erőszakoskodásaitól. „Az a benyomása – írta Lusignoli –, hogy a fiumei helyzet úgy, amint van, nem tarthat sokáig."

December 24-én, amikor az olasz kormány minden kapcsolatot megszakított D'Annunzio Fiuméjével, és a csapatok már útban voltak, hogy a legionáriusokat kiseperjék onnan, Mussolini végül győzedelmeskedett saját háza táján. A fasiszta vezetők többsége ekkor már szintén észre tért és elfogadta „az egészséges realizmus" politikáját. A „véres karácsonyon" a kormánycsapatok birtokba vették Fiumét. Giolitti könnyen megbocsátotta Musso-

lininak, hogy a fiumei kormányzóság elseprését az *Il Popolo d'Italiá*ban „Bűntény" címmel taglalta, hiszen nemcsak hogy nem tett semmit megakadályozására, hanem egyenesen megkönnyítette a kormány számára a „bűntény" elkövetését.

AGRÁRFASIZMUS

Ugyanezen idő tájt alakították ki a fasciók egyéni harcmodorukat. 1920 novemberében megkezdték a nagyarányú büntető hadjáratokat. Ezekre több város fasisztáit „mozgósították".[1] A fasiszta akciók célját már önmagában az is elárulja, milyen létesítmények váltak a támadások célpontjaivá: a büntetőexpedíciók a szocialista párt, a szakszervezetek, a paraszti ligák és szövetkezetek központjai ellen irányultak. Kifejlődött a squadrista mozgalom, s ennek minden „sikere" újabb és újabb birtokosokat, polgárokat és kispolgárokat vonzott a fasisztákhoz. A „sikerek" nem születhettek volna meg, ha a fasiszták szocialistaellenes fellépése nem találkozik az egyik oldalon az agrártőkések messzemenő rokonszenvével és támogatásával, a másikon a munkás- és paraszttömegek zavarodottságával, s ha a helyi államhatalmi szervek jó része, a hadsereg és a többi állami fegyveres alakulat (csendőrség, rendőrség) jelentős csoportjai nem nézik jó szemmel vagy elnézően a fasiszta erőszakot. Ami magát a Giolitti-kormányt illeti, ha ez tett is néhány bátortalan kísérletet a fasiszta mozgalom törvénytelenségeinek korlátozására, intézkedéseit részben nem tudta, részben pedig nem is nagyon iparkodott végrehajtani. A társadalom minden, előjogokat élvező csoportja fellélegzett. Végre jelentkezett egy erő – igaz, hogy meglehetősen bizarr és tiszteletre nemigen méltó erő –, amely vállalja egy olyan piszkos munka elvégzését, amire rajta kívül senki sem volt képes vagy kapható. Arról volt szó, hogy gyorsan visszaszerezzék a paraszti szövetkezetektől a kisajátított földeket, a munkásokat rákényszerítsék a sztrájkok beszüntetésére és visszavonják azokat az engedményeket, amelyeket az elmúlt két évben kénytelenek voltak tenni a dolgozó osztályoknak.

A fasizmus, a squadrizmus a reakció rohamcsapatává

vált. Ennek megfelelően élvezni kezdte a reakció jóindulatát és anyagi támogatását. 1920 végén és 1921 folyamán elsősorban az agrártőke vonult fel a fasciók mögött. Ezt érthetővé teszi az a tény, hogy Olaszország-szerte, de főként északon hatalmas méretű parasztmozgalom bontakozott ki. A napszámosok, kisbérlők és a megélhetéshez kevés földdel rendelkező parasztok hiába várták a háború alatt tett kormányígéretek beváltását a földhiány enyhítésére. Így maguk próbálták kézbe venni sorsuk irányítását. Egységekbe, szövetkezetekbe tömörülve művelés alá fogták a meg nem művelt földesúri földeket, feltörtek ugarokat, réteket, legelőket, egyszóval végrehajtottak egy részleges és önhatalmú földreformot. Az olasz állam, amely a paraszti érdekeket nem karolta fel, most tehetetlennek bizonyult a birtokosok érdekeinek megóvásában is, az utóbbiak pedig kezdtek a fasciókhoz fordulni védelemért. Szoros szövetség jött létre a fasciók és az agrárszövetségek között, s számos birtokos személyesen is belépett a mozgalomba. Ezek mindenféle módon – többek között szállítóeszközök rendelkezésre bocsátásával – segítséget nyújtottak a squadráknak. Magukon segítettek, amikor előmozdították a fasiszta expedíciókat: a falusi ligák és szövetkezetek székházainak megszállását, szétrombolását, felégetését, a parasztok megfélemlítését. A nagytőkések közül többen szintén hajlandók voltak a zsebükbe nyúlni, hogy Mussolini hadjáratát finanszírozzák. Közeledésük azonban lassúbb és fenntartásokkal teltebb maradt,[2] mert az ő ízlésükhöz mérten a fasiszta módszer túlságosan radikális, s mint ilyen, veszélyesnek volt mondható, s mert a squadrákat az üzemekben nem is nagyon lehetett alkalmazni. Egyelőre a fasiszták még nem tudtak bejutni a gyárkapukon.

A Po-medencében és általában Észak-Olaszországban szétverték a parasztmozgalmat.[3] Számos szemtanú örökítette meg a squadrista erőszak fortélyait. Effajta terrorhullámra az ország, de talán a világ történetében sem volt még példa. A fasiszták a megfélemlítés sokféle módját eszelték ki: a falu népét kihajtották házaikból, összeterelték a főtéren vagy más alkalmatos helyen, az úgynevezett bűnösöket, rendszerint a parasztok vezetőit megbotozták, ricinussal itatták, a megalázás fortélyos módjait alkalmazták velük szemben. A legelterjedtebb akciófajta

országszerte az volt, hogy a fasiszta osztag elözönlött egy falut és szétdúlta a parasztszervezetek központjait. A szocialisták és a fasiszták összecsapásából majdnem mindig a fasiszták kerültek ki győztesen. Ez nem is csoda, ha számításba vesszük, hogy egyrészt jobban fel voltak fegyverezve, mint a parasztok, másrészt hogy egy-egy akcióban mindig számbeli túlerővel vettek részt. Miután a squadristák a „győztes csata" után felkaptak teherautójukra és elrobogtak, halálos csendbe süllyedt falu maradt utánuk. A szövetkezetek és ligák által kisajátított földekre a parasztok nem merték többé rátenni a lábukat. Lassanként már nem volt lehetőségük a földek kollektív művelésére és elvesztették minden kivívott kedvezményüket. A szocialista faluvezetőségek feloszlottak, lemondtak, a paraszti ligák kezdtek eltűnni. Az erőszakos cselekmények fasiszta elkövetőit a törvény a legritkábban vette üldözőbe. Részben azért, mert a hatóságok egy része összejátszott a squadristákkal, részben pedig, mert a parasztok már nem is merték az igazukat keresni. Tombolt a földbirtokosi reakció. Ugyanakkor a parasztok közül sokan gondolkodóba estek: vajon eddigi vezetőik jól képviselték-e az érdekeiket, nem lenne-e hasznosabb, ha boldogulásukat a fasiszták segítségével keresnék, hiszen ezek is azt hangoztatják, hogy „a föld azé, aki megműveli".

Giolitti kormányának látszólagos semlegessége nemcsak a birtokosok mohóságának kedvezett, de a fasisztáknak is. Giolitti arra számított, hogy a fasiszta hullám megfélemlíti a szocialistákat vagy legalább egy részüket annyira, hogy hajlandók lesznek a kormánnyal való együttműködésre, míg maga a fasizmus – kitombolva magát és eleget téve a birtokosok elvárásainak – elveszti jelentőségét, s ugyanolyan hirtelen eltűnik, amilyen váratlanul felbukkant az olasz politikai életben. Az öreg államférfi elgondolása azonban minden elemében téves volt. Magatartásával akaratlanul is a fasisztáknak kedvezett, s ezzel kizárta, hogy a szocialisták bármilyen jelentősebb frakciója közeledjen hozzá. Arról pedig, hogy a fasizmus ne olvadjon szét az agrárfasizmus esetleges és korlátolt céljai közepette, s pályafutását ne fejezze be azzal együtt – Mussolini gondoskodott.

Mussolini élete megelőző szakaszaiban soha nem volt

azonos azokkal az áramlatokkal, amelyekkel együttműködött, vagy amelyek csatlakoztak hozzá. Nem volt azonos a szocializmussal, a szindikalizmussal, de a baloldali interventizmussal, a futurizmussal, a legionarizmussal sem. 1919-ben nem ő találta ki az *Avanti!* elleni támadást, de vállalta a „felelősséget". Most sem ő találta ki az agrárfasizmust, de ezt is magáévá tette. Az agrárfasizmus Mussolini volt, de Mussolini nem volt azonos az agrárfasizmussal. Saját mozgalmát, a voltaképpen nélküle keletkezett squadrizmust ugyanúgy felhasználta, mint ahogyan korábban más mozgalmakat és áramlatokat igyekezett felhasználni. Egy különbséggel mindenesetre: a squadrizmus valóban az övé volt, s így a tőle való függetlensége sokkal kisebbre zsugorodott, mint bármely más esetben, s mint maga is hinni szerette volna.

Ekkoriban, 1920 végén–1921 elején már semmi kétségünk nem lehet az iránt, hogy Mussolini határozottan és könyörtelenül a politikai főhatalomra tört, és hogy ennek elnyerése érdekében nem riadt vissza semmilyen eszköztől. Célja tehát már eleve nem merülhetett ki az agrárfasizmusban. A squadrista terrort arra használta, hogy mozgalmát kiterjessze, a nemzeti politikában is jelentőssé tegye, és általa egyúttal egy olyan fegyveres testület birtokába jusson, amellyel az állam gyakorlatilag nem tud mit szembeállítani. Összegezve a fentieket: a squadrizmus tette lehetővé, hogy Mussolini önálló politikába kezdjen. Az a tény viszont, hogy ezt a lehetőséget a reakciónak éppen a legvadabb és legelmaradottabb formája nyitotta meg előtte, egyúttal ismét kijelölte vagy legalábbis körvonalazta azt a teret, amelyet Mussolini akarva vagy akaratán kívül egyáltalán betölthetett. Ez pedig nem volt más, mint a tulajdonos osztályok különféle árnyalatú reakciójának tere. Mussolini betölthette e teret, mert az olasz társadalom megtorpant mind a forradalom, mind a lényeges reformok előtt, és mert ugyanakkor a hagyományos reakcióformák elégtelenné váltak. E két okból a politikában holtpont keletkezett, s a fasizmus alkalmasnak mutatkozott e holtpont megszüntetésére újszerűsége, kezdődő tömeghatása és viszonylagos, bár részben csupán látszólagos önállósága következtében.

Az önállóságra való hajlamot Mussolini eddig is több alkalommal és több összefüggésben kinyilvánította. Világ-

gossá tette a fasizmus „bâloldali" elemeivel szemben, majd D'Annunzio mozgalmával kapcsolatban. Ugyanúgy cselekedett most az agrárfasizmus esetében. Láttuk, hogy fasiszta politikai programját első ízben a modern nagytőkés fejlődés jegyében fogalmazta meg, s ezt a gondolatot – vagy más oldalról nézve a kérdést: a nagytőkés támogatást – semmiképpen sem kívánta feladni az agráriusok kedvéért. A fasizmust, mint hatalomra törekvő politikai formát, sem cserélte fel a squadristák dühkitöréseire.

Csakhogy Mussolini seregét, amely ebben az időben alaposan megdagadt (1921 végén már 834 fascio működött 200 000–250 000 taggal), mégis döntő mértékben a squadristák alkották, akik egy-egy úgynevezett rasz (főnök)[4] vezetése alatt randalírozva keveset törődtek Mussolini politikai játékaival. Massimo Rocca szerint a fasizmus vezére magánbeszélgetésekben nem csinált titkot abból, hogy „a fasizmus az ő számára fegyver a hatalom megragadása céljából, és hogy a mozgalmat kész lenne szétzúzni, amennyiben megtagadná tőle szolgálatát".[5]

A squadrizmusnak mindenekelőtt úgy kellett szolgálnia Mussolini céljait, hogy a fasizmus jelentős parlamenti tényezővé váljon. Mussolini valószínűnek tartotta, hogy Giolitti feloszlatja a képviselőházat és új választásokat ír ki. A fasisztáknak csak akkor lehetett esélyük, ha a miniszterelnök nem tud összefogni a szocialistákkal és a néppártiakkal, így rákényszerül, hogy a leendő többségi blokkba bevonja a fasisztákat. Míg az ország falvaiban dühöngött a fasiszta terror; Mussolini igyekezett önmagát olyan partnernek feltüntetni, akivel lehet beszélni. Csak növelte ez irányú igyekvését a PSI livornói kongresszusa 1921. január 15–21-én.[6] Ez nem hozta meg a kormány által várva várt jobboldali nyitást, meghozta viszont a kommunisták kiválását, az Olasz Kommunista Párt megalakulását, és világossá tette, hogy a kormányzati többséget szocialista közreműködéssel nem lehet létrehozni. Egyelőre tehát a hagyományos pártok segítségével betölthetetlenné vált a politikai „fekete lyuk". Mussolini pedig készen állt rá, hogy megszüntesse. Látni fogjuk, hogy ugyanez a probléma kisvártatva ismét visszatért, mihelyt kiderült, hogy az új parlamenti többség nem kormányképes.

Mussolini egyetlen percet sem vesztegetett. Hozzálátott, hogy mozgósítsa csapatait a választásokra. Gondoskodott arról, hogy a lapjában és a gyűléseken felhangzó fasiszta propagandában mindenki találjon kedvére valót. Az agrárkérdésekről kijelentette,[7] hogy „hallani sem akar" a föld szocializálásáról, s ezzel biztosította a birtokosokat az addigi falusi politika folytatásáról. Hogy a parasztokat mégis megnyugtassa, ehhez mindjárt hozzátette: „a fasizmusnak segítenie kell az agrártörekvéseket az emberek évszázados és szent földéhségének csillapításában". Hangsúlyozta, hogy egyedül a fasizmus a munkásosztály igaz barátja, ez tanítja majd meg termelni és ez teszi szabaddá a munka által. Ugyanakkor biztatta a fasiszta terrorcselekményeket, minduntalan hangoztatva, hogy az ő tevékenységük az egyetlen remény a bolsevizmus leküzdésére. De hogy a legalitás híveit csillapítsa, megrótta a „meggondolatlan" egyéni cselekedeteket, amelyek ártanak a fasizmus jó hírének és a mártírok glóriájával övezik az ellenséget.[8] Ugyanakkor Mussolini a választási hadjárat során első ízben fordult nyíltan és félreérthetetlenül a nagytőkésekhez, s nagyon fontos üzenetet intézett hozzájuk. Kifejtette ugyanis, hogy a fasizmus meg akarja szabadítani az államot „a gazdaságirányítás minden elviselhetetlen terhétől". Írását így folytatta: „Az államnak minden lehetséges és elképzelhető ellenőrzést gyakorolnia kell, de le kell mondania a gazdaságirányítás minden formájáról. Nem az ő ügye."[9]

Kettős taktikát alkalmazott Mussolini a különböző politikai csoportokkal szemben is. Fitogtatta a fasizmus erejét, de közben meg-megcsillogtatott néhány olyan pontocskát, amelyre az egyik vagy másik csoporttal való egyetértés jótékony fénye eshetett. A liberalizmusról hallgatott, a köztársaság kérdéseiről hallgatott, ami pedig a baloldalt illette, azt hol megfenyegette, hol pedig a megbékélés eshetőségére célzott, természetesen abban a feltételezésben, hogy a szocialisták megelégszenek a fasizmus szociálpolitikájával.[10]

Amikor április 7-én a király feloszlatta a parlamentet, Mussolini gyakorlatilag már túl volt a legfontosabb választási előkészületeken. A lényeget tekintve már „csak" az volt hátra, hogy a „Nemzeti Blokk" is elfogadja a fasiszták közreműködését. Jóllehet Giolittinak eleve

szándékában állt Mussolinit bevonni a választási tömbbe, a megvalósítás helyileg történt, és a tárgyalásokat minden egyes választókerületben le kellett folytatni. A fasiszták alig ütköztek ellenállásba. A polgári pártok képviselői többnyire magától értetődőnek vették, hogy szövetkezzenek velük a szocialistákkal szemben. A kivételt éppen Milánó alkotta, mivel itt a fasiszták élén Mussolini állt, az ő neve pedig túlságosan közismert és kompromittált volt. Hosszú alkudozás után – ami akörül folyt, hogy a fasiszták tekintsenek el az ő jelölésétől –, a liberálisok április 17-én beadták a derekukat. A fasiszta vezér megértette velük, hogy vagy lehetővé teszik bevonulását a parlamentbe, a Montecitorióba,[11] vagy egyedül kell szembenézniük a Milánó–Pavia választókerület félelmetesen nagy szocialista táborával.

Nem tudjuk megmondani, kik és hányan sejtették meg, hogy a fasizmus, mint „kisebbik rossz", a végső rosszat jelenti a liberalizmusra és a liberálisokra nézve. Bizonyos azonban, hogy Mussolini nemcsak megértette az 1921-es választások lényegét, de következményeit is megjósolta. „Mondhatnak bármit a blokkokról – írta –, mindent, amit a szeszély, az ostobaság, a jó- vagy a rosszhiszeműség sugall, mégis van egy dolog, amit emberségesen és tisztességesen nem lehet mondani: azt ugyanis, hogy a blokkok giolittiánusok lennének. Valamennyien antigiolittiánusok... A giolittiánusok Olaszországban, mint mindig, most sem mások, mint a hivatalos szocialisták. A nemzeti blokkok azonban nem azok... A Giolitti által rendezett választások ellene sorakoztatják fel a blokkokat."[12] Röviddel később Mussolini azt is megjósolta, hogy a választások végül is Giolitti visszavonulására vezetnek.[13]

„A Giolitti-ellenes blokkban" való részvétel ebben a felfogásban Mussolinit természetesen semmire sem kötelezte. Legkevésbé arra, hogy a fasiszta erőszakot fékezze. Ellenkezőleg; a squadrista terror most tombolt csak igazán, méghozzá minden számottevő ellenállás, tiltakozás nélkül. Mivel a terror a szocialisták ellen irányult, a legliberálisabb polgári körök is behunyták a szemüket, vagy legalább az egyiket. Az áldozatokon, illetve hozzátartozóikon kívül alig valaki talált különösebben feltűnőt abban, hogy az utcai összecsapások során kb. öt

hét leforgása alatt (április 8-tól május 14-ig) 105-en meghaltak és 431-en megsebesültek. Mussolinit nem feszélyezték ezek a számok. S amikor squadristáinak tevékenységét nagy nyugalommal szemlélte, nem kizárólag a választási eredményekre volt tekintettel. Nem. Láthatóan többről volt szó. Mussolini nagy elégtétellel legeltette szemeit végre megtalált „tömegein", meg azon a „cselekvő eliten", amely a tömeget mozgatta. Mindig is ilyen gárdára vágyott, amelynek segítségével és az általa mozgatott „kisebbségi tömeggel" fenyegetheti a „többséget", illetve a régi államhatalmi kisebbséget kivetheti a nyeregből, hogy egy másik, de mindenesetre annál „jobb" és hatékonyabb kisebbséggel, a sajátjával pótolja. Voltaképpen az új cselekvő elit és az új kisebbségi tömeg megtalálása Mussolininak azt a vágyát elégítette ki, amelyet elméletileg már mint szocialista megfogalmazott, de a gyakorlatban hiába keresett. Tudjuk azonban, hogy időközben a végrehajtandó tett iránya és lényege is megváltozott. A tulajdon „kisajátításának" helyébe a politikai hatalom kisajátítása, a társadalmi forradalom helyébe a politikai őrségváltás került. Ehhez a lényegi változáshoz alkalmazkodott az új taktika, amelyet Mussolini 1921-ben kezdett bevezetni, s ami valóban új és valóban a sajátja, a fasiszta Mussolini sajátja volt.

Ez a taktika voltaképpen eléggé egyszerű játékszabályokat követett és úgyszólván kizárólag a többi áramlat negatívumaiból épült fel. A séma abból az alapvető negatívumból indult ki, hogy a szocialista párt forradalmi pártnak kiáltotta ki magát, miközben nem volt az. Mint forradalmi párt, minden forradalomellenes társadalmi réteg valóságos vagy színlelt rettegésének tárgya lett. Közben Mussolini, aki tudta, hogy ez a párt nemcsak hogy forradalomra nem, de még a hatékony önvédelemre sem képes, a szocialista tömegekhez viszonyítva elenyésző osztagait anélkül uszíthatta rá e rettegett erőre, hogy komolyabb visszacsapástól tartania kellett volna. Ugyanakkor saját erői alaposan felduzzadtak mások szemében. Mindazokéban, akik úgy vélekedtek, hogy ha egy szervezet szembe mer szállni a rémületes szocializmussal és a bolsevizmussal, az csakis óriás lehet. Valóban hittek-e a birtokosok, tőkések és mások a bolsevizmus rémében, vagy csak abban „hittek", hogy birtokaikat mindenképpen

vissza fogják kaparintani, ez az eredményt tekintve tulajdonképpen közömbös volt. Mindenesetre erős a valószínűsége egy félig-meddig öntudatlan, félig-meddig cinikus összjátéknak, amelynek szereplői valós érdekeik szerint cselekedtek, de egyúttal szerepet is játszottak. A dolgozó osztályok „alulról végrehajtott" reformjait közmegegyezéssel csaknem mindenki forradalomnak vagy forradalmi fenyegetésnek tüntette fel. Csaknem mindenki úgy tett, mintha elhinné, hogy a szocialista párt forradalmi politikát folytat, s így – ugyancsak közmegegyezéssel – sikerült Mussolininak a megmentő szerepébe jutnia. Mussolini azonban a szocialista vezetőket még annyira sem becsülte, mint amennyire megérdemelték volna, s a szocialistaellenes hadjáratot elsősorban arra használta föl, hogy az ő bőrükön megegyezzen a kikényszerített reformoktól fenyegetett csoportokkal. Felismerte azonban, hogy számára hasznos megegyezés csak akkor jöhet létre, ha ebben az irányban is az erő pozíciójából tárgyal. Miközben squadristáinak érdemeit hánytorgatta a bolsevizmus elleni harcban, egyúttal azt is érzékeltette, hogy ez az erő tőle függ, s hogy a rend kialakításának formáját és a megegyezés irányát már ő is, illetve egyenesen ő fogja megszabni.

Mussolini, kétarcú taktikáját követve, az ország vezető gazdasági tényezőivel akart megértetni bizonyos dolgokat. Nagyjából a következőket: ő, Mussolini, képes az érdekeik szempontjából káros politikai tényezők megfékezésére, amire a liberális állam nem alkalmas; élvezi azt a szükséges „nemzeti támogatást", ami egy új politikai alakulat alátámasztásához szükséges, s amellyel egyetlen polgári párt sem dicsekedhet; ennek az erőnek a működése, kifejtése az ő elhatározásától függ, mert – úgymond – a megegyezés több iránya nyílik előtte; amennyiben a megegyezés a vezető gazdasági osztályokkal jön létre, úgy ő a maga részéről a rendet, a békét, az állam összes lehetséges ellenőrzési formáját biztosítja, miközben teljességgel lemond minden gazdaságirányítási szándékról.

Május 15-én zajlottak le a választások, s ezek nem Giolitti, hanem Mussolini feltevéseit igazolták. Mindenekelőtt a baloldal, bár veszteségeket szenvedett, sokkal erősebb maradt, mint a miniszterelnök szerette volna.

A szocialista párt az 1919-es 156 helyéből 122-t tartott meg, az időközben alakult kommunista párt 16-ot szerzett, a néppárt pedig 100-ról 107-re növelte képviselőinek számát. A „Nemzeti Blokk" győzelme szemre sem volt nagyszabású: a baloldal 245 képviselőjével szemben 275 helyet szerzett; de még kevésbé látszik annak, ha figyelembe vesszük, hogy e többség jelentős része valóban nemcsak hogy giolittiánus nem volt, de liberális sem. Ami a 35 újonnan választott fasiszta és a 10 nacionalista képviselőt illette, ezek éppenséggel ellenfelei voltak minden liberalizmusnak.

A május 15-i választásokkal Giolitti formailag létrehozott egy kormányképes többséget, a valóságban azonban csak ugródeszkát ácsolt Mussolininak. Az *Il Giornale d'Italiá*nak adott interjújában[14] Mussolini nem rejtette véka alá: senki se számítson az együttműködésre. Minden attól függ, hogyan viselkednek a többi csoportok. A fasiszták nem vesznek részt a parlament királyi megnyitásán, mert bár nem feltétlenül antimonarchisták, s nem is feltétlenül köztársaságiak, mégis inkább ez utóbbira hajlanak. Ha a szocialisták tovább rendetlenkednek, a fasizmus lecsap rájuk; de ha kedélyeik lecsillapodnak, nem lehetetlen, hogy szóba áll velük. Ha mások „leszerelnek", azt teszi a fasizmus is. És így tovább...

Nem tudni, voltak-e illúzióik a polgári politikusoknak Mussolini céljairól, amikor bevették őt a „Nemzeti Blokk"-ba; annyi mindenesetre bizonyos, hogy a választások után a fasiszták „eszközszerepét" illető illúzióknak vajmi kevés létjogosultságuk maradt.

TERRORIZMUS VAGY POLITIKA

A választások után a legtöbb olasz közéleti személyiség azt hitte, hogy Mussolini rövidesen belebukik politikai kísérletébe, mégpedig saját mozgalmának ösztönös iránya és a raszok törekvései miatt. A kortársak szemében úgy tűnt – és nem is teljesen alaptalanul –, mintha Mussolini céljait és a fasiszta mozgalom cselekvési irányát nem tartaná össze semmi. Mintha Mussolini és mozgalma két össze nem illő, egymással kapcsolatba nem hozható valami lenne. A parlamentáris politikus Mussolini az egyik,

a terrorista squadrizmus a másik oldalon kizárja egymást. Ezen az ellentéten – hitték a legtöbben – Mussolininak el kell véreznie.

Logikus volt az okoskodás, de nélkülözte Mussolini ismeretét. Az ő eljárásait és akcióit nem lehetett megítélni a szokásos politikai játékszabályok alapján. Hiába adta maga Mussolini kézbe a megfejtés kulcsát, senki sem tudta használni. Hiába írta le már annyiszor – kezdő szocialista kora óta –, hogy „nincsenek formulái", hiába mutatta be gyakorlatilag, hogy taktikájában az összeférhetetlenséget egyáltalán nem ismeri, továbbra is mindenki meg volt győződve arról, hogy a „parlamentáris útra" tért Mussolini és a „terrorizmus útján" maradt mozgalom között a kérdés vagy-vagyra áll. Ez a formális okoskodás a történetírásban is sokáig nyomon követhető.

Tartósságát magyarázza, hogy a választási sikerek után Mussolini valóban olyan parlamenti játékba kezdett, amely a fasiszta vezetők jelentős részének ellenzésével találkozott. Végül aztán mindenki azt hitte, hogy Mussolini a saját ellenzéke előtt hajtott fejet, amikor ezt a politikai játékot felfüggesztette, és egy újabba kezdett. Ha azonban az 1921 májusától októberéig tartó időszak eseményeit ráhelyezzük Mussolini politizálásának meghosszabbított tengelyére, kitűnik, hogy ha a fasizmus az 1921-es válság eredményeként módosult is, sem maga Mussolini nem változott meg, sem a squadrizmus látszólagos győzelme nem fogható fel Mussolini vereségeként.

1920 végétől Mussolini az országos politika méreteiben gondolkodott, ám ez az ő fejében távolról sem volt ellentétben az illegális tömegtevékenységgel. „Relativizmus és fasizmus" című cikkében, mint e kérdésben a legilletékesebb, világosan megfogalmazza politikai nihilizmusát, amelyet relativizmusnak nevez. A cikk szellemét híven visszaadja két rövid idézet: „...Mi – írja itt Mussolini –, akiknek megvolt a bátorságunk ahhoz, hogy darabokra törjünk minden hagyományos politikai kategóriát és váltakozva arisztokratáknak és demokratáknak, forradalmároknak és reakciósoknak, proletároknak és antiproletároknak, pacifistáknak és antipacifistáknak nevezzük magunkat, mi valóban par excellence relativisták vagyunk, és a mi akciónk a legközvetlenebbül kapcsolódik az európai szellem legaktuálisabb mozgalmaihoz." A cikket

a szerző e szavakkal fejezi be: „...Ha... a relativizmus Nietzschéhez és az ő »Wille zur Macht«-jához kötődik, az olasz fasizmus az egyéni és nemzeti »hatalomakarásnak« a legnagyobb szabású teremtménye."[1]

Ehhez a magyarázathoz igazán semmit sem kell hozzátennünk, amikor Mussolini úgynevezett megbékélési paktumának történetét akarjuk értelmezni. Midőn a 35 fasiszta képviselő bevonult a Montecitorióba, Mussolini – mint láttuk – tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a „Nemzeti Blokk", a pillanatnyi kormányzati bázis percek alatt felbomlik. A „hatalomakarás" azt a célt állította elébe, hogy mindenképpen megőrizze a posszibilitását, s ne engedje meg olyan helyzet kialakulását, amelyben a fasizmus elszigetelődik. Ilyen egy esetben fenyegetett: akkor, ha a kormányzati többséget balra nyitva sikerül megteremteni, vagyis ha a polgári radikálisok, a néppártiak és a szocialisták egy része csatlakozik Giolittihoz és a liberálisokhoz. Egy ilyen blokk, amely magától értetődően csakis széles körű reformpolitika alapján alakulhatott ki, Mussolini szemében olyan fenyegetésként jelent meg, ami egyúttal a fasizmus végét jelentette. Feltevésében minden valószínűség szerint igaza is volt.

Ez magyarázza, hogy Mussolini első parlamenti beszédében „balra nyitott", és szövetséget ajánlott fel a radikálisoknak, a néppártiaknak és a reformista szocialistáknak. Elvetette ugyan a szocializmus elméleti alapját, de kijelentette, hogy frakciója kész megszavazni a legtöbb szocialista reformjavaslatot. Ami a néppártot és a Vatikánt illeti, Mussolini valóságos udvarlásba fogott. A fasizmus nem antiklerikális, nem kötődik a szabadkőművességhez; egyetért a néppártnak mind az iskolák szabadságára, mind egészében véve a decentralizálásra irányuló követeléseivel – hangoztatta. Azután így szólt: „Kijelentem itt, hogy Róma latin és birodalmi hagyományait napjainkban a katolicizmus képviseli. Ha, mint Mommsen mondta húsz vagy harminc évvel ezelőtt, Rómában az ember nem maradt univerzális idea nélkül, én azt gondolom és állítom, hogy az egyetlen univerzális eszme, amely manapság Rómában létezik, az az eszme, amelyet a Vatikán áraszt." Végül Mussolini kitért az általa képviselt és ajánlott állam jellemzésére. Megismételte a gazdaság vezetőinek teljes szabadságáról már korábban

meghirdetett igéjét. Kijelentette, hogy az állam „száz karjából" kilencvenötöt amputálni kell. Csendőrségre, igazságszolgáltatásra és hadseregre van csupán szükség. „Minden egyébnek – amiből a középiskolákat sem zárom ki – vissza kell térnie az egyén magántevékenységének körébe. Ha meg akarják menteni az államot, el kell törölniük a kollektivista államot... és vissza kell térniük a manchesteri államhoz."[2]

A felhívásra egyedül a szocialista párt válaszolt. Bár itt nem áll módunkban e kérdést megvizsgálni a szocialista párt oldaláról, annyit meg kell jegyeznünk, hogy néhány szocialista vezető kétes megbékélési próbálkozása a fasisztákkal jelentősen súlyosbította a párt belső válságát. Lépésük mindenesetre azt eredményezte, hogy Mussolini javaslatot tehetett egy megbékélési paktum megkötésére, és erről meg is kezdődtek a tárgyalások. Ne firtassuk, milyen meggondolások indították tárgyalásra a szocialista párt egyes vezetőit, valamint az új miniszterelnököt, Ivanoe Bonomit,[3] aki Giolitti örökébe lépett és lelkesen támogatta a paktum gondolatát. Ez nem tartozik témánkhoz. Hősünk szempontjából elegendő annyi, hogy bátran nekivágott az új útnak. A legkevésbé sem zavartatta magát attól az ellenállástól, amely azonnal jelentkezett egyes fasiszta csoportoknál.

Mussolini paktumpolitikájában – nézetem szerint – a hatalomra jutás parlamentáris előkészítését kell stratégiai elemnek tekintenünk, míg annak aktuális iránya a taktika világába tartozott. Mindazon lépések és cikcakkok után, amelyeket Mussolini a szövetségi politikában addig megengedett magának, nehéz lenne feltételeznünk, hogy végcélnak vagy akár csak tartósnak képzelte volna azt a paktumot, amelyet 1921 nyarán igyekezett elérni.

Ellentéte a squadristákkal taktikai téren merült fel. Vitapartnerei nem magát a politizálást kifogásolták, hanem annak pillanatnyi irányát; nem a parlamenti politika ellen tiltakoztak, hanem a balra nyitás ellen. Ez jelezte, hogy egy baloldali szövetségi politika nem felel meg a squadrizmus, tágabb értelemben a fasizmus természetének.

A paktumpolitikát támadták a vidéki fasiszta lapok, és a helyi szervezetek egy része kifejezetten tiltakozott a tárgyalások ellen.[4] A fasiszta nemzeti tanács július 12–13-án tartott ülésén a paktum híveinek nem sikerült

felhatalmazást kapniuk a tárgyalások folytatására.[5] Mussolini megpróbálta megmagyarázni, hogy ez a taktika nem jelenti a squadrizmus végét, s hogy az új módszerekkel szembeni előítéletek válságba sodorják a mozgalmat. Hangsúlyozta, hogy a szocialisták pártját „előnyös lenne elszakítani az összes többi párt egységfrontjától", és hogy amennyiben ez megtörténik, a paktum nemcsak hogy nem jelenti minden ajtó becsapását, hanem ellenkezőleg „egy spirál megnyitását" eredményezi. A taktikáról mit sem sejtő fasiszta vezéreknél azonban süket fülekre talált. A squadristák két akciója pedig valóban veszélybe sodorta egész irányvonalát. Július 12-én egy jelentős fasiszta osztag megszállta Trevisót és nagy pusztítást vitt végbe a szocialista és a néppárti intézményekben.[6] Egy másik csoport július 21-én újabb kísérletet tett Sarzanában. Itt azonban a csendőrök parancsot kaptak az ellenállásra, és fegyverrel fogadták a fasisztákat. Valóságos csata kezdődött, amelybe beavatkozott a városka számos lakója is. A támadó fasiszták ellen együtt vették fel a küzdelmet szocialisták, kommunisták, anarchisták, frontharcosok, példát mutatva arra, hogy a baloldal összefogása eredményes lehet a squadrizmussal szemben. A küzdelem végén a felbőszült győztesek 18 fasiszta holttestét számolhatták össze. A jogos népharag következtében közülük néhányat a szó szoros értelmében felkoncoltak.[7]

Mussolini nem intézett támadást a szocialisták ellen. Ellenkezőleg. Az eseményekre azzal válaszolt, hogy a parlamenti frakcióval gyorsan határozatot hozatott a pacifikálás folytatásáról, majd felvette a szocialista párttal a tárgyalások fonalát. Láthatóan jobban félt mozgalmának elszigetelődésétől, mint a squadristáktól. Július 23-án, amikor a sarzanai „hősöket" még el sem temették, Mussolini a parlamentben kijelentette, hogy előbb-utóbb eljön az új, nagy koalíció ideje. Mindenki tudja, hogy a liberális demokráciának nincsenek „szilárdan az országban gyökerező erői". Három igazi politikai erő működik: a szocialisták, a néppártiak és a fasiszták. „Azt hiszem – mondta –, hogy e három erő, ha koalícióba tömörül egy olyan program alapján, amely kialakítja a legkisebb közös nevezőt, holnap betöltheti azt a feladatot, hogy a hazát virágzóbb jövő felé vezesse." Négy nap múlva, jú-

lius 27-én az *Il Popolo d'Italiá*ban bejelentette a pacifikálás folytatását.[8]

Több se kellett a raszoknak. Mussolini ellen nyílt lázadás tört ki a fasizmuson belül, amelyhez csatlakozott a vezető csoport legjelentősebb és Mussolini után legbefolyásosabb tagja, Dino Grandi is.[9] Mussolini ekkor sem hagyta magát megzavarni. Augusztus 2-ról 3-ra virradó éjjel Mussolini és a szocialista párt vezetői aláírták az ún. békéltető paktumot. Mussolini kijelentette: vállal minden felelősséget azért az egyezményért, amelynek létrejötte érdekében latba vetette minden „jó szándékát" és energiáját. A megegyezés megszüntette a két irányzat egymás elleni harcát. Mármint papiroson, és ismeretes, hogy a papir türelmes. Mussolini ellen ugyanakkor a fasiszta osztagok új támadást indítottak. Erre mérges cikkben válaszolt.[10] Őt – írta – úgyszólván hidegen hagyja, ha egyes csoportok elhagyják a fasizmust. Nem érdekli egy olyan fasizmus, amely regionális terrorizmusban merül ki, és céljának nem a nemzet egészének megmentését tekinti. A fasizmus meglehet nélküle, de ő is meglesz a fasizmus nélkül. Magától értetődik, hogy ez utóbbi szavakat senki, maga Mussolini sem vette komolyan. Jól tudta, hogy mozgalma nélkül visszazsugorodna azzá, ami volt: politikai senkivé. Tudta azonban azt is, hogy fasizmus sincs nélküle, s hogy ellenfeleinek táborában senki sem alkalmas arra, hogy átvegye tőle a vezetést.

Mussolini meglehetősen nagy hidegvérrel fogadta az emilia-romagnai fasciók bolognai regionális kongresszusán hozott paktumellenes határozatot, ezt a „kis politikai komédiát", ahogy ő nevezte. Bejelentette, hogy megválik vezető tisztségeitől, s a milánói szekció „egyszerű közkatonája" marad.[11] A bolognai kongresszus augusztus 16–18-án zajlott le. Ettől kezdve Mussolini a paktumról nagyon keveset beszélt,[12] de egyelőre nem adta fel. Várakozott.

Nem tett újabb lépést a baloldal felé, de még jobbra sem kanyarodott. Amikor a velencei fasciók határozatot hoztak arról, hogy lemondanak „az osztályok és frakciók közötti harcról", Mussolini október 8-án megjelent cikkében ezt írta: az események értelmében legalább kétféle fasizmust kell megkülönböztetni. „Van az [a fasizmus] – írta –, amely elfogadta a római paktumot; amelynek

szándéka a párttá alakulás...; amely a harcot nem akarja sem a priori polgári, sem a priori erőszakos eszközökkel folytatni. És van a másik fasizmus, amely ahelyett, hogy lemondana az erőszakos eszközökről, mint mi kívántuk, egyszerűen [tout court] lemond a harcról, ami egyet jelent a létezésről való lemondással."[13] Annak, hogy a paktumot még nem tette félre, további jele Mussolini október 12-i cikke, amelyben a CGL nemzeti tanácsának bizonyos határozatairól emlékezett meg; és ezeket úgy méltatta, mint „a jó szándék és az értelem" visszatérésének jeleit.[14]

Elmondhatjuk tehát, hogy Mussolini 1921 augusztusában „tartalékba" helyezte a paktumot, és ezzel a biztosítékkal a háta mögött várta a szocialisták kongresszusát. Ha a kongresszuson kialakul egy olyan többség, amely kész részt venni egy nemzeti koalíciós kormányban, s ezáltal az olasz kormányzati képet a közeljövőben balra tolhatja el, úgy a paktum elengedhetetlen politikai eszköz. Ha viszont ez nem következik be, akkor nyugodtan el lehet ejteni. Mussolini taktikája értelmében ebben az időben inkább hallgatni kellett a paktumról még akkor is, ha fasiszta körökben senki sem támadja azt.

A belső lázadásból Mussolini levont egy következtetést. Azt, hogy a mozgalmát alkotó fegyelmezetlen bandával nehéz lesz megvalósítani politikai elgondolásait. A bolognai fasiszta kongresszus után meghirdette, hogy létre akarja hozni „a szilárdan megalapozott és megfegyelmezett pártot", azaz megteremti a „vasfegyelmet" és párttá alakítja a mozgalmat.[15] Ugyanakkor a vezetéstől való látszólagos visszahúzódása lehetővé tette számára, hogy ne kelljen érdemben nyilatkoznia a vitakérdésekről.[16]

A vezetők többsége nem ellenezte a pártalakítást, és elfogadta Mussolininak a pártprogram átdolgozására tett javaslatait is. A programtervezet már egy leendő fasiszta állam körvonalait jelölte ki.[17] A legnagyobb hangsúlyt az államra, a nemzetet és a nemzet érdekeit kifejező szuverén hatalomra helyezte, de – mint Mussolini korábban jelezte – „100 karjából 95 nélkül". A szocialista és a kommunista „kollektivista" tendenciákkal minduntalan szembehelyezte az individuális, magánjogi és magántu-

lajdonosi szempontokat. Külpolitikai fejezeteiben a program ismét a revízió mellett foglalt állást.

Mussolini október 5-én bejelentette, hogy a fasiszta kongresszuson két kérdésben fog harcolni: 1. azért, hogy bebizonyítsa a szocialistákkal folytatott római tárgyalás szükségességét, 2. meg azért, hogy elérje a fasizmus párttá alakulását.[18] Tehát továbbra is napirenden tartotta a paktumot. Taktikája csak a szocialista párt kongresszusa után változott meg. A szocialista párt milánói kongresszusa október 10-én nyílt meg, és a maximalisták győzelmét hozta. Olyan szocialista áramlattól tehát, amely az országos politikában kormányképes tényezőt jelenthetne, Mussolininak nem kellett többé tartania. Midőn ezt az eseményt lapjában értelmezte, kereken leszögezte, hogy a szocialista párt a jövőben ugyanúgy kimarad a nemzeti koalícióból, mint ahogyan kimaradt belőle a múltban. A kormányzat tehát csakis a jobboldalra számíthat, ennek súlyát, középpontját pedig a fasiszták adják. „Ebből következik – írta –, hogy a szocialisták kitartó negativizmusa folytán a nemzeti jobboldal könnyűszerrel egyre nagyobb befolyást gyakorolhat a nemzet kül- és belpolitikájára." Mussolini kinyomtatott megnyilatkozásaiban ez volt az első híradás a jobbrafordulásról. Néhány nappal az idézett cikk után Mussolini elemezte a néppárt helyzetét is.[19] Feltételezte: ez a párt azáltal, hogy a szocialista kongresszuson a maximalisták kerekedtek felül, a mérsékeltek pedig, akik a néppártiak partnerei lehettek volna, kisebbségbe szorultak, elveszítette a balra húzó erőt. Következésképpen jobb felé orientálódik majd, és ezen az úton tagságának egy része fatálisan összetalálkozik a fasisztákkal. Balra- és jobbrafordulás, paktum és erőszak tehát egyaránt a taktika világába tartozott Mussolininál. A döntő kérdés abban állt, hogy vajon melyik csoportosulás kereteiben juthat be egy koalíciós kormányba.

Az 1921 végén–1922 elején megnyílt új horizontról Mussolini „Merre tart a világ" címen 1922. február 5-én jelentetett meg egy elemző cikket a *Gerarchia* című lap 2. számában.[20] Éppen a balra vagy jobbra kérdését vette itt szemügyre, s első ízben helyezkedett elvileg is jobboldali álláspontra. Az a változás, az átmenetnek az az íve, amely a szocialista Mussoliniban 1914 őszén megindult, elméleti szempontból itt, ebben a cikkben, 1922 februárjá-

ban zárult le. Ekkor már magától értetődően a jobbra menetelést látta a világ hosszú távra kijelölt sorsának. „Az 1919–1920-as két év képviseli a demokratikus gombolyag utolsó szálát, amelyet egy évszázad alatt dolgoztak ki." A liberális demokrácia – vélte a „történetfilozófus" Mussolini – minden tekintetben elérte saját határait. „A demokrácia százada 1919–1920-ban meghalt." Koronáját az első világháború mintegy 10 millió halottja alkotta, hiszen az általános hadkötelezettség a demokrácia vívmánya volt. „A világháború tehát úgy tűnik föl előttünk, mint ami egyidejűleg volt a demokrácia századának szent korszaka és zavaros csődtömege, mesterműve és bukása, legmagasabb csúcsa és feneketlen szakadéka." Lezárult egy egész korszak, hogy helyt adjon a nagy jobbrafordulásnak, amely semmiképpen sem lesz ideiglenes – hirdette Mussolini. Ha akkoriban felbukkant volna már a szakkifejezés, bizonyára azt írta volna, hogy ez a jobbrafordulás a „hosszú időben" játszódik majd le.

1921. november 4-én, három nappal a fasiszta kongresszus megnyitása előtt Mussolini az *Il Popolo d'Italiá*-ban még egyszer visszatért saját programjára, amelyet a kongresszuson képviselni kívánt.[21] Ekkor már természetesen nem volt érdeke, hogy a „békéltető paktum" ügyét egyáltalán szóra méltassa. Ezzel kapcsolatban most már csak személyes presztízsszempontjai érdekelték, ezek megóvására pedig az illetékesektől ígéretet kapott.

November 7-én vette kezdetét a harmadik fasiszta kongresszus Rómában, amelyen látszólag kompromisszum alakult ki a „parlamentáris" és a „forradalmi" út képviselői között. Azért látszólag, mert a valóságban már nem volt miről kompromisszumot kötni, tekintettel arra, hogy Mussolininak október 10-e után a paktumra már semmi szüksége sem volt. A „lázadóknak" már nem volt vezérük. Grandi felszólalásában kifejtette, hogy az egész paktumügy „a fasizmus életének jelentéktelen, átmeneti és esetleges epizódja volt". Mussolini megerősítette, hogy a kérdés „már csak kronológiai szempontból is" a múlthoz tartozik. Közölte, hogy amennyiben a kongresszus az eljárásról nem kíván szavazni, úgy ő a maga részéről nem ragaszkodik a kérdés megvitatásához. Erre Grandi mondott néhány szót az egység fontosságáról.

Mussolini közbevetett egy kétértelmű mondatot: „Eltemettük a vitát, de nem a paktumot, amely már ténylegesen meghozta a megbékélést!" Grandi tárt karokkal a „Ducé"-hoz sietett, és a két férfi egymás kebelére borult.[22] Mussolini mondata egyértelművé vált. A nagyjelenettel lényegében véget is ért a kongresszus.

Elhantolták a megbékélési egyezményt, és világra segítették a Nemzeti Fasiszta Pártot, a Partito nazionale fascistát. A kongresszus elfogadta a párt új programját. Minden ellenkező látszat ellenére nem győzött sem a squadrizmus, sem a szindikalizmus. Nemcsak azért nem, mert Mussolini olyasmit „adott fel", amit mindenképpen feladott volna, hanem különösképpen azért nem, mert az új vezetőségben a „raszok" egyáltalán nem, a szindikalisták pedig alig jutottak képviselethez. Az igazi győztes Mussolini volt. Boldogan ragadta meg az alkalmat a további parlamentáris játékra, de most már a jobboldali politika jegyében. Ha nem is súrlódásmentesen, de ez már mindenesetre jobban megfért a baloldal elleni terrorizmussal is. A fasizmus és maga Mussolini végleg megtalálta természetes irányát.

A DIKTATÚRA FELÉPÍTÉSE

MOST VAGY SOHA!

Több mint 500 képviselő között 35 fasiszta foglalt helyet az új törvényhozó kamarában (alsóházban). Ez nem volt sok. Semmiképpen sem volt elegendő önálló pártpolitika folytatására, a 244 baloldali képviselő ellensúlyozására vagy a 166 főnyi centrum megingatására. Mussolini, ha hatalomra akart jutni, továbbra sem járhatta a tisztán politikai-parlamentáris utat. Még egy olyan blokk is, amely az ő vezetése alatt esetleg összefogja az egész jobboldalt, kisebbségben maradt volna nemcsak a baloldal és a centrum együttesével, de külön-külön mind az egyikkel, mind a másikkal szemben.

Ugyanakkor a fasiszta párt társadalmi befolyása sem volt akkora, hogy a parlamenten kívüli tömegnyomást Mussolini döntő tényezőnek tekinthette volna. A fasciók taglétszáma kétségkívül gyorsan növekedett. 1921 végén mintegy 320 000 fő volt (a hatalomra jutás pillanatában is ekörül mozgott), a fasiszta irányítás alatt álló, úgynevezett nemzeti szakszervezetek létszáma pedig 1922 júniusában elérte a 458 000 főt.[1] Ám a munkás-baloldal még mindig több mint 2 millió tagot tömörített pártjaiban és szakszervezeteiben. A fasizmus 1922 októberéig nem ragadott magával döntő súlyú tömegeket. Egyetlen olyan társadalmi osztályra vagy rétegre sem tudunk rámutatni, amelynek kebelében ez megtörtént volna. Bár a pártban az ún. középrétegek voltak a legnagyobb arányban képviselve, számuk eltörpült a középrétegek összességéhez képest.[2]

Mindez azt jelentette, hogy Mussolini az „objektív" erőviszonyok alapján nem várhatott átütő sikert sem tisztán politikai úton, sem a parlamenten kívüli társadalmi nyomástól. Egyvalamire számíthatott csupán: arra, hogy a liberális állam válsága tovább mélyül, az állam eljut az

összeomlás állapotába, s amikor ez bekövetkezik, ő, mint aki egyedül maradt politikailag elhasználatlan, kinyújthatja kezét az érett gyümölcs, a hatalom után. Feltétele volt ennek a baloldal csődje (ami 1914 óta készülődött), továbbá a liberalizmus polgári erőközpontjainak szétmorzsolódása (ez utóbbinak súlyos tünete volt az 1921-es választás). Mussolini úgy látta, az a dolga, hogy a fasizmus extraparlamentáris eszközeivel, a squadrizmus segítségével siettesse a baloldal katasztrófáját, parlamenti politikai játékaival pedig betetőzze a polgári politikai vezető réteg zilálságát. Nem várta tehát tétlenül a liberális állam haldoklási szakaszát. Ellenkezőleg: lázas tevékenységet folytatott, amellyel felgyorsította az általános belső válságot. Mussolini és a fasiszták nem adtak időt a liberalizmusnak arra, hogy magához térhessen és a válságot még egyszer megpróbálja saját eszközeivel megoldani. Mussolini kettős tevékenysége, a terrorista módszerek és a parlamentarizmus egyidejű felhasználása biztosította, hogy a megfelelő pillanatban a megfelelő ponton állhasson. Ott, ahonnan feltételeit kihirdetheti.

Mint más esetekben, ezúttal sem beszélhetünk Mussolini választásáról. Mussolini és a squadrizmus „különállása", sőt netalán „szembenállása" látszat volt csupán. Mussolinit nem kellett „nyomni" vagy éppen „kényszeríteni", hogy parlamenten kívüli eszközöket használjon. Az illegális taktikát az első perctől kezdve űzte, az erőszak szerves részét alkotta egész politikai és világnézeti koncepciójának. Az erőszak fogalma nélkül sem a „szocialista", sem a fasiszta Mussolinit nem érthetjük meg. Mussolini „szocializmusa" és fasizmusa, vagyis Mussolini maga csak az erőszak fogalmával együtt fogható fel. Saját mozgalmánál időről időre az zavarta, hogy a squadrizmus, az erőszak megvalósítója nem volt engedelmes eszköz, és karmait nemcsak akkor és nemcsak annyira mutogatta, amikor és amennyire ő szükségesnek vélte. Mussolininak egyelőre – és még sokáig – nem sikerült megteremtenie saját háza táján a kívánatos vasfegyelmet.

A squadrizmus igazi szerepe abban állt, hogy a dolgozó osztályokat, a munkásság és a parasztság tömegeit ráébressze saját szervezeteik gyengeségére. Mint már láthattuk, a megfélemlítés eszközeiben a fasiszták nem

voltak válogatósak, és a hatósági szervek cinkos szemhunyása következtében félretehették az emberi és állampolgári jogok mindegyikét. Nem egyedül a fasiszta terrorizmus, hanem a szocialista válasz elmaradása, az elhagyatottság és a kiszolgáltatottság érzése késztette a munkásokat arra, hogy 1922 folyamán tömegesen elhagyják szervezeteiket. Az Olasz Szocialista Párt 1922 októberére elveszítette tagságának mintegy a felét, a szocialista szakszervezetek tagsága pedig a több mint 2 millióról 800 000-re esett vissza. A munkások többsége passzívvá vált és elkeseredett. Némán, lényegében tétlenül szemlélte az eseményeket. Hasonló folyamat játszódott le a parasztok köreiben. Ez az eseménysor csak mélyítette a vezetés válságát. Az egyetlen párt, amely határozott maradt és készen állt az antifasiszta aktivitásra, az Olasz Kommunista Párt, alacsony létszámú tagságával, elszigeteltségében nem tudott számottevő megmozdulást szervezni.

A liberális állam képtelen volt átalakulni tömegdemokráciává, és ez a körülmény halálra ítélte. Mussolinit az röpítette magasba, hogy a liberális állam nem tudott magának társadalmi támogatást szervezni. Ezt ugyanis csak akkor érhette volna el, ha megnyeri a baloldal, illetőleg az addig közömbös rétegek jelentős részét, amihez alapvető reformprogramra lett volna szüksége. A liberális állam kudarcában és összeomlásában lényegesen nagyobb szerepe volt saját tanácstalanságának és tehetetlenségének, a balra nyitástól való félelmének, valamint a szocialista negativizmusnak, mint magának Mussolininak és a fasizmusnak.

Egy ideig meglehetősen súlyos nehézséget jelentett Mussolini számára, hogy már nehezen léphetett fel „vörösverő" hősként. A forradalmi hullám lecsillapodott, és mind az agrár-, mind a munkásmozgalom visszavonult. Az alulról feltörő 1919–1920-as spontán reformmozgalom, amely megfelelő vezetéssel forradalommá is fejlődhetett volna, vereséget szenvedett. A fasizmus létértelme és hivatkozási alapja, a „vörösök" elleni harc elveszítette értelmét.[3] Maga Mussolini is megállapította: „Az a rokonszenv, dicsfény, amely 1921-ben övezett bennünket, lecsökkent. Néppártiak, köztársaságiak, szocialisták, kommunisták, demokraták, mind ellenünk vannak... A széles

közönség rokonszenve csökkent, mindenesetre változó. Csak saját erőinkre szabad számítanunk." De mint láthattuk, ez nagyon is kétes vállalkozás volt. Mussolini szerencséjére saját erőinél sokkal inkább számíthatott mások erőtlenségére és hibás politikai lépéseire.

Alapjában elhibázott politikai lépés volt a szocialisták által 1922. július végén elhatározott és augusztus elsején kirobbantott általános sztrájk, az ún. törvényességi sztrájk. Erre a munkásmozgalom apálya, a munkások visszahúzódása, a PSI és a CGL tömeges elhagyása idején került sor. Tulajdonképpen a fasiszták egyenes provokálásaként hatott. Jóllehet augusztus 3-án már be is szüntették a távolról sem általános sztrájkot, a fasiszták még napokon keresztül dúltak, romboltak és fosztogattak, igazolni kívánva, hogy számukra úgyszólván gyerekjáték elbánni a „bolsikkal". Ennek az eseménynek a legsúlyosabb következménye az lett, hogy ismét alibit teremtett a fasisztáknak. A helyzetet ugyanis olyan színben tüntette fel, mintha valóban lenne még „vörös veszély", s a békés polgári társadalomnak valóban szüksége lenne a fasisztákra e veszély féken tartásához. A szerencsétlen augusztusi sztrájk alapozta meg az ún. preventív forradalom legendáját is. Tette ezt egy olyan országban és egy olyan helyzetben, ahol és amelyben a potenciális forradalmi erők mintegy két éve megszűntek forradalmi erők lenni. A sztrájk kudarca csak fokozta a munkásosztály egykedvűségét és fáradtságát. A „vörös veszély" címén viszont újra megszilárdulhatott a cinkosság Mussolini és a polgári közvélemény között.

Ez az esemény Mussolininak szárnyakat adott, és ő nem mulasztotta el, hogy kihasználja a lehetőséget. Az 1921-es Bonomi-kormány hamar megbukott, és Facta lépett a koalíció élére. A parlamenti helyzet ezután úgy alakult, hogy Facta kormányának megbuktatására elegendő volt, ha a fasiszta csoport együtt szavaz a baloldallal. A kormány megbuktatását két esemény követhette: az új választások kiírása, illetve az, hogy Giolittinak sikerül szélesebb kormányzati bázist összehoznia és ismét ő lép uralomra. Az első lehetőség nem kecsegtetett azzal, hogy a fasiszták a választási eredmények révén a Mussolini kívánta mértékben megerősödnek. De nem ígérte ezt a „levegőben lógó" Giolitti-kormány sem. Giolitti hajlandó

volt ugyan néhány fasisztát bevenni a kormányba, ám egyúttal erősítést keresett a baloldalon is. Nem volt titok, hogy mellette a fasiszták nagyon is alárendelt helyzetbe jutnának. Mindkét változat magában foglalta tehát a kormányba való bejutást, de ezt mindkettő csak kisebbségként tette volna lehetővé.

Mussolininak ez már kevés volt. Politikája mindenekelőtt arra irányult, hogy a Giolitti-kombinációt előre megbuktassa. Itt elsősorban azért ütközött nehézségekbe, mert a gazdasági vezetők jelentős része pártolta Giolitti kísérletét. Október közepén a nagytőkések közül még sokan ellenezték Mussolini kormányalakítását. Október 13-án jeles milánói küldöttség kereste fel az ottani prefektust, és megkérte, közvetítse Giolittihoz üzenetét. Ennek lényege az volt, hogy a milánói nagyiparosok és más vezető személyek őt kívánják kormányon látni, s ennek érdekében „készek minden áldozatra". Ennek a kísérletnek a sorsát két politikai erő döntötte el: a reformista szocialista csoport és Mussolini. Ami az utóbbit illeti, Mussolini határozottan megtagadta, hogy részt vegyen a leendő Giolitti-kormányban. Meg volt győződve róla, hogy ez – mint a szociológus Pareto is megállapította – a fasizmus „megszelídítését" és hamarosan végét jelentené.[4] „Be akarna börtönözni – mondta Mussolini. – A kormányba való belépésemmel megkezdődne a fasizmus felszámolása."[5] De Giolitti koncepciója nem volt elfogadható a másik fél számára sem. Azok a szocialisták, akik készek lettek volna a liberálisokkal való együttműködésre, nem mertek részt vállalni olyan kormányban, amely együttműködést jelenthetett a fasisztákkal is. A kérdést lényegében véve az döntötte el, hogy a Giolitti-féle jobbra-balra nyitás eleve életképtelen konstrukció volt.

A tárgyalások azonban elhúzódtak. Mussolini azon fáradozott, hogy Giolittinak gáncsot vessen, nehogy mégis kialakítson egy szilárd koalíciót. Ebből a célból határozta el a nagy erődemonstrációt. Azt remélte, hogy ennek segítségével Giolittit elrettenti a felelősség vállalásától, hiszen nem lenne lehetősége arra, hogy a fasisztákat a „nagy menetelés" másnapján is törpe kisebbségként kezelje.

Mussolini egyúttal igyekezett megnyugtatni saját kor-

mánypolitikája felől a Giolitti-megoldást támogató tőkés köröket. Erre már jó ideje gondot fordított, 1922 őszén azonban a fasiszta sajtó hozzálátott, hogy a fasiszta gazdaságpolitikai elveket és elgondolásokat a nagytőke szája íze szerint módszeresen kidolgozza. Mussolini a gazdasági liberalizmus hangsúlyozása mellett elsősorban két cukorfalattal kecsegtette a tőkéseket. Az egyik a takarékos államigazgatás ígérete volt, a másik az, hogy az adófajták közül a közvetett adózást fogja előnyben részesíteni. Az 1922. augusztus végén közzétett fasiszta gazdasági programot[6] az olasz nagytőke saját kiskátéjának tekinthette, és nem tudott nem lelkesedni érte. Mussolini emellett egyértelműen értésre adta, hogy a fasiszta szindikalizmustól a nagytőkének nincs félnivalója: e szakszervezeti formában a tőkéseknek megértő és együttműködő szervezeteket ígért.[7] Nyilvánvaló volt emellett, hogy a nemzeti szakszervezetek nagy szerepet töltenek be a hagyományos munkásszervezetek bomlasztásában. Taglétszámuk egyébként a júniusi 458 000-ről szeptemberben már 700 000-re emelkedett. Időben ez egybeesett azzal, hogy a munkások a balul sikerült általános sztrájk után ismét tömegesen hagyták el mind a PSI-t, mind a CGL-t.

Amikor tehát Mussolini elhatározta a nagy tömegdemonstrációt, a parlamenten kívüli nyomás, a „Róma felé menetelés" megszervezését, ezt nem azzal a céllal tette, hogy polgárháborút kezdeményezzen, s hogy valóban bevonuljon Rómába, hanem azzal, hogy Giolittit megakadályozza a kormányalakításba. Ha ez sikerül – gondolta –, maga alakíthat kormányt. Polgárháborúra Mussolini két okból nem gondolt. Nem kellett gondolnia, mert tudta, hogy a baloldal már képtelen komoly ellenállás kifejtésére. De nem is gondolhatott rá, mert azt is tudta, hogy amennyiben a hadsereg megmozdulna ellene, úgy esélye nemcsak a kormányalakításra, de arra is megszűnik, hogy részt vegyen bárki másnak a kormányában. Amikor október 16-án megindokolta elhatározását, kijelentette: „Mozgásba kell hozni a tömegeket, hogy parlamenten kívüli válságot váltsunk ki és hatalomra jussunk. Meg kell akadályozni Giolittit, hogy kormányra lépjen. Ahogyan lövetett D'Annunzióra, lövetne a fasisztákra is." Ő is úgy

látta a helyzetet, mint Pareto, aki egy közvetítő útján üzente neki: „Most vagy soha!"[8]

A „Róma felé menetelés", a „Marcia su Roma" elhatározásakor Mussolini bizonyosra vehette, hogy az ország gazdasági vezetői és liberális-demokrata politikusai nem fognak számottevő ellenállást tanúsítani terveivel szemben. Két tényező azonban ismeretlen maradt előtte – legalábbis ezt kell feltételeznünk, amíg ellenkező értelmű bizonyíték elő nem kerül. Ismeretlen volt, hogy milyen álláspontot foglal el a hadsereg, és hogy miként dönt a király.

Mussolininak a hadseregben és a többi fegyveres testületben kétségkívül voltak kapcsolatai, s a fasiszták sokat köszönhettek az állami fegyveres alakulatok tétlenségének vagy éppen cinkosságának. A meghirdetett Róma ellen vonulás megakadályozásáról azonban legfelül kellett dönteni. Mussolini itt csakúgy, mint a nagytőkések esetében, nagy gondot fordított az illetékesek megnyugtatására. A fasiszta sajtó a „Marcia su Roma" előtti hetekben hevesen udvarolt a monarchiának is, a hadseregnek is. Szeptember 20-án Udinében mondott beszédében Mussolini ismét elválasztotta egymástól a „rendszer" és a monarchia kérdését, majd így szólt: „... A monarchiának egyáltalán nem fűződik érdeke ahhoz, hogy támadja azt, amit immár fasiszta forradalomnak kell neveznünk... Vegyük magunknak a bátorságot, és legyünk monarchisták. Miért voltunk köztársaságiak? Bizonyos értelemben azért, mert egy nem eléggé monarchikus monarchiával álltunk szemben. A monarchia képviseli végeredményben a nemzet történeti kontinuitását."[9]

Viktor Emánuel nem volt valami okos ember. Valószínűleg nem tudta felmérni a Mussolini-jelenséget, és hozzátehetjük, hogy ez sok, nála okosabb főnek sem sikerült. A fasizmus kezdeti köztársasági velleitása bizonyára ellenszenves volt számára, de ez már megszűnt. Feltehetően idegen volt neki Mussolini modorossága, és bőszíthette a katonásdi is, amit játszott. Híre járt viszont, hogy a király öccse, az aostai herceg meleg kapcsolatokat ápol a fasisztákkal és hajlik rá, hogy a „nemzeti kontinuitást" saját személyében biztosítva monarchistább monarcha legyen, mint a fivére. Ez az uralkodót elgondolkoztathat-

ta. Hatással lehetett rá emellett az anyakirályné, Margit is, aki jó szemmel nézte a „fasiszta ifjúságot".

Az ingadozó és a rendszer kérdésében meglehetősen közömbös király döntésének kialakulásában minden bizonnyal nagy szerepe volt annak, milyen álláspontra helyezkednek a hadsereg vezetői és milyen tanácsokkal szolgálnak. Ami a főtiszteket illette: ha nem a liberális állam szempontjait nézték és nem ezt tekintették a végső jónak, hanem csupán a hadsereg és a dinasztia érdekeiből indultak ki, úgy nem sok kifogásuk lehetett Mussolini ellen. Igaz, hogy az olasz liberális állam lehetővé tette a hadsereg számára az afrikai hadjáratot, majd a világháborús győzelmet, de nem vitézkedett sem a hadviselés feltételeinek megteremtésében, sem a győzelem kiaknázásában. Mussolini viszont személy szerint már szocialista korában is derék katona volt. Egyik vezetője lett az interventista mozgalomnak, példásan végigszolgálta a háború nagy részét, soha egyetlen szót sem ejtett a hadsereg ellen, s jó ideje mást sem hangsúlyozott, mint hogy az államnak a hadsereg ügyére kell összpontosítania a figyelmét.

Mussolini a hadsereggel kapcsolatban nem is törekedett többre, mint hogy elnyerje jóindulatú semlegességét. Megfelelt ez régebbi, már 1906-ban kialakult nézetének, annak, hogy az átalakítás (a „forradalom") nem indulhat ki a fegyveres erőktől; azoktól annyit lehet és kell elvárni, hogy csatlakozzanak a fegyveres „nép"-hez. Az eltérés az 1906-os és az 1922-es koncepció között abban állt, hogy a csatlakozást akkoriban a „forradalmi érzelmű" közlegényektől, most viszont a „nemzeti érzelmű" katonai vezetőktől várta.

Ezekben az októberi napokban Mussolini számos taktikai lépést is tett: tárgyalt minden kormányképes polgári politikussal. Factával elhitette, hogy amennyiben kormányon marad, ő kész tárcát vállalni kabinetjében. Salandrát, a liberális tábor potenciális miniszterelnök-jelöltjét az utolsó pillanatig abban a hitben ringatta, hogy a játék egy Salandra–Mussolini-kormányzat megalakításáért folyik. Megnyugtatta Mussolini – nem tudjuk pontosan, miként – a politikai babérokra áhítozó D'Annunziót is. A poéta kimaradt a politikai kombinációkból. Annál is inkább, mivel a döntő pillanatban lezuhant villája erkélyé-

ről, és megnyomorodva nem volt módja rá, hogy részt vegyen az intrikákban.

Mussolini taktikai lépéseit összekapcsolta egy nagyszabású ideológiai hadjárattal. Két, egymást követő beszédében kifejtette legfőbb államelméleti elveit. Szeptember 20-án Udinében tartott beszédében „teremtő erőnek" nyilvánította a konzervatív és a „forradalmi" erők egységét, s az olasz egység létrehozását idézte fel példának. A risorgimento – mondta – két erő műve volt. „... Az egyik a hagyományos erő, a konzerváló erő, a szükségszerűen kissé statikus és késleltető erő; a másik a felkelő és forradalmi erő, amely a nép és a polgárság legjobb részéből eredt; csak e két erő összebékülésével és egyensúlyával valósíthattuk meg a haza egységét. Talán valami hasonló megy végbe napjainkban is..." Mussolini világosan értésre adta, hogy ennek az egységnek felül, az elitben kell megvalósulnia, és minden más keveset számít. Félretolta a „demokratikus dogmát". Helyébe a fegyelmet, valamint a célszerű, vagyis a „nem általános és nem bürokratikus" erőszakot állította. Újból kifejtette azt az elitelméletet, amelyet már szocialista korszakában is vallott. „A másik érv, amely ellenfeleink reményeit táplálja: a tömegek. Tudják, hogy én nem imádom az új istenséget: a tömeget. A tömeg a demokrácia és a szocializmus kreatúrája. Csupán mert sokan vannak, igazuknak kell lennie. Szó sincs róla. Gyakran ennek éppen az ellenkezője igazolódik, vagyis az, hogy a szám ellentétes az értelemmel. Mindenesetre a történelem azt mutatja, hogy mindig a lényegüknél fogva kicsiny kisebbségek idéztek elő mély változásokat az emberi társadalomban." Szorosan simult e konzervatív-forradalmi elitista szemlélethez Mussolini úgynevezett szindikalista elmélete. „A mi szindikalizmusunk – mondta – minden mástól különbözik, mert mi a közszolgáltatásokban a sztrájkot semmilyen okból nem fogadjuk el. Az osztályok együttműködése mellett vagyunk..." Ugyanakkor – miként már 1912-ben és 1914-ben is – hangsúlyozta, hogy az elitnek szüksége van tömegtámogatásra, ami annyit jelent, hogy az osztályegyüttműködés feltételekhez kötődik. „... A burzsoáziának meg kell értenie, hogy a nemzetben benne van a nép is, az a tömeg, amely dolgozik, és nem lehet a nemzet nagyságára gondolni, ha ez a dolgozó tömeg nyugtalan,

tétlen. A fasizmusnak az a feladata, hogy a népet teljesen szervesen a nemzethez tapassza, hogy amikor majd holnap a nemzetnek szüksége lesz e tömegre, amint a művésznek szüksége van a nyersanyagra mesterművei kikovácsolásához, akkor e tömeget a magáénak tudja."[10]

Két héttel később, október 4-én, Milánóban tartott beszédében Mussolini az elitből kirekesztette a liberálisdemokratákat, mint nem konzervatív, hanem elavult réteget. „Olaszország nemzet. Olaszország nem állam" – mondta. Két út vezethet el az államhoz: az új választás, vagy az elavult és az új erők összeütközése. „A liberális állam immár álarc – mondta –, amely mögött nincs semmiféle arc. Homlokzat, de mögötte nincs semmiféle épület. Vannak erői; ezek mögött azonban nincs többé lélek." Szemére lobbantotta Mussolini a demokráciának azt is, hogy a tömegeket, amelyekre hivatkozik, a valóságban nem tudja maga mellett. „A demokrácia azt hitte, értékessé vált a tömegek előtt, és nem értette meg, hogy a néptömegek megvetik azokat, akiknek nincs bátorságuk annak lenni, aminek lenniük kellene... A demokrácia megfosztotta a nép életét a stílustól, azaz a magatartási vonaltól, a színtől, az erőtől, a pittoreszktől, a váratlantól, a misztikumtól; egészében véve mindattól, ami a sokaság lelkében számít. Mi a lanton megszólaltatunk minden húrt: az erőszaktól a vallásig, a művészettől a politikáig. Politikusok vagyunk és harcosok vagyunk."

Gondja volt természetesen Mussolininak arra is, hogy mind magát, mind mozgalmát elhatárolja a forradalmi mozgalomtól, a forradalmi formától, amely nyilvánvalóan alkalmas volt arra, hogy „stílust" adjon a néptömegeknek. „Történeti aspektusból nézve – mondta – talán a Kelet és a Nyugat harcáról van szó, a füstölgő, kaotikus, belenyugvó Kelet és közöttünk, nyugati nép között, akik nem engedjük magunkat szélsőségekbe ragadni a metafizika szárnyai által, akik a konkrétra, a kemény realitásokra vagyunk szomjasak." A misztikummal kereskedő „kemény realista" végül is így foglalta össze kormányzati koncepciójának lényegét: „És így, jól kormányozva a nemzetet, dicső sorsa felé irányítva, összebékítve az osztályok érdekeit anélkül, hogy egyesek gyűlöletét és mások önzését szítanánk, saját tavunkká téve a Földközitengert, vagyis együtt menetelve azokkal, akik a Földközi-

tenger térségében élnek és kiűzve onnan a parazitákat, türelmesen eleget téve ennek a küklopszi méretű műnek, valóban meg fogjuk nyitni az olasz történelem grandiózus szakaszát."[11]

A liberális állam elleni eszmei támadást október 12-én követte az elhatározás: meg kell szervezni a döntő akciót. E napon Mussolini tanácskozásra hívta a fasiszta fegyveres alakulatok néhány vezetőjét. A tanácskozás október 16-án Milánóban zajlott le.[12] A Mussolini által előterjesztett terv lényege az volt, hogy mivel a parlamenti alkudozás túlságosan lassú és nem kecsegtet a várt eredménnyel, a közvélemény és a kormány befolyásolása érdekében a fasiszták nagyarányú, katonai jellegű megmozdulást rendeznek. Október 21-én az akció irányítását négytagú bizottság, quadrumvirátus veszi kezébe. Tagjai: Italo Balbo, Cesaro De Vecchi, Emilio De Bono és Michele Bianchi. (Érdemes megjegyezni, hogy Bianchi hamarosan meghalt, Balbo a harmincas években kegyvesztett lett, majd a háborúban mint pilóta elesett; a két veterán, De Vecchi és De Bono pedig 1943 júliusában a Fasiszta Nagytanács ülésén Mussolini ellen szavazott. De Bonót a Mussolini vezette bábállam 1945-ben kivégeztette.) Három mozgósítási központot alakítanak ki, mégpedig Anconában, Ortében és Civitavecchiában. A főhadiszállás Perugiában lesz. Közben 24-re fasiszta nagygyűlést hívnak össze Nápolyba, azzal a feladattal, hogy elfogadja a vezérek tervét. Mivel a két hivatásos tiszt, De Vecchi és De Bono kételyeit hangoztatta a terv kivihetőségével szemben, végleges határozat nem született. Az előkészületek mégis megkezdődtek, s a tanácskozás résztvevői úgy döntöttek, hogy amennyiben a tervet megvalósítják, annak legkésőbbi határnapja 28-a kell hogy legyen. „Most vagy soha!"

Mussolini Nápolyba indult, s útközben megállt Rómában, hogy Salandrával találkozzék és megerősítse őt tévhitében közös kormányalakításukat illetően. Ezután, a nápolyi nagygyűlésen bejelentette a tervezett államcsínyt.[13] Közölte, hogy a felajánlott kormánypozíciók nem elégítik ki: „a fasiszták nem járnak a cselédlépcsőn".[14] Marad tehát az erőszak. Újból hangsúlyozta, még egyértelműbben és határozottabban, mint korábban, hogy az új rendszer nem lesz monarchiaellenes, s midőn éppen

puccsot készített elő, a nemzet történeti kontinuitására hivatkozott.

A négytagú vezérkar a Vesuvio Szállodában tanácskozott. Megállapodtak abban, hogy a mozgósítást 27-én elkezdik, majd a „kellő pillanatban" kiadják a parancsot a Rómába indulásra. A római akció feltételeiről és mikéntjéről azonban egyáltalán nem volt szó. A valóságos „Marcia su Roma" még csak mint terv sem létezett.

A quadrumvirátus tagjai csakúgy, mint maga Mussolini, nagyon jól tudták, hogy a fasiszta csapatoknak nemcsak Róma katonai elfoglalására nincs esélyük, de még arra sem, hogy a közelébe jussanak. A menetelés megakadályozására már az is elég volt, ha életbe léptetik a Pugliese városparancsnok által kidolgozott rendelettervezetet a vasúti összeköttetés megbénítására. A fasiszta csapatoknak ugyanis csak nagyon kevés szállítóeszközük volt. A három gyülekezési pontra mindössze 26 000 embert tudtak összevonni. Az egyes csoportok között nem volt összeköttetés, felvonulási terv nem létezett, szervezett élelmezésről vagy utánpótlásról szó sem esett. A „harcosok" fele nem rendelkezett fegyverrel, másik felének revolvere vagy puskája volt, szánalmasan kevés tölténnyel. Rómát ezzel szemben 28 400 főnyi jól szervezett és modern fegyverzettel felszerelt katonai erő védte.

Nápolyból Milánóba tartva Mussolini Rómában, két vonat között, ismét lebonyolított egy randevút. Ezúttal Raoul Palermival, a Gesu téri szabadkőműves páholy nagymesterével találkozott. Eltérően a másik nagy olasz páholytól, a Giustiniani téritől, amely a fasizmust tartózkodással szemlélte, a Gesu térinek 1922–1923-ban nem voltak fenntartásai. Fátyolt borítottak arra, hogy 1910 és 1914 között a szocialista táborban Benito Mussolini volt a szabadkőművesség legnagyobb ellensége. Ez a feledékenység nagy hiba volt, mert Mussolini bizonyos dolgokban semmit sem változott. Palerminek és a páholy más fontos személyiségeinek álmukban sem jutott eszükbe, hogy a fasiszta Mussolini hamarosan halálra ítélheti a szabadkőművességet. Egyelőre a helyzet valóban nem utalt erre. A fasiszta vezetők között számos szabadkőműves volt, s valószínűleg éppen ez a körülmény tette lehetővé, hogy Mussolini maga is kapcsolatba léphessen a Gesu tériekkel.[15]

Mussolini és Palermi római beszélgetéséről nem maradt fenn feljegyzés. Csak Mussolini útitársa, Cesare Rossi írt róla néhány sort az emlékirataiban.[16] Eszerint Mussolini a találkozás után, a vonaton elmondta neki: Palermi „biztosította őt, hogy a királyi gárda parancsnokai, a római garnizon néhány részlegparancsnoka és Cittadini tábornok, a király első szárnysegéde segítséget fog nyújtani mozgásunkhoz. Valamennyien az ő páholyának tagjai." Rossi feltételezi, hogy Palermi részben blöffölt vagy túlzott, de tényként állapítja meg, hogy a kritikus napokban a nagymester ingajáratban volt a fasiszta párt, a képviselőház, a miniszterelnökség és a királyi palota között. Hozzáteszi ehhez, hogy Palermi valamivel később neki, Rossinak, kijelentette: Thaon de Revel admirális, az olasz flotta főparancsnoka is a Gesu téri páholy tagja volt. Az admirális pedig három nap múlva belépett Mussolini kormányába.

E napokban Facta miniszterelnök még saját harmadik kormányának megalakításáról ábrándozott. Október 26-án értesült a fasiszta mozgósítás híréről. Összehívta a minisztertanácsot és elérte, hogy a miniszterek felajánlják tárcáikat, a kormány azonban ne mondjon le. Ha ennek volt valami értelme, akkor csak az lehetett, hogy Facta így csinált helyet a kabinetben a fasiszta jelölteknek. Ezt követően egyelőre ismét nem tett semmit. A királyt, aki vidéki kastélyában tartózkodott, csak másnap reggel értesítette a történtekről.

Október 27-én, amikor a quadrumvirátus elfoglalta őrhelyét Perugiában, Mussolini pedig Milánóban, az olasz polgári liberális állam politikailag már halott, de katonai szempontból még ép volt. A liberalizmust a király és a hadsereg menthette meg vagy hagyhatta sorsára. Facta híradása után az uralkodó azonnal vonatra ült, és 27-én este Rómába érkezett. A pályaudvaron csak néhány szót váltott a miniszterelnökkel. Kijelentette, hogy a „koronának teljesen szabadon kell ítélkeznie, és nem a fasiszták kényszerítő nyomása alatt".[17] A miniszterelnök rövid idő múltán újból felkereste a királyt a Villa Savoiában. Factának ekkor már tudnia kellett, hogy Mussolini nem tárgyal vele. A Rómában dolgozó fasiszta ügynökök egyik csoportja – De Vecchi, Ciano és Grandi – a Salandra–Mussolini-megoldás, Bianchi pedig a Mussolini vezet-

te kormány érdekében lépett fel. A miniszterelnök mindenesetre közölte, hogy többé nem lát lehetőséget a parlamentáris kifejletre, s felajánlotta lemondását. A király viszont megoldási javaslatot kért, méghozzá olyat, amely az egész kormány egyetértését bírja. Hozzátette, hogy a továbbiakról majd a részletek és javaslatok ismeretében nyilatkozik.[18]

Facta aludni tért, s a kormányzat úgynevezett motorja csak másnap hajnalban indult be. Őt óra körül a miniszterelnök a belügyminiszterrel, a hadügyminiszterrel és Pugliese városparancsnokkal megegyezett az ostromállapot kihirdetésében. Factát – magántitkára, Amadeo Paoletti szerint – néhány percre ismét fogadta a király, aki ekkor szóban hozzájárult volna az ostromállapot kihirdetéséhez.[19] Sajnálatos módon ezt az állítást más forrással nem lehet alátámasztani. Ha Paoletti szavahihetőségét nincs is okunk kétségbe vonni, az mindenesetre bizonyos, hogy a saját fülével nem hallotta az elhangzottakat. Csak azt adhatta vissza, amit Factától hallott. A miniszterelnök további lépései viszont nem voltak egyértelműek, és nem vallottak arra, mintha valami végleges és határozott álláspont született volna a hajnali audiencián. Mielőtt ugyanis az ostromállapot kihirdetéséről szóló tervezetet a minisztertanács elé terjesztette volna, Facta még telefonált Mussolininak, és Rómába hívta tárgyalni.[20] Az ostromállapot végleges elfogadása a király részéről nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen volt a tárgyalásos megoldás további kísérletével.

Csak ezt követően ült be Facta a minisztertanács ülésére. A tanácskozás alatt néma maradt. Egyáltalán nem keltette olyan ember benyomását, aki az általa benyújtott terv mellett kardoskodna, vagy annak kivihetőségében egyáltalán hinne. A minisztertanács – néhány miniszter kifogása ellenére – a tervezetet elfogadta, s a kormányszervek azonnal hozzáláttak, hogy a szöveget az illetékes polgári és katonai központokhoz továbbítsák. Reggel 9 órakor azonban újabb váratlan – vagy állítólag váratlan – fordulat következett be. Amikor Facta ismét felkereste Viktor Emánuelt, a király kijelentette, hogy nem írja alá az ostromállapotról szóló végzést.

Máig is folynak a találgatások arról, hogy vajon mi idézte elő Viktor Emánuel pálfordulását. Sok szól amel-

lett, hogy tulajdonképpen nem is volt szó drámai fordulatról. Az a legvalószínűbb, hogy a király egész idő alatt a lehetséges megoldási javaslatok között kutatott, a legkevésbé valószínű viszont, hogy bármikor is egyértelműen elkötelezte volna magát Facta kormánya és az általa bágyadtan képviselt javaslat mellett. Annál kevésbé valószínű ez, mert a kormánynak, amely válságról válságra baktatott és mindeddig a legcsekélyebb erélyt sem tanúsította abban az irányban, amelyet most kitűzött, kevés hitele volt a királynál. Ugyanakkor úgyszólván elképzelhetetlen, hogy az uralkodó ne konzultált volna más személyekkel, közöttük elsősorban a hadsereg néhány illusztris vezetőjével. Jóllehet erre nincs bizonyítékunk, nagy a valószínűsége, hogy többekkel érintkezésbe lépett valamilyen módon – telefonon, közvetítő, futár stb. útján –, és 28-án a kora reggeli órákban személyes tárgyalásokat is folytatott. Tény mindenesetre, hogy a Mussolini által 30-án átnyújtott kormánylistán szerepelt Díaz tábornok, a szárazföldi erők főparancsnoka és Thaon de Revel admirális.

A katonai vezetők konkrét szempontjait nem ismerjük. Kérdés azonban, hogy ez szükséges-e egyáltalán ahhoz, hogy elképzelhessük, mi játszódott le 1922. október 27–28-án éjjel vagy 28-a kora reggelén. Az ostromállapotot végeredményben minden körmönfont érvelés nélkül, néhány közhellyel el lehetett hárítani. Elegendő volt ehhez a veszély nagyságának fel nem ismerése; ebben, néhány kivételes személyiséget leszámítva, osztozott egész Olaszország. Mussolini nem volt veszedelmes sem a dinasztiára, sem a hadseregre, és nem fenyegetett a diktatúra közvetlen réme sem. Úgy tűnt tehát, hogy nagyobb felelősséget jelent, ha inkább vállalnak egy polgárháborút, mint ha elutasítják az ostromállapotot. Különösen azért, mert tartani lehetett attól is, hogy kiderül: a hadseregben nem egészen kifogástalan a fegyelem, és a fasisztaszimpátiával fertőzött tisztikar egy része nem hajtja végre a parancsokat. Voltaképp a hadsereg vezetői elhárították maguktól a liberális állam gondját és a felelősség átvállalását egy olyan rendszerért, amelyet képviselői képtelenek voltak politikai eszközökkel megvédelmezni. S kérdés, hogy vajon egy olyan parlamentáris államnak, amely társadalmi támogatás hiányában végle-

tesen elerőtlenedett, vajon egyáltalán lehet-e saját hadserege. A katonai vezetők nagy valószínűség szerint azt mondhatták a királynak, hogy a hadsereg híven végrehajtja parancsait; ugyanakkor megnyugtatták Mussolini szándékai és lehetőségei felől, és azt tanácsolták neki, hogy ostromállapot helyett kísérletezzen inkább egy koalíciós kormánnyal. A nagyobb biztonság kedvéért maguk is beülnek az új kormányba.

Október 28-án reggel még mindenki azt hitte, hogy a Salandra–Mussolini-kormány órája ütött. Amikor Viktor Emánuel elvetette az ostromállapotot és Salandrát felkérte a kormány megalakítására, valószínűleg egyáltalán nem jutott eszébe, hogy ezzel Mussolini kezébe tette le az ország sorsát.

Hamarosan kiderült, hogy amit „mindenki" gondol, azt egy ember, Mussolini mindenesetre nem gondolja. Salandra 27-én felhívta telefonon, arra kérte, hogy utazzék Rómába, s folytassanak tárgyalásokat. Mussolini azonban nemet mondott. Felkeresték jelentős milánói gazdasági és közéleti személyiségek, köztük a Confindustria vezetői, akik szerették volna rábírni a Salandra-kormányban való részvételre. Távozásuk után Mussolini azt mondta Cesare Rossinak: ezek az emberek félnek, s a régi liberális-parlamentáris rendhez kötődnek. „Megnyugtattam őket – idézi Rossi Mussolinit. – Sokat beszéltem a fegyelemről és a rendről, főképpen az üzemekben." Hogy mennyire nyugodtak meg a Confindustria képviselői, azt pontosan nem tudjuk; tény azonban, hogy többé nem próbáltak meg beleszólni az események menetébe, és szó nélkül hagyták Mussolini megbízását, majd kormányának kinevezését.[21] Utólag, 31-én pedig már azt hangoztatták, hogy kifejezetten felléptek a Mussolini-kormány érdekében. Kapacitálták Mussolinit Salandra mellett barátai is – De Vecchi, Grandi, Ciano –, de Mussolini nem hallgatott rájuk. Igyekezetükért a menetelés után el is nyerték méltó büntetésüket. Egyikük sem kapott miniszteri megbízatást, és nem jutottak más fontosabb pozícióhoz sem. Mussolini azokra hallgatott, akik – mint Bianchi, Rossi és mások – azt mondták, amit hallani akart, vagyis a „végsőkig" való kitartásra biztatták. Mussolini az *Il Popolo d'Italia* 28-i különkiadásában ezt írta a vezércikkben: „Óriási győzelem rajzolódik ki a nemzet

úgyszólván teljes együttérzése közepette. A győzelmet azonban nem szabad megcsonkítani az utolsó óra kombinációival. Azért, hogy egy Salandra-megegyezéshez jussunk el, nem volt érdemes mozgósítani. A kormánynak határozottan fasisztának kell lennie."[22]

Az utolsó két mondattal Mussolini meg is buktatta Salandra vállalkozását. A kijelölt miniszterelnök, akinek vélt koalíciós partnere felmondott, nem tehetett mást, mint hogy visszaadta megbízását a királynak. Ebben a pillanatban már nem volt más hátra, mint hogy a király Mussoliniért üzenjen.

A nap hőse és győztese azonban már kérette magát. Írásban kívánta a meghívást, s csak miután ez a kezében volt, indult el 29-én este Róma felé. Bár hálókocsiban utazott, nem sokat alhatott. Fogadott egy fasiszta küldöttséget, és leendő kormányának összeállításával foglalkozott. 30-án délelőtt 10,50-kor érkezett a Termini pályaudvarra. A király 11,15-kor fogadta a feketeinges miniszterelnök-jelöltet. Öltözékét Mussolini azzal mentegette, hogy egyenest a „harcokból" érkezett. Megígérte, hogy kormánylistáját még aznap estig átnyújtja.

Míg e politikai fordulatok lezajlottak, az összegyülekezett fasiszták tétlenül toporogtak a mozgósítási csomópontokon. A quadriumvirátus tagjainak egy része a római politikai tárgyalásokkal, más része pedig azzal volt elfoglalva, hogy a tömeget együtt tartsa, s egyúttal visszatartsa minden akciótól. A csapatokra valóban nem azért volt szükség, hogy megmozduljanak. Az ostromállapot kihirdetése és a vasúti összeköttetés megszüntetése esetén erre nem is lett volna módjuk, az ostromállapot elejtése viszont azt jelentette, hogy megmozdulásuk feleslegessé vált. A fasiszta „harcosok" – bár ezt maguk nem tudhatták – azért áztak-fáztak három-négy napon át, hogy jelenlétükkel bebizonyítsák ország-világ előtt: az olasz liberális állam halott.

Október 30-án Mussolini gyorsan lefolytatta tárgyalásait, és estefelé valóban átnyújtotta a királynak a kormánylistát. Rajta kívül a kormánynak három fasiszta, két néppárti, két demokrata, egy nacionalista, egy demoszociális, egy liberális, egy párton kívüli és két katona tagja volt. Döntenie kellett a kijelölt miniszterelnöknek arról is, hogy mi történjen az összegyülekeztetett fasisztákkal, akik

semmiképpen sem akartak lemondani a menetelésről. Mussolini beleegyezett abba, hogy a fasiszta osztagok a római bevonulás helyett ünnepélyes felvonulást tarthassanak. A kormány megalakulása után, október 31-én sor is került erre a menetelés-karikatúrára, az ál „Marcia su Romá"-ra.[23] Azután Mussolini igénybe vette az olasz vasút minden rendelkezésre álló kapacitását, hogy legényeit még aznap és a 31-re következő éjszakán hazaküldje.

Megtörtént az engedélyezett puccs. Mussolini, a szocialista kovács fia, a rebellis lelkű néptanító, hatalomra lépett. De nem a szocialista kovács eszméit hozta magával, és rebelliója nem volt forradalom. Mussolini a fasizmus szárnybontását jelentette. Eufóriássá talán igen, boldoggá azonban ez sem tette. Legfeljebb annyiban, hogy beletemetkezhetett a „nagy mű" hajnaltól éjszakáig tartó fárasztó építésébe, a „nemzet javának" keresésébe.

ALKOTMÁNYOS FASIZMUS

1922. október 31-én zavaros korszak kezdődött Olaszországban. Formálisan a fasiszta puccs nem lépte túl az alkotmányosság kereteit, s ezzel a tapintatos eljárással – a szélsőbaloldalt és a néppárt baloldali szárnyát leszámítva – mindenki elégedett volt.

A munkások és a parasztok nagy tömegei bizalmatlanul, sőt ellenségesen szemlélték az eseményeket, de egyik pártjuk sem lépett a tettek mezejére. Az ellenállásnak még csak szimbolikus jele sem mutatkozott, bár még álltak a szocialista „erődök", a baloldali helyi tanácsok, és érintetlenek maradtak a pártok. Ezek közül azonban a szocialista párt belső megosztottsággal, a kommunisták pedig akkori vezetőjük, Bordiga szektarianizmusával küszködtek. A szocialista párt egyébként még nem heverte ki a livornói konferencián elszenvedett szakadást és a kommunista párt ezt követő megalakulását, amikor 1922-ben újból kétfelé hasadt. A PSI-ből kiváltak a reformisták és létrehozták az Egyesült Szocialista Pártot (Partito Socialista Unitario – PSU). Túlságosan közel volt az augusztusi kudarc, s a pártvezetők is tudták, mennyire csalódottak a tömegek.

A társadalom polgári, politikai, katonai és vallási szer-

vezeteinek többsége megkönnyebbülten vagy egyenesen örömmel fogadta Mussolini kinevezését. Előélete nyilvánvalóan nem árult el annyit egyéniségéből, hogy – néhány kivételes személyiséget leszámítva – bárki is komoly veszélyre következtessen diktatórikus hajlamaiból és a fasizmus addigi történetéből. A „felelőtlen ellenzékiség" és a „kormányzati felelősség" közötti különbségtétel, ami pluralizmus esetén helyénvaló, elegendő volt ahhoz, hogy a demokrácia hívei lényegében veszélytelennek tekintsék a mozgalmat kísérő terrorizmust, a politikai fenyegetés és zsarolás addig alkalmazott eszközeit.

1922 novembere után a polgári köröket valóban oly nagy mértékű önáltatás jellemezte, hogy alig lehet csodálni, ha utólag egyesek tudatos, cinikus csalásnak tekintették ezt a magatartási formát. Ebben az ítéletben azonban túlságosan sok az időtől elvonatkoztatott elméleti és moralizáló elem. De sántít a másik ismert tétel is, amely szerint a Mussolini iránt megnyilvánuló bizalmat a valóság még indokolta volna. E felfogás szerint a diktátor Mussolini akkor még az idők méhében szunnyadt. A dolgok kialakulatlanok voltak, Mussolini még nem döntött, sőt a leendő döntésre még tendencia sem utalt, mert Mussolini teljesen feloldódott a taktikában. Mivel vezérlő elve nem volt, nem volt és nem lehetett olyan stratégiája sem, amely a diktatúra felé mutatott volna. Ennek alapján arra következtethetnénk, hogy meggyőződéses liberális és demokratikus személyiségek, a diktatúra született ellenfelei, s közöttük számos olyan, aki később a rendszerrel szembekerült, okkal és joggal nem fedezte fel a küszöbön álló veszélyt, hiszen ez sem előrelátható, sem szükségszerű nem volt.

A fasizmus 1922-ig elért integrálódása és sikerei alapján még valóban nem lehetett fatálisnak tekinteni a totális diktatúrát. Azzá végeredményben a polgári liberalizmus védekezésképtelensége, vagyis többek között éppen a Mussolini iránt megnyilvánuló polgári bizalom tette. Ámde a realitások nem hatalmaztak fel a gondtalanságra és Mussolini 1923-ban előterjesztett javaslatainak optimista megszavazására.

Mussolininak valóban nem volt vezérelve, ha ezen az általa untig hangoztatott nemzetmegváltás gyakorlati tar-

talmát értjük. Fogalmai, beleértve magát a nemzetet és a nemzeti nagyságot is, szavak maradtak: keretek, amelyeket a jövőben fognak kitölteni, amikor a hatalmi viszonyok majd egyáltalán lehetővé teszik, hogy a fasizmus gátlástalanul érvényesüljön. Miután azonban a „megváltás" korábbi, „szocialista" feltétele, a kisajátítás elesett, és az osztályok „katasztrofális összeütközésének" helyét az osztálybéke foglalta el, Mussolini nem talált új tartalmakat, s a dinamizmus céljaként maga a dinamizmus maradt csak számára.

Mindez azonban nem jelenti, hogy ne lett volna politikai stratégiája. Politikai stratégiája eleinte a fasizmus elszigetelődésének elkerülésére és nemzeti politikai tényezővé emelésére, majd 1922 augusztusától a miniszterelnökség megszerzésére, ennek elnyerése után az abszolút többség biztosítására s ezzel együtt a kisebbség elhallgattatására irányult. Nem vitatható, hogy ez olyasfajta stratégia volt, amely a pozitív töltést nélkülözte, illetve – mint fentebb véltük – csak elvonatkoztatott fogalmak formájában tartalmazta. Mégis a mussolinizmus lényegéhez tartozott. Mussolini olyan stratégaként jelenik meg ekkoriban, akinek az előtte álló csatát azért kell megnyernie, hogy megnyerhesse a következőt, miközben a háború célja – magától a győzelemtől eltekintve – lényegében ismeretlen marad. Magától értetődik, hogy ennek a stratégiának nincs köze a racionalizmushoz, vagyis nincs „értelme". S Mussolini ebben az időben nemcsak hogy nem ambicionálta, de egyenesen elvetette, hogy legyen. Antipozitivizmusának éppen ez volt az egyik legfontosabb vonása, sőt ha úgy tetszik, „értelme". Mussolini a politikát – Machiavelli nyomán – szívesen kebelezte be a művészet fogalmába. Önmagát egész pályafutása alatt olyan alkotóhoz, főképp szobrászhoz vagy építészhez hasonlította, aki anyag, márvány, kő és tégla helyett emberi masszával dolgozik.[1] Ha megmaradunk ennél a hasonlatnál, Mussolini ekkoriban mindenesetre olyasfajta művész volt, aki az alkotás közben feltámadó ihlettől várta a megoldást. Ha mindezt visszavetítjük a politika síkjára, azt látjuk, hogy Mussolini a pillanatnak megfelelően építette tovább rendszerét. Ez azonban nem akadályozta állandó törekvését, azt, hogy az alkotás feltételeit – a masszát, a szerszámokat és ezzel együtt a végső szabad

szárnyalás alapját – egyszer s mindenkorra igyekezzen a kezébe kaparintani.

Egy elvonatkoztatott és üres vezéreszme követése nem feltétlenül cinizmus. Milliók éltek és haltak a történelemben őszintén vallott absztrakciókért. A jó kormányzásról, Olaszország nagy jövőjéről mondott frázisait Mussolini ekkoriban még feltehetően átélte, és lényének meghatározója lett az a hit, hogy e mű legfőbb biztosítéka a saját személye. S minél jobban meg volt győződve elhivatottságáról és arról, hogy a vágyálmokból összeálló, megvalósítható gondolatokban oly szegény „idea" az olasz nagysághoz vezet, annál jobban kellett óhajtania, hogy az akadályozó tényezőket félreseperje az útból, és szélesre nyissa önmaga előtt a cselekvés kapuját.

Mussolininak tehát – véleményem szerint – volt stratégiája. Ez hatalmi stratégia volt, ami nélkül nem lehet megérteni sem a fasiszta mozgalom, sem az „alkotmányos" fasizmus, sem a totális rendszer történetét. Ez a hatalmi stratégia egyszerre volt Mussolini ösztönös és tudatos vonalvezetése. Ezt az egyetlen, de nélkülözhetetlen elvet kivéve Mussolini valóban mindenben taktikázott. Nem volt „intranzigens", hanem opportunista volt. Gátlástalanul rugalmas taktikája alkalmazkodott a mindenkori helyzetekhez és erőviszonyokhoz. Mégis keretekben tartotta a stratégiai vonal: a korlátlan hatalom elérésére és biztosítására irányuló szándék. Bármilyen esetlegeseknek és ellentmondásosaknak látszanak is Mussolini lépései, ezeket mindig ebben az irányban tette, még véletlenül sem olyan irányban, amely a stratégiai céltól eltávolíthatta volna.

Ha 1922 végétől 1924 elejéig Mussolini taktikája alkalmas is volt arra, hogy e stratégiát többé-kevésbé elfedje, mégis éppen elég áruló jel mutatkozott ahhoz, hogy a kortárs szemlélő felfedezhesse az események mélyebb értelmét és tendenciáját. Nyilvánvalóan nem a véletlen műve, s nem is váteszi tulajdonságoknak köszönhető, hogy akadtak személyiségek, méghozzá nem kizárólag a szélsőbaloldal tájékáról, akik valóban felismerték ezt a tendenciát. A liberális és demokrata többség jóhiszeműségének és önáltatásának tehát valószínűleg nem a tendencia felismerhetetlensége a legmélyebb magyarázata; ennek forrásait valahol másutt kell keresnünk.

Mindenesetre Mussolini kormányzásának első hónapjaiban látszólag minden „rendben" ment. Széles koalíciós kormány intézte az ügyeket, a fasiszták viszonylag szerény részvételével. Sorra születtek az intézkedések a takarékos állam szellemében, s ez a tény megnyugtatta a nagytőkéseket: Mussolini betartja nekik tett ígéreteit. Az éremnek volt másik oldala is. Mussolini nem tartotta be a dolgozó osztályoknak tett ígéreteket, sőt még csak olyan helyzetben sem volt, hogy a 300 000, majd nagyon gyorsan 700 000-re szaporodó fasisztát állami mannával táplálhassa. Ez utóbbi körülménynek a súlyos következményeiről majd még szólunk. A királynak viszont nem kellett csalódnia. Az új miniszterelnök nagy tisztelettel viseltetett mind személyével, mind pedig a királyság intézményével szemben. Nem hazudtolta meg Mussolini azokat a szavait sem, amelyeket a Rómába menetelés előtt mondott a katolicizmus és a Vatikán jelentőségéről.

A Vatikánban megelégedéssel vették tudomásul a Mussolini-kormány kinevezését. Ebben – az ottani német követ szerint – a rend helyreállítására és az Olaszország gazdasági felvirágoztatására irányuló remények mellett az lehetett „irányadó", hogy pozitívnak tekintették „Mussolini beállítottságát a katolicizmussal szemben". „Számára – vélték a német követnek nyilatkozó vatikáni személyiségek – a katolicizmus bizonyos vonatkozásban italianizmust jelent, és a katolikus hit terjedését úgy fogja fel, mint egyidejű nyereséget Róma és Olaszország számára."[2]

Mussolini ebben az időben „normalizálásról" beszélt. S bár a fasizmus erejét fitogtatta, sőt alaposan eltúlozta, mégis minduntalan megígérte nemcsak az alkotmányos keretek, de a parlamentáris játékszabályok betartását is. November 16-i parlamenti bemutatkozó beszédét is ez a kettősség jellemezte. Mondanivalóját azzal kezdte, hogy bár 300 000 hőse élén hatalmában állt volna a kamara szétkergetése, s megtehette volna, hogy a Montecitorión táborhelyet rendez be osztagai számára, mégis határokat szabott magának. Nem célja és nem szándéka ugyanis az állami szabadságok megsértése. Mindenkit biztosított arról, hogy megőrzi a törvényességet, és hogy az állam erejét éreztetni fogja mindenkivel, így a fasiszta törvénysértőkkel szemben is.[3]

Ezzel a beszéddel Mussolini meghirdette a „forradalmi" hatalomátvétel, a 300 000 fasiszta harcos, a „Marcia su Roma" legendáját; de megteremtette egyúttal Mussolininak, a „normalizálónak" a legendáját is. A parlament közepén és jobboldalán nem sok jelentőséget tulajdonítottak fenyegető szavainak, amelyek amúgy is csak a múltra vonatkoztak. A legtöbben úgy vélekedtek, hogy Mussolininak nyújtania kellett valamit saját hívei megnyugtatására – ha mást nem, legalább szavakat. Ugyanakkor komolyan vették a normalizálásra tett ígéretet. A liberálisok optimizmusának, lelki békéjének fenntartásához tehát arra volt szükség, hogy taktikának minősítsék a fenyegetést és stratégiának véljék a megnyugtatást.

Egyébként ami azt a megfigyelést illette, hogy Mussolininak súlyos gondokat okozott saját tábora lecsillapítása, abban sok volt az igazság. A fasiszta tömeg óriási többsége valóban mélyen elégedetlen volt és lehetett is, mivel törekvéseit nem koronázta igazi siker. Az egyének és csoportok előnyös elhelyezkedésére nem nyíltak utak és csatornák. Az „alkotmányos fasizmus" nem engedélyezte az állami tisztviselők lecserélését, és a „spóroló" állam a bürokráciát sem terjeszthette ki. A gazdagok gazdagok maradtak – akár liberálisok voltak, akár fasiszták –, a szegény fasiszták pedig nem lettek gazdagabbak. Emellett tömegével tódultak a pártba az opportunisták, akik a harcokból nem vették ki a részüket, de akik most tartották a markukat és konkurenciát jelentettek az „első órák" fasisztáinak. Nagyobb mérvű őrségváltás a politikai mezőnyben sem történt. Koalíciós kormányzás folyt, s a fasiszták nem csaphattak szét kedvük szerint még a baloldal tájékán sem. Nem is beszélve az ellenség többi részéről, a liberálisokról, a néppártiakról stb. Ez utóbbiaknak a képviselői továbbra is miniszteri székekben ültek, és békésen együttműködtek Mussolinival. Ezekre a tényekre a fasiszták – szellemi színvonaluktól, ideológiai előzményeiktől és vérmérsékletüktől függően – másként-másként reagáltak, de többségük megegyezett abban, hogy a fennálló helyzet nem lehet végleges. Egy részük egyszerűen figyelmen kívül hagyta Mussolininak a „normalizálásra" vonatkozó kijelentéseit. Ezt mindenekelőtt azért tehették, mert valójában semmi sem támasztotta alá a szándék komolyságát. A squadrista hagyományokat

gond nélkül lehetett folytatni. A radikális fasiszták másik része meg is fogalmazta elégedetlenségét, és a forradalom elkerülhetetlen „második hullámáról" kezdett beszélni. Voltak azonban olyan fasiszták is, akik elegendőnek vélték az elért sikert és megelégedtek egy olyasfajta alkotmányos monarchiával, amelyben a végrehajtó hatalom erősebb a szokásos liberális kormányzásnál, és amelyben a fasiszta pártnak szilárd helye van. A polgárság bizakodó szárnya voltaképp ezt a mérsékelt fasiszta áramlatot tévesztette össze Mussolinival.[4]

Amikor Mussolini stratégiáját a korlátlan hatalmi törekvésben jelöltük meg, ezzel nem akartuk azt állítani, hogy szemei előtt 1922 novemberében már az a diktatórikus rezsim lebegett, amely a harmincas évekre alakult ki. Közvetlen célja 1923–1924-ben az lehetett, hogy kormányzatát olyan erőkre alapozza, amelyekkel szemben nemcsak a fennálló ellenzék érdektelen, de egyúttal lehetetlenné válik az is, hogy a kormányzatot a kívülálló erők veszélyeztethessék, hogy tehát valaha is újjászülessék egy akcióképes ellenzék.

Máig is viták folynak arról, hogy vajon ezt a célt Mussolini az erőszak vagy a társadalmi konszenzus segítségével érte-e el.[5] Úgy tűnik, hogy a kérdés kissé mesterkélt. Mussolini sikerei olyan természetűek, hogy nemigen választhatjuk el mereven egymástól az erőszakot és a konszenzust, és a konszenzust nem foghatjuk fel „tisztán", mintegy a fasizmussal való egyetértés szellemében. Először is, a Mussolini mellett ható erőszakot soha nem alkalmazták önmagában és korlátlanul. Ez lehetővé tette, hogy amikor a célszerűség azt kívánta, Mussolini elhatárolja magát tőle, vagyis hogy az erőszakot úgy használja fel, hogy egyúttal a törvényességet hirdesse. Egyszerre legyen tehát az az ember, aki az erőszakkal fenyeget, és aki megment tőle. Másodszor, az egyik irányban kifejtett erőszak konszenzusteremtő lehetett más irányokban. A szocialistákkal szemben alkalmazott erőszak jótékony hatást gyakorolt az egész polgári tábor együttműködési készségére; a néppárt baloldalára gyakorolt nyomás növelte a kollaborálás készségét a párt jobboldalán; az egész néppárt elleni támadás legalábbis hidegen hagyta a liberálisokat, de még meg is örvendeztette egy részüket.

Ugyanakkor egy rendszer társadalmi konszenzusa sok elemből tevődik össze és nagyon sokféle lehet. Olyan konszenzus, amely „a lehető rendszerek legjobbika" tudatán alapulna, nagyon ritkán és többnyire csak rövid időre mutatható ki az emberi történetben. A társadalmi megítélés a lehetségesnek vélt változatokra irányul, s amikor megvalósul a konszenzus, az sohasem absztrakt és abszolút, hanem mindig konkrét és relatív.

A Mussolini-kormányzat kapcsán megnyilvánuló konszenzus legjellemzőbb vonása a belenyugvás volt. Jellemezhetjük ezt számos megfogalmazott érvvel és reménnyel. Így a várható rendteremtéssel, a gazdaság megélénkítésének ígéretével, a katolicizmus fokozott megbecsülésével, az alkotmányosság, sőt a parlamentarizmus fenntartására tett ígéretekkel stb. Mindennél fontosabbnak tűnik azonban a „nincs jobb" vagy a „nincs más" gondolata. Ez pedig nemcsak az egyik vagy a másik társadalmi réteg, hanem úgyszólván az egész nem fasiszta társadalmi tudat jellemzőjének is mondható. A fasizmus mellett megnyilvánuló társadalmi támogatás legfőbb tényezője vélhetően az alternatívahiány volt. Turati, egy parlamenti szavazást elemezve, a szocialistákkal kapcsolatban azt írta, hogy valójában „féltek győzni".[6] Úgy tűnik, hogy e megállapítását ki lehet terjeszteni a nem fasiszta polgári tábor java részére. A fasizmussal szembeszegezhető politikai elgondolás hiánya pszichológiailag együtt járt a fáradtsággal, a kezdeményezőkészség elapadásával, a felelősség elől való megfutamodással, a felelősség „áthárításával" a fasiszták vállaira, és a megkönnyebbüléssel, hogy végre egyáltalán nem kell tenni semmit. A dolgok megjavítását vagy további elrontását – szerencsére – valaki magára vállalta. A magam részéről azt gondolom, hogy a liberális és demokrata politikusok önáltatását elsősorban az alternatívahiány és a vele együtt járó pszichózis magyarázza. Még akkor is, ha ezek kialakulását és fenntartását Mussolini taktikája kétségtelenül alátámasztotta ebben az időben.

Végül Mussolini jelentős mértékben köszönhette sikerét a hallgatás és a passzivitás „konszenzusának" is, amely az erőszak kiváltotta félelemből táplálkozott. De nemcsak belőle, hanem az egyszerű emberek ama természetes és elidegeníthetetlen vágyából is, hogy élhes-

senek és reménykedhessenek. Ennek egyébként Mussolini a tudatában volt, és cinikusan ki is használta saját céljaira.

Olyasfajta konszenzus volt ez, amely magában foglalta az ideiglenesség elemét, a visszavétel lehetőségét. Ez a lehetőség 1923-ban még valóban fennállt. Lényege az volt, hogy a fasiszták kisebbséget alkottak a kormányban is és a parlamentben is. Az 1923-as konszenzusban tehát rejlett egy feloldhatatlan ellentét: olyan helyzeten nyugodott, amelynek Mussolini mindenáron meg akarta szüntetni korlátozott és ideiglenes jellegét. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, megint csak egyszerre használta fel magát a konszenzust és az erőszakot: vagyis a politikát és a terrorizmust, a legális és az illegális eszközöket.

Nehéz lenne feltételezni, hogy Mussolini, aki kora ifjúságától kezdve 1922-ig töretlenül harcolt a liberális állam és a liberális elit ellen, most hirtelen komolyan fontolóra vette volna a pluralizmus fenntartását és terrorista hadserege feláldozását. Az úgynevezett normalizálásra tett lépései kimerültek néhány kormányelnöki dörgedelemben, amelyet azonban sem az államhatalom szintjén, sem a párton belül nem követett érdemleges lépés. A rohamosztagok további tombolásának egyik látványos megnyilvánulása volt 1922 decemberében a torinói vérengzés,[7] amikor a fasiszták 22 személyt gyilkoltak meg büntetőexpedíciójuk során. Az esetnek a tettesekre nézve nem lettek következményei, sőt az akció vezetőjét rövidesen kinevezték a milícia tábornokává. Mussolini nyilvánvalóan nem hagyhatta el sem a fasiszta pártot, sem a squadrizmust, ahogy ebben egyesek balgán reménykedtek.

1922. december 15-én azzal a kezdeményezéssel állt elő, hogy vezető fasiszta személyekből államon kívüli szervezetként alakítsák meg a Fasiszta Nagytanácsot. Minden bizonnyal nemcsak formális gesztust kívánt tenni híveinek, hanem egyúttal egy olyan szervezetet is életre akart hívni, amelynek jövőt szánt. Eléggé nyilvánvaló, hogy a politikai döntéshozatalba egy olyan tényezőt akart bevonni, amely ugyan az állami hierarchia szempontjából nemlétezőnek volt tekinthető, de mint pártszerv megkérdőjelezhető sem volt, és e minőségében nyomást gyakorolhatott döntéseivel az állami fórumokra. Nem vélet-

len, hogy miután az olasz állam fasizálódott és Mussolininak nem volt szüksége többé e szerepre, a Fasiszta Nagytanács elvesztette befolyását.

Az új szerv első hivatalos ülését 1923. január 12–13-án tartotta.[8] Mussolini szándéka a testület felállításával félreérthetetlen volt. A kormányzati és parlamenti partnerektől nagy jóhiszeműséget kívánt, hogy minden további nélkül tudomásul vegyék ezt a lépést.

Az együttműködők türelme még nagyobb próba elé került, amikor Mussolini ugyancsak 1922 decemberében előterjesztette a milícia tervét (Milizia volontaria per la sicurezza nazionale – MVSN). Azt javasolta, hogy a fasiszta és más osztagok, valamint a királyi gárda összefogásával szervezzenek egy olyan milíciát, amelynek tagjai nem a királyra, hanem a kormányfőre tesznek esküt. Előnye az lenne, hogy békeidőben megszabadítja a hadsereget a belbiztonsági teendőktől. Háború esetén viszont a milíciát a hadsereg rendelkezése alá helyeznék. Ahhoz, hogy a király, a hadsereg és a nem fasiszta többségű minisztertanács ezt a javaslatot magáévá tegye, el kellett fogadniuk azt a nagyon is naiv feltevést, hogy a milícia létrehozásával Mussolini tulajdonképpen meg akarja szabadítani mozgalmát és Olaszországot a squadrizmustól és minden, a milícián kívüli fegyveres osztagtól.[9]

A valóságban egészen más történt. Most már törvényesen fel lehetett lépni a fasiszta mozgalmon kívüli kisebb-nagyobb osztagokkal szemben, és ez meg is történt. De nem lépett fel a kormány a fasiszta squadrók ellen, a squadrizmus érintetlen maradt.

Ha az együttműködőknek alaposan be kellett hunyniuk a szemüket ahhoz, hogy a Fasiszta Nagytanács és a milícia ügyét lenyeljék, még nagyobb mértékben kényszerültek erre akkor, amikor sor került a választójogi törvény átalakítására. Célja elérését Mussolini ezúttal nagy körültekintéssel és aprólékos politikai munkával alapozta meg. Mindenekelőtt megoldotta a milícia kérdése kapcsán a parlament nacionalista frakciójával felmerült nehézségeit. A nacionalisták, akiket saját kékinges osztagaik feloszlatása fenyegetett, megpróbáltak ellenállást tanúsítani. Mussolini ezt azzal szerelte le, hogy előnyösnek látszó feltételekkel felajánlotta a két párt egye-

sülését. Federzoni és elvbarátai kapva kaptak az alkalmon. A nacionalista párt „mindenre kész" nevű paramilitáris osztagait besorolták a milíciába, a Fasiszta Nagytanács 1923. március 12-én elfogadta a fúziót, és a fasiszta képviselők száma tizeneggyel máris megszaporodott.

Önmagában véve a tizenegy biztos új szavazat még nem tűnhetett fontosnak. A parlamenti ábra vizsgálata azonban azt mutatja, hogy amennyiben a vita a nacionalistákkal elfajul, és ők együtt szavaznak a baloldallal, a Mussolini-kormány bármely pillanatban leszavazható. A nacionalistáknak a fasiszta mozgalomba való bevonása tehát erőgyarapodást hozott, és nagyobb biztonságot jelentett. Még mindig nem volt azonban elégséges biztosíték arra, hogy megszavazzák a Mussolini tervezte választójogi törvényt. Mussolini úgy látta, hogy csak egyetlen módon érheti el a célját: akkor, ha a néppárt ellen támad, ott belső válságot provokál, a pártot megosztja, és engedelmes eszközzé teszi az együttműködésre hajló jobboldalt.

A terv megvalósításának komoly akadályai mutatkoztak. A Partito Popolare Italiano 1923. áprilisi torinói kongresszusán[10] világossá vált, hogy Sturzo az egyetlen jelentős polgári politikus, aki határozottan ki akar térni a fasizmussal való együttműködés elől. Sturzo a legnagyobb nem fasiszta politikai erő élén állt, és azt még befolyása alatt tartotta. Jóllehet a kormányban helyet foglaló jobboldali néppárti miniszterek csak személyes címen vettek részt a kabinetben és nem képviselték pártjukat, Mussolini április 17-én felmondott nekik. Megköszönte közreműködésüket, majd a meghökkent miniszterek replikája után helyzetük „tisztázásához" kötötte a további együttműködést. Nyilvánvaló felhívás volt ez a Sturzóval való szakításra, a néppárt felbomlasztására. Ugyanebben az időben az „engedetlen" squadristák, mintegy „véletlenül", sorozatos támadásokat hajtottak végre néppárti intézmények és személyek ellen. A párt züllesztésén fáradozva Mussolini nagy gondot fordított arra, hogy a vatikáni és az úgynevezett tisztán katolikus köröket meggyőzze: az egyház érdekeit érintő kérdésekben nincs szükségük a Sturzo-féle politikai pártra, sőt, ellenkezőleg, Sturzo okvetetlenkedései csak ártanak ezeknek az érdekeknek.

A kormányfő lázas destruktív munkálkodása 1923. július elejéig mégsem vezetett eredményre.

Mussolini választójogi javaslatának lényege abban állt, hogy a választók ezután személyek helyett listákra szavaznak, s hogy az a lista, amely megszerzi a szavazatok 25 százalékát, automatikusan megkapja a mandátumok kétharmadát. Hogy Mussolini ebben az ép ésszel ellentétesnek látszó manőverben a szélsőjobboldaliak mellett mások szavazataira is számíthasson (a mérsékelt jobboldalon és a centrumban elhelyezkedő liberális-demokraták szavazataira), azt aligha idézhette elő más körülmény, mint a már jellemzett alternatívahiány, a vele együtt járó zavarodottság és pszichózis. Ez a pszichózis azonban láthatóan kevésbé kerítette hatalmába a néppártot, vagy legalábbis a politikai katolicizmus egyik szárnyát. A politikai katolicizmusnak ugyanis mind elméleti bázisát, mind morális talapzatát lényegesen nehezebben lehetett kikezdeni, mint a terméketlen liberalizmusét. Ráadásul friss politikai erő volt, s így még alkalma sem nyílt arra, hogy kormányzati tevékenységgel ejtsen foltokat arculatán.

Ahhoz, hogy ezt az egységét feltörje, Mussolininak külső segítségre volt szüksége. Ezt a Vatikán politizáló csoportjaitól kapta meg. A sorsdöntő pillanatokban, amikor a választójogi törvényjavaslatot már a parlamenti bizottság tárgyalta, a Vatikán irányította katolikus sajtó támadást indított Sturzo ellen.[11] A néppárt vezetője választás elé került. Vagy nyílt harcba száll a katolikus egyház legmagasabb köreivel, ami minden bizonnyal maga után vonja a pártszakítást és csaknem elengedhetetlenné teszi a megmaradó mag balra orientálódását, vagy feladja a küzdelmet és visszavonul. Sturzo nem vállalta az első lehetőséggel együtt járó felelősséget. Azon a napon, amelyen megkezdődött a törvényjavaslat parlamenti vitája, 1923. július 10-én, Sturzo lemondott a párt vezetéséről.

Ez a lépés Mussolinit lényegesen közelebb vitte céljához. Sturzo lemondása a párt számára önmagában véve is súlyos vereség volt. Bizonytalanság támadt soraiban, megerősödött a jobboldal, s megkezdődtek a számítgatások: mikor veszélyeztetnek a párt képviselői többet, ha a javaslatot megszavazzák, vagy ha nem szavazzák meg?

Az elbizonytalanodás eredménye a langyos középút elfogadása lett. A szavazás előtt a párt parlamenti frakciója úgy határozott, hogy a javaslatot sem el nem veti, sem el nem fogadja, vagyis tartózkodni fog a szavazástól.

Ez a szavazás szempontjából elég is volt Mussolininak. Gyakorlatilag azonban ennél is többet ért el. A szavazás során a néppárt a helyszínen, Mussolini szeme láttára indult bomlásnak. Ezt valószínűleg elősegítette Mussolini beszéde is, amelyet az általános vita lezárásakor tartott.

Mussolini ez alkalommal élete legtaktikusabb, legmérsékeltebb beszédét mondta el. Mindent elismert, aminek elismerése csak kedves lehetett a pluralizmus híveinek, beleértve az ellenzék létét és szerepét is. Mindent megígért a rend bajnokainak: az alkotó együttműködést, az improvizálás kerülését, a kontinuitás biztosítását, a squadrizmus felolvasztását a milíciában, a fasizmus erőinek bevonulását az állam „alkotó munkáját" biztosító közigazgatásba. A törvényjavaslat értelmét pedig abban jelölte meg, hogy a békés munka zavartalanul és politikai intrikáktól mentesen folyhasson.[12]

A képviselőház 235 igen szavazattal 139 nem ellenében, 77 tartózkodás mellett megszavazta a törvényjavaslat cikkelyenkénti vitára bocsátását. Nemmel szavazott a néhány hónappal korábban ismét két pártra szakadt szocialista tábor, a kommunista párt és nyolc néppárti képviselő. E számok mögött húzódik meg egyébként a néppárt felbomlása is. Mussolini beszéde után – ellentétben az előzetes határozattal – néhány néppárti képviselő kiment a teremből, és nem szavazott. Nyolc nemmel, további 9 viszont igennel szavazott. A néppárt 106 képviselőjéből csak 77 tartotta be az eredeti, tartózkodásra vonatkozó határozatot.

A második olvasásnál lényeges eltolódás következett be a baloldal javára: a többséget a javaslatnak mindösszesen 21 szavazat biztosította, de számos képviselő nem volt jelen, köztük 30–40 baloldali. Végül harmadik olvasásban a javaslatot a kamara 223 igen szavazattal 123 nem ellenében elfogadta. A tartózkodók ezúttal távol maradtak. A parlament meghozta a parlamentarizmus halálos ítéletét, még ha a végrehajtásra nem is került azonnal sor.

Tagadtuk, hogy Mussolininak a műre irányuló vezéreszméje, tervprogramja vagy bármije is lett volna a politikai cselekvés céljaként. De nem tagadtuk hatalmi stratégiáját. Amikor most hangsúlyozottan Mussolini és a fasizmus viszonya kerül terítékre – mert az események úgy alakultak, hogy ez a viszony központi helyzetbe jusson –, szintén bizonyos kettősséget tapasztalunk. Mussolini egy a fasizmussal, és ugyanakkor Mussolini – hogy egy tőle vett kifejezést használjunk – „fütyül" a fasizmusra. Ezt kell majd megállapítanunk.

Ha elfogadjuk, hogy Mussolini társadalmi, gazdasági stb. elgondolása változó és számára alapjában érdektelen maradt, míg az állandót, az abszolútat magának a hatalomnak a megszerzése, megszilárdítása, kiterjesztése, tartósítása jelentette, úgy voltaképpen azonnal érthetővé válik e másik viszonylat kettőssége. A fasiszta párt és alakulatai annyiban voltak fontosak vezérüknek, amennyiben hatalmi stratégiáját szolgálták. Eszköz voltukban azonban egyelőre nélkülözhetetlennek bizonyultak. Ugyanekkor e szervezetek önállósulási törekvései és Mussolini célkitűzéseit veszélyeztető megmozdulásai, a „kispolgári lázadásból" fakadó gesztusok, azok, amelyek messzebbről nézve „forradalminak" tűnhettek, Mussolinit bosszantották, olykor elkeseredéssel töltötték el, sőt a renitens bandákból álló párt leépítésének gondolatát is elültették a fejében.

Mussolininak és pártjának a kapcsolata mindig viszályterhes volt és az is maradt. Ebben az időben elsősorban az intranzigens, „forradalmi" szárnnyal kellett küszködnie,[1] amely egyúttal a többséget alkotta. E többségi szárny meg akarta akadályozni a milícia felolvadását a hadseregben, el akarta kerülni a squadrizmus leszerelését, azonnali leszámolást követelt a baloldali pártokkal – köztük a néppárttal is –, monopoljogot kívánt a fasiszta szakszervezeteknek és így tovább. Egyszersmind rettegésben tartotta Olaszország több tartományát és megkérdőjelezte Mussolini normalizálási ígéreteit.

Mindenekelőtt éppen a közelgő választások követelték meg, hogy Mussolini látványosan elhatárolja magát ettől az áramlattól. Még akkor is, ha – ugyancsak a választások

miatt – az általa kifejtett nyomást, erőszakot és a vele járó megfélemlítést szintén nem nélkülözhette. A viszály nem terjedhetett a szakításig, de volt rá lehetőség, hogy Mussolini úgy határolódjon el az intranzigensektől, hogy nem mond le szolgálataikról.

Ehhez segédkezet nyújtottak Mussolininak az ún. fasiszta revizionisták.[2] Hogy itt pontosan kikről is volt szó, azt már azért sem lehet meghatározni, mert a revizionizmus képviselőinek előbb tisztázniuk kellett volna, mi az a fasizmus, amit revideálni kívánnak. Revízión a legváltozatosabb dolgokat értették. A különböző elgondolásokból közös magként mindössze annyit lehet kihámozni, hogy a revizionisták a fasizmust mint gazdasági és társadalmi modernizáló erőt szerették volna működtetni, s hogy el tudták képzelni ezt a pluralizmus keretei között.

Mussolini produktivitás-elméletébe ez a revizionizmus elvileg beleillett. Sőt nemcsak beleillett, hanem tulajdonképpen az egyetlen olyan áramlat volt, amely konkrét javaslatokkal próbálta feldúsítani a fasizmust, vagyis amely a Mussolini-kísérletnek tartalmat adhatott. Úgy tűnik azonban, hogy Mussolini a revizionizmust eleinte nem a tartalma miatt engedte útjára, sőt támogatta, hanem ama szerepe miatt, amelyet a választások előtt a konszenzustermelésben betölthetett.

Az intranzigensek és a revizionisták először 1923 őszén csaptak össze. Ekkor Mussolini Massimo Roccát, a revizionista áramlat egyik legjelentősebb vezetőjét megvédte Farinaccinak és csoportjának dühével szemben.[3] De mivel a revizionisták modernizálási törekvése nemcsak célozta, hanem feltételként magában is foglalta a széles társadalmi együttműködést, vagyis a pluralizmus fenntartását, végeredményben szembekerült Mussolini fő törekvésével. Azzal, hogy a hatalmat megrendíthetetlen fasiszta többségen, vagyis a fennálló helyzet felborítása árán alapozza meg. Így aztán Rocca megvédésével egy időben Mussolini elrendelte a párton belüli vita befejezését is.

Október derekán hozzáláttak a választások előkészítéséhez. Mivel a legfontosabb a magas ipari és pénzvilág megnyugtatása volt, nélkülözhetetlennek látszottak a revizionisták. A tőkés világ legjobban a fasiszta szakszervezetek monopoljogától tartott; úgyhogy ha Mussolini a vá-

lasztásokat meg akarta nyerni, ami a tőkések erkölcsi és anyagi támogatása nélkül elképzelhetetlen volt, úgy e köröket biztosítania kellett az intranzigensek igényeivel szemben. Ez megtörtént az ún. Palazzo Chigi-egyezmény[4] keretében, amelyben a Confindustria az egyik, a fasiszta szakszervezeti szövetség a másik oldalon leszögezte ama törekvését, hogy „tevékenységüket összhangba hozzák a nemzeti kormány direktíváival". Az így megszilárdított konszenzus – a revizionisták bevonásával – kitartott a választásokig. Utána azonban Roccára és társaira már nem volt szükség, és Mussolini úgy elejtette a revizionizmust, mintha soha nem is támogatta volna. Röviddel a választások után Roccát kizárták a fasiszta pártból, és Mussolini egy szalmaszálat sem tett keresztbe, hogy ezt megakadályozza.

A szélesebb közvéleményt Mussolini elsősorban külpolitikai sikerekkel igyekezett rokonszenvre hangolni maga iránt.[5] A siker látszatát részben látványos, de minden jelentőséget nélkülöző jövés-menéssel és feltűnösködéssel próbálta biztosítani. Ezt szolgálta a korfui incidens[6] is, amelynek egyetlen célja az volt, hogy megmutassa: az új Olaszország nem hagy magával „packázni". 1923. augusztus 27-én ismeretlen tettesek meggyilkolták a görög–albán határmegállapító bizottság több olasz tagját, köztük Tellini tábornokot. Mussolini a görög kormányhoz teljesíthetetlen ultimátumot intézett, s miután Görögország nem fogadta el az ultimátum néhány pontját, büntetésből elrendelte Korfu megszállását. Szeptember végén a konfliktus a Népszövetségnek, illetve a Nagykövetek Tanácsának közvetítésével oldódott meg. Olaszország semmivel nem nyert többet általa, mint ha békésen megtárgyalja az ügyet az egyébként készséges görög kormánnyal.

A korfui incidens odahaza mégis növelte a kormány tekintélyét, mert eljárása az erély és az eredményesség látszatát keltette. Sokkal komolyabban hatott azonban ugyanebben az irányban az 1924. január 27-én Rómában aláírt új olasz–jugoszláv egyezmény.[7] Ez ugyanis Fiumét olasz fennhatóság alá rendelte, Jugoszlávia pedig kárpótlásul más területet kapott. A két ország egyúttal öt évre barátsági szerződést kötött.

Mindez jó előjel volt az 1924. január 25-én feloszlatott

kamara újraválasztásához, az eredmény azonban túlszárnyalta Mussolini legvérmesebb reményeit is. A darabjaira hullott ellenzék komoly veszéllyel nem fenyegetett, a polgári mezőny pártjai pedig versengtek az együttműködésben. Mussolininak a választási csata kezdetén már a szavait sem kellett megválogatnia, amikor kifejezésre juttatta, hogy a meghunyászkodó pártokat nem érdemesíti még egy választási blokkra sem. Január 28-án bejelentette, hogy a PNF nem köt választási szövetséget, kész azonban saját listájára felvenni más pártok „érdemes" képviselőit azzal a feltétellel, hogy elismerik: „a mi pártunknak kell birtokolnia a többséget".[8]

A liberális és demokrata képviselők tehát kellő érdemmel és alázattal felkéredzkedhettek a fasiszta listára, és zömük így is cselekedett. Kivéve azon keveseket, akik mégis önálló, de kormánytámogató listán, az úgynevezett listácskán (listone) indultak, hogy a lényeget tekintve ugyanoda érkezzenek, mint a többiek. Ezek után már másra nem is igen volt szükség, csak arra, hogy a baloldal – a kommunisták, szocialisták, republikánusok, néppártiak – választási hadjáratának rendszeres akadályozására és választóközönségük megfélemlítésére működésbe lendüljön a squadrizmus.

A terror gyakorlásában új jelenség ütötte fel a fejét. A szokásos ellenfelek mellett a büntetőexpedíciók ezúttal a fasiszta párt eretnekjeit is célba vették, sőt a legbrutálisabb terror talán éppen a fasizmusból kiábrándult úgynevezett disszidensek ellen irányult. „Vagy velünk, vagy ellenünk! – hirdette meg Mussolini 1924. március 23-án. – Vagy fasizmus, vagy antifasizmus. Aki nincs velünk, ellenünk van!"[9] S a fasiszták azt vették a legrosszabb néven, ha olyanok, akik tegnap velük voltak, eltávolodtak tőlük. A terror most már gondos mérlegeléssel kiszemelt központokra, illetve kiszemelt emberekre irányult. Kiválasztották a baloldali áldozatokat is, akik csaknem mindig jelentős és elszánt antifasiszták voltak. Így Giovanni Amendola, akit még 1923. december 22-én félholtra vertek, vagy a baloldali szocialista Antonio Piccini, akit 1924. február 28-án meggyilkoltak.

Mindezek után alig csodálkozhatunk azon, hogy a 7 021 551 érvényes szavazatból az április 7-i választások eredményét összeszámolva 4 653 488 olyan cédulát talál-

tak, amely a két kormánylistára esett. Ez a szám a szavazatok 66,3 százalékának felelt meg. A választójogi törvény tehát úgyszólván feleslegesnek bizonyult. Ez egyúttal azt jelentette, hogy a fasizmuson kívül álló jobboldal és közép megszűnt a parlamentben. Ugyanakkor a 28,5 százalékra zsugorodott és belsőleg megosztott ellenzék alaposan meggyengült ugyan, de távol állt attól, hogy eltűnjön. A három munkáspárt együttesen még mindig valamivel több mint egymillió szavazatot (14,6 százalék) kapott, és 637 549 szavazatával (9,1 százalék) megállt a lábán a néppárt is. Különösen figyelemreméltó volt, hogy az a két párt, amely más-más módon ugyan, de antifasizmusát a leghatározottabban fogalmazta meg, a kommunista és a republikánus párt, nemcsak hogy nem veszített befolyásából, de valamelyest meg is erősítette azt. Mindamellett a sok sebből vérző baloldal szervezeti keretei alapjában érintetlenek voltak, birtokában maradtak jelentős sajtóorgánumok, fontos szervezetek. Sőt, éppen ebben az időben új alakulat született: az Italia libera, amely szélsőbaloldali, jórészt kommunista befolyás alatt állt.

Mussolini szempontjából nem annyira a baloldal túlélése adott okot aggodalomra, hanem inkább az a körülmény, hogy feléledése ellen nem voltak biztosítékai. Márpedig nem volt elképzelhetetlen, hogy a megrázkódtatásokat túlélve a baloldal végül is okul saját hibáiból és tapasztalataiból, rátalál az antifasizmusra mint egységesítő célra, és ebben az esetben nagy erőket sodorhat magával.

A MATTEOTTI-ÜGY

A törpe kisebbségre egy parlamentáris kormánynak ügyet sem kell vetnie. Csakhogy Mussolini nem gondolkodott parlamenti keretekben és nem cselekedett parlamentáris módon. Elgondolásai közül teljességgel hiányzott egy következő választás. „Ez az utolsó alkalom – mondta –, hogy a választások így történnek. Legközelebb én szavazok az összes helyett."[1] Nemcsak azért helyezkedett erre az álláspontra, hogy kiküszöbölje az ellenzék esetleges megerősödésének, netán győzelmének még az elméleti lehetőségét is, hanem azért is, mert elviselhetetlen volt számára a választásoktól, a „tömegtől" való függés gondolata.

1922 novemberétől, amikor pártja még törpe kisebbséget alkotott a kamarában, 1924 áprilisára elérte, hogy ez a párt foglalja el a helyek kétharmadát. A dolgok logikája szerint most a hátralévő alig egyharmad kisajátítása következett, s ezáltal a parlament megszűnése, mivelhogy az a hely, amelyet a fasiszták elfoglaltak, a parlamentarizmus szempontjából üresen maradt.

Mussolininak az ellenség és ellenfél felmorzsolására irányuló eljárását ismerjük már annyira, hogy ne várjunk frontális támadást. Inkább arra kell felkészülnünk, hogy közeledni fog a felmorzsolandó egység valamely, erre alkalmas szárnyához. S ha ezt megnyerte, megszünteti az új partner autonómiáját, és csapást mér a maradékra. Ezt a taktikát alkalmazta a liberálisokkal, majd a néppárttal szemben. Így eléggé hihetőnek tűnik, amit többen állítanak, s amiről több jel árulkodik, hogy ti. Mussolini ezúttal a baloldal felbontásához úgy akart hozzákezdeni, hogy modus vivendit alakít ki az Egyesült Szocialista Párt (PSU) és a CGL együttműködésre hajló reformista vezetőivel.[2] Ugyanakkor semmi okunk arra, hogy e közeledés céljaként egyebet tételezzünk fel, mint a tábor bomlasztását, a zavar kihasználását és a pánikba esett maradék bekebelezését a szisztémába.

Ezt a manővert megzavarta és örökre lehetetlenné, illetve fölöslegessé tette egy epizód, amely átalakította a politikai mezőnyt és új helyzet elé állította mind a pártokat, mind az állami és társadalmi tényezőket. 1924. június 10-én egy fasiszta banda Amerigo Dumini vezetésével elrabolta Giacomo Matteottit, a PSU főtitkárát és a párt parlamenti képviselőjét.[3] Matteottit erőszakkal betuszkolták egy kocsiba, dulakodás közben megölték, majd miután óraszámra keringtek a holttesttel a környéken, végül hevenyészve elföldelték. A képviselő földi maradványaira hónapok múltán találtak rá a fővárostól mintegy 20 kilométerre, az északnyugati irányba kivezető út mentén, egy régi szénégető gödörben.

Máig is tart a vita a Matteotti-ügyről. A fő kérdések így hangzanak: mi köze volt Mussolininak a gyilkossághoz? Egyáltalán, előre eltervezett gyilkosságról volt-e szó, vagy véletlenről, ami a megleckéztetés szándékából keletkezett? Akár megleckéztetést terveztek Matteotti ellen, akár meg akarták ölni, mi volt az akció oka? Mindezekre

a kérdésekre nem lehet végleges választ adni addig, amíg új bizonyítékok, iratok elő nem kerülnek. A rendelkezésre álló irományok és feldolgozások alapján több mint tíz évvel ezelőtt a valószínűségek fonalát követve magam is megkíséreltem egy feltevés megfogalmazását, és egyelőre nem látok okot rá, hogy változtassak rajta.

Valószínű, hogy azért indították akciót Matteotti ellen, mert egyre határozottabb antifasizmust képviselt, eltökélt szándéka volt, hogy ellensúlyozza a PSU közreműködésre hajló szárnyát és megakadályozza a kollaborálást.[4] Ha igaz is, hogy – amint Mussolini mondotta – Matteotti holttestét „ellenségei vetették a lába elé"[5] az is igaz, hogy amíg élt, Mussolini terveinek éppen a főtitkár volt a legnagyobb akadálya. Mussolini terveivel és érdekeivel csak a botrány állt ellentétben, de Matteotti botránymentes eltávolítása szolgálta volna Mussolini elgondolásait. A botrány pedig nagy valószínűséggel azért keletkezett, mert a végrehajtó osztag tervébe valami végzetes technikai hiba csúszott be.

Több történész megállapította, hogy az akció előkészítése és végrehajtása között lényeges különbségek mutatkoznak. Túlságosan hosszadalmas, széles körű és gondos volt az előkészítés, hogysem egyszerű „megleckéztetésre" lehetne gondolni. Ebben a szakaszban látszólag minden a helyén van, és minden láncszem illeszkedik egymáshoz.[6] Matteottira ügynököt állítottak, kipróbált emberekből verbuválták az osztag tagjait, a rendőrség felhagyott a képviselő biztosításával, aki Mussolini titkárságának kérésére váratlanul megkapta korábban bevont útlevelét. Az akció vezetői feltűnően nagy mennyiségű benzint vételeztek, s a különleges osztag vezetője, Dumini, előzőleg Svájcban és Franciaországban tartózkodott, ahol a fasiszta és a szocialista emigráció viszonyait „tanulmányozta".[7] Végül egy utólagos mozzanat: amikor Dumini a balul sikerült emberrablás után Mussolini egyik titkárának leadta a nála lévő iratokat, azok között volt egy Matteotti nevére kiállított útlevél, holott a belügyminisztériumtól nemrég megkapott irat Matteotti halála után is a lakásán volt.

A gondos előkészületek méreteiből ítélve csaknem bizonyosra vehetjük, hogy az akciónak a képviselő halálával kellett végződnie. Ebbe az elgondolásba azonban

nehezen illik bele az eljárás befejező szakasza, sőt az előkészületek néhány motívuma is. Az osztag nyilvános kölcsönzőből való autót használt, s annak ismertetőjeleit nem módosította. Miután Matteotti Róma falain belül meghalt, láthatóan nem volt rá előzetes elgondolás, mi legyen a holttesttel. Sem helyet nem jelöltek ki az elföldelésre, sem eszközökkel nem rendelkeztek erre a célra. Végül a kocsit azon sárosan és véresen szolgáltatták vissza.

Mindebből – s még néhány további apróbb részletből[8] – arra lehet következtetni, hogy az eredeti terv Matteotti külföldre szöktetése lehetett. Ott akartak végezni vele, úgy tüntetve fel a halált, mint külföldi fasiszta emigránsok bosszúját azokért a gyilkosságokért, amelyeket – Svájcban és Franciaországban – állítólag szocialisták követtek el fasiszták ellen. Ez a feltevés összeköti Dumini és más ügynökök felderítő útjait a Matteotti-féle útlevélüggyel, a nagy mennyiségű benzin vételezésével, és összhangban van Mussolini első, június 12-i nyilatkozatával is.[9] Ő akkor még lehetségesnek vélte, hogy Matteotti külföldre távozott. Matteotti eltávolításának ez olyan módja lett volna, ami közvetlenül nem érinti Mussolinit és kormányát, és mégis „kivonja a forgalomból" azt az embert, aki útjába akart állni a baloldallal kapcsolatos manővernek.[10]

A félresikerült emberrablás mindenesetre éppen ellenkező hatást váltott ki, mint amit tervezői vártak tőle. Olyan botrány támadt, hogy megrázkódtatta az egész országot, benne a fasiszta pártot is. Néhány napig Mussolinit fagyos űr vette körül.[11] Egy elszánt férfiakból álló csoportocska könnyűszerrel kipenderíthette volna a hatalomból, ha akad valaki, aki egy ilyen csoport élére áll és vállalja erkölcsileg és politikailag, ami e lépés után következik. A levegőhiány azonban gyorsan megszűnt. Mussolini hamar felismerte, hogy a képzeletében élő „kivégzőosztag" nem létezik, sőt hogy legfontosabb társadalmi pillérei – a nagytőke, a hadsereg, a klérus, a király – kitartanak mellette. Nem maradt más, mint az ellenzéki kisebbség. Igaz, a maga színvonalas sajtójával, mély és őszinte morális felháborodásával, nem is jelentéktelen tömegekkel a háta mögött; de a parlamentben mégiscsak egy nevetséges, még csak nem is harminc százaléknyi ellen-

zékkel volt dolga, amelynek cselekvőképtelenségéről többször is alkalma lehetett meggyőződni.

Az ellenzék, az úgynevezett Aventino,[12] június 13-án kivonult a parlamentből. Mussolini az ülést gyorsan elnapolta. Elvileg az ellenzék két terepen vívhatott Mussolini ellen hangulatilag és szellemileg váratlanul megalapozott harcot: az egyik terepet, a parlamentit azonban maga hagyta el, a másikat, a forradalmit pedig nem merte vállalni. A PCI, amely csatlakozott a kivonulókhoz, hiába ajánlotta a harc bátrabb formáit. Javaslatainak elvetése után ott is hagyta az Aventinót, s ezzel az „alpinisták szövetkezése" – mint Nenni nevezte őket – máris megbomlott. A PCI a maga 20 000–30 000 tagjával túlságosan jelentéktelen volt ahhoz, hogy a harcot tömegessé tehesse. Az Aventino pedig nem tehetett mást, mint hogy maradt a morális alapon, és a király alkotmányos lépésében reménykedett. Ezek a fegyverek azonban a fasizmussal szemben nem voltak fegyverek.

Mussolininak az első nagy megkönnyebbülést az hozta, hogy elmaradt az úgyszólván törvényszerűen várható általános sztrájk. A baloldal ismét megnyilvánuló negativizmusa egyúttal lehetővé tette, hogy a Mussolini-kormányzat továbbra is rendkormánynak tűnjön fel, s ezáltal stabilizálja helyzetét a konzervatív erők szemében. Ettől kezdve Mussolininak már nem a tisztességes, de gyámoltalan ellenzék okozott gondot, hanem arra kellett elsősorban figyelnie, hogy megőrizze a konzervatív partnerek bizalmát. Legnagyobb nehézségeit saját pártja okozta.

Miután kiderült, hogy a gyilkosságot lehetetlen eltussolni, Mussolini nemcsak szabad kezet adott a gyilkosok letartóztatására, de áldozatul dobott néhány fasiszta vezetőt is. Köztük egyik közvetlen munkatársát, Cesaro Rossit.

Midőn Mussolini habozás nélkül hagyta börtönbe zárni barátait, egyidejűleg megtiltott minden erőszakos lépést, amire pedig több fasiszta biztatta. Meggyőződése volt és azt ki is fejtette, hogy az izgalom magától lecsillapul, ha a kormány nem provokálja a közvéleményt, és nem nyúl az emberek „mélyen gyökerező érzelmeihez". A fasiszta kormánynak Mussolini szerint úgy kellett fellépnie, mint igazságtevőnek az ugyanazon fasiszta kormányhoz tarto-

zók bűntetteivel szemben. Ő egy olyan fasizmust képvisel, amelynek nincs köze ahhoz, amit a fasizmus cselekszik. Mussolini engedménye ezzel nagyjából ki is merült. Elhárította a kormány lemondását, megakadályozta, hogy a bűnvádi eljárásba a rendszert bevonják, szóba se engedte hozni a milícia feloszlatását. Egyetlen olyan lépést sem tett, ami gyengeségre vagy elbátortalanodásra vallott volna.

Ezzel a taktikával hősünk az első nagy játszmát már június 26-án megnyerte, amikor a szenátus óriási többséggel bizalmat szavazott neki (225 : 21 arányban, 6 tartózkodással).[13] „Rendkívül jelentős, merném állítani, döntő szavazás volt ez – írta Mussolini. – A szenátus egy súlyos órában, a politikai és erkölcsi vihar teljében csaknem egyhangúan a kormánnyal tartott. Ez útmutatóul szolgált a Koronának."[14] A „Korona" okult az útmutatásból. Viktor Emánuel közömbös maradt a szocialista főtitkár halálának körülményeivel szemben. Amikor a részletekről nem volt hajlandó meghallgatni semmiféle felvilágosítást, lelkében hivatkozhatott arra, hogy ha a gyilkosság fasiszták műve volt is, a leleplezések szintén tőlük származtak.

Mussolini nemcsak a bűn felderítését és a bűnösök megbüntetését ígérte meg, hanem tovább is ment ennél. Leváltott olyan fasiszta vezetőket, akik gyengének mutatkoztak a terrorista incidensek megfékezésében. Jómaga megvált a belügyi tárcától, s a minisztérium vezetésére Federzonit kérte fel. Eleget tett a vezérkar óhajának, s a milíciát az augusztus 1-i kormányrendelettel bevonta a hadsereg kereteibe. Egymást követték a squadrista „túlkapások" megfékezését célzó rendeletek és körìratok.

Mindazonáltal az idő akkoriban Mussolini ellen dolgozott. Nem sikerült pontot tenni a Matteotti-ügy végére, nem sikerült gyorsan levezetni az ország széles rétegeiben tapasztalható izgatottságot. Az idegesség és a kormányellenes hangulat növekedett. Mint a fertőző betegség, újabb és újabb körökre terjedt át. A dossziét nem lehetett lezárni először is azért, mert a rendőrség a holttestet nem találta meg. Másodszor azért, mert a vizsgálat rendkívül lassan haladt előre, részben a vizsgálóbírák halogató taktikája, részben a gyanúsítottak hallgatása, illetve hiányos és ellentmondásos vallomásai miatt. Ezek

a körülmények tartósították a baloldal aktivitását és az ellenzéki hangulatot. Ez viszont növekvő elégedetlenséget váltott ki a „forradalmi" fasiszta szárnyból. Az intranzigenseknek elegük volt az olyan fasiszta politikából, amely erélyét velük szemben próbálta mutogatni, miközben néma maradt a baloldali jelenségekkel szemben. Így azok a miniszterelnöki és belügyminiszteri utasítások, amelyek az anarchizmus és a terrorizmus letörését szolgálták, nemcsak hogy eredménytelenek maradtak, de inkább olajat öntöttek a tűzre. A folyamat már-már megállíthatatlan, táguló spirálmozgásba csapott át. A normalizálás látványosan megakadt. Ez tovább bátorította a baloldalt. A fokozódó rendetlenség látványa pedig kezdte megrendíteni Mussolini legbiztosabb támogatóit is. Elpártolóban voltak a fasizmustól a frontharcosok, megingott az állami tisztviselői kar.

Augusztus elején Mussolini újabb kísérletet tett pártja kézbe vételére, és a kísérlet szervezeti szempontból sikerrel is járt. A nemzeti tanács augusztus 2–7-i ülésén elfogadtatott egy határozatot a szabadkőművesség elítéléséről és a fasizmussal való összeegyeztethetetlenségéről. Ezt közvetlenül az váltotta ki, hogy a szabadkőművesek jelentős része, méghozzá olyanok is, akik 1922-ben segítő kezet nyújtottak neki, elpártoltak tőle. A Giustiniani téri páholy beállt az antifasiszta blokkba, s a Gesu téri is közeledett hozzá. A határozat lecsillapította a párton belüli ellenzék egy részét, s egyúttal megfelelt Mussolini intim érzésvilágának. Annak a bizalmatlanságnak, sőt undornak, amelyet már az 1910-es években is érzett minden olyan polgári magatartásformával szemben, amely a személyes szabadsággal és az egyén felelős állásfoglalásának szabadságával függött össze.

Mussolini azzal, hogy első ízben terítékre hozta az államépítés problematikáját, eleget tett ezen az ülésen a mérsékeltek, az építők, sőt a fasiszta revizionisták törekvéseinek is. A kérdés megvizsgálására, kidolgozására kineveztetett egy tizenöt tagú bizottságot. Ezt az államépítési javaslatot könnyű volt összetéveszteni egy építési-modernizálási kísérlettel. Ám Mussolini fejében másról, legalábbis elsősorban másról volt szó: a fasiszta állam hatalmi apparátusának megteremtéséről, azokról az eszközökről, amelyek kormányzatát rendszerré avat-

hatják, és biztosíthatják tartósságát. A tizenötös bizottság megbízása az első gyakorlati lépést jelentette a fasiszta állam kiépítése felé. Erről egyébként már a határozatban kimondták, hogy „kifejezetten antidemokratikus", és hogy „a nemzeti eszme abszolút, szükségszerű és örökkévaló elsőbbségét vallja minden humanisztikus és univerzalisztikus ideológiával szemben". Ugyanekkor hirdette meg Mussolini a „vivere pericolosamente" (veszélyesen élni) jelszót mint életideált. Beszéde illusztrálta egyúttal azt is, hogy ez az avantgardista ideál félelmesen nagy utat tett meg addig, amíg a fasizmushoz eljutott. Kormányzati elvként ugyanis Mussolini a békésen legelésző nyáj terelgetését fogalmazta meg, s így a pásztorokra nézve meglehetősen kicsiny térre szorult a „veszélyes életmód". „Kloroformizálni kell (engedjék meg ezt az orvosi kifejezést) az ellenzéket, és az olasz népet is – mondta Mussolini többek között. – Az olasz nép lelkiállapota a következő: tegyetek bármit, de csak utólag értesítsetek róla... Alapjában véve tudomásul kell venni ezt a mély békeszükségletet, ami egyáltalán nem gyávaság, hanem természetes dolog."

Mussolini ezután kifejtette, hogy bár 1922-ben a fasizmus végrehajtott egy forradalmi akciót, nem hajtotta végre magát a forradalmat. A fasizmus Prokrusztesz-ágyba kényszerült, amelyet az egyik oldalon a Korona, a másikon az ellenzék fog körül. Mussolini azonban csak az ellenzék ellen hirdetett harcot, s ugyanakkor azonnal elhárította azt a követelést, hogy a kormány egyáltalán perbe szálljon a fasiszta illegalizmussal. Ez annyi lenne – mondta –, mintha önmaga ellen támadna. „Ez öngyilkosság lenne, kasztrálás lenne, annyit jelentene, mintha saját magunkat tüntetnénk el a politikai terrénumról és a történelemből" – mondta Mussolini, s ennél jobban aligha fejezhetné ki bárki is a terrorizmushoz való viszonyát. „Az elkövetők egyébként – folytatta eszmefuttatását – bűnhődni fognak, s ezzel lezárjuk azt az epizódot, amelyhez hasonló más rendszerekben is számtalanszor előfordul." Végezetül megemlítette, hogy amennyiben szükséges, kész erőszakhoz folyamodni, de ezt csak a végső esetre tartogatja. „Nem háborgatjuk a lakosság máris felajzott idegeit; a nép alapjában azt fogja tenni, amit mi akarunk majd, hogy tegyen." Ismét megfogalmazta – új

formában – annak a széles népi konszenzusnak a lényegét, amelyet keresett, s amelyre – valóban – minden diktátorjelölt számíthat. „Vannak – mondta – rendkívül értékes emberek, akik hasznosak az emberi közösség számára, de akik igyekeznek lehetőleg nem vásárra vinni a bőrüket."[15]

A Matteotti-gyilkosság előtt Mussolini a már tárgyalt bomlasztási manőverrel akarta kényelmesebbé tenni a fasizmus Prokrusztesz-ágyát. Augusztus 7-i beszéde és a nemzeti tanács által elfogadott határozatok alapján biztosak lehetünk abban, hogy most már el akarta söpörni az egész baloldali ellenzéket. Ez pedig egyet jelentett a parlament tevékenységének berekesztésével. Nem akarta azonban, hogy tervei körül görögtűz keletkezzék. Csendben, az éjszaka leple alatt akarta az ügyet elintézni, hogy amikor a „nép" egy szép reggel felébred, kész tényekkel találja szemben magát.

E „békés" műtétet azonban megint megzavarta két újabb epizód. Az első epizód elindítója egy csendőrkutya volt. A kutya kiszimatolta a már több mint két hónapos hullát. Mussolini úgy érezhette, hogy a holttestet immár másodszor dobják a lába elé. Nem mintha a szocialista pártvezér temetése súlyos izgalmakat váltott volna ki. A temetés szelíd és méltóságos csendben zajlott le Matteotti szülőfalujában, Fratta Polesinában. Az olasz lakosság egyik felének gyásza és újrafogalmazott vádjainak súlya alatt azonban a fasiszta intranzigensek megint csak „fütyültek" Mussolini politikai elgondolásaira, és elveszítették nemcsak a türelmüket, hanem a fejüket is. Elszaporodtak az incidensek. A második epizód hatására mintha a pokol erői szabadultak volna el. Szeptember 12-én egy szerencsétlen fiatal ácsmunkás lelőtte Armando Casalinit, a fasiszta szindikátusok egyik vezetőjét.

Ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy Mussolini képtelen irányítani saját seregeit. De világos volt az is, hogy az intranzigenseket nem engedheti rá a baloldalra, mert azzal saját gyengeségét bizonyítaná be és maga alatt vágná a fát. Nem volt módja arra sem, hogy pártjának engedetlen részét a másik résszel „intéztesse" el. Részben mert a szélsőségesek, Farinacci eszmei hívei többen voltak, részben pedig mert Mussolini kezében nem volt számottevő szervezett erő. Annál kevésbé, mert ebből a szem-

pontból a milícia is csődöt mondott és java részében az intranzigenseket követte. Egyébként a fasizmuson belüli leszámolás nem illett bele Mussolini terveibe, és ellentétes volt a normalizálásról vallott elveivel.

Az elhatalmasodó „rendetlenség" elgondolkoztatta a vezető társadalmi tényezőket. Mussolini felé a veszély most nem egy kivégzőosztag rémlátomásában, hanem politikai köntösben közeledett. A „Duce" eltávolításának politikai feltételei 1924 őszén érlelődni kezdtek. A nagytőkések – 1922 óta első ízben – többféle úton-módon kifejezésre juttatták, hogy most már vagy „rend" lesz sürgősen, vagy nem látják értelmét többé a Mussolini-kormány fennmaradásának. Mussolini mellől sorra eloldalogtak a liberális személyiségek és csoportok. Kezdtek szóba állni az Aventino egyik-másik részével, s üzeneteket küldözgettek a királynak. Összevonta szemöldökét a hadsereg néhány köztiszteletben álló vezetője is. S ha a fasiszta párt belső egységének hiányáról addig elsősorban az intranzigensek magatartása tanúskodott, úgy most a bomlásjeleket az úgynevezett mérsékeltek szaporították, akik szintén kezdtek elsomfordálni Mussolini mellől és a konzervatívoknál kerestek menedéket. Felmondtak a fasizmusnak a frontharcosok, és november 4-én a két szervezet között súlyos összetűzés zajlott le. A konszenzus bomlóban volt. A rendetlenség állapotában a rendezetlen erőszak többé nem az erő, hanem a gyengeség jelévé vált. A felső polgári körök bizonytalanná váltak abban a feltevésükben, hogy „Mussolini után a káosz" jöhet csupán. Olyannyira, hogy óvatosan bár, de mégis tárgyalások kezdődtek egy esetleges Mussolini utáni kormányról. Híven tükrözte a változás irányát a szenátus december 5-i új szavazása, amikor már 54 „nem" szavazat esett az urnába, és 35-en tartózkodtak. Kezdte visszanyerni hallását Viktor Emánuel is: érintkezésbe lépett a Mussolinitől elfordulóban lévő politikusokkal, sőt bizalmi embere útján a mérsékelt fasisztákkal is. Ahhoz hasonló belpolitikai helyzet kezdett kialakulni, amely 1943 nyarán Mussolini bukásához vezetett. Volt azonban egy óriási különbség a két helyzet között: 1943-ban Mussolininak külpolitikai lépést kellett volna tennie ahhoz, hogy addigi támogatóit megőrizze, míg 1924-ben ugyanennek csak belső feltételei voltak. Az utóbbiak teljesítésére, lényegében véve a

„rendcsinálásra" vállalkozni tudott, 1943-ban azonban képtelen volt a külpolitikai váltásra, sőt voltaképpen képtelenné vált minden döntésre.

December 20-án, azon a napon, amelyen a mérsékelt fasiszta parlamenti csoport be akarta nyújtani saját normalizálási törvényjavaslatát,[16] Mussolini nagy sebbellobbal, minden előkészítés nélkül előterjesztett egy javaslatot. Ennek az volt a lényege, hogy elejtik a választási listát, és visszatérnek a személy szerinti szavazási rendszerre. Mussolini ezzel az egy lépéssel elérte, hogy a liberálisokat, akiknek ez a választási elv különösen a szívükön feküdt, újból leválasztotta az ellenzékről, elhárította a mérsékelt fasiszták kormányellenes fellépését, s egyúttal az egész fasiszta tábort megfenyegette az új választásokkal, amelyeket egyébként esze ágában sem volt megtartani. Ezután a parlamentet 1925. január 3-ig ünnepi pihenőre küldte. Ily módon szétzilálta a képviselőházon belüli esetleges koalíció kereteit és hozzáfoghatott – de hozzá is kellett fognia – ahhoz, hogy szélesebb alapokra fektesse a „normalizálást".

Ennek iránya nem lehetett kétséges Mussolini augusztus 7-i, fentebb részletesen ismertetett eszmefuttatása alapján. Végrehajtását azonban valószínűleg meggyorsította és formáját is módosította az intranzigens tábor reakciója az új választójogi javaslatra. A személy szerinti választás engedményt jelentett a liberálisoknak, a többségükben jellegtelen, ismeretlen, úgyszólván névtelen fasisztákat viszont hátrányosan érinthette. A fasiszta táborban ezért a türelmetlenség mellett most már felmerült bizonyos Mussolini-ellenség is. Támadó cikkek jelentek meg a vidéki fasiszta sajtóban. E kampány egyik vezetője a később Malaparte néven ismertté vált író, eredeti nevén Suckert volt, aki számon kérte Mussolinin az elmulasztott forradalmat, és megfogalmazta a fasizmus kispolgári-értelmiségi rétegeinek követeléseit. Megmozdultak a squadrók is.[17] December 31-én Firenzében mintegy 10 000 fasiszta gyűlt egybe, készen egy újabb „menetelésre". Ugyanezen a napon Mussolininak tapasztalnia kellett, hogy a milíciára nem számíthat. A milícia néhány úgynevezett konzula ugyanis felkereste és előterjesztette követeléseit, amelyek nagyon hasonlítottak az intranzigensek szólamaihoz. A konzulok követelték a kemény kéz

politikáját, az ellenzék elhallgattatását és a normalizálás címén „börtönben szenvedő fasiszták" szabadon bocsátását. Egyiküknek, Edoardo Torrénak a kijelentése szerint a küldöttség készen állt arra, hogy Mussolinit eltávolítsa, sőt „ha szükséges, megölje".

A válság e szakaszában a döntés már a fasizmus belső erőviszonyain múlt. Pontosabban szólva: a Mussolini által korábban kijelölt döntési irány megvalósítását az intranzigensek időzítették, és nem hagytak helyet további politikai játéknak. December 31-re olyan helyzet alakult ki, amely – a gyülekező fasisztákkal az egyik és a követelőző milíciával a másik oldalon – Mussolinit azonnali cselekvésre kényszeritette. Manőverezési lehetősége volt, de – paradox módon – döntési éppúgy nem, mint 1922-ben. Az alapjában tehetetlen ellenzék, az erkölcsileg megrendült liberálisok, a habozó iparvezérek, a megbomlott fasizmus, és ezen belül Mussolini helyzetének megingása közepette a döntés lehetősége visszaszállt Viktor Emánuel kezébe. Tőle függött, hogy az új politikai manőverre megadja-e Mussolininak a lehetőséget. Ahhoz, hogy eleget tehessen pártja sürgető követelésének, elhallgattassa az ellenzéket, s egyúttal megteremtse saját kormányzati békéjét, leszerelje pártját, Mussolininak arra volt szüksége, hogy kikapcsolhassa a parlamentet. A parlamentet azonban „alkotmányosan" csak feloszlatni lehetett, ehhez pedig a királynak hozzá kellett járulnia.

Viktor Emánuel választási lehetősége nem volt nagy. Vagy elfogadja valamilyen formában Mussolini követelését, ami előbb-utóbb diktatúrát eredményez, vagy elutasítja, és akkor azonnal katonai diktatúrát kell bevezetnie. Nem tudunk arról, hogy a király ezt az alternatívát 1925 első napjaiban megtárgyalta volna a katonai vezetőkkel. Ha nem tette, úgy bizonyára azért nem, mert eleve biztos volt benne, hogy a hadsereg erre a szerepre semmilyen körülmények között sem vállalkozik. Több százezer fasisztával és egyúttal az élénkülő baloldali mozgalommal, a feltehető sztrájk-, sőt netalán felkelési kísérletekkel kellett volna szembenéznie.

Január 3-án, amikor a kamara új ülésszaka összeült, Mussolini a törvényhozó testület idő előtti feloszlatására tett királyi ígéret birtokában mondhatta el híres parlamentellenes beszédét. Ez a beszéd a szó szoros értelmé-

ben vett diktatúra prológusa lett. Mussolini közölte, hogy a parlament bizalma nem érdekli. Békés szándékaiból az ellenzék gúnyt űz, „mocskos" rágalmazó hadjáratot folytat ellene, miközben illúziókat sző magának arról, hogy ennek hatására ő elmegy a helyéről. Megmondta, hogy ezt nem teszi. „Olaszország békét akar, háborítatlan nyugalmat, dolgos nyugalmat akar. Mi ezt a háborítatlanságot, ezt a dolgos nyugalmat meg fogjuk adni neki, szeretettel, ha lehetséges, erőszakkal, ha kell. Biztosak lehetnek benne, hogy beszédem után 48 órával a helyzet minden területen tisztázódni fog."[18]

Valóban, az erőszakos emberboldogítás haladéktalanul megkezdődött. A belügyminiszter még aznap a legkíméletlenebb cenzúra alá vetette a sajtót. Betiltott minden utcai megmozdulást (a fasiszta megmozdulásokat is), és elrendelte, hogy a prefektusok oszlassanak fel minden olyan politikai kört és szervezetet, amely felforgató tevékenységgel vádolható. Különös figyelmükbe ajánlotta a kommunista központokat és a Szabad Itália nevű baloldali szervezeteket. A baloldali pártok elvileg fennmaradtak, de szervezeteiket, egyleteiket megsemmisítették. A csapást legszilárdabban a kommunista párt állta, amely szinte azonnal illegalitásba vonult. Az Aventino egyszeriben széthullt, megsemmisült, hiszen egész akciójának lelke a sajtókampány volt, ami viszont feltételezte a liberalizmus maradékait. Ezek a maradékok egyik napról a másikra zsugorodtak jelentéktelenné. Elveszítette talaját a parlamentáris liberalizmus is, tekintettel arra, hogy maga a parlament megszűnt a politikai élet küzdőtere lenni.

Mussolini eleget tett intranzigens hívei követeléseinek, de oly módon, ami távolról sem volt a kedvükre. A gyülekezés, a tüntetések tilalma, a cenzúrára vonatkozó intézkedések őket is sújtották, és Mussolini minden korábbinál világosabban értésül adta, hogy „második hullám" nincs, és nem is lesz. Suckert meg is fogalmazta, hogy Mussolini nem forradalmi, hanem reakciós módon hajtja végre az ellenzék felszámolását. Valóban: Mussolini nem forradalomra, hanem konszolidálásra, rendszerépítésre, a diktatúra kialakítására törekedett.

Mussolini útja 1925. január 3-a után is viszonylag lassan, lépésről lépésre vezetett a totális fasizmus felé. Az 1925-ös év nagy részét akár kitérőnek vagy a habozás időszakának is lehetne tekinteni, mivel a januári rendeleteket hónapokig nem követték újabb parlamentellenes vagy szabadságkorlátozó intézkedések. Figyelembe véve viszont, hogy a PNF élére 1925 februárjában Farinacci került, akár azt is gondolhatná valaki, hogy Mussolini ebben az időben mégis latolgatta a fasizmus „forradalmi" szerepének megvalósítását.

A kormányfő az év elején hosszabb ideig bajlódott első ízben fellobbanó gyomorbántalmaival. Ez a baj élete hátralévő húsz évében – minden kímélő étrend, sport stb. ellenére – többé nem is hagyta el teljesen. Ebben az időben, amikor a betegség ágyhoz kötötte, és az ügyek intézését hetekig ki kellett engednie kezéből, az emberek Mussolini szifilitikus megbetegedéséről kezdtek suttogni. Ettől a baloldal optimistái korai halálát és így a problémák mintegy „természetes" elrendeződését is várták. Kora ifjúságában Mussolininak valóban volt egy fertőzése, s valószínű, hogy akkoriban eléggé felületesen kezelték,[1] de – mint utóbb kiderült – Mussolininak nem volt szifilisze.

Közeli természetes halálról tehát nem volt szó. Az orvosok megfékezték a bajt, még mielőtt a fekély kifejlődött volna. Mussolini várakozása pedig csakúgy, mint a Farinaccival való manőverezése, ismét taktikának bizonyult. Az események menetének közelebbi vizsgálata azt mutatja, hogy a Duce akkoriban már nagyon is világosan megfogalmazott célt követett: rendszeresíteni és stabilizálni akart egy olyan végrehajtó hatalmat, amely megszabadul nemcsak az ellenzék kellemetlenkedéseitől, de általában a parlamentáris törvényhozás nyűgétől is. Ki akarta szabadítani a végrehajtó hatalmat a társadalmi ellenőrzés alól. Ez szerinte megkövetelte egyúttal, hogy a fasiszta pártot alárendeljék az államhatalomnak, vagyis hogy Mussolini saját „tábora" is elveszítse politikai jelentőségét.

Mint említettük, ennek ellentmondani látszik Farinacci párttitkársága.[2] Amennyiben ugyanis létezett fasiszta

„forradalmiság", azt éppen ő képviselte a legtisztábban. Megjelenése a PNF élén annál is különösebbnek tűnik, mivel Mussolini nagy társadalmi támaszai, amelyekre addig épített és azután is építenie kellett, rendteremtő koncepciójával értettek egyet, s nem a Farinacci-féle fasiszta forradalmisággal. Az utóbbiból nem kértek; nem szívelték sem terrorista módszereit, sem szindikalista allűrjeit, és nem volt szükségük az általa várt nagy őrségváltásra sem.

E súlyos belső nehézséget Mussolini jól ismert taktikájával oldotta meg. A Farinacci-mumusra legalább három célból volt szüksége: először, hogy a baloldalt további nyomás alatt tartsa addig is, amíg az állam ezt a feladatkört nagyobb hatékonysággal átveheti; másodszor, hogy saját pártját elaltassa, áltassa és engedelmeskedésre késztesse, amit Farinacci könnyebben érhetett el, mint bárki más; harmadszor avégett, hogy a Farinaccitól megszabadulni akaró konzervatív erők könnyebben hozzájáruljanak azokhoz az intézkedéseihez, amelyek útján a fasiszta diktatúrát készítette elő. Mindennek tetejében Mussolini – tudta, hogy Farinacci nem fordul ellene, mert ezt nem is képes megtenni – nemcsak bűnbaknak használta fel őt, nemcsak a piszkos munkát végeztette el vele, de végül sikerült a nevéhez fűznie még a squadrók lefegyverzését és feloszlatását is.

Az 1925. január 3-a utáni Olaszországot az ellenzék egészének válsága és a társadalom jelentős csoportjainak a fasizmus felé való megindulása jellemezte. A baloldal azonban még mindig nem omlott össze teljesen, és a társadalmi osztályok, csoportok, rétegek nagy többsége – nemcsak az alsó néposztályokban, de a középben is – várakozó állásponton volt. A fasiszta rendszer első jelentős társadalmi sikerét a közművelődésügyi miniszter, Giovanni Gentile[3] szervezte meg. Gentile, mielőtt a fasizmushoz csatlakozott volna, liberális politikai vizeken evezett. Mint filozófus hegelistaként indult, majd kifejlesztette az aktivizmus filozófiáját, amelyben a legfontosabb elvvé a cselekvés vált, egy olyan fogalom, amely rendkívül közel állt a fasizmus szelleméhez és ideológiájához. Gentile egy ideig részt vett Croce mellett a *La Critica* című folyóirat szerkesztésében, majd átpártolt a fasizmushoz, és Mussolini első alvezére lett kulturális ügyekben. Genti-

lének sikerült „dialógust" kezdeményeznie bizonyos értelmiségi körökkel, és 1925. március végén megrendezhette „a fasiszta értelmiség kongresszusát". Ezen megjelent eltökélt fasisztákon (Rocco, Sarfatti stb.) és elszánt opportunistákon kívül néhány valóban jelentős személyiség is. Például Pirandello és az akkoriban még fasiszta Malaparte.

A fasiszta értelmiség gyorsan kibocsátott egy manifesztumot is, hitet téve benne a történelmileg máris „átírt" fasizmus mellett.[4] E lépéssel szemben az olasz értelmiség és egyáltalán a szellem becsületét az a május elsejei ellenmanifesztum mentette meg, amelyet Giovanni Amendola felkérésére Croce fogalmazott, s amelyet ekkor még több tucat bátor ember alá mert írni.[5]

Bár hasonló nyilvános fellépésre többé nem kerülhetett sor, a fasizmus előrenyomulása az értelmiség körében mégis kezdettől fogva együtt járt a szellemi ellenállással. A rendszer természetesen nem hagyta szó nélkül ezt, így azokat a próbálkozásokat sem, amelyekre néhány fiatal egyetemi tanár és diák ragadtatta magát, amikor illegális sajtótermékekben (Non mollare, Il Café) és röplapokon fejezte ki tiltakozását a diktatúra ellen. Mussolini a május elsejei ellenmanifesztummal kapcsolatban gúnyosan kijelentette: „Vallomást teszek, ami borzadállyal töltheti el lelküket. Gondolkodom, hogy egyáltalán megtegyem-e. Soha, egyetlen sort sem olvastam Benedetto Crocétől."[6] E kijelentés ellenére, s annak ellenére, hogy nem sokkal később a fasiszták betörtek Croce otthonába és szokásukhoz híven szétrombolták azt, Mussolini mégis tudatában volt Croce nemzetközi tekintélyének. A jeles filozófust a fasizmus nem üldözte el az országból, sőt eltűrte lapjának megjelenését is. Ebben Croce 20 éven át nem hagyott fel a rendszer óvatos, sokszor a sorok közé rejtett bírálatával. Sokkal keményebb sorsra jutott „felbujtója", Amendola. Őt a squadristák távozásra kényszerítették Montecatiniból, ahol gyógykezeltette magát, majd útközben rendkívül súlyosan bántalmazták. Az antifasiszták e korai liberális vezére nem sokkal később Svájcba emigrált, és 1926-ban meghalt.[7] Az ellenállók gyenge csoportocskái, amelyek közül a kommunista volt és maradt viszonylag a legerősebb, máris föld alá szorultak.

Mussolini játszmájában a konzervatív csoportok meg-

nyerése volt a legfontosabb. Hogy voltaképpen mit akar, azt félreérthetetlenül elárulta[8] már a válság idején, 1924. október 4-i milánói beszédében. Kifejtette a „preventív fasiszta államcsíny" elméletét, majd beszédét így folytatta: „Azt mondják: de hiszen önök örökre hatalmon akarnak maradni, mint az osztriga a héjában!" Igen – adta meg a választ –, a fasizmus meg akarja tartani a hatalmat, mert miután nem parlamentáris úton szerezte meg, nem is hajlandó meghajolni a parlament előtt – fejtette ki Mussolini, majd elméleti eszmefuttatását így folytatta: „Ha van történelmi tény, akkor az a következő: a civilizáció egész története, a barlangi embertől a civilizált vagy állítólag civilizált emberig, a szabadság folytonosan előrehaladó korlátozása." Igazán nem volt nehéz megérteni, hogy Mussolini a maga részéről nem csak hogy hátráltatni nem óhajtja e korlátozást, de mindent el fog követni előmozdítása érdekében. Ezt pedig azokkal a tényezőkkel kellett elrendeznie, amelyek az 1924-es válság során – mint láthattuk – valamelyest meginogtak abban a meggyőződésükben, hogy feltétlenül szükségük van Mussolinira a rendteremtés és a káosz elkerülése érdekében. Ezek között első volt a hadsereg, amely a számlát benyújtotta. Nem ismertetjük itt az ezzel kapcsolatos vitát,[9] mivel Mussolini és a diktatúra szempontjából csak az eredmény volt a lényeges. Mussolini – hosszú ellenállás után – engedett a főtisztek követeléseinek, engedményei fejében viszont ezeknél nagyobb horderejű személyi változásokat hajtott végre. Ekkor lett vezérkari főnök Badoglio. Tekintélye nem volt elegendő ahhoz, hogy független vezető lehessen, annál kevésbé, minthogy Mussolini helyettesként mindjárt a nyakába ültette Grazioli tábornokot.

A hadsereg kérdéséről zajló vita során Mussolini 1925. április 2-án nagy beszédet mondott a szenátusban.[10] Ez a beszéde nemcsak a hadsereg megnyugtatására szolgált, hanem egyúttal további részleteket is elárult a folyamatba helyezett rendszerépítés irányáról. Mussolini abból indult ki, hogy a nemrég befejeződött világháború nem volt az utolsó háború. Következésképpen Olaszországnak fel kell készülnie a következőre. „Helyes idejében felkészülni – tette hozzá –, s növelni kell azt, amit én a nemzet háborús erőnlétének nevezek, ha nem is az emberi lehetőség végső határáig." Ez, ami magában fog-

lalja az ország egész potenciálját – magyarázta tovább Mussolini –, önmagában véve még mindig hatástalan maradna, ha a lakosság, a nép „átengedné magát a gazdasági és hitvány jólétnek". A jólét morális megbélyegzése alapján azután már könnyű volt kimondani, hogy az olasz kormány sok mindennel, sőt mindennel takarékoskodhat – nyilvánvalóan jórészt a „hitvány jólét" rovására –, de nem takarékoskodhat a hadseregépítéshez szükséges dolgokkal.

Az új kisebbségi diktatúra, a „jobb elit" diktatúrája tehát már csírájában sem valami fejlesztő-jóléti állam, hanem olyan állam, amely kifejleszti a nemzet háborús erőnlétét – egyelőre szerényen, még nem „az emberi lehetőség végső határáig". Magában foglalta ez a modell – legalábbis 1925-től joggal beszélhetünk már modellről – a gazdaság mozgósítását, és körvonalazta mikéntjét is. Itt az egyik első jel a fasiszta kormány által ugyanebben az évben kezdeményezett agrárpolitika volt.[11] A mezőgazdasági fejlesztési program valamelyest megélénkítette a termelést, mindenekelőtt a kenyérgabona termelését. Ekkor vetette föl Mussolini a nagy csatornázási és vízellátási programot, és indította útjára az úgynevezett búzacsatát. Nem nehéz felfedezni ebben az összefüggést az autarchikus-katonai gondolatmenettel. Mivel e programok gyakorlati hatása csak később mutatkozott, tárgyalásukat elhalasztjuk. Itt elegendő rámutatnunk arra, hogy a beharangozott tervek és főképp az ekkor bevezetett mezőgazdasági vámvédelem biztosította Mussolini számára a birtokos rétegek feltétlen támogatását. A vámvédelem hasznot hajtott az államkasszának, de még nagyobbat a nagybirtokosoknak. A program egyúttal alkalmas volt arra is, hogy átmenetileg reményeket ébresszen az agrárlakosság szélesebb rétegeiben.

A mezőgazdaság védelmére, fejlesztésére tett intézkedések társadalmilag sikert arattak. A liberális pénzpolitika viszont ugyanabban az időben súlyos csapást szenvedett. De Stefani pénzügyminiszter 1925 elején belebukott néhány drasztikus intézkedésébe, amelyeket voltaképpen a gazdasági liberalizmus fenntartása érdekében hozott.[12] Röviden arról volt szó, hogy az Európa-szerte tapasztalható infláció Olaszországot is elérte. Fokozta a pénzügyi bizonytalanságot, hogy a háború alatt keletke-

zett adósságok és a fedezésükre felhasználható jóvátételek kérdését nem sikerült rendezni. Kiút nem volt, mivel Olaszország nem tudott hozzájutni jelentős külföldi kölcsönhöz. Bizalmatlanság támadt a romló lírával szemben, a tőke kezdett külföldre menekülni, csökkent a hazai beruházás, a börze megbízhatatlanná és szeszélyessé vált. Fantasztikus spekulációk folytak. De Stefani 1925 elején radikális intézkedésekre szánta el magát. A veszélyes tendencia megállítását a börzeárfolyamok letörésével és a műveletekre kivetett százalékok növelésével kezdte el. Mindez azonban pontosan az ellenkező hatást váltotta ki, mint amit várt tőle. A börze nem normalizálódott, hanem elnéptelenedett. Megszűnt minden pénzügyi tevékenység, az ipari és bankvilág pedig kórusban tiltakozott. 1925 március–áprilisában kibontakozott a nagytőkések „ellenállása". Olyan időpontban tehát, amikor Mussolini vitája még nem zárult le teljesen a hadsereggel, s amikor még az agrárprogram sem fejthette ki jótékony hatását. Fenyegetett a veszély, hogy a szenátus tekintélyes része, esetleg többsége Mussolini ellen fordul.

Mussolini azonban a hadsereg problémája után megoldotta nézeteltérését a nagytőkésekkel is. S mint többnyire, a megoldáshoz ezúttal is látszólagos engedmény vezetett. A fentiek alapján érthető, ha a nagytőkések dühöngtek a kormányzat pénzügyi és általános közgazdasági politikája miatt. Július 3-án, amikor másodszor kereste fel Mussolinit egy nagytőkés-küldöttség, De Stefani feje mellett a közgazdasági miniszterét is követelve, Mussolini feláldozta két munkatársát. Helyüket a nagytőke két bizalmi embere foglalta el: Volpi mint pénzügyminiszter és Belluzzo mérnök mint közgazdaságügyi miniszter. Ez azonban több volt, mint egyszerű minisztercsere. Lényegében az a liberális gazdaságpolitika szenvedett csúfos vereséget, amelynek vitelére a nagytőke kívánságának megfelelően Mussolini ígéretet tett hatalomra jutása előtt, s amit – kivételesen – mind ez ideig be is tartott. Nyilvánvaló lett, hogy a nagytőkének most már nem erre van szüksége. Hogy pontosan mire, azt egyelőre senki, maguk az érdekeltek sem tudták megmondani.

Mussolini, aki soha egyetlen vereséget sem hagyott kiaknázatlanul, ezt a fordulatot is azonnal felhasználta.

A nagytőke által kívánt politikát feltételhez kötötte: képviselőinek Volpi és Belluzzo kinevezése fejében hozzá kellett járulniuk az október 2-i „Palazzo Vidoni-egyezmény"-hez. Ebben a Confindustria a munkások kizárólagos képviselőjének a Fasiszta Korporációk Szövetségét ismerte el. Ez egyezmény halálos csapást mért az önálló munkásszakszervezetekre, egyúttal a fasiszta korporációkat beengedte a gazdaság szívébe. Rajtuk keresztül már biztosítva volt az állami ellenőrzés lehetősége. Joggal állíthatjuk, hogy Mussolini ezúttal a szokásosnál is jobb üzletet kötött.

Az egyetlen konzervatív szervezet, amelynél Mussolini nem érhetett el ilyen olcsó sikert, a Vatikán volt. Figyelembe véve az egyház óriási politikai tapasztalatait és kimeríthetetlen időtartalékát, ezen nincs mit csodálkoznunk.[13] Többször utaltunk már arra a segítségre, amelyet a Vatikán különböző kérdésekben és időpontokban Mussolininak nyújtott. A politizáló vatikáni körök támogatták a fasizmust mint nemzeti, mint katolikus és mint antiliberális, szocialistaellenes erőt, és mint láthattuk, különösen nagy szolgálatot tettek neki a baloldali katolikus politika megbénításával. Mindezeken túl a Vatikán kész volt az egyház és az olasz állam között 1870-ben támadt ellentét teljes felszámolására. Mussolininak is szívén feküdt a megegyezés, hiszen ez lehetett első igazán nagy, nemzetközi méretekben is számottevő sikere, amivel egyúttal elérhette a katolikusok rendszerbe állítását is. Az előkészületek 1925 februárjában kezdődtek Rocco igazságügyminiszter vezetésével. Bizottságot alakítottak, s ez kidolgozott egy olyan tervezetet, amely maximálisan figyelembe vette az egyház kívánságait. Az egyezmény azonban egyelőre mégsem jött létre. A Vatikán óvatos volt, kivárt, kifogásolva, hogy a kormány nem teljesítette az egyház feltételeinek egy részét, így mindenekelőtt a squadrizmus felszámolását. Befejezetlenségük ellenére a Vatikánnal folytatott tárgyalások csakúgy erősítették Mussolini helyzetét, mint a hadsereggel létesített modus vivendi és a Vidoni-egyezmény.

Már-már úgy tűnt, Mussolini megnyugodhat saját pártjának turbulens elemei felől is. A PNF negyedik és egyúttal utolsó kongresszusa legalábbis erre vallott. Az 1925 júniusában Rómában megrendezett parádén ugyanis

nem történt semmi érdemleges. Senki sem vitatkozott semmiről, s a kongresszus teljes egyhangúsággal hozta semmitmondó határozatait. Hinni lehetett tehát, hogy a fasiszta párt is a legjobb úton van ahhoz, hogy megszűnjön önálló politikai tényező lenni. A kongresszus egyetlen eseménye Mussolini beszéde volt. Ebben azonban nem a pártnak adott programot, hanem az új állam lényegét fogalmazta meg. Félreérthetetlenné tette egyúttal, hogy azt a forradalmat, amelyről a fasizmus beszélt és beszél, egyedül és kizárólag a totális államhatalom testesítheti meg. Forradalmi újításként a parlamentarizmus „hánytató látványának" eltüntetését említette. „Szándékosan az első helyre emeltük a végrehajtó hatalmat, mert a végrehajtó hatalom a nemzet életében mindenütt jelen lévő és operáló hatalom, olyan hatalom, amely a hatalmat minden percben gyakorolja, amely minden pillanatban szemben találja magát a megoldásra váró problémákkal, az a hatalom, uraim, amely a legnagyobb kérdésekről dönt, amelyek csak egy nép történetében felmerülhetnek: ez az a hatalom, amely háborút indít és megköti a békét. Ez a végrehajtó hatalom, amely rendelkezik továbbá az állam minden fegyveres erejével, s amelynek naponta előre kell lendítenie az állami adminisztráció összetett gépezetét, nem kárhoztatható másodrendű szerepre, nem redukálható próbababák csoportjára, amelyet a törvényhozó testületek szeszélyeik szerint táncoltathatnak." S ha enynyi nem volt elég a fasizmus „forradalmiságának" illusztrálására, Mussolini még folytatta, s meghatározta kormányzatának távolabbi céljait is: „Végeredményben fasizálni akarjuk a nemzetet úgy, hogy holnap olasz és fasiszta egyet jelentsen, amint röviddel ezelőtt egyet jelentett olasz és katolikus... Ma – mondotta még – a fasizmus párt, milícia, korporáció. Ez nem elég! Életmóddá kell válnia!"[14]

Hamarosan kiderült, hogy ez a program egyáltalán nem tetszett a kongresszus hallgatóságának, különösen mivel Mussolini az idézett szövegrészeket kiegészítette az illegális terror elleni kirohanással. Alig zárult le a kongresszus, máris világossá vált, hogy a „forradalmi fasizmus" még tud meglepetéseket okozni. Vita helyett a squadristák fokozott terrorral válaszoltak a Mussolini-programra. Ekkor került sor a Giovanni Amendola elleni

fellépésre, majd bekövetkezett a firenzei „Szent Bertalan-éj".

A véres események október 3-án kezdődtek Firenzében.[15] A fasiszták megtámadták egy szabadkőműves lakását. Az otthon tartózkodó tulajdonos védekezett, és megölt egy támadót. A felbőszült squadristák több napig dúltak és gyilkoltak. A párt főtitkára, Farinacci azon volt, hogy bagatellizálja az ügyet. Ezt azonban ekkor már elsősorban azért nem tudta megtenni, mert Mussolini nem engedte meg. Ellenkezőleg, az incidenst fel akarta használni arra, hogy végleg letörje a fasiszta párt önálló fellépési kísérleteit. Október 5-re összehívta a Fasiszta Nagytanácsot, és határozatot hozatott a squadrók feloszlatásáról, az erőszakosságok egyszer s mindenkorra való megszüntetéséről, a szigorú párttisztításról. Mindezt a tanács Farinacci részvételével határozta el, és a végrehajtást az ő feladatává tette. Farinacci bukott emberré vált. Már csak néhány hónapnak kellett eltelnie, hogy Mussolini útilaput kössön a talpa alá.

1925 októberében Mussolini ismét arra készült, hogy nagy győzelmet arasson le, ezúttal Farinacci veresége árán. Amikor ugyanis kimondta az ítéletet az „egyéni", „ellenőrizhetetlen" stb. erőszak felett, egyúttal meghirdette az „állami eszközként" és „állami célra" alkalmazandó erőszakot, amivel kapcsolatban a fasiszta pártnak már nincs más feladata, mint hogy biztosítsa „a szimpátia légkörét". Farinacci háttérbe tolása megkönnyítette az állami erőszak kiépítésének folyamatát. De hozzájárult ehhez a Mussolini ellen elkövetett merényletkísérletsorozat is, amely olyan jól jött Musslini terveihez, mintha csak megrendelésre hajtották volna végre ellenfelei.

Holott az elkeseredett emberek nem rendelésre vállalták ezt a végső megoldási módot, hanem azért, mert az ellenállásnak nem maradt más eszköze. E körülményt természetesen a rendőrség is felismerte, úgyhogy a készülődő merénylők többnyire körül voltak véve ügynököktől, beugrató provokátoroktól és besúgóktól. Elsőként Tito Zaniboni[16] volt szocialista képviselő próbált megszervezni egy összeesküvő-csoportot Mussolini meggyilkolására. Csoportot ugyan nem tudott verbuválni, de egy besúgó ráuszította a rendőrséget. A rendőrök türelmesen megvárták, amíg Zanibonit a tetthelyen tartóztathatják le. Ez

november 4-én a Dragoni Hotelban történt meg, ahol Zaniboni arra készülődött, hogy lelője az átellenben lévő Palazzo Chigiben tartózkodó „Ducé"-t. Az akció kudarca és a nyomában járó fasiszta sajtókampány pánikot keltett az ellenzék – vagy talán inkább a volt ellenzék – most már védtelen tagjaiban. Ütött a választás órája – hirdették a fasiszták –, eljött az utolsó pillanat, amikor még a kormány, a fasizmus védőszárnyai alá lehet helyezkedni, vagy legalább meg lehet menekülni a legnagyobb kellemetlenségektől. Az ellenzéki pártok csontvázakká soványodtak már jóval azelőtt, hogy Mussolini megadta volna nekik a kegyelemdöfést. A liberális lapok fokozatosan eltűntek az utcáról és a kioszkokból.

A kormány pedig minden akadály nélkül szavaztatta meg a további törvényeket a végrehajtó hatalom kiterjesztéséről. Az erre vonatkozó intézkedések kidolgozásához már a merényletkísérlet előtt hozzáláttak, sőt Mussolini október 28-án Milánóban elmondott beszédében be is jelentette a várható fordulatot.[17] Ekkor fogalmazta meg a híressé vált mondatot: „A mi formulánk a következő: minden az államban, semmi az államon kívül, semmi az állam ellen." E formula értelme még világosabbá válik, ha a beszéd folytatására is figyelünk: „Azt hiszem – mondta Mussolini –, hogy a politikai vita Olaszországban más úton haladt volna, ha felfogják azt a tényt, hogy 1922 októberében nem kormányváltozás ment végbe, hanem létrehoztak egy új politikai rendszert." Végül kijelentette: „A jelenlegi századnak hatalmunk századának kell lennie. Hatalom minden téren, az anyagiaktól a szellemiekig." A nép a háború által nemzetté változott. „Ma a nemzet kialakítja jogi, politikai, morális csontvázát, és állammá változik."

December 24-én megkezdődött a gyors „állammá alakulás" időszaka. Létrehozták a kormány- vagy miniszterelnöki tisztséget a minisztertanács elnökének tiszte helyett, kiterjesztették a kormányfő jogait, s többek között kimondták, hogy az ő jóváhagyása nélkül nem lehet törvénytervezetet benyújtani. Néhány nap múlva újabb törvény tette lehetővé a megbízhatatlan állami tisztviselők elbocsátását, majd az „újságíró rend" létrehozásával megalapozták a be nem illeszkedő újságírók diszkriminálását és a baloldali sajtó végleges összeomlását. Jóllehet

sem törvény, sem rendelet nem kísérte, 1926. január 16-án sor került a korszak talán legjellemzőbb epizódjára. A valahai Aventino még mindig parlamenti sztrájkot folytató pártjainak sorából néhány néppárti és demoszocialista képviselő megjelent a Montecitorióban. A fasiszták előzték őket onnan. Mussolini nyilvánosan helyeselte s mintegy szentesítette ezt a lépést.

1926. január 31-én folytatódott a törvényáradat: ekkor alkotmánymódosítás útján lehetővé tették a rendeleti kormányzást. Ezt az a törvény követte, amely a szindikátusokat állami ellenőrzés alá vonta és egyúttal a kormányt tette meg döntőbírónak a munkaügyi vitákban. Majd egy másik, amely gyakorlatilag véget vetett a városi önkormányzati, a municipális jogoknak: az olyan helységek élére, amelyek 5000 lakosnál többet számláltak, a választott testületek helyébe a kormány által kinevezett elöljárót állítottak.

Midőn a dolgok itt tartottak, Mussolininak már végképp nem volt szüksége a „forradalmár fasiszta" párttitkárra. Farinaccinak el kellett búcsúznia, és helyét Augusto Turati foglalta el.[18] Jóllehet az olasz történészek többnyire Turatit tartják a PNF élén egymást váltó titkárok közül a legtisztességesebbnek és egyúttal a legértelmesebbnek is, az ő feladata voltaképpen kimerült abban, hogy a pártot politikai szervezetből átalakítsa olyan tömegszervezetté, amely szervezési és propagandafeladatokat lát el az állam engedelmes eszközeként. Turati megteremtette a fegyelmet, a pártot eltöltötte az engedelmesség szellemével. Megszüntette a párton belül a választást, mivel ez sehogy sem fért össze az országban uralkodó diktatúrával. Mussolini kívánsága szerint a PNF-et átalakította „az állami akarat tudatos eszközévé", s egyúttal az állami funkcionáriusgárda tartalékává.

E fontos változásokkal kezdődött az 1926-os év. Majd további három merényletkísérlettel folytatódott. Az elsőt április 7-én követte el egy hatvan év feletti ír származású hölgy, Violet Gibson, aki minden valószínűség szerint elmebeteg, de legalábbis súlyosan egzaltált személyiség volt.[19] Mussolinit az mentette meg a merénylő golyójától, hogy hátraszegte a fejét, s így a lövedék csak az orrcimpáját súrolta. Az egyik, eléggé valószínűtlen verzió szerint azért tett így, mert észrevette a tömegben a nő moz-

dulatát. Mások szerint egyszerűen azért, mert úgynevezett római köszöntésre emelte a karját, és ezzel nála együtt járt az említett mozdulat. Mindez a Campidoglión zajlott le, amikor Mussolini éppen elhagyta a sebészkonferencia megnyitóülését.

Hangulatkeltésre ez a merénylet is alkalmas volt. Ámde a kormány lényegesen jobban felhasználhatta erre a célra a következő merényletet. Ezt ugyancsak Rómában kísérelte meg Gino Lucetti,[20] egy 26 éves anarchista fiatalember. Korábban politikai okokból elhagyta hazáját, s most kimondottan a merénylet elkövetése céljából tért vissza Franciaországból. Lucetti szeptember 11-én valamivel délelőtt 10 óra után, a Porta Pia téren bombát dobott Mussolini legeslegújabb Fiat 509-esére. A bomba a jobboldali ajtó üvegbetétjének felső keretpántjáról visszapattant a földre, és csak akkor robbant fel, amikor az autó már méterekkel arrább robogott. Nyolc ártatlan járókelő sebesült meg, de Mussolininak a haja szála sem görbült. Ez a merénylet már a rendőrfőnök állásába került, és megingatta a belügyminiszter, Federzoni helyzetét is. Ekkor került a rendőség élére Arturo Bocchini. Turati javasolta a halálbüntetés visszaállítását, erre azonban Mussolini ekkor még nem látta elérkezettnek az időt.

Megérlelte a helyzetet mind erre, mind sok egyébre a következő, október 31-én Bolognában végrehajtott merényletkísérlet, amelynek jelentőségét növelte, hogy a „Marcia su Roma" évfordulójára esett. Hőse a 16 éves Anteo Zamboni volt.[21] Máig sem sikerült tisztázni, hogy ez a kamasz tulajdonképpen milyen szerepet játszott az eseményekben. Ő maga erről nem vallhatott, mert midőn a nála lévő pisztolyból lőtt, a környezetében álldogáló fasiszták rárohantak és megölték. Igazság szerint még az sem teljesen biztos, hogy a lövést csakugyan Zamboni adta-e le. A hivatalos változat szerint a fiatal Zamboni egész családja részt vett a merénylet előkészítésében. Ezt a verziót gyengíti, hogy 1932-ben a merénylő apja és nagynénje kegyelmet kapott, holott 30 évi fogházra ítélték őket. Olaszország felszabadulása után az apa úgy nyilatkozott, hogy fia a tettet egyedül követte el, tudatosan vállalta a mártírsorsot és a halált, csak hogy hazáját megmentse Mussolinitól.[22] De ennek a nyilatkozatnak is van egy belső ellentmondása. Az, hogy amennyiben Zamboni

valóban teljesen egyedül cselekedett, akkor az apa nem tudhatott motívumairól. Ha viszont tudott, úgy a merénylet előkészítésébe bizonyos mértékig mégis be volt avatva. A magányos merénylő változata egyébként magyarázat nélkül hagyja azt a kérdést, hogy vajon honnan szerezhetett egy kisfiú pisztolyt és töltényeket. Baloldali körökben felmerült a gondolat, hogy a merényletet a fasiszta párt egyik intranzigens csoportja szervezte meg. Ezt valószínűsíti, hogy az egyik bolognai fasiszta vezető, Arpinati, kapcsolatban állt a Zamboni családdal. Így vélekedett a PNF későbbi titkára, Starace is, mert a dolog jól jött neki az Arpinati ellen indított hadjáratában. Arpinatival kapcsolatban azonban a rendőrség nem talált gyanúokot. (1932-ben egyébként ő eszközölte ki a kegyelmet a Zamboni család tagjainak.) Nehezen fogadható el a másik verzió is, amelynek értelmében fasiszta provokációról lett volna szó, vagyis olyan álmerényletről, amely mintegy prológusa lett volna a soron következő újabb diktatórikus intézkedéseknek. Ehhez ugyanis a merénylet túlságosan veszedelmes volt: a golyó ezúttal a Mussolini mellén viselt érdemrendet találta el.

Bármi legyen is a Zamboni-rejtély megoldása, annyi bizonyos, hogy a diktatúraépítéshez nagyszerű ürügyet szolgáltatott. Mussolini a merényletkísérlet után kényelmesen tovább folytatta észak-olaszországi útját, mintha mi sem történt volna, s csak miután november 3-án visszatért Rómába, került sor az új törvénytervezetek előterjesztésére. A minisztertanács november 5-én el is fogadta őket.

Federzoni javasolta, hogy vizsgálják felül az útleveleket és vonják meg őket a gyanús személyektől; büntessék a disszidálási kísérletet, tiltsák be az államra veszélyes sajtótermékeket; oszlassák fel az úgynevezett felforgató pártokat; vezessék be a rendőri internálás rendszerét és a milíciában minden parancsnokság mellett szervezzék meg a politikai szolgálatot. Rocco igazságügy-miniszter visszatért a halálbüntetés helyreállításának kérdésére, és javasolta a rendkívüli törvényszék felállítását. Mindezt megpecsételte Federzoni lemondása és az a tény, hogy Mussolini azonnal rátette a kezét az így megüresedett belügyi tárcára.

Kell-e vajon egyáltalán beszélnünk arról, hogy ezek

után mi történt a formálisan még mindig létező, még mindig „működő" parlamentben? A kamarában 12, a szenátusban 49 ellenszavazattal a liberális állam e maradványai eltörölték önmagukat és az összes liberális maradékokat. Megszavazták ráadásként azt a javaslatot is, hogy az Aventino pártjainak és a kommunista pártnak a képviselői többé ne léphessenek be a parlamentbe. Nem emelt kifogást a fentiek ellen a király sem, sőt éppen ő követelte, hogy az aventinói ellenzék pártjai mellett a kommunistákat is távolítsák el a kamarából.

Előállt a példa nélküli paradoxon: az olasz fasizmusnak anélkül sikerült felszámolnia az alkotmány szellemét, hogy az alkotmány szövegét formálisan megsértette volna. Mussolini és a fasizmus úgynevezett jogalkotója, Rocco, semmit sem törölt el: nem nyúlt se a monarchiához, se a parlamenthez, elvileg nem érintette a pluralizmust, s meghagyott minden igazságszolgáltató szervet. „Csak" kiegészítő törvényeket alkotott. Olyanokat, amelyek azonban az egész rendszert kifordították tengelyéből. A miniszterelnök hatáskörének kiterjesztése automatikusan korlátozta az államfőét anélkül, hogy erről egyetlen szó esett volna. A „szubverzív" csoportosulások, eszmék, személyek üldözése gyakorlatilag létrehozta az egypártrendszert anélkül, hogy az egypártrendszert meghirdették volna. Az utóbbi körülmény maga után vonta a parlamentarizmus elhalását, míg a rendőrség növelése, jogkörének kiterjesztése, a rendkívüli törvényszék felállítása alapjaiban ásta alá a jogrendet. Ennek a folyamatnak azonban a fasizmus szempontjából megvolt a maga fonákja, tehertétele is. Megmaradt a konzervatív csontváz; a korábbi intézmények egy része – ha árnyék formájában is – tovább létezett valahol a háttérben. Így egy adott pillanatban mindenképp könnyebb volt előszólítani és új életre kelteni őket, mint ha mindenestül szilánkokra törnek.

MUSSOLINI ÉS A RENDSZER

1926 végén–1927 elején Mussolini megszabadult minden olyan politikai akadálytól, ami nehezíthette a fasiszta építést. Elérkezett a programadás, a célmegjelölés ideje, ami elől most már alig-alig lehetett kitérni. Mégis azt kell

mondanunk, hogy ami a „Duce" programját illeti, csak megnyilatkozásai tucatjainak összevetésével és kis részletek összeillesztésével tudunk felvázolni valami effélét. Ideológiájában általában élesek és világosak voltak az államhatalom lényegével és jellegével összefüggő vonások. Az államhatalmi célok – a gazdaságfejlesztés, az ellenőrzés, az osztály-együttműködés módjai és egyebek – tekintetében viszont továbbra is csak általánosságokat találunk. Ezek a kérdések a napi politikai döntésekben konkretizálódtak.

Azt mondhatnánk, hogy mintegy menet közben, illetve utólag elkészült a fasizmus alapjainak tervezete, de Mussolini továbbra sem tervrajz szerint dolgozott. A berendezésről és részben a díszítő elemekről is csak a további építkezés közben döntött, hogy azután e döntésnek megfelelően új vonásokat vigyen fel a tervrajzra és úgy tegyen, mintha azok mindig is ott lettek volna. Megvoltak tehát az alap- és főfalak, de hogy a belső kiképzés milyen lesz, azt egyelőre senki sem döntötte el. Ám ahogyan egy építmény alapzata behatárolja a leendő egész méreteit és magában hordozza a teherbírás határait, ezek a döntések is körülhatároltak voltak a döntési lehetőségek látszólagos nyitottsága ellenére is. Ami még meghatározatlan maradt, azt kitöltötték Mussolini egyéniségének vonásai, amelyek már az alapozásban is kifejezésre jutottak, de amelyek az idő előrehaladtával és a rendszer szilárdulásával párhuzamosan mind jellegzetesebbekké váltak.

A fasizmus elmélete mindeddig folyamatosan formálódott, alakult. Ennek oka magában a fasizmusban mint mozgó politikai alakulatban rejlett, de összhangban állt Mussolini képességeinek határaival, az elméleti rendszerteremtésre való alkalmatlanságával és rendszerellenes attitűdjével is. Emlékezhetünk rá, hogy politikai pályáját a „nem ismerünk formulákat" formulával kezdte, s hogy ezt a melódiát az évek során hányféle variációban adta elő. A gondolattal szemben mindig az akarat, az elmélettel szemben a tett, a rendszerrel szemben a relativizmus filozófiáját hirdette. A fasiszta rendszer vezetőjeként azonban kénytelen volt valamit változtatni ezen az álláspontón. Egy zárt rendszer ugyanis mindenképp megkíván néhány formulát. Jóllehet ezt maga Mussolini is belátta és hozzálátott a formulagyártáshoz, ez nem jelen-

tette azt, hogy a politikát új megvilágításba helyezte volna.

Nézetét a politikáról, jobban mondva saját politizálási gyakorlatáról Mussolini a legkerekebben Milánóban a „Novocento italiano" (Olasz huszadik század) című kiállítás megnyitója alkalmából fogalmazta meg. Macchiavelli gondolatát követve a politikáról kijelentette: „Bizonyos, hogy nem tudomány. Hasonlóképpen nem is tiszta empirizmus. Következésképpen művészet. Azért is [az], mert a politikában sok az intuíció. A politikai alkotás éppen úgy, mint a művészet, lassú kidolgozás és váratlan megvilágosodás. Adott pillanatban a művész inspirációval dolgozik, a politikus döntéssel... A politikus és a művész között van néhány más kapcsolódási pont is: egyet idézek valamennyi közül: az elégedetlenség érzését."[1]

Elidőzhetnénk ezeknél a szavaknál, mint a művészi pálya iránti nosztalgia és az örökös kielégületlenség jeleinél, ámde fontosabbnak tűnik egy másik, belőlük levonható következtetés. Az, hogy a taktikai improvizálást művészi ihletnek nevezve ki, Mussolini ebben az időszakban is fenntartotta magának a politikai relativizmus és a szüntelen takticizmus jogát. Legalább ugyanilyen fontos e politikameghatározásnak a másik oldala is, a „hosszú kidolgozás" említése, ami lényegében a stratégia szükségességének elismerése volt. A „hosszú kidolgozásba" illeszkedő ihletszerű taktikai fogásra is kitűnő példát találunk, ugyancsak egy Mussolini-beszédben. 1927. május 26-án a képviselőházban felidézte az 1925. október 30-i bolognai merényletet, majd szavait így folytatta: „Mély megdöbbenés volt Olaszországban, és intézkedéseket kellett hozni. Szükséges volt, hogy a forradalom megvesse a lábát az ellenforradalommal szemben... Ekkor történt, hogy erre a papírszeletre saját kezemmel, és mint láthatják, ceruzával felírtam az intézkedéseket, amelyeket meg kellett hozni..."[2] S itt felsorolta mindazokat a törvényjavaslatokat, amelyeket a minisztertanács november 5-én elfogadott. Mussolini ebben az összefüggésben csak az „ihletet" hangsúlyozta, de tudni lehet, hogy a pisztolylövéstől függetlenül a „hosszú kidolgozásban" már minden előkészület megtörtént arra, hogy a nevezetes ihlet Mussolinit megszállhassa. A megfelelő pillanatot kellett eltalálnia, s azt kétségtelenül olyan jól eltalálta,

mintha csak a pillanat is előkészített lett volna, holott nem valószínű, hogy az volt.

Megjelent a hosszú táv, vagyis a politikai stratégia gondolata a múltra kivetítve (hiszen a fasizmusnak már volt múltja), de megjelent mint jövő is, amennyiben a rendszerré vált fasizmus jövőt vindikált magának. Kiderült, hogy a jövőbe irányuló időtáv úgyszólván korlátlan, s valószínűleg nem tévedés, ha éppen e korlátlanságot véljük az új hatalmi stratégia magjának. A korlátlan jövő gondolata mindenesetre azok közé a gondolatok közé tartozik, amelyek a rendszer önmegfogalmazásaiban a lehető legélesebben, a leghatározottabban megjelennek ebben az időben. S míg maga a hatalmi stratégia a mozgalmi szakaszban és az alkotmányos fasizmus idején a háttérben húzódott meg, és inkább a tettekben, mintsém „formulákban" nyilvánult meg, most épp ennek legfontosabb elemei váltak a jól körvonalazott fasiszta tartalom formuláivá.

Rendszerének Mussolini történelmileg korszakos jelentőséget tulajdonított, s az egykori forradalmi-katartikus fordulat megüresedett helyére a fasiszta fordulatot állította. „Talán egy új politikai rendszer hordozói vagyunk – mondta –, hordozói vagyunk egy új típusú civilizációnak, és ez a civilizáció-típus eltávolodik a minden emberi társadalomban áthághatatlan és alapvetően lapidáris feltevésektől."[3] Az új civilizáció követelményeit a „modern élet" jelenségeiből próbálta levezetni. Tudjuk, hogy ezzel kapcsolatban első következtetése a produktív társadalom gondolata volt, ezt azonban 1926-tól kezdve kiszorította a kollektív totalitás és legmagasabbrendű megjelenési formája, az állam.

1926. március 11-én a szenátusban Mussolini leszögezte, hogy a modern élet „eltörölt minden peremterületet. Nincs többé peremterület az egyén számára, és nincs többé peremterület a népek számára sem."[4] Ha pedig az egyéni és nemzeti befelé fordulás és visszavonulás minden lehetősége megszűnt, ebből egyenesen következik egyrészt a közös nemzeti érdek előnyomulása és abszolutizálódása az államban, másrészt a létezésért folytatott gigantikus nemzeti harc. A peremterületek megszűnése egyúttal a gazdasági erők egyesítésének, a demográfiai fellendülésnek és a „nép", az összlakosság kellő, azaz

fasiszta átnevelésének követelményét feltételezi. Ami pedig e feladatok megoldását illette, Mussolini teljes meggyőződéssel hirdette: ezzel egyedül és kizárólag a totális hatalommal felruházott állam birkózhat meg.

A „gazdasági erők egyesítésével" kapcsolatban a korporációs minisztérium felállításakor, 1926. július 31-én így nyilatkozott: „Megvalósítása az állam terrénumán lehetséges, mert egyedül az állam haladja meg az egyesek és a csoportok érdekeit; annál is gyorsabb ez a megvalósítás, mivel a korporatív államban elismert, garantált és támogatott gazdasági szervezet a fasizmus közös hatáskörében él..."[5]

Elsőrendű állami feladatnak, illetve az állam által megoldhatónak vélte Mussolini a demográfiai görbe „ostorozását". Annál is inkább, mert az volt a véleménye, hogy a politikai potenciált alapjában a demográfiai potenciál határozza meg.[6] „Állítom – mondotta egyszer már idézett 1927. május 26-i képviselőházi beszédében –, hogy a politikai hatalom demográfiai hatalma nemcsak alapvető elem, de annak előfeltétele is, s így előfeltétele a nemzet gazdasági és morális hatalmának is." Miután megmagyarázta, hogy a nemzetek küzdelmében Olaszország a maga 40 milliós lakosságával bizony eléggé gyenge lábakon áll, kitűzte a célt, méghozzá ezúttal a szó szoros értelmében vett konkrét célt: 60 milliós olasz lakosság elérését a század ötvenes éveire.[7] Ami végül a fasiszta állam nevelési feladatát, illetőleg a nevelésnek mint állami monopóliumnak a meghatározását illeti, se szeri se száma az idézhető kijelentéseknek. A legmarkánsabb, és mind Mussolinira, mind a rendszerre talán a legjellemzőbb ez a két rövid mondat: „Ki akarom gyógyítani az olaszokat hagyományos hibáikból. És ki fogom gyógyítani őket."[8]

Mussolini politikai térben és történelmi időben korlátlanságra törő állama nagy népnevelő misszióra vállalkozott. Részben mert a peremterületek nélküli létfelfogás ezt követelte, részben mert a rendszer tartósságának ez volt az előfeltétele. Érdemes ezért ezzel az állami népneveléssel bővebben is foglalkoznunk.

Ha a kérdést a legszélesebben értelmezzük, úgy a nevelési feladat állandó hangsúlyozása lényegében annak a hallgatólagos elismerése volt, hogy hiányzik a rendszer megkívánta aktív konszenzus. S ugyancsak e

legszélesebb értelemben azonnal hozzá is tehetjük ehhez, hogy a fasizmus ebben a tekintetben soha nem bizonyult igazán „olasz" jelenségnek.[9] Mussolininak az a törekvése, hogy az olaszokat felcserélje a római légionáriusokkal, az a kísérlete, hogy e népet spártai életre nevelje, poroszosítsa, idegen maradt az olaszoktól. Nemcsak azoktól az osztályoktól, amelyek – egyéb lehetőség híján – fogcsikorgatva vagy fásultan élték végig Mussolini korát, nemcsak azoktól az emberektől, akik opportunizmusból csatlakoztak hozzá, de még „a kemény fasiszta mag" nem csekély részétől is. A szó nem mindennapi, hanem a rendszer szempontjából sorsdöntő értelmében sosem jött létre egyetértés a fasizmus vezére és sokszínű tömegei között.

Mussolini minduntalan hangoztatta a „gyógyítási folyamat" hallatlan eredményeit. Azt mondta, hogy a világban megváltozott az olaszokról alkotott kép. Rámutatott a milliós létszámú fasiszta szervezetekre. Mégis jellemző tünetnek tekinthetjük, hogy az átnevelési munka dandárját minden egyes alkalommal áthárította a jövőre. Az átnevelést nagyrészt az idő múlásától és a vele együtt járó „természetes megoldástól" várta. „Azután – mondta egy 1926. október 30-i megnyilatkozásában – jönnek majd azok a generációk, amelyeket mi nevelünk és alkotunk a magunk képére és hasonlatosságára, a balillák és avantgardisták légiói..."[10] Ha már az „azutánban" is benne foglaltatott a bizalmatlanság egy neme a fennálló generációkkal szemben, még sokkal élesebben kifejezésre jutott ez egy későbbi beszédben, amelyet Mussolini 1927. május 26-án tartott. Ekkor kereken kijelentette, hogy a munkásosztály zöme továbbra is távol áll a fasizmustól. Majd ismét a jövővel vigasztalta magát. „A hajlíthatatlanok generációját, azokét, akik nem értették meg a háborút és nem értették meg a fasizmust, egy bizonyos pillanatban a természeti törvények megszüntetik. Helyükbe jönnek az ifjak, helyükbe jönnek a munkások és a parasztok, akiket éppen most verbuválunk a balillába és az avantgardisták közé. Hatalmas intézmények, hatalmas szervezetek, amelyek módot adnak a nemzet életének ellenőrzésére 6-tól 60 éves korig, amelyek új olaszokat alakítanak ki, az olasz fasisztákat."[11]

Mussolini számos tévedése között alighanem ez volt a

legnagyobb. A tévedés lehetőségét a húszas évek végén és a harmincas évek legelején eltakarták a rendszer létesítményei és bennük jelentkező sikerei. A tévedés fokozatos lelepleződése így majd csak e könyv következő fejezetének témája lehet.

A fent vázolt legáltalánosabb előfeltételek keretében új elvek is születtek az 1927–1928-as történések sodrában. Mussolini már régen meghirdette, hogy az osztályok nélküli forradalmi koncepció helyébe az osztály-együttműködés elve lép. Ennek politikailag megfelel az osztályok feletti állam, amelynek egyik feladata éppen az együttműködés biztosítása. De hogy ez az elv milyen konkrét formát ölt a fasizmusban, az csak most dőlt el, s megszabta az egész rendszer struktúráját a jövőre nézve is. Ekkor dőlt el a fasiszta szindikalizmus sorsa, és ekkor vetették meg az úgynevezett korporatív szerkezet alapjait. Mindez szoros összefüggésben állt a Mussolini által választott gazdaságpolitikával.

Az osztály-együttműködés elvéhez kapcsolódtak Mussolininak a modern életről alkotott képzetei. Úgy vélekedett, hogy a kapitalizmusnak megszüntek azok a „kizsákmányoló" tőkés típusra jellemző sajátosságai, amelyeket Marx vizsgált. „Nevetségesnek" tartotta, hogy a kapitalizmust a gonosz tőkésben személyesítik meg. „A modern kapitalisták ipari kapitányok, hatalmas szervezők – mondta –, akiknek mind polgári, mind gazdasági értelemben a legmagasabb felelősségérzetük volt, és kell is hogy legyen; férfiak, akiktől a munkások ezreinek és tízezreinek sorsa, bére és jóléte függ." A tőkések és a munkások – hirdette – kiegészítik egymást, nem mondhatnak le egymásról, következésképpen meg kell hogy egyezzenek. Ugyanezt a gondolatot mintegy két év múlva még határozottabban fogalmazta meg: „Önök ma egy nagy átalakulás élvonalába röppennek, amely a kapitalista gazdaság típusában kezdett megvalósulni, és amely bevezetője – talán nemcsak Olaszországban – az új, korporatív gazdaságnak. Büszke vagyok, hogy a fatális fejlődésmenetet már közvetlenül a háború után előre láttam. Az a tőkés, akit a korai szocialista irodalom leírt, nem létezik többé. Elkülönülés ment végbe a tőke és az igazgatás, az iparos és a kapitalista között... Míg a tőke névtelenné vált, a tőkés ennek megfelelően a gazdaság

első fokára lépett mint a vállalat igazgatója, az ipar kapitánya, a gazdaság teremtője."[12]

A névtelenné vált tőke és az ugyancsak névtelen munka érdekei közössé válván, az állam feladata lett, hogy az érdekelteket ráébressze a valóságra, megteremtse a kereteket a megegyezéshez, és oda el is vezesse az érintetteket. A kérdés – mint már jeleztük – e koncepció kezelésének mikéntjében állt. Mussolini valóban a modernizálás problémája elé került, s további lépései azon múltak, hogy milyen gyakorlati következtetésekre jut a fent idézett megállapításokból.

Egy polgári államnak ahhoz, hogy a gazdaságba bevihesse a dirigizmus elemeit, a tőkét valamilyen módon, kisebb vagy nagyobb mértékben függésbe kell hoznia önmagától. Ezt azonban csak akkor teheti, ha nem csak áldozatot követel a tőkétől, hanem előnyöket is biztosít neki. Ha Mussolini – a fasiszta állam lehetőségeit felhasználva – ezt tette volna, azt mondhatnánk, hogy e politika kezdeményezésével 1926–1928-ban valóban az élvonalba „röppent", s néhány évvel megelőzte korát. A kérdés az, hogy Mussolini vajon mifajta dirigizmust kezdett gyakorolni. Vajon hozzákezdett-e egy gazdaságélénkítő és társadalmi kiegyenlítő politikához, vagy valami másról volt szó? A dirigizmus jellegéről árulkodnak a tőkével szemben támasztott követelmények és a neki tett engedmények.

Az állami kényszer a pénzügyek területén jelentkezett. Mussolini kikényszerített egy olyan kurzust, amelyet rajta kívül – tudtunk szerint – senki sem helyeselt. 1926 szeptemberétől kezdve végrehajtott egy merev és szerfelett gyors ütemű deflációt. Célja az volt, hogy a líra árfolyamát 90 font sterling körül rögzítse. Ez volt az úgynevezett quota novanta, amelyet az olasz líra 1927 tavaszára valóban elért; az év decemberében erre alapozták a hivatalos stabilizálást. A quota túlságosan magasan szabta meg a líra értékét. Pénzszűkét teremtett, nehézségeket okozott a kereskedelemben, a termelésben, csökkentette a beruházás ütemét, fenntartotta, sőt növelte a munkanélküliséget. Vámkedvezményeik ellenére valósággal kétségbeesésbe taszította az agráriusokat, akiket 1927-ben ráadásul még rossz termelési év is sújtott. Kemény ellenállást váltott ki bank- és ipari körökben. A quota novantát az

olasz gazdaságban kifejezett válságjelenségek kísérték, amelyek még fel sem szívódhattak, amikor 1929-ben kirobbant a nagy gazdasági válság.

Nehéz megmondani, miért tanúsított ebben a kérdésben Mussolini oly végtelen makacsságot. Egyszerű tudatlanságra bajos visszavezetni a dolgot, hiszen ott állt mellette Volpi, aki ugyan szintén a deflációs politika híve volt, de azt reálisabb szinten (120-on) és lényegesen lassabban akarta megvalósítani. Volpi felmérte az ehhez fűződő általános gazdasági érdekeket és azokat Mussolini tudomására hozta. Presztízsszempontokkal is nehéz megindokolni Mussolini eljárását. Presztízst a rendszer másmilyen pénzügyi politikával is nyerhetett, sőt egy valóban produkcionista, élénkítő jellegű politikával erre több esélye lett volna. Legvalószínűbbnek tűnik De Felice nézete, aki szerint a quota valójában nem gazdasági, hanem politikai quota volt, s mint ilyen, Mussolini „politikai logikájából" következett.[13] Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Mussolini – bár gazdasági eszközzel ugyan – továbbra is a politikai dirigizmus keretei között maradt. De Felice gondolatmenete szerint e politikai logika értelmében az eljárás sémája a következő: Miután Mussolini a De Stefani–Nava-ügyben engedett a nagytőkének, ezt – mint mindig – azzal akarta megfizettetni, hogy csökkenti a gazdasági körök autonómiáját. Erre a quota jó eszköz volt. Minthogy viszont a gazdasági körökkel fennálló saját mélyebb egyetértését nem veszélyeztethette, az autonómia beszűkítését és a quota kérdésében a tőke által elszenvedett áldozatokat más területeken, nevezetesen gazdasági engedményekben, továbbá a szindikátusok kérdésében egyenlítette ki.

Úgy tűnik, ez a gondolatmenet pontosan fedi magát a mechanizmust, de sajnos nem tartalmaz felvilágosítást arra nézve, hogy vajon a tőkés autonómia beszűkítésére Mussolini miért éppen ezt az eszközt és a kompenzálásra miért éppen azokat az engedményeket választotta. Az eljárás egyoldalúságát és a hirdetett célokkal lényegében véve ellentétes voltát a legjobban az engedmények természete tárja fel. A quota fejében a tőkének biztosított állami kompenzációk a következők voltak: a bérleti díjak rögzítése, az adózás csökkentése és a bérek 10, majd újabb 10, összesen 20 százalékkal való lenyomása. Erről

a politikáról maga Mussolini is elismerte, hogy nagyon drága volt a dolgozó rétegeknek. „Szükséges, hogy az olaszok tudatában legyenek, és megtudja az egész világ, hogy az olasz munkások és parasztok elfogadták bérük csökkentését, amit dicsőséges módon mintegy milliárdra tehetünk; igy a maguk részéről fényesen hozzájárultak ahhoz, amit a líra-csata megkövetelt."[14] Másként szólva: a líra-csata terheit az „osztály-együttműködés" állama tetemes részben a munkavállalókra hárította.

A quota megszabta a bérpolitikát, a bérpolitika pedig óhatatlanul megszabta azt az irányt, amelyet a kormány a maga hirdette szindikalizmus és az általa választott korporatív állam kérdésében követett. Elméleti téren Mussolini, mint tudjuk, anarchista és szindikalista eszmékből indult ki. Amikor 1910-től kezdve igyekezett meghaladni a szindikalizmus ökonomizmusát, azt továbbra is hasznosnak vélte, hogy a politikai elit oldalán a szakszervezetek fejezzék ki a tömegek elvárásait és követeléseit. Időközben – amint erre néhány helyen már utaltunk – a fasiszták maguk is kezdtek szindikátusokat szervezni. Eleinte elsősorban olyan munkavállaló-csoportokat tudtak beszervezni, amelyeknek korábban nem volt képviseletük. A rendszer erősödésével a fasiszta szakszervezeti taglétszám növekedett, s e szervezetek behatoltak a nagyipari üzemekbe is. Ám a CGL még létezett, és tevékenységét sem törvény, sem rendelet nem korlátozta. Idővel gyakori lett a kettős szakszervezeti tagság. A munkások beléptek a fasiszta szakszervezetbe, hogy ne tegyék ki magukat felesleges kellemetlenségeknek, de régi tagságukat sem szüntették meg, vagy ha igen, fenntartották régi elkötelezettségeiket. Megmutatkozott ez a dualizmus az üzemi bizalmiak választásánál, amikor hatalmas fasiszta taglétszám ellenére sem sikerült a fasiszta jelöltet megválasztatni, sőt az is előfordult, hogy a fasiszták jelöltet sem mertek állítani.

1926 után Mussolininak már nem volt szüksége megegyezésre. A CGL-t meg akarta szüntetni. Ezt a célt egyebek mellett a legjobban szolgálta az az 1926. április 3-i törvény, amely kizárólag a fasiszta szakszervezeteket jogosította fel kollektív szerződés kötésére. A már említett bérpolitika mellett, a sztrájkjogtól megfosztva, a hagyományos szakszervezetek fenntartásának nem volt sok

értelme. Reális lehetőség sem maradt erre, mivel a fasisztáknak minden eszközük megvolt ahhoz, hogy a munkásokat beterelјék a fasiszta szervezetekbe, s hogy az ellenálló munkások és szakszervezeti vezetők életét a végsőkig megkeserítsék. Jellemző, hogy a CGL utolsó főtitkára, Bruno Buozzi, aki 1923-ban még elképzelhetőnek tartotta a szervezet beilleszkedését Mussolini rendszerébe, 1926 végén kénytelen volt menekülni és Párizsba emigrált. A hátrahagyott vezetőség 1927. január 4-én kidolgozott egy manifesztumot. Ebben megállapította, hogy a „vandalizmus", az egyes szakszervezeti szövetségek feloszlatása, az új állami biztonsági intézkedések és a fasiszta szakszervezeteknek a munkásokra nehezülő nyomása miatt „Olaszországban nincs helye el nem ismert szakmai szervezetnek".[15] A CGL, a munkásérdekek, sőt egyáltalán a partikuláris érdekek utolsó bástyája kimondta önfeloszlatását.

Egyedül maradtak tehát a porondon a fasiszta szakszervezetek és központi szervük, a Confederazione Generale dei Sindicati Fascisti (Fasiszta Szakszervezetek Országos Szövetsége). Ez utóbbi élén Edmondo Rossoni főtitkár állt. Rossoni – néhány más fasiszta vezetőhöz hasonlóan – a forradalmi szindikalista mozgalomból került ki és lett az első fasiszta generáció egyik jelentős tagja. Nem követhetjük nyomon, hogyan és miként értelmezte feladatát, és milyen utat tett meg a fasizmus keretei között. Tény azonban, méghozzá a további események szempontjából jelentős tény, hogy az „ipari kapitányok" nem voltak elégedettek se a szövetség, se Rossoni tevékenységével. S ha azt mondjuk, hogy nem voltak elégedettek vele, akkor még keveset mondunk. Íme, egy eset. Midőn értesültek arról, hogy a fasiszta vezetőség ki akar dolgozni egy elvi állásfoglalást a munka és a munkaügy kérdéséről, ki akarja adni az úgynevezett Carta del lavorót, a nagybirtokosok, a bankárok, a kereskedők, az iparosok és a közlekedési vállalkozók szervezetei kollektív levéllel fordultak a PNF főtitkárához, Turatihoz. Levelükben oldalakon át sorolták a panaszaikat. Ezek veleje az volt, hogy a fasiszta szindikátusok olyan követelésekkel lépnek fel, amelyek „lényegükben és formájukban semmiben sem különböznek azoktól, amelyeket a régi stílusú szindikalizmus akcióprogramja kidolgozott". A tőkések

szervezetei a fasiszta szakszervezetek sérelmezett magatartását Rossoni tevékenységére vezették vissza. Egy olyan szakszervezeti mozgalom, amely nemcsak a szervezett munkásság erejére, hanem a szervezett munkásságra plusz az államhatalomra támaszkodhat, a legsúlyosabb aggodalmakat váltotta ki a tőkésekből. A levél 1926. december 27-én kelt, olyan időpontban tehát, amikor javában tartott a líra-csata.[16]

Ilyen körülmények között kellett dönteni a Carta del lavoro, végső fokon a szindikalizmus sorsáról, vagyis kellett megteremteni az „osztály-együttműködés" elvi és szervezeti alapjait. A megoldás szelleméről Mussolini egy valamivel későbbi kijelentése tudósít. Ez 1928. május 7-én római beszédében hangzott el. A beszéd nagy részét a szindikalizmusnak szentelte. Úgy vélekedett, hogy a háború utáni szindikalizmus az utópia, az illúzió és a zűrzavar birodalma volt. „Azután – folytatta – olyan illúziónk támadt, amelyet keletinek neveznék; azt hittük, elég egy szintre hozni az emberi nemet ahhoz, hogy boldoggá tegyük. Ez korlátoltság és esztelenség. A természet az egyenlőtlenség birodalma. A társadalomban kiindulhatunk egy legkisebb közös nevezőből, de a természet, a dolgok ereje, maga a népek élete indukálja a szükségképpeni egyenlőtlenséget."[17]

A Carta del lavoro a legkisebb közös nevező és a szükségszerű egyenlőtlenség okmánya lett. Nem részletezzük itt gyors és viharos keletkezéstörténetét. A munka okmányának alapjaként a korporációs miniszter, Giuseppe Bottai, két vázlatot dolgozott ki: egyet, amely a szindikalisták, és egy másikat, amely a Confindustria álláspontjához állt közel. Mussolini a második, tehát a „tőkés" szöveg javítgatásához kezdett hozzá, de csak a 11. cikkelyig jutott el. Itt abbahagyta a munkát, és a szövegezést az igazságügy-miniszterre, Roccóra bízta. Az utóbbi azután összekompilálta a két verziót úgy, hogy a túlsúly minden lényeges kérdésben a tőkés érdekekre jutott; helyenként olyannyira, hogy a végső szöveget jóváhagyó Fasiszta Nagytanács valamelyest enyhítette is a megfogalmazásokat.

Az 1927. április végén elfogadott Carta del lavorót 30-án közzétették a hivatalos lapban. Ez egyben eldöntötte a szindikalizmus sorsát. Elsősorban azzal, amit nem tar-

talmazott. A sztrájkjog hiánya e vonatkozásban még nem perdöntő, hiszen egy olyan államról volt szó, amely legális lehetőségeket és biztosítékokat kívánt nyújtani a munkásérdekek védelmének. A Carta del lavoróból azonban az „osztály-együttműködésen" alapuló szerkezetet figyelembe véve is hiányzik az érdekvédelmi szervek autonómiájának és minden olyan eszköznek és eljárásnak a biztosítéka, amely az érdekképviseletet és az érdekegyeztetést megvalósíthatja. Végigolvashatjuk az okmánynak mind a harminc artikulusát, de ilyen garanciának nem lelünk a nyomára. S a dolgok állása mellett ezen nem is csodálkozhatunk. Ha egy munkásokból álló szervezet hatókörrel és függetlenségi garanciákkal rendelkezik, vajon mi akadályozhatja meg abban, hogy a munkásérdekeket képviselje? Ahogy a tőkések fentebb említett kollektív levele sérelmezte: hogy a „régi stílust" visszahozza? Amikor az állam 20 százalékos bércsökkentést hajt végre, aligha van szüksége ilyen szervezetre.

Ilyen körülmények között a Carta del lavoro „elvgyűjtemény" maradt. Leszögezte a munkakötelezettséget, a szakszervezeti formában megvalósuló érdekvédelmet, az érdekek egyeztetésének szükségességét és érvényesítését a kollektív szerződések alakjában, és a panaszos ügyek döntnökéül a munkaügyi bíróságot jelölte meg. Ezek az elvek nemcsak forradalmiak nem voltak, de még csak újdonságokat sem tartalmaztak a korabeli tőkés államokban ismert eljárásokhoz képest. Negatív értelemben viszont felsorolhatnánk mindazt, amit a Carta del lavoro nélkülözött a liberális berendezkedésű államokban kivívott érdekvédelmi lehetőségekből. Mindez a tőkéseket önmagában véve is kielégítette, s megnyugtatásukat még inkább szolgálták azok a cikkelyek, amelyek leszögezték a magántulajdon elvét, illetve hangsúlyozták a magánkezdeményezés fontosságát. A Carta del lavoro üressége ellenére is lehetővé tette, hogy Mussolini mint nagy szociális törvényhozó ünnepeltesse magát. Rossz előjel volt viszont az úgynevezett szindikalista állam szempontjából. Mussolini a „szindikalista államot" a fasizmus második fázisává tette meg (az első az átmenet szakasza volt). 1928-ban jelezte: egy ideig még meg kell maradni e szinten, mert a harmadik, a korporatív állam fokára csak akkor lehet fellépni, ha sikerül előbb kiküszö-

bölni a haszonlesőket, a rágalmazókat, és sikerül feljavítani a „tömegek minőségét".[18]

„A haszonlesők és a rágalmazók" kiküszöbölése helyett Mussolini 1928-ban két súlyos csapást mért a szindikalista rendszerre. Az első az úgynevezett választójogi törvénnyel, vagyis az új politikai képviseleti rendszerrel állt kapcsolatban. Emlékezhetünk még rá, hogy Mussolini 1924 végén előterjesztett egy új választójogi törvényjavaslatot, amelyet azonban az 1925. január 3-i fordulat az illúziók világába utalt. Miután megszűnt a „szubverzív" pártok tevékenysége, szükségessé vált a törvényhozás egész rendszerének átalakítása. Hogy a szó hagyományos értelmében vett pluralizmusról nincs szó többé, azt természetesen mindenki tudta. Mussolini népszavazást akart rendezni, s egyúttal létrehozni egy olyan testületet, amelynek működése megteremti az alkotmányosság látszatát, ám anélkül, hogy a legkisebb gondot is okozná a kormánynak. A megoldás alapformáját megadta az 1924-es lista-szavazás, a közben történt politikai események pedig biztosították, hogy csak egy listáról lehessen szó. Az igazi kérdés az volt, hogy e lista összeállításánál érvényesülhet-e egy újfajta pluralizmus. Gyakorlatilag arról kellett dönteni, milyen szervek milyen arányban vehetnek részt e lista összeállításában.

Született egy olyan tervezet, amely szerint a listát teljes egészében az érdekképviseletek alakíthatták ki. Ez az elgondolás megfelelt a szindikalisták törekvéseinek, s alapul szolgált egy olyan testület létesítéséhez is, amely munkát végezhet, összetételénél fogva állást foglalhat számos szakkérdésben, s e jellegénél fogva ha nem is törvényhozó munkát, de tanácsadó szerepet betölthet. Ezt a tervezetet a Fasiszta Nagytanács 1927. november 10-i ülésén megbuktatta. Arra hivatkozva, hogy a szindikátusok fasizálása még nem fejeződött be, a nagytanács beiktatta önmagát végső szervként, mint ami felülvizsgálja, szelektálja és kiegészíti a szakmai szervezetek jelölését. Kiegészítette ezt még azzal az állásfoglalásával, hogy szavazati jogot az „indifferens" állampolgárok nem kaphatnak, csupán azok, „akik a szakszervezeti közreműködés talaján bebizonyítják, hogy aktív elemek a nemzet életében". Mindenki megértette és a fasiszta sajtó sem csinált titkot belőle, hogy a tervezet ilyen jellegű átalakí-

tása nagy vereséget jelentett a szindikalista-korporatív állam híveinek. Jelentette egyúttal annak kinyilvánítását is, hogy Mussolininak – csakúgy, mint a Carta del lavoróval – az új politikai képviselettel sincsenek érdemi tervei. Nem tart igényt szakszerű munkatestületekre, hanem csak a nagy demonstrációt, a hatalom erejének érzékeltetését tartja szem előtt.

Végeredményben a törvényjavaslat értelmében a munkavállalókat tömörítő, Rossoni vezette Confederazione 440 jelöltet állíthatott; a többiek, vagyis a munkáltatói szervezetek 360-at javasolhattak.

A tervezetet a kamara 1928. március 16-án, a szenátus 30-án elfogadta. Ezzel a parlament végrehajtotta a halálos ítéletet, amelyet már jóval előbb meghozott önmaga felett. A kamarában egyetlen említésre méltó felszólalás hangzott el, Giolittié. Ez volt élete utolsó parlamenti megnyilatkozása, utolsó politikai gesztusa. Az akkor már agg liberális államférfi – annyi tévedés és oly sokszori hallgatás után – az erkölcsi bátorság tanújelével fejezte be pályáját.

Mikor a dolgok itt tartottak és már elfogadták az új „választójogi törvényt", Mussolini rájött, hogy a tervezett eljárás a Confederazionénak és Rossoninak még mindig sokkal nagyobb befolyást biztosít, mint amekkora az ő „politikai logikájának" megfelel. A döntő kérdés változatlanul az volt: vajon útjára lehet-e engedni egy szindikalista többségű kamarát a quota politikájával egyidejűleg? Az utóbbi ugyanis bércsökkenést, életszintsüllyedést és az ipari fejlődés visszafogását jelentette. Sarkítva a probléma így állt: vagy a quota fenntartása, ami megköveteli a szindikalizmus hatástalanítását, vagy szindikalista politika, ami megkívánja a gazdasági élénkítés rendszerét és a pénzügyi politika átalakítását.

Mondanunk sem kell, hogy a Confindustria miként választott. Össztüzet irányított a szindikátusokra, és kész volt továbbra is lenyelni a quotát. A fasiszta pártban nagy viták zajlottak. Mussolini egy ideig hallgatott, majd elhatározta magát a második nagy csapásra a szindikalizmus ellen.

1928. november 21-én elrendelte a Confederazione Generale dei Sindicati Fascisti széttagolását és helyette hét „nemzeti" szakszervezeti központ kialakítását. Közülük

hat – a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem, a tengeri és légi közlekedés, a belföldi közlekedés, a bankügyek területén – a munkaadók és munkavállalók közös szervezete lett, egy pedig a szabadfoglalkozású értelmiségieket és művészeket tömörítette. Ezzel Mussolini minden eddiginél nagyobb szívességet tett a tőkéseknek, és helyreállította a bizalmat a gazdaság „kapitányai" és önmaga között. Ugyanakkor a szindikalizmusnak vége lett.

Mussolini választott, s választása döntőnek bizonyult a fasizmus szerkezetére nézve – beleértve ebbe az állami, a társadalmi és a gazdasági szerkezetet is. A quota javára és a szindikalizmus ellen hozott döntésben feltehetően több motívum összegeződött. Gondolnunk kell mindenekelőtt a nemzetközi mintákra, amelyeket ebben az időben figyelembe lehetett venni. Az állami gazdaságirányítás és a modernizálás tőkés pénzügyi megoldásaira egyelőre nem volt példa. A nemzetközi pénzügyekben a Bank of England diktált, és nem változtatott rigorózus elvein. Általában véve is bajos volt ettől eltérni, de még kevésbé volt elképzelhető ez egy közgazdaságilag képzetlen ember esetében, akinek a vállaira egy közepes, inkább fejletlen, mint fejlett ország súlyos gazdasági és pénzügyi gondjai nehezedtek. Mussolininak az általa korábban hirdetett „produktivizmusról" nem volt konkrét gazdasági és pénzügyi elgondolása. Sőt, mint később látni fogjuk, ebben az időben tulajdonképpen már feladta további „maximális termelés – maximális fogyasztás" tételét is, és mind a produktivizmustól, mind a modernizálástól távolodni kezdett. A klasszikus pénzügyi politikában azonban Mussolini túltett még a Bank of England szellemén is. Olyan mértéket és ütemet diktált, hogy ebben minden valószínűség szerint presztízsszempontok is megjelentek. De nem ragadhatunk le ennél a pontnál, és nem lenne helyes, ha abszolutizálnánk akár a külső hatást, akár a presztízs hajszolását. Mussolininak ugyanis kétségtelenül volt érzéke a helyzetekben megjelenő lehetőségek felismerésére, megérzésére, és később, a gazdasági válság idején, valóban igénybe is vett néhány új gazdasági eszközt, amelyeket a helyzet megkívánt, illetve kínált. Jóllehet akkor is korlátok között, de mégiscsak felismert és alkalmazott gazdaságélénkítő eljárásokat.

A quota és a szindikalizmus közti választásban tehát –

véleményem szerint – preferencia is megnyilvánult, méghozzá valószínűleg kettős értelemben. A nagytőke szemében még mindig a quota volt a kisebbik rossz. Míg a szigorú deflációs politikába – a kezdeti tiltakozás ellenére – beletörődött, abba már soha, hogy egy egységes, államilag támogatott és elismert szindikalista blokk álljon vele szemben, amely ráadásul hajlamánál fogva a „régi stílust" követi. Mindaddig folytatta ellene a harcot, amíg csak meg nem szűnt veszély lenni. Abban viszont, hogy Mussolini követte a nagytőkét, pontosan azok az „alapok" jelentek meg, amelyekre vállalkozását már 1922-ben fektette. A fasiszta építmény egyik legfontosabb pillére a nagytőke volt és maradt, s ezt az államtól függővé tenni is csak olyan módon lehetett, hogy ne kerüljenek veszélybe alapvetőnek hitt érdekei. Kompenzációk fejében a nagytőke tolerálni tudta a szigorú deflációt, de az adott időpontban és körülmények között semmiféle kompenzáció nem volt elképzelhető, amelynek fejében eltűrt volna egy „szindikalista államot".

De preferencia nyilvánult meg Mussolini választásában személyes értelemben is. Nem kizárólag a nagytőkések óhajainak engedett, hanem saját hajlamainak is. A közkatonákkal szemben a kapitányokat, a tömeggel szemben az elitet kedvezményezte. Ugyanakkor egy olyan szervezetet állított félre, amelyre voltaképpen neki magának sem volt szüksége, mivel önállósulhatott nem csak a vállalkozókkal, a munkaadókkal, de az állammal, a kormánnyal szemben is. Ha Mussolini államképzete és abban saját személyes szerepéről és hatalmáról kialakult abszolutista meggyőződése nem engedett teret saját pártja politikai szerepének, még kevésbé lehetett itt önálló helye egy milliós tömegszervezetnek. Mindehhez hozzátehetjük még Mussolini nemzetmegváltó utópiájának egy fontos elemét: azt, hogy ha hangsúlyozta is a termelésből a munkásnak járó „diszkrét rész" biztosítását, gondolatai mélyén a nép „felemelését" soha sem kötötte össze a jóléttel. Szemei előtt nem egy jóléti társadalom képe lebegett. Ellenkezőleg, tiltakozott a jólét ellen, és szembeállította vele a fegyelmezett, engedelmeskedő, áldozatvállaló társadalom képét. A modernizmusról szőtt fantáziában az egy ütemre lépdelő, karokat egyformán

emelő, azonos ingbe bújtatott, edzett, igénytelen és áldozatos emberek végtelen tömege jelent meg.

Kiderült egyúttal, hogy a liberalizmus „klasszikus" pénzügyi elveit is lehet dirigista módszerekkel alkalmazni. Méghozzá úgy, hogy ezeket az elveket, amelyek már lényegük szerint sem feleltek meg a valóság követelményeinek, az állami erőszak segítségével még el is torzították. Ez egyébként azt bizonyította, hogy a dirigizmus nem feltétlenül jelent modernizálást.

1926 és 1928 között átalakult az olasz állam szerkezete. Ez nem történhetett meg különleges elnyomó rendszerének kiépítése nélkül. A rendőrséget felduzzasztották, és Bocchini rendőrfőnök létrehozott egy speciális politikai részleget. A bűnüldöző szervek hatáskörét megnövelték, bár ez Olaszországban nem öltött feltűnő méreteket. Mindez önmagában még nem volt sajátos. A fasizmus elnyomó rendszerét főként két új eljárás különböztette meg a bevett polgári szokásoktól: az internálási rendszer bevezetése, valamint a Tribunale speciale felállítása. Az utóbbi vonta felelősségre az állampolgárokat eszméik, politikai meggyőződésük miatt. Gramsci perében például az ügyész nem csinált titkot abból, hogy nem egy bűnöző, hanem egy „agy" kivonását követeli az olasz közéletből. Antonio Gramsci egyike volt azoknak a fiatal szocialista baloldaliaknak, akik a pártszakadás előtt elkezdték a *L'Ordine nuovo* című, lényegében véve már kommunista lap kiadását, majd a párton belül felléptek a Bordiga által képviselt szektarianizmus ellen. 1924-től ő állt a kommunista párt élén.

Az „agyüldözés" legsűrűbben a kommunistákat sújtotta. Részben azért, mert a rendszert ők utasították el a leghatározottabban, megpróbálva kifejezésre juttatni antifasizmusukat, szervezeteiket illegálisan tovább működtetve; részben pedig azért, mert a kommunista vezetők többsége otthon maradt és nem ment emigrációba. Bár a húszas években viszonylag népes szocialista, demokrata és más árnyalatú olasz politikai emigráció keletkezett, az ellenzék minden csoportjában mégis nagyra nőtt azoknak a száma, akik otthonukat hosszabb vagy rövidebb időre az internálószigeteken találták meg. Mások bírói ítéletekkel börtönökbe kerültek.[19]

Jóllehet a halálbüntetés visszaállítását megszavazták,

a Tribunale speciale visszamenőleg nem hozott halálos ítéletet, ilyet a háború előtt egyébként is ritkán szabott ki. 1927–1928 folyamán a rendszer több látványos politikai pert rendezett. Ezek között a legnevezetesebbek a Mussolini ellen elkövetett merényletek tettesei, valamint a Gramsci és társai – közöttük Scoccimarro, Roveda, Terracini – elleni perek voltak. Halálos ítélet egyik perben sem született. Tizenkilenc éves börtönbüntetését a súlyosan beteg Gramsci nem töltötte le végig. 1937-ben, amikor már haldokolt, „szabadlábra" helyezték. Gyakorlatilag a börtönt kórházra cserélhette, ahol rövidesen meghalt. A börtönben írta világhírűvé vált filozófiai, történelmi, politikai feljegyzéseit.

Bárhogy történt is – börtönben, internálva, emigrációban vagy elhallgattatva –, az ellenzék a szó legszorosabb értelmében „eltűnt". Az antifasizmus hangja hosszú évekig kizárólag külföldön, az emigránsok körében volt hallható.[20] Bár elég népes volt ez a tábor, az olasz exodus távolról sem öltött olyan méreteket, mint később a német. Olaszországban ugyanis az üldözés szempontjaihoz nem csatlakozott a „faji" szempont, és az olasz fasizmus több időt engedett a beilleszkedésre, illetve több mozgásteret az átvészelésre. Az emigránsok hangja mindemellett egyelőre nem hallatszott messzire. Még sem a konzervatív, sem a liberális Európa nem kívánta meghallani. A Mussolini által biztosított rendhez, az olasz „megújuláshoz", Olaszország „fiatalos" viselkedéséhez képest elenyészőnek vélte azt a kárt, amelyet a régi politikai szisztémában okozott.

Úgy tűnt, hogy az ellenzék bebörtönzött, internált és emigrált személyiségei valóban nem képviselik az olasz „néptömegeket". Az olasz utcákat éljenző tömegek lepték el, a lakosság „római módra" köszönt, fasiszta jelszavakat kiabált, lelkendezve éltette a „Ducét" és egyetlen szót sem szólt életszínvonalának szisztematikus süllyesztése ellen. A fasizmus népszerűségének okait és természetét később, a lateráni szerződés és a népszavazás ismertetése után próbáljuk majd megvilágítani. Pillanatnyi témánk – a rendszer és a néptömegek valóságos viszonya – szempontjából viszont arra a következtetésre máris eljuthatunk, hogy Mussolini a tömegektől nemcsak az ellenzékiség jogát vonta meg, hanem fokozatosan azokat

a jogokat is, amelyeket a fasiszta szervezetek keretei között elvileg egyelőre még élvezhettek. A fasiszta rendszer 1928-ra felemelte azokat a falakat, amelyek lehetetlenné tették, hogy a tömegek – fasiszták, csatlakozók, nem fasiszták, antifasiszták – önmagukat képviselhessék, és akár csak szűkre szabott korlátok között is, de megőrizzék a cselekvés valamelyes lehetőségét.

1927–1928-ban Mussolini megalapozta a monolitikus államhatalmat, és erre a műre 1928 végén a Fasiszta Nagytanács rendjéről és jogköréről intézkedő törvényjavaslat elfogadtatásával tette föl a koronát. A törvény szavai szerint a nagytanács az államhatalom „legfelsőbb szerve, amely összeegyezteti és egységbe foglalja a rendszer minden tevékenységét". Elnöke a kormányfő, titkára a PNF titkára. A nagytanács hagyja jóvá a választási listát, általa kerülnek a törvényhozás elé az alkotmányjogi törvényjavaslatok. Feladatkörébe tartozik, hogy összeállítsa azoknak a személyeknek a listáját, akiket a kormányfői tiszt átmeneti vagy végleges megüresedése esetére a királynak javasolni fognak e tisztség betöltésére. E passzusok már mélyen belevágtak az olasz alkotmányba: kérdésessé tették a király jogállását és kinevezési jogkörét. Ennek ellenére a tervezet ellen csak kisebb monarchista csoportok, mindenekelőtt a Federzoni vezette volt nacionalisták léptek föl, maga Viktor Emánuel hallgatott. Mi sem természetesebb, mint hogy Federzoni a csatát elveszítette, s hogy miután a belügyi tárcától megválva 1926-ban megkapta a gyarmatügyi minisztériumot, most el kellett búcsúznia ez utóbbitól is.

Úgy tűnt, hogy a Fasiszta Nagytanács alkotmányossá tételével megpróbálják egybeépíteni az állami és a pártszerveket, növelni a PNF súlyát. A valóságban azonban, legalábbis hosszabb távon, nem ez történt. A nagytanács gyakorlati tevékenysége az idők során egyre szűkebb térre szorult, míg végül Mussolini megfeledkezett már összehívásáról is. Alkotmányba iktatott szerv lévén, létezésének jelentősége mégsem elhanyagolható. 1943-ban a Fasiszta Nagytanács ebben a törvényben talált alapot ahhoz, hogy az alkotmányosság sérelme nélkül kezdeményezze a miniszterelnök jogainak korlátozását és más tényezők jogainak növelését. Ez a körülmény a döntést számos fasiszta vezető számára megkönnyítette. Igaz, a

nagytanács Mussolini pótlására nem nyúlhatott az utódok tervezett listájához, tekintettel arra, hogy Mussolini sohasem tette lehetővé ilyen lista elkészítését.

A CSÚCSON

Első országos és nemzetközi jelentőségű sikerét – tegyük hozzá: egyúttal az utolsót is – Mussolini akkor aratta, amikor 1929. február 11-én aláírta a lateráni szerződéseket, az egyház és az olasz állam „megbékélésének" okmányait.[1]

Emlékeztetünk itt arra, hogy Mussolini – jól felfogott politikai érdekekből – már 1921-ben szögre akasztotta klérusellenességét. Így tehát régtől fogva nem volt idegen tőle az a kísérlet, amely végül is elvezetett a lateráni egyezményekhez. Megkönnyítette a helyzetét, hogy XV. Benedek halála után, 1922 elején a konklávé Ratti bíborost választotta pápává, aki XI. Pius néven 1939-ig viselte a pápai tiarát. Ratti bíboros az egyháznak nem egyszerűen ultrakonzervatív, hanem radikálisan antiliberális és antiszocialista szárnyához tartozott. Ez a körülmény minden bizonnyal előmozdította, hogy a „megbékélés", amire a liberalizmus idején különféle okokból nem kerülhetett sor, éppen a fasiszta állammal jöjjön létre.

Jóllehet a fasiszta állam 1922-től kezdve az olaszországi katolikus egyháznak is és a Vatikánnak is számos kisebb-nagyobb szívességet tett, komoly problémák merültek föl mindkét fél előtt a „sakkparti" során – ahogyan Salvatorelli és Mira[2] a pápa és Mussolini között lezajlott mérkőzést nevezik. Ez magyarázza, hogy az 1925-ben kidolgozott tervezetet XI. Pius először félretolta. Mussolini azonban gyorsan túltette magát ezen, és a „partit" újranyitotta 1926 májusában. Az igazságügy-miniszterhez intézett levelében minden további nélkül kijelentette: a szeparáció „szellem és anyag között éppoly abszurd, mint állam és egyház között".[3] Ezzel megalapozta a tárgyalások újrafelvételének lehetőségét.

Ezt követően viszont kiderült, hogy a Vatikán szuverenitásának elismerése kérdésében aggályai vannak a királynak. Ugyanakkor a fasiszta pártban sokan találhatók olyanok, akik a katolicizmus és a fasizmus elvi ellentéteit

távolról sem akarják olyan egyszerűen „megoldani", mint Mussolini, s még többen, akik problémákat látnak felmerülni a fasiszta nevelés kérdésében. Mindez oda vezetett, hogy 1927 derekán a tárgyalások hosszabb időre újból megszakadtak, és meglehetősen heves sajtóvita kezdődött. A vita kiterjedt a „szuverenitás fogalmára" is, de elsősorban a „lelki szabadság" megőrzése és biztosítása körül folyt.

III. Viktor Emánuel aggályai elég gyorsan eltűntek. Megnyugtatóan hatott rá, hogy a Vatikánnak szánt terület valóban olyan kicsi volt, amilyennél kisebbet már egyszerűen képtelenség lett volna kijelölni. A pápa nem követelt többet. Emellett a király mind jobban érzékelte annak a dicsfénynek a jelentőségét, amely a megbékélésből az ő fejére hull. Mussolini hónapokon keresztül mégis nagy türelemmel viselte a hírlapi csatát, az érzelmek tobzódását a lapok hasábjain. Egészen addig, amíg mindenki elmondta a magáét és a felek kifáradtak. Végül nyilvánvaló lett, hogy a megegyezést tulajdonképpen azok is kívánják, akik a leghevesebben vitatják. Ekkor azután Mussolini gyorsan elvágta a gordiuszi csomót. 1927. október 20-án megjelentetett egy aláíratlan kommünikét, amely megdicsérte a „komoly és magas színvonalú" vitát és megállapította: a további munkának nincs akadálya, mivel az egyház a szuverenitás fogalmához nem fűz teljesíthetetlen feltételeket. Ezután személyesen üzent a pápának, és javasolta a tárgyalások folytatását.[4]

1928 januárjában a megbeszélések valóban sorra folytatódtak, de a konkordátum kérdésében még további szakadékokat kellett áthidalni. Kiderült ugyanis, hogy a Vatikán nem kevesebbet akar, mint azt, hogy abban az Olaszországban, amelyben már minden nem fasiszta párt és szervezet eltűnt, ő egyedül megőrizhesse szervezeteinek, elsősorban az Actio catholicának az autonómiáját. Az ifjúság problémájában a kiindulópont tulajdonképpen az Opera Nazionale Balilla (ONB) nevű fasiszta szervezet létrehozása volt 1926. április 3-án. A balilláról intézkedő rendelet nem hagyott kétséget az iránt, hogy Mussolini belőle akarja kialakítani az ifjúság átfogó és egyetlen szervezetét. Súlyosbította a helyzetet az ONB-vel kapcsolatos, 1927. január 12-i közlemény, amely a nevelő, sport-, kulturális stb. szervezetek mellett megszüntette a Giova-

ni Italiani Cattolici (Ifjú Olasz Katolikusok) nevű egyesületet is a 20 000 lakosúnál kisebb községekben. A Vatikán ekkor beérte azzal a szóbeli megnyugtatással, hogy a kormány a tilalmi rendszabályokat nem terjeszti ki a tisztán vallásos szervezetekre, így az Actio catholicára sem. A tárgyalások említett újrafelvétele után azonban megjelent egy újabb rendelet, az 1928. április 13-i, s ez az előzetes ígérettel szemben lehetővé tette az Actio catholica tevékenységének beszüntetését is. Ekkor valóban drámai pillanatokra került sor. A pápa ünnepélyesen és erélyesen tiltakozott, majd 17-én utasította Francesco Pacelli ügyvédet, a későbbi pápa fivérét, hogy szakítsa meg a tárgyalásokat. Mussolini hamar rájött, hogy a pápa ebben a kérdésben hajthatatlan, s korrigálta a hibás lépést. Kiadott egy pótrendeletet, amely az előzőt úgy „pontosította", hogy a megszüntetendő szervezetek közül kivette a vallásos szervezeteket és köztük megnevezte az Actio catholicát. A sakkpartiban alighanem ez volt a legfontosabb húzás, amelyet XI. Pius a saját javára elkönyvelhetett.

Az egyezménytervezeteken ezek után már gyorsan megtették az utolsó simításokat, úgyhogy 1929. február 11-én Gasparri vatikáni államtitkár és Mussolini aláírhatott három okmányt. Az egyezményben az olasz állam elismerte a Vatikánt mint szuverén államot, az egyház pedig kijelentette, hogy a „római kérdést" végérvényesen lezártnak tekinti. Kijelölték Vatikán város területét, és elismerték, hogy Olaszországban a katolikus vallás az egyedüli államvallás. A pénzügyi konvencióban az állam azoknak a károknak a fejében, amelyek az egyházat az 1870 óta tartó állapotok miatt érték, kötelezte magát 750 millió líra készpénz kifizetésére, valamint átengedett neki egymilliárd líra névértékű, 5 százalékkal kamatozó értékpapírt. A konkordátum a Vatikán által kötött más hasonló megállapodásoktól csak két vonatkozásban tért el. Az egyik az volt, hogy egy fasiszta állammal jött létre, a másik pedig, hogy az állam az egyházi házasságot általános, vagyis egyúttal polgári érvényűnek ismerte el. A korabeli Európában ez a megoldás meglehetősen ritka volt.

1929. február 11. tehát nevezetes dátum volt Mussolini életében. Ez sem a kortársak, sem a történészek szemé-

ben nem volt titok. Ünnepelte a fasiszta sajtó, ünnepelte a világsajtó jó része, s még Mussolini ellenfelei is nehezen találtak érveket ahhoz, hogy támadják az egyezményeket. A „Duce" siker- és presztízsszempontjai azonban már untig ismertek. Ezeknél nem érdemes túl sokáig időznünk, ha a lateráni egyezmények mérlegét fel akarjuk állítani. Hasznosabb talán, ha egy másik, kevésbé vizsgált szempontot próbálunk szemügyre venni: Mussolini totalitásigényét és az egyezményeknek ehhez az igényhez való viszonyát.

Ennek a kérdésnek van egy hétköznapi, gyakorlati oldala. Amíg a Vatikánnal el nem rendeződtek a függőben lévő, vitás kérdések, addig bizonyos társadalmi rétegek felé a fasizmus előtt zárva maradtak a kapuk. S ha igaz is, hogy a lateráni egyezményekkel a fasizmus nyitva hagyott kapukat az egyház és a katolicizmus előtt, az is igaz, hogy kitárt másokat a maga számára az olasz katolikus világ felé. Sőt, valójában ennél több is történt. A Vatikánnak sikerült ugyan kimenekítenie szervezeteit a fasizálás nagy áradatából, Mussolini azonban meg tudta akadályozni, hogy az egyház valaha is menedéke legyen az antifasizmusnak. Nem vonta ugyan be az egyházat az állami totalitásba, de sikerült egy kompromisszummal a konszenzus részévé tennie. Egy olyan kompromisszummal, amely nemcsak ragtapaszként fedte el az ellentmondásokat, hanem lényegében be is vonta a rendszerbe a katolicizmust.

Ugyanakkor ismeretes, hogy az egyháznak és az államnak ezt a házasságát szervezeti és nevelési kérdésekben összeütközések kísérték, és Mussolini totalitásigénye többször egyenesen viharossá tette. Nem lehet kétségünk afelől sem, hogy az egyezményeknek az Actio catholicára vonatkozó részét Mussolini már kezdetben sem gondolta véglegesnek. Egyike volt ez szokásos kompromisszumainak, amelyeket mindig módosíthatónak tartott utólag. Itt azonban mindenekelőtt az ifjak fasiszta neveléséről volt szó, és nem volt szó sem ekkor, sem később arról, hogy Mussolini a vallásos nevelést, szemléletet vagy az egyház által végzett szertartásokat akarta volna korlátozni. Ilyen törekvésnek nem adta jelét, nem nyúlt az egyházhoz mint vallási központhoz, sem a valláshoz mint szellemi hatóerőhöz.

Az egyház és a vallás konzervatív szellemi hatása ellen Mussolininak láthatóan nemcsak hogy kifogása nem volt, de ez a hatás inkább megfelelt elgondolásainak. Abban a beszédében, amely már reflexió, sőt vita volt a „cserkészek" ügyében, 1929. május 13-án pontosan megfogalmazta álláspontját. „Ezeket a gyerekeket – mondta – *vallásos hitünkben* kell nevelni, de szükségünk van arra is, hogy *integráljuk* ezt a nevelést, szükségünk van rá, hogy ezeknek az ifjaknak megadjuk a férfiasság, a hatékonyság, a hódítás érzését..."[5] A modernizmus és az új civilizáció hirdetőjétől ez a vélekedés meghökkentőnek tűnhet, ha nem vesszük figyelembe azokat a – más szellemi vidékekről származó – gondolatait is, amelyeket a tradicionális és a forradalmi, a régi és az új erők szerencsés összetalálkozásáról és együttműködésének áldásos voltáról alkotott és juttatott kifejezésre. Mussolini nemcsak hangoztatta a konzervativizmus és a radikalizmus összefonódását, hanem voltaképpen 1921-től kezdve folyvást azon is munkálkodott, hogy fokról fokra egyesítse őket. Megnyilvánult ez a monarchizmus kérdésében, gyakorlatilag pedig a monarchiával való együtt uralkodásban. Ez történt a gazdaságpolitikában mind elvileg, mind gyakorlatilag, s ezt a fejlődésvonalat koronázta meg a lateráni egyezmény. Ebben az értelemben, azt hiszem, a megbékélésnek – minden későbbi súrlódás mellett és ellenére – mély értelme volt, és semmiképpen sem kezelhető puszta taktikai lépésként.

Az a gondolat, hogy szükség van a hagyományosnak tekintett erők jelenlétére, megfelelt annak a képnek is, amelyet Mussolini a tömegekről alkotott magának. Emlékezhetünk rá, hogy ez a kép már Mussolini szocialista korszakában is egy bamba nyájat ábrázolt. A nyáj – Mussolini szerint – önmagától csak a legközvetlenebb szükségleteire reagál, ahhoz pedig, hogy vezetői, az elit tagjai által megmozdítható legyen, a Sorel-féle mítoszokra van szüksége. Időközben Mussolini Gustav Lebon híres „La Psychologie des foules" (A tömegek lélektana) című könyvéből több új gondolatot merített. Például azt, hogy a tömegekhez legkönnyebben a hagyományos és lehetőleg ködös fogalmak útján lehet hozzáférni. A fasizmus szlogenrendszerében a modern mítoszokhoz, az olyan mitikus szavakhoz, mint a „forradalom", „új civilizáció",

„szindikalizmus" stb., valóban egyre több hagyományos és ködös fogalom társult: az „olaszság", a „tenger", a „föld", a „haza" és így tovább. S lehetett-e valami is hagyományosabb, megfoghatatlanabb és egyúttal élőbb a tömegek számára, mint a vallásos mítosz, amelyet az egyház közvetített? Mussolini, aki „a lant minden húrján" játszani akart, ezt a húrt nem hagyhatta számításon kívül.

Mussolini korabeli totalitásképébe tehát az egyház és a vallás is beletartozott. Ugyanúgy, mint ahogy beletartozott a monarchia, a régi hadsereg, a tőke „kapitányainak" bevonása is. Ez az integrálási folyamat és főleg eredménye csak jóval később vált terhessé számára. Akkor, amikor meg kellett állapítania, hogy e jámborul együttműködő csoportok mégiscsak korlátozzák a fasizmus totalitását.

Mussolini aligha választhatott volna jobb időpontot a népszavazás lebonyolítására, mint amit választott. A lateráni egyezmények megkötésével nyert dicsőség teljében volt, amikor 1929. március 24-én 8 655 320 olasz elsétált a szavazóhelyiségekbe, hogy bedobja szavazatát az urnába. A számlálók mindössze 135 761 „nem" szavazatot találtak 8 519 559 „igen"-nel szemben. Mussolini nagy elégtétellel állapította meg, hogy a történelemben „nem volt még rendszer, amely a tömegek ekkora egyetértését és támogatását élvezte volna".

Amikor ennek az „elsöprő győzelemnek" a mélyére szeretnénk nézni, úgyszólván semmiféle tudományos eszközt nem vehetünk igénybe. Hiányoznak az emberek gondolkodásmódjára vonatkozó források, mérési lehetőségek, statisztikák. Csak arra szorítkozhatunk, hogy néhány körülményt csoportosítunk és feltevéseket fogalmazunk meg.

Mindenekelőtt nem szabad elfelejtenünk, hogy ha valaki nem ment el szavazni, vagy nemmel szavazott, súlyos veszélynek tette ki magát. Az ilyen embert megfigyelhették, feljelenthették, s a feljelentés kellemetlenségeket, esetleg egzisztenciális problémákat vonhatott maga után. A tömegek már sokszor említett fáradtsága és kiábrándultsága is elősegítette, hogy az emberek a könnyebb utat válasszák. Egyszerűbb volt egy papirost – aminek mellesleg nem volt semmi jelentősége – bepottyantani a helyére, mint valamilyen formában megkísérelni az ellen-

állást minden eredmény reménye nélkül. Ezek a „lelkesen" szavazó tömegek egyébként a háború óta anyagi, megélhetési gondokkal küzdöttek, s miután harcuk nem járt sikerrel, szervezeteik pedig eltűntek anélkül, hogy érdekükben bármit is tettek volna, most már csak azoktól a szervezetektől remélhettek valamit, amelyek egyáltalán léteztek. Az állam és a szervezetek pedig mindig ígértek valamit, sőt szociális juttatásokat olykor-olykor osztogattak is.

Ráadásul 1928-ban, a népszavazást közvetlenül megelőző évben, valamelyest enyhültek a gazdasági nehézségek. Múlóban volt a stabilizálási válság, a termelés emelkedni kezdett, a munkanélküliség csökkent, az élet drágasága alábbhagyott, a vásárlóképesség 1925-höz viszonyítva 3 százalékkal növekedett. Megkönnyebbülést keltett, hogy 1928 jó mezőgazdasági év volt.

Az „igen" szavazatok számát növelte az a körülmény is, hogy a tömegeknek nemcsak alternatívájuk, de olyan pártjuk vagy szervezetük sem volt, amely azt mondhatta volna: ne tegyétek. Említettük, hogy a CGL feloszlott, s most tegyük ehhez hozzá, hogy megszűnt a másik szakszervezeti központ, a CIL (Confederazione Italiano del Lavoro) is. A szocialista pártnak, mielőtt a kormány betiltotta volna, már mindössze 18 000 tagja volt. Jóllehet mind Párizsban az emigránsok, mind Milánóban az illegális kommunisták megpróbáltak új szakszervezeti központot szervezni, ezek egyike sem bizonyult életképesnek. A PCI ugyan makacsul és minden rendőri üldözés ellenére gondosan kidolgozott agitációs tevékenységet fejtett ki, ennek jelentősége azonban elsősorban abban állt, hogy néhány ezer harcosa fenntartotta a pártot, vagyis egy olyan harcban edzett magot, amely később már tömegeket mozgósíthatott az ellenállásra.

Sem az emigránsok, sem a kommunisták szava nem jutott el a tömegekhez. Erről a rendőrség, a csendőrség, a külügy- és a hadügyminisztérium, valamint a milícia biztonsági szerve, összesen mintegy 100 000 ember gondoskodott. A rendőrséget Bocchini jól szervezett, technikailag kiválóan felszerelt, hatalmas archívummal rendelkező testületté alakította át. Ez a testület szenvedélymentesen, de annál hatékonyabban látta el hivatalát. Olaszor-

ságban nemcsak a vonatok kezdtek pontosan járni, hanem pontosan működött a rendőrség is.

Hozzájárult a fergeteges népszavazási sikerhez az az elismerés is, amellyel a külföld egyre gyakrabban illette Mussolinit. Hozzájárultak a magasztaló kijelentések olyan személyiségek részéről, mint Winston Churchill vagy G. B. Shaw. Hozzájárult XI. Pius, amikor Mussolinit „a Gondviselés emberének" nevezte. Hozzájárultak azok a külpolitikai „sikerek", amelyeket Mussolini valóban vagy látszólag aratott, s amelyek felruházták a megfontolt, már-már bölcs államférfi tekintélyével. A veszélyek, amelyeket Mussolini beszédeit olvasva utólag könnyű felfedezni, a maga idején szinte mindenki előtt rejtve maradtak. Mussolini a korfui incidens óta békepolitikát folytatott, s Olaszországot Nagy-Britannia hű szövetségesévé tette. Így azután senki sem törődött sokat azokkal a kijelentéseivel, amelyeket megengedett magának a katonai potenciál növelésével, a háborúra való felkészülés szükségességével, valamint egy expanzív birodalmi szemlélet keretében a demográfia „ostorozásával" kapcsolatban. Olaszországban nem tulajdonítottak nagy fontosságot Mussolini 1928 óta rendszeresen hirdetett „revizionizmusának" sem.

A felsorolt indítékokat betetőzték a lateráni egyezmények és a Vatikán nagy szolgálata, amely abban állt, hogy felszólította a katolikusokat: „si"-vel szavazzanak. Még ha ez az üzenet nem is az átlaghívőkhöz, hanem a meggyőződéses, az egyház szavára éberen ügyelő katolikusokhoz szólt is, a vatikáni gesztusnak nagy jelentősége volt. Mind ez az üzenet, mind a lateráni „megbékélés" része lett a széles konszenzusteremtésnek.

Mussolini tehát a nagy népszavazást alátámasztotta mind az „új" dolgok hirdetésével, mind a hagyományos értékeknek vélt intézmények és fogalmak maga mellé szólításával. Mindehhez már csak egy utolsó tényezőt tehetünk hozzá: Mussolini személyes tekintélyét és hatását. Sokan voltak Olaszországban, akik a fasiszta pártot nem sokra becsülték, akik körülményeikkel és a rendszerrel elégedetlenek voltak, mégis bíztak Mussoliniban. Bíztak benne, mert maguk is „a Gondviselés emberét" látták benne. Olyan embert, aki azért „mer" annyit, mert pontosan tudja, hogy mit kell mernie, s aki csak jót akar-

hat, hiszen különben képtelen lenne akkora erővel állítani és akarni. Mussolini új társadalmi morált hirdetett. Míg ebben az új morálban minduntalan megtalálta önfelmentésének alapját is, egyúttal saját magának mint világmegváltónak és saját kalandjának mint világtörténelmi kalandnak a megélése a meggyőzőerő olyan kisugárzásával fegyverezte fel, amely milliókkal képes volt elhitetni, hogy mélyen etikus emberrel állnak szemben. A Mussolini-bűvölet addig tarthatott, amíg ki nem derült, hogy új társadalmi morálja a régi morál helyébe tulajdonképpen csak célt tévesztett voluntarizmust állított. Ezzel átmeneti káprázatot lehetett kelteni, de hosszú távon nem volt alkalmazható, mert nem felelt meg az olasz társadalom természetének és szükségleteinek, nem állt harmóniában ezekkel. Márpedig a társadalom csak a természetével összeegyeztethető politikát fogadja el „jó" politikának és egyúttal morális alapnak, míg a tőle idegen voluntarizmustól előbb vagy utóbb, így vagy úgy, elfordul. Az új morális rend leáldozásával nagyjából együtt derült ki az is, hogy Mussolini meggyőzőereje nem személyes etikumból, hanem egy horribilis tévedésből táplálkozott. Amikor a nagy kaland derékba tört és eltűnt a nagy ember, kiderült, hogy az etikus ember nem is volt soha.

FORDULAT

A PRODUKTIVIZMUSTÓL A FALUSIASÍTÁSIG

Mussolini a nagytőkéseket 1922-ben azzal kecsegtette, hogy megteremti a termelés fellendítésének számukra legkellemesebb feltételeit. Olcsó államot ígért, amely megmenti őket a sztrájkoktól és bérkövetelésektől, de amely különben nem szól bele tevékenységükbe. A „tiszta manchesteri állam" képét rajzolta föl előttük.

Ígéretei közül csak egyet váltott be maradéktalanul. Valóban elérte a sztrájkmentes államot. Mint láthattuk, nemcsak a hagyományos munkásszervezeteket zúzta szét, de a fasiszta szindikátusok számára is lehetetlenné tette a munkásérdekek képviseletét.

A többi gazdasági kérdés ellentmondásosan alakult a húszas évek második felében. Olcsó államot a „Duce" hosszabb távon már csak azért sem teremthetett, mert bár a tisztviselők fizetését csökkentette, növelte az adminisztrációban és a fegyveres testületekben foglalkoztatottak létszámát. A liberális pénzügyi politikát viszont odáig fejlesztette, hogy az már fékezően hatott a termelékenységre. A pénzügyi politika stagnálásra ítélte az ipart, károkat okozott a külkereskedelemnek és azt eredményezte, hogy Olaszország súlyos munkanélküliséggel küzdött a rövid európai fellendülés éveiben is. Az állami költségvetés deficitjét mindazonáltal csak néhány évre sikerült fölszámolni.[1]

Levezető csatornát kellett tehát találni. E célra a fasiszta kormány a liberális államok régebbi eszközeit vette igénybe. Nagy közmunkákat indított, kidolgoztatta a talajjavítási programot és előmozdította a falusi telepítést. Ez utóbbit nevezte ruralizálásnak, vagyis falusiasításnak. A liberális és a fasiszta állami gazdasági programok között azonban lényeges eltérések is voltak. Először is az, hogy a liberális államok sokkal kevesebb propaganda

és öntömjénezés kíséretében fejtették ki ilyen irányú tevékenységüket, már csak azért is, mert elveikkel ellenkezett a gazdaságba való beavatkozás. Másodszor, nem fűztek ideológiát eljárásaikhoz. Harmadszor, a liberális államok e gazdasági tevékenysége többnyire olyan időpontban zajlott le, amikor a gazdaság dinamikusan fejlődött, és így a magán- és az állami tevékenység kölcsönösen kiegészítette és élénkítette egymást a közművek, az utak, a vasutak stb. kiépítésében. A fasizmus esetében más volt a helyzet. A magántőkének a közmunkákban való részvétele nem az élénkítés eszköze volt a pangó gazdaság számára, hanem áldozatként jelentkezett. Bár teremtett átmeneti munkaalkalmakat, egészében véve stimulálás helyett mégis inkább elvonást jelentett a gazdasági erőforrásokból.

Egyébként a fasizmus sokat megvalósított a maga elé tűzött gazdasági feladatokból. Épített utakat, sőt autósztrádát is, modernizálta a Bologna–Firenze és a Róma–Nápoly vasútvonalakat, jelentős lépéseket tett az ország villamos energiával való ellátása érdekében, tető alá hozott számos középületet és iskolát. A legnagyobb jelentősége talán a talajjavító programnak volt, amelyet egy kiváló szakértő, Arrigo Serpieri dolgozott ki, és amely magában foglalta a mocsarak lecsapolását. Serpieri tervezete 1928 decemberében emelkedett törvényerőre. Eszerint 4 726 982 hektár föld várt arra, hogy termővé tegyék, de ezt a területet 1933-ban mintegy félmillió hektárral csökkentették. A gazdasági válság kirobbanása után a tervet lassítani és mérsékelni kellett, úgyhogy Serpieri, aki hasztalan harcolt a szükséges pénzösszegekért, 1935-ben le is mondott tisztségéről. A „Duce" szívéhez oly közel álló eszmét néhány újonnan keletkezett, virágzó helység mégis máig hirdeti. Így a Róma közelében fekvő Littoria, Sabaudia és mások, amelyek a korábbi pusztaságból bújtak elő és a második világháború után bekerültek a Róma környéki turizmus útvonalaiba. Mindazonáltal a bonifikálási program egészében véve kudarcot jelentett a „Duce" számára.[2]

Kudarcot nemcsak és nem is elsősorban azért, mert a talajjavítási program a tervezettnél sokkal hosszabb idő alatt és sokkal kisebb terjedelemben valósult meg. Nem is csak azért, mert a gazdaság egészének nem szolgált

használa, de azért is, mert a gazdasági válság az olasz problémát más nézőpontba helyezte, mint ahonnan Mussolini szemlélte. A talajjavítás kérdése, bármilyen fontos lehetett is önmagában véve, eltörpült az egyéb gondok közepette. A következtetések levonására viszont a „Duce" kevéssé volt hajlandó. A bonifikálás ugyanis szoros kapcsolatban állt egész falusiasítási tervével, az úgynevezett búzacsatával, az egész komplexum pedig általános gazdaság- és társadalomszemléletével. Hozzá kell tennünk ehhez, hogy a búzacsata összefüggött a deflációs politikával is. Az olasz deficit mintegy felét ugyanis a búzabehozatal idézte elő. Ennek megszüntetése nélkül gondolni sem lehetett az államháztartás egyensúlyba hozására. Elképzelhetetlen volt viszont az is, hogy az olasz lakosságot megfosszák legfontosabb táplálékától. A búzacsatának ez a dilemma volt a kiindulópontja. Mivel Mussolini a deflációból nem engedett, ez hosszú távon reménytelenné tette a búzabehozatal ellenértékének exportálását. Nem maradt más hátra, mint a búzatermelés megnövelése. 1925-től kezdve az olaszokat minden módon és minden eszközzel arra ösztökélték, hogy megtermeljék azt a gabonát, amit megesznek. Propaganda, szakiskola, a vezetők és köztük Mussolini személyes példamutatása, prémiumok, kitüntetések, kedvezmények ösztönözték az eredményesebb termelést. A sajtó megtelt a fát ültető, búzát arató Mussolini képeivel, sőt még egy alkalmi versiképét is terjesztették a témáról.

A sok fáradozás nem veszett kárba. Olaszország néhány év alatt elérte, hogy a lakosság gabonafogyasztását csaknem teljes egészében hazai termeléssel fedezték. Ennek árát azonban az állattenyésztés adta meg, s megemelkedett a zsír-, a hús- és az állatbehozatal. Egyes olasz történészek szerint e folyamatot kiegészítette néhány más, munkaigényes mezőgazdasági termelési ág visszaesése is.[3]

A fentiek alapján könnyű felismerni, hogy Mussolini gazdaságszemlélete ekkoriban már szögesen ellentmondott a korábban hirdetett „produktivizmus" minden elképzelhető formájának. Iparélénkítés helyett állami közmunka; iparosítás helyett ruralizálás. 1925 és 1931 közötti beszédeiben és írásaiban hiába keressük nyomát az iparosítás gondolatának. Szinte minden alkalommal kitért

viszont a falu és a mezőgazdaság ügyeire. Sőt, 1929. március 10-i római beszédében odáig ment, hogy kijelentette: „A fasizmus teljességgel követeli elsődleges paraszti jellegét."[4]

Ezen a mondaton nem érdemes fennakadnunk. A fasizmus soha nem volt és nem lett elsődlegesen, de akár csak tizedlegesen sem paraszti jellegű. De ha tudni szeretnénk, hogy milyen jellegű volt valójában, úgy meglehetősen mélyre kell leásnunk. Az eddig mondottak szerint Mussolini lépései logikusan kapcsolódtak egymáshoz. Egész politikájára is áll azonban, amit a quota novantával kapcsolatban megállapítottunk. Az ti., hogy a logika csak egy meghatározott gondolatmeneten belül volt érvényes. Ha tehát a részek támogatták is egymást, igazi éltetőelemüket mégis rajtuk kívül, egy másmilyen, nem gazdasági törekvésben kell megtalálnunk.

Mussolini eszmei útját (útjait) együttesen határozták meg a mindenkor adott lehetőségek és a mindenkori szellemi hatások, de mindig úgy, és csakis abban az irányban, hogy szavatolják valami egyedülálló, kivételes, nagyszerű dolog elérését, megvalósítását. Így keletkezett első nagy eszméje, a forradalmi kataklizma, aminek útját azonban a „körülmények" eltorlaszolták előtte. Tábort váltott a nacionalizmus jegyében. Durván fogalmazva: azért lett fasiszta, mert a szocializmus platformján nem lehetett nacionalista, amit pedig az új „körülmények" a nagy eszmétől szerinte elkívántak. Ezt követően alakította ki soron lévő világátformáló ideáját, a produktivizmust, amivel egyébként jelentősen megkönnyítette magának a hatalomhoz vezető utat. Ismét figyelembe vette tehát a „helyzetet", a „körülményeket". De hamarosan rájött, hogy nagyszabású iparosításról csak kétféle módon lehetne szó. Az állam aktív gazdálkodása útján, amit a nagytőke nehezen tűrne el, és ezzel kérdésessé tenné a fasiszta uralom legfontosabb alapját; vagy pedig az iparnak, a kereskedelemnek és a nagytőkének valóban kedvező politikával, ami viszont azt eredményezné, hogy a gazdasági szektor az állam nyakára nő. Mussolininak sem az egyik, sem a másik megoldás nem lehetett ínyére. Neki olyan állami dirigizmusra volt szüksége, amelyet a nagytőke vitathat, de alapjában nem támad, ám ami e veszedelmes urakat mégis kordában tartja.

Mussolini minduntalan hangsúlyozta a magántulajdon és a magánkezdeményezés szükségességét, de nagyon valószínű, hogy nem e szentségek előtt hátrált meg. A „körülmények" nem engedték, hogy frontálisan szembekerüljön a nagytőkével. Ehelyett az ellenőrzés egyéb útjait választotta.

1925-től Mussolini gyakorlati gazdaságpolitikája e politikai képlet körül bontakozott ki. Az alapelveken lényegében akkor sem változtatott, amikor – mint majd látni fogjuk – a gazdasági válság csapásainak elhárítása érdekében kénytelen-kelletlen segítségére sietett a nagytőkének. E mellett a legfőbb hatalmi szempont mellett, mint említettük, a nemzetközi pénzügyi feltételek és a húszas évek második felében megfogalmazott új ideológiai formulák is hatottak lépéseire. Ideje, hogy szemügyre vegyük ezeket a formulákat.

„ÚJ CIVILIZÁCIÓ"

Mussolinit uralmi törekvései hajtották a produktivizmustól a falusiasításig. Hatalmának nagytőkés pillére nem engedte meg, hogy az állam nyíltan beavatkozzon a gazdaságba, az államhatalom önállóságának védelme pedig akadályozta a tőkés szektor erejének jelentősebb megnövelését. Ez a kényszerhelyzet szolgáltatott egyúttal alapot ahhoz is, hogy Mussolini továbblépjen a társadalmi és a természeti törvények összekeverésében, amire hajlama volt már a világháború előtt is.

1926-ban találkozunk nála először az „új civilizáció" kifejezéssel. Október 5-i beszédében többek között így szólt Perugia „népéhez": „Talán egy új politikai rendszer hordozói vagyunk; hordozói vagyunk egy új típusú civilizációnak, és ez a civilizációtípus eltávolodik a minden emberi társadalomban áthághatatlan és alapvető lapidáris feltevésektől."[1]

További megnyilatkozásaiból és gyakorlati politikájából kiderülnek az „új civilizáció" jellemzői is. A következő évben, 1927-ben Mussolini programot hirdetett a születések számának növelésére, dicsőítve egyúttal annak egyik eszközét, a nem házasok akkoriban bevezetett különadóját. Már idéztük, miként indokolta a demográfiai mutatók

állami „ostorozását". A „Duce" kijelentette: a hanyatlás első biztos jele a születések számának csökkenése. Ez abszolút történelmi törvény, a gyógyszer pedig a demográfia ostorozása. De mint minden gyógyszer, ez is csak akkor hat – jelentette ki –, ha a szervezet még fiatal és képes a reakcióra.[2]

Magától értetődik, hogy Mussolini az olaszt fiatal nemzetnek tartotta. Mi lehetett azonban maga a gyógyszer? Azzal Mussolini is tisztában volt, hogy a büntetőadók nem elégségesek a gyermekszaporulathoz. Arra a meggyőződésre jutott, hogy a demográfiai görbe elsősorban a nagyvárosokban hanyatlik, míg a vidék kitartóbb a szaporaságban. „Van a városiasodásnak egy olyan típusa – mondta –, amely a lakosságot sterilizálja, és ez az ipari városiasodás."[3] Ebből könnyű volt levonni a következtetést: gátolni kell a falusiak városba vándorlását, és növelni a falusi lakosság számát. Olaszországot ruralizálni kell. Mussolini kijelentette, hogy Róma körül nem akar ipart látni, sőt egész Olaszországban is csak az „egészséges ipart" pártfogolja, amelynek szerepe van a mezőgazdaságban és a tengeren.

Világos volt itt a belső ellentmondás: ha az olasz mezőgazdaság képtelen a 40 millió körüli lakosság szükségleteinek kielégítésére, még kevésbé lehet alkalmas arra, hogy kiszolgáljon egy 60 milliós tömeget. Mussolini megoldása kézenfekvő volt: ki kell terjeszteni a művelhető területet (bonifikálás), növelni a mezőgazdasági termelők számát (gátolni elvándorlásukat), emelni a termelékenységet (búzacsata). Ezt a gondolatmenetet már idézett, 1929. március 10-i beszédében világosan összefoglalta: „A tenger és a hegyek között völgyek és fennsíkok terülnek el; földünk gyönyörű, de szűkös: 30 millió hektár 42 millió emberre! Abszolút szükségesség, hogy minden darab rög maximálisan termelékennyé legyen. A fasizmus teljességgel követeli elsődleges paraszti jellegét. Ebből fakad a rendszer falusi politikájának számos vonása: az agrárhitel, a teljes talajjavítás, a mezei és falusi emberek morális és politikai nevelése. A haza történetében a parasztok kizárólag a fasizmus által léptek a jogok teljességébe."[4]

Mussolini tehát a szám, a nagyságrend és a szaporodás természeti adottságaihoz, illetve ezek „gyógyszeres"

módon, a valóságban erőszakosan történő megváltoztatásához fűzte a nép életképességét, és szoros kapcsolatba hozta ezzel az egész emberi történelmet. E képben az ipari civilizációnak már kevés hely jutott, sőt mint láthattuk, gátló, káros tényezővé kezdett átalakulni.

Mussolini ebben az időben ugyan még csak ritkán, és akkor is elég rejtelmesen szólt arról, hogy a lakosságszaporulat elhelyezésének végső megoldását a telepesgyarmatok kialakításában látja; ám ez a gondolat már megjelent terveinek hátterében. Előtérbe azonban csak akkor lépett, amikor kifulladt a belső program, és a dinamizmushoz új utat kellett keresni. A belső építési program voltaképpen nemcsak hogy kifulladt, hanem egyenesen fiaskóhoz vezetett. A bonifikálás minden lett, csak „totális" nem, a városi lakosság száma továbbra is rohamosan emelkedett, míg a demográfiai görbe egészében véve meredeken lefelé hanyatlott.[5]

Nézzük, milyen további ismérveket tulajdonított Mussolini az „új civilizációnak". Ilyen ismérv volt, hogy az „új civilizációt" csak „fiatal" népek valósíthatják meg. „1950-ben – írta – Európának ráncai lesznek, elagg. Az egyetlen fiatal ország Olaszország lesz."[6] Arra a kérdésre, hogy vajon mi a fiatalság titka, Mussolini hamarosan szintén megadta a választ. Az elöregedést a demokráciának tulajdonította, és a fasizmust tette meg életelixírnek. Először csak a demokratikus polgári állami berendezkedést bírálta, a megújulás lehetőségét a totális fasiszta államban látva. Később, a gazdasági világválság idején, elvetette a liberális gazdaságpolitikát is, és megtámadta a modern tőkés termelés fogyasztói szemléletét. Ez utóbbi kérdéssel érdemben a következő fejezetben foglalkozunk. Most szemügyre vesszük a „Duce" államelméletét.

A polgári demokrácia, a demoliberalizmus bírálata sohasem hiányzott Mussolini fejtegetéseiből. Az 1925-ös fordulat után a végrehajtó hatalmat, majd a fasiszta államot megtette az „új civilizáció" szerves részének, mi több, első és legfontosabb hordozójának.[7] Az állam szerepéről ekkoriban mondottakat már idéztük, és láthattuk, hogy Mussolini 1925-ben szakított a korábban hirdetett manchesteri állammal. Nem hagyott kétséget az iránt sem, hogy e most már nem 95, de 1000 karú államnak monolitikusnak kell lennie. „Egy egészséges politikai rendszer

működéséhez nincs szükség ellenzékre – mondta 1929-ben. – Az ellenzék korlátolt és felesleges egy olyan totális rendszerben, mint amilyen a fasiszta rendszer."[8]

A húszas évek végén Mussolini erősen figyelt a Szovjetunióra és Sztálin lépéseire. Továbbra is elvetette a szovjet rendszer döntő jellemzőit: a magántulajdon megszüntetését, a párt vezető szerepét és az internacionalista ideológiát. E meghatározók miatt továbbra is első számú ellenségként kezelte a „bolsevizmust". Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy – korábbi szokásához híven – Sztálin nyilatkozataiból is kimazsolázzon néhány gondolatot, amelyet felhasználhatott saját rendszerének indoklásához. Amikor az ellenzék szükségességét Sztálinhoz hasonlóan 1927-ben elvetette, ezzel már nem kizárólag a polgári demokráciában szokásos ellenzékre gondolt, hiszen ilyesmi Olaszországban alig létezett, hanem kifejezte egyúttal az államhatalom szerkezetével kapcsolatos alapgondolatát is. Alátámasztja ezt az a körülmény, hogy ebben az időben már folyt a fasiszta párt megfegyelmezése, egy szólamra hangszerelése, valamint az is, hogy az ellenzék – nyilvánvalóan mindenfajta ellenzék – helyébe, megint csak Sztálinhoz hasonlóan, odaállította az „objektív nehézségeket" és a kritikát.

Ugyanebben az 1929-es beszédében Mussolini többek között leszögezte: „Az ellenzék azonban bennünk van, kedves uraim; mi nem vagyunk öreg gebék, akiket ostorozni kell. Mi szigorúan ellenőrizzük saját magunkat. Az ellenzéket mindenekfelett a dolgokban találjuk, az objektív nehézségekben, az életben, amely az ellenzék vaskos hegyét állítja utunkba..." Már ekkor hangsúlyozta, hogy a népnek joga van a bírálatra,[9] majd valamivel később, 1929. szeptember 14-én részletesen kifejtette, hogy mit ért „építő" kritikán.

Ekkor a fokozott fasizálás szükségességének kifejtésével kezdte mondanivalóját, hozzátéve, hogy ez nem jelenti azoknak a „spiráloknak" lezárását, amelyeken át a kritika behatolhat. A kívánatos kritika jellegéről mondottakat teljes terjedelemben idézzük: „Egy dolog a forradalom alapvető direktívája, amelyről nem lehet vitatkozni, és ha mégis vitatkozni kell, úgy azt a legvégső titoktartással és a megfelelő helyen kell megtenni – amint az egyébként 1922-től kezdve mindig is történt –, és más dolog az

állam adminisztratív munkája és szolgáltatása. Nem dől össze a világ, és még kevésbé a rendszer, ha az állam nagy adminisztratív központjai és periferikus szervei – amint az eddig is történt – vita és kritika tárgyaivá válnak résztvevői részéről. Nem dől össze a világ és még kevésbé a rendszer, ha a Fasiszta Kamara teljes nyugalommal és hasznosan gyakorolja ellenőrző funkcióját az egész állami adminisztráció felett. A kritika magáért a kritikáért ízetlen dolog, a rosszhiszemű kritika antifasizmus; de az a kritika, amelyet hátsógondolatok nélkül és egyetlen célból, az állam szüntelen adminisztratív tökéletesítése céljából gyakorolnak, gyümölcsöző, és ezt a felelős embereknek el kell fogadniuk, méghozzá nem kénytelenkelletlen, nem morogva, hanem elégedetten."[10]

Nem követte viszont Mussolini a sztálini államelmélet ennél lényegesebb elveit. Szögesen eltért tőlük az állam jellegének és jövőjének, valamint az állam és a párt viszonyának megítélésében. Bármeddig ment is el Sztálin az állami hatalom kiépítésében, elméletileg az államot mindvégig eszköznek nevezte és létezését ideiglenesnek tartotta. Sztálin szerint az egész társadalom felemelése volt a végcél, és ehhez az állam eszközül szolgált; Mussolini állama maga lett a beteljesülés. Nem ő szolgálja a nemzetet, hanem a nemzet olvad fel benne; a történelmi kontinuitást nem a nép, hanem az állam hordozza; az állam a fejlődés biztosítéka és megvalósítója. Mussolini, miután leszögezte az állam nevelő szerepét, így fogalmazta meg magasabb történelmi értelmét: „Áthagyományozza a szellemnek a tudományokban, a művészetekben, a jogban, az emberi szolidaritásban tett hódításait; az embereket elvezeti az egyszerű törzsi élettől az emberi hatékonyság legmagasabb kifejeződéséig, a birodalomig..."[11] De még ez sem elég. Mussolini ebben a beszédében az államot nemcsak a történelem hordozójának tette meg, de kijelentette azt is, hogy az állam a szellem és az etika manifesztációja. Nézzük végül a meghatározását. „A fasizmus számára az állam nem »éjjeliőr«, amely csupán az állampolgárok személyes biztonságával foglalkozik; de nem is tisztán materiális célokat szolgáló szervezet, amely mintegy garantál egy bizonyos jólétet és egy relatív békés szociális együttélést, hiszen erre elegendő lenne egy adminisztratív tanács; de nem

is tisztán politikai alkotás, minden kapcsolódás nélkül az egyesek és a nép életének változó és bonyolult realitásához. Az állam, úgy, ahogy a fasizmus felfogja és megvalósítja, spirituális és morális tényező, minthogy a nemzet politikai, jogi, gazdasági szervezete, és egy ilyen szervezet keletkezésében és fejlődésében a szellem manifesztációja. Az állam garantálója a belső és külső biztonságnak, de őrzője és közvetítője a nép szellemének is, amint az évszázadok alatt kimunkálódott a nyelvben, a szokásokban, a hitben. Az állam nemcsak jelen, hanem múlt és mindenekfelett jövő is. Az állam az, ami meghaladja az egyéni életek rövid határát, s a nemzet immanens tudatát képviseli."[12]

Ehhez aligha szükséges magyarázat. Előttünk áll az örök állam: egyesíti magában a nemzetet, annak egész életét, múltját, jelenét, jövőjét, jogát, politikáját, valamint szellemét, kultúráját.

Mint látni fogjuk, Mussolini 1930–1932 között azt fontolgatta, hogy az állam szerepét kiterjeszti a gazdaság egész szférájára. Erre részben a gazdasági válság okozta nehézségek, részben a szovjet gazdasági sikerek hírei indították. A szovjet eredmények ebben az időben éles kontrasztként jelentkeztek a világ többi részének problémáival szemben. 1932–1933-ban azonban Mussolini negatív következtetésre jutott e kérdésben. Ettől az időtől kezdve a szovjet gazdaságfejlesztő tevékenységet kudarcnak tekintette, és tévedésként könyvelte el az állam gazdasági funkcióját. Az „ökonomista" állam helyett tehát maradt az „etikus" állam.

Az ismertetett államfelfogás keretében nem jutott önálló hely a „rész-szervezeteknek". Minden más szervezet az államhoz képest csupán alárendelt lehetett. Mussolini nem tagadta, hogy a fasiszta párt is függő szerepbe kerül. A PNF helyét világosan kijelölte, amikor a prefektusokhoz intézett körlevelében leszögezte: „a párt nem más, mint önkéntes polgári erő, amely az állam rendelkezésére áll... A párt a rendszer kapilláris szervezete... A párt az, ami szervezeteinek tömegével biztosítja az állam tekintélyének önkéntes támogatását és a hit felbecsülhetetlen hozzájárulását."[13]

Megszűnik az állam és az egyén dualizmusa is. A fasizmus forradalmi érdemeit taglalva Mussolini kijelentet-

te: „Az elsők vagyunk, akik a demoliberális individualizmussal szemben leszögezzük, hogy az egyén nem létezik, ha nem az államban és az állam szükségességének alárendelve létezik; és hogy abban a mértékben, ahogyan a civilizáció mind bonyolultabb formákat ölt, egyre jobban korlátok közé szorul az egyén szabadsága." A polgári demokrácia illúzióját felváltja egy új szentháromság: a tekintély, a rend és az igazság. „Ez a hármasság a jelenkori civilizáció fatális eredménye, amit a munka és a gép ural."[14]

Feltűnő, hogy ebben az időben Mussolini nem foglalkozik a „nemzet" kérdésével, holott mozgalmát, majd rendszerét a nemzet jegyében indította útjára. Nemcsak hogy nem foglalkozott vele, de még a fogalmat is alig használta. Ez pedig arra mutat, hogy végeredményben a nemzetet is feloldotta az államban, amennyiben az államot tette meg a nemzet teremtőjévé és fenntartójává.

Áttekintettük a Mussolini-féle „új civilizáció" lényeges vonásait. Hátra van még, hogy rámutassunk e koncepció új szellemi forrásaira. A legfőbb forrás kétségtelenül Oswald Spengler volt. Noha adatszerűen nem lehet kimutatni, hogy Mussolini mikor ismerkedett meg Spengler gondolatvilágával, annyi bizonyos, hogy „A nyugati világ alkonyá"-t 1925-ben már olvasta.[15] Innen vette át a történelem, a világ, a népek fejlődésének ciklikus szemléletét, a „faj" kulturális-pszichológiai felfogását, a fennálló nyugati civilizáció újszerű bírálatát és egy merőben új korszak hajnalának jóslatát. Spengler úgy látta, hogy az új korszak a cézárizmus jegyében fog megszületni, és e gondolatával különösen közel férkőzött a cézári vágyakkal telített „Duce" szívéhez.

Minden bizonnyal közvetített gondolatokat Mussolinihoz Giovanni Gentile, a fasizmus legjelentősebb ideológusa is, mindenekelőtt az államelméletben. Gentile eredetileg Hegel államfelfogásából indult ki, amit aztán saját „aktivizmusának" megfelelően átgyúrt. Mussolini több kérdésben követte Gentile gondolatmenetét; de akkor már nem tette ezt, amikor Gentile aktivizmusa a fasiszta államot is relativizálta.

Ide tartozik, hogy Mussolini a fasiszta dinamizmust nem korlátozta az országon belüli tennivalókra. Egy ideig, amíg a rendszerépítéssel volt elfoglalva, nem gondol-

hatott komolyan arra, hogy az olasz modellt példának állítsa a világ elé. Egyszer-kétszer ki is jelentette, hogy a fasizmus nem exportcikk. De amikor szótárában megjelent az „új civilizáció" kifejezés, ez már önmagában jelezte, hogy a fasizmusról többé nem gondolkodhat úgy, mint kizárólag olasz jelenségről. S valóban, rövidesen kifejezetten letagadta, hogy valaha is tiltakozott volna a fasizmus exportálása ellen. Ezzel szemben egyre gyakrabban hangoztatta, hogy az olasz fasizmus minta a világ számára, és hogy az olasz fasiszták éppen rendszerük megteremtésével léptek a fejlődés élvonalába. Több ilyen természetű megjegyzés után 1930. október 27-i beszédében részletesen kifejtette a kérdést. „Hangsúlyozom, hogy a fasizmus mint eszme, elmélet, megvalósítás univerzális; olasz a maga különös intézményeiben, univerzális szellemében, s ez nem is lehet másként. A szellem természeténél fogva univérzális. Ezért megjósolhatjuk a fasiszta Európát, amelynek intézményeit a fasizmus tételei és gyakorlata inspirálja. Egy olyan Európát tehát, amely a fasizmus szellemében oldja meg a modern állam, a XX. századi állam problémáját, amely alaposan különbözik az 1789-ben létező államoktól és azoktól, amelyek azt követően keletkeztek. A fasizmus ma választ ad az univerzális jellegű igényekre. Valóban megoldja az állam és az egyén, az állam és a csoportok, a csoportok és a szervezett csoportok közti hármas problémát."[16]

A fasizmus exportja ebben az időben még nem jelentett feltétlenül fegyveres exportot. Több, a rendszerbe beépült tényező azonban már efelé mutatott. A dinamizmus mindenkori igénye, a demográfia hajszolása belső gazdasági fedezet nélkül, a ruralizálás bukása részterületeken és összességében, az új civilizáció terjesztésének igénye – mind-mind a külső expanzivitás felé mutatott. Itt tartottak a dolgok, és itt tartott Mussolini, amikor a gazdasági világválság teljes erővel lesújtott Olaszországra is.

VÁLSÁG ÉS VÁLSÁGELHÁRÍTÁS

Nincs módunk rá, hogy részletesen elemezzük a válság olaszországi megnyilvánulásait; csupán néhány rövid megállapítást teszünk. Így mindenekelőtt hangsúlyozzuk:

jóllehet a válság 1930-ban már a termelés, a fogyasztás és az árak, ennek következtében pedig az életszínvonal szempontjából is erősen éreztette hatását, az összeroppanás veszélye csak 1931-ben merült fel Olaszországban. Ugyanúgy egyébként, mint Magyarországon, illetve egész Közép-Európában. Megjegyezzük továbbá, hogy bár a helyzet valóban súlyossá vált Itáliában, a válság soha nem öltött olyan drámai méreteket, mint Németországban, az Egyesült Államokban vagy Angliában. Ebből Mussolini azonnal le is vonta az elméletét látszólag igazoló következtetését. Azt, hogy a legnagyobb veszélyben a legiparosodottabb államok vannak, vagyis hogy az iparosítás veszélyes dolog. Olaszország viszonylagos szegénységének köszönheti a szerencséjét – hitte a „Duce", és ez csak megerősítette ruralizálási programjának helyességében.

1931-től a válság Mussolinit rákényszerítette arra, hogy segítségére legyen a nagybankoknak és egyes iparágaknak, meg arra is, hogy a mezőgazdasági terveket lelassítsa és lefaragja; ez azonban soha nem ment odáig, hogy feladta volna a ruralizálást, vagy hogy „feláldozta" volna a mezőgazdaságot. Egyébként nemcsak hogy ezt nem tette, hanem tovább ragaszkodott híres quótájához, holott az aranyalapot feladta az Angol Bank is.

Mentési beavatkozásait nem jellemezte összhang, még kevésbé tervszerűség. Ez annál feltűnőbb, mivel ugyanabban az időben, amikor az állam ad hoc módon mind többször beavatkozott a gazdaság kérdéseibe, folyt az úgynevezett korporatív állam megteremtése. Ez a forma pedig az előzetesen hangoztatott szlogenek értelmében, de néhány hívének tényleges elgondolása szerint is alkalmas lett volna a tervszerűség elemeit tartalmazó állami kapitalizmus alapjainak megteremtésére.

A korporativizmus kérdésével külön fejezetben foglalkozunk. Itt csak azt nézzük meg röviden, milyen fontosabb lépéseket tett Mussolini a helyzet megmentésére, és milyen átalakuláson ment át gondolkodása az állam és a gazdaság viszonyát illetően. Meg kell állapítanunk, hogy 1931 nyaráig alig tett valamit. Mindössze tűzoltómunkát végzett egy-két szórványos esetben. Ugyanakkor viszont éppen ebben az időben latolgatta a masszív állami beavatkozás és a racionalizálás szükségességét. Mussolini

ingadozása 1930-ban kezdődött és 1932-ben szűnt meg, s ezzel egyúttal eldőlt a korporativizmus kérdése is. 1930. december 18-án Mussolini megpróbálta összegezni a lehetséges tennivalókat. Leszögezte, hogy az adót nem lehet felemelni, nem lehet elvenni a háborús nyugdíjakból, nem lehet csökkenteni a katonai kiadásokat. Megmondta azt is, hogy mit tett és mit tesz majd ezután. Tíz–huszonöt százalékkal csökkenti a mezőgazdasági munkások bérét, összesen mintegy egymilliárd lírával az ipari munkásokét, és több mint egymilliárdot lefarag az alkalmazottak fizetéséből. „Ez pedig azt jelenti, hogy felszabadítottunk hárommilliárd forgótőkét, azt jelenti, hogy hárommilliárd líra papírpénzzel kevesebbre van szükség az olasz gazdaság normális játékához." A tőkéseknek és a birtokosoknak igazán nem igérhetett ennél kedvezőbb megoldást.

Mussolini ekkor első ízben összegezte véleményét a gazdasági liberalizmusról és a hozzá fűződő produktivizmusról. A demokratikus polgári állam kritikája itt csapott át bírálatba a polgári fogyasztói gondolkodás felett. Elmondta, hogy sokat gondolkodott a válság okain. A közkézen forgó megállapításokkal szemben azonban úgy vélte, hogy a válság megbuktatta az amerikaiak „tömegtermelés–tömegfogyasztás" formuláját. „Ez a formula hibás volt; ezt maguk is elismerik. Hibás volt, mert a termelést a gépek végzik, a fogyasztás pedig az emberek dolga... Az amerikai prosperitás ahhoz a jóslathoz fűződött, hogy a termelés és a fogyasztás egymással egyetértésben halad előre. A fogyasztás az elbágyadás jeleit mutatta? A felhajtók, mint a lóversenypályán, biztatták a fogyasztó lovat. Hogyan? Magas bérekkel. Azután, amikor a magas bérek már nem voltak elegendőek, a részleteladással, a végletekig racionalizált termeléssel és végül a fantasztikus reklámokkal, ami a lelkekben a kóros infláció elemeit termelte meg."[1]

Ha már a termelés és a fogyasztás ellentmondásosságának megállapítása gyanúsan emlékeztet a marxista válságelméletre,[2] a folytatáson egyenesen meghökkenhetünk. „Ez engem elgondolkoztat és arra a gondolatra vezet, hogy talán nem úgy kell-e szemlélnünk az esetet, amint egykor a politikai gazdaságtan mesterei már felvetették, hogy tudniillik a jelenlegi termelési mód nem sza-

badult meg azoknak az erőknek a bilincseitől, amelyek nincsenek többé abban a helyzetben, hogy kontrollálják; vagyis hogy a gazdaságot, miután az üzemekben racionalizálták, vajon nem szükséges-e hasonló módon az államok és az államszövetségek kereteiben is racionalizálni?"[3]

Az idézett szövegrész nemcsak azért feltűnő, mert kifejezett utalást tartalmaz a marxista „mesterekre", hanem és még inkább azért, mert kendőzetlenül megfenyegeti a gazdaság egész magánszféráját. Hogy minden félreértést elkerüljön, Mussolini még hozzátette ehhez, hogy az állami beavatkozás kérdéséről beszélni is felesleges. Ez nem lehet vitakérdés – mondta –, mivel a megoldás messze meghaladja a magánszféra érdekeit.

Mussolini tehát felvetette a gazdaság átfogó állami „racionalizálását". Az első jelentős lépésre 1931 nyarán került sor, amikor az állam megmentette a csődtől a Banca Commerciale Italianót, a Kereskedelmi Bankot. Ellenszolgáltatásképpen a bank részvényei többségét átengedte az államnak. A második fontos lépés 1931 novemberében az Istituto Mobiliare Italiano, IMI (Olasz Leszámítoló Intézet) felállítása volt. Az IMI-t állami alaptőkével létesítették, s feladata abban állt, hogy helyettesítse a Kereskedelmi Bankot ingó vagyonra nyújtott hosszú lejáratú kölcsönök nyújtásában és ipari részvények átvállalásában.

Az IMI tevékenysége nem elégítette ki a szükségleteket. Ezért került sor 1933 januárjában, tehát csaknem másfél év múlva vaskosabb testvérének felállítására. Az Istituto di Ricostruzione Industriale, IRI (Ipari Helyreállítási Intézet) két szekcióból állt. Az egyik, az ingatlanügyi szekció foglalkozott a likvidálandó ügyekkel, a másik, a finanszírozási szekció pedig az ipari hitelekkel. Tevékenységét az IMI-től eltérően nemcsak a Kereskedelmi Bankra, hanem valamennyi nagybankra kiterjesztette.

Ezek a lépések a bank- és általában a hitelkérdések megoldásán túl szerepet játszottak abban is, hogy Olaszországban a válságot viszonylag gyorsan sikerült megfékezni. Emellett az állam elősegítette a tőke koncentrálódását. Nemcsak biztatta az egyesülni akarókat, hanem egyes esetekben, így például a vasiparban, el is rendelte, majd 1932-ben dekrétumot hozott arról, hogy az állam

eljár az ágazati egyesülés érdekében, amennyiben az érdekeltek 70 százaléka emellett van.

A gazdasági válság következtében az állam tőke- és iparirészvény-tulajdonos lett. Ugrásszerűen megnőtt az olasz iparban a koncentráció. Egyes nagyvállalatok komolyabb megingás nélkül vészelték át a válságot, majd megerősödve kerültek ki belőle. Ilyen volt mindenekelőtt az ekkoriban felfutó és megerősödő hidroelektronikai ipar. Ugyanez történt a cukoriparban, hála az állam által nyújtott adókedvezményeknek. A válság a legsúlyosabban a vasipart és a nehézfémipart érintette, amely csak úgy tudott kilábalni a bajból, hogy teljesen az IRI ellenőrzése alá került.

Mindent összevéve: tehát a gazdasági válság nem vezetett az állam rendszeres gazdasági tevékenységének kifejlődéséhez, az állam sporadikus beavatkozásai azonban hozzájárultak ahhoz a paradoxonhoz, hogy Olaszország éppen a fogcsikorgatva továbbfolytatott ruralizálás idején billent át a mezőgazdasági ország kategóriájából az ipari országéba.[4]

Mussolini végül is elvetette az állami racionalizálás gondolatát, és egészen másfajta következtetéseket vont le a válságból. A fasizmus hatalomra jutásának tizedik évfordulóján felvetett egy fontos kérdést. „Vagy ciklikus válságról van szó a rendszeren belül, ami megoldódik, vagy a rendszer válságáról, akkor viszont a civilizáció egyik korszakának egy másikba való átmenetével állunk szemben."[5]

Már néhány nap múlva mintegy előlegezte a választ, bár jóslatát nem kötötte az éppen zajló válsághoz. Torinói szónoklatában kijelentette: „Ma teljesen nyugodt lelkiismerettel mondom..., hogy a huszadik század a fasizmus százada lesz, amelyben Olaszország harmadizben válik az emberi civilizáció vezetőjévé, minthogy a mi elveink nélkül nincs menekvés sem az egyének, sem – s még kevésbé – a népek számára... Egy évtizeden belül Európa fasizálva lesz vagy fasizálódni fog. Az ellentmondást, amely a jelenlegi civilizációt béklyókban tartja, nem lehet másként meghaladni, mint a római elmélet és bölcsesség útján."[6]

Végső összegzését mind a válságról, mind a kapitalizmusról és annak addigi szakaszairól, mind pedig a megol-

dásról 1933. november 14-én fejtette ki a korporatív államról tartott beszédében. Leszögezte, hogy nem rendszeren belüli válságról van szó, hanem magának a rendszernek a válságáról. A kapitalizmust a sajátos ipari termelési móddal azonosította, amelynek volt egy dinamikus, egy statikus és egy hanyatló szakasza. A felemelkedés 1870-ig tartott. Utána megjelentek a kifáradás jelei: a kollaborálás, az egyesülés, a védelembe vonulás. A háború után az egész rendszer bábeli arányokat öltött, meghaladta az emberi méreteket. Emlékezzünk rá: 1930 végén ugyanezt a megállapítást az állami és nemzetközi racionalizálás gondolatának felvetése követte. Mussolini most is kifejtette a korlátlan fogyasztás utópiájának végzetességét. „A szuperkapitalizmus azt szeretné, hogy minden ember ugyanazzal a hosszúsággal szülessen, hogy ezen a módon lehetővé váljon a standardizált bölcsők előállítása; azt óhajtaná, hogy minden gyerek ugyanazokat a játékszereket kívánja, hogy az emberek ugyanabba az egyenruhába öltözzenek, ugyanazt a könyvet olvassák, ugyanolyan ízlésük legyen a filmeket illetően, és végül hogy valamennyien kívánjanak egy úgynevezett hasznos kocsit."[7] Miután e feltevés tarthatatlansága kiderült – folytatta gondolatmenetét a „Duce" –, a kapitalista vállalkozás „egyenest az állam karjaiba veti magát. Ez az a pillanat, amelyben megszületik és mind szükségesebbé válik az állam beavatkozása." Miután ezt elismerte, és hozzátette, hogy jelenleg nincs olyan gazdasági terület, ahol az államnak „ne kellene" beavatkoznia, a továbbiakban már elvetette az „államkapitalizmus" gondolatát. Az nem egyéb – mondta –, mint az „államszocializmus" fordítottja. Másként szólva, Mussolini maga is megfogalmazta, amit politikájáról állítottunk: beavatkozás igen, rendszeres állami gazdaságpolitika nem.

A saját maga által 1930-ban feltett kérdésre adott nemleges válasz mélyebb okaira a korporációk tárgyalásánál térünk vissza. Mussolini azonban maga is igyekezett indoklást fűzni elhárító álláspontjához. Nézetét a neki kedves, „kivételes" olasz helyzettel támasztotta alá. Ugyanazokkal az érvekkel, amelyek segítségére voltak ruralizálási programjában is. Olaszország egészében véve kapitalista ugyan, de a szó modern értelmében mégsem az. Nagy súlya van a mezőgazdaságnak, továbbá a közép- és

a kisiparnak. Másként szólva – mondta – „Marx apokaliptikus jóslata" nem válik be ebben az országban. Azon kell munkálkodni, hogy ne is válhasson be – vélekedett. „Olaszországnak az én véleményem szerint vegyes gazdaságú nemzetnek kell maradnia, erős mezőgazdasággal, ami mindennek az alapja... Egészséges kis- és középiparral, bankkal, amely nem foglalkozik spekulációkkal, kereskedelemmel, amely betölti pótolhatatlan feladatát, az áru gyors eljuttatását a fogyasztóhoz."

Ezt a feladatot, vagyis a produktivizmus ellentéteként az iparosítás lefékezését, a fogyasztás visszatartását a fasiszta államnak kell elvégeznie, amely „organikus, emberi, és alkalmazkodik az élet realitásaihoz". „Ma temetjük el a gazdasági liberalizmust" – jelentette ki a „Duce". A fasizmus és korporatív rendszere meghaladja mind a kapitalizmust, mind a szocializmust. Átörökli mindkettőtől, ami bennük, vitális volt, de visszautasítja a „gazdasági ember" elméletét. „A gazdasági ember nem létezik; de létezik az integrális ember, aki politizál, gazdálkodik, aki vallásos, aki szent, aki harcos."

Az itt vázolt gondolatmenet önmagáért beszél. Elárulja, hogy a modernnek szánt és a dinamizmust jelző formák mögött milyen mélyre hatolt a konzervativizmus. Ha Olaszország tett lépéseket a fasizmus uralma alatt az iparosodás és a modernizálódás útján, úgy azt kétségtelenül vezére és annak koncepciója ellenére tette. Mussolini nem volt képes kibújni a maga állította kelepcéből. A fasizmus dilemmáját magával a fasizmussal akarta feloldani. Olyan csapda volt ez, amelybe szükségszerűen beleveszett a korporativizmus eszméje is.

A KORPORATÍV ÁLLAM

Midőn Mussolini az átfogó racionalizálás kérdését fontolgatta, reneszánszát élte a korporativizmus. A korporációnak azt a szerepet szánták, hogy a gazdaságban végezze el a szükséges egyeztetéseket, a termelés különféle szektorainak egybehangolását és az egész tervezést. Vagyis hogy megoldja a tőkés termelés államon belüli „racionalizálását". Jóllehet a korporációk kiépítésével és az egész szerkezet kialakításával megbízott Korporációs

Minisztérium 1926 óta fennállt, tevékenységének 1930-ig nem mutatkozott eredménye. Ebben az évben azonban Mussolini új lendületet adott a szervezkedésnek. Létrehozták a Korporációk Nemzeti Tanácsát, amelynek elnöke a „Duce" lett. Ez alkalommal mondott beszédében hosszan fejtegette a korporációnak mint a gazdaság koordinációs központjának, „agyának" jelentőségét. Szerepét a gazdasági egység megteremtése mellett a munkásosztály jobb létfeltételeinek biztosításában jelölte meg.[1] Nem sokkal később, 1930. október 1-jén a tanács közgyűlésének megnyitásán kijelentette, hogy „a fasiszta állam vagy korporatív, vagy nem fasiszta".[2]

A modernizálók fasiszta csoportja a korporativizmus élharcosa, Giuseppe Bottai körül tömörült. 1930 és 1932 között ezek elég kemény harcot vívtak álláspontjuk érvényesítéséért.[3] Erős ellenzékkel kellett szembenézniük, így mindenekelőtt a nagytőke elszánt ellenállásával. A Confindustria ugyan nemcsak szó nélkül tűrte, de időről időre szorgalmazta is az állam segítségét; ugyanakkor a legmerevebben ellenállt annak a kísérletnek, hogy egy gazdasági szerephez jutó országos szervezet létesüljön, amely képes ellenőrizni a gazdaság ügyeit, mi több, beleszólni az irányításba. A nagytőke támogatást kapott a fasiszta párt olyan csoportjaitól, amelyeknek tagjai elvből vagy – elég gyakran – személyes féltékenykedésből szintén ellenezték a korporációk valódi feladatkörrel való ellátását.[4]

Úgy tűnik, hogy az az időszak, amely a „racionalizálás" igényének megfogalmazása és 1932-ben történt elvetése között eltelt, magában hordozta a döntést az állami gazdaságirányításról és a korporációk sorsáról is. Ez természetes is, mert mint láthatjuk, a két ügy ugyanannak a kérdésnek két oldala volt, és azonos volt az a tényező is, amely mindkettőt eldöntötte: a nagytőke ellenállása. A Confindustria minden erejével tiltakozott a korporáció mint a tervszerű állami gazdaságpolitika lehetséges szerve ellen. Mussolini eljátszhatta és el is játszotta azt a szerepet, amit a nagytőke várt tőle: a segítő nagybácsi szerepét.

A kérdésnek azonban, akárcsak a szindikátusok esetében, volt egy másik oldala is. Egy olyan oldala, amely személy szerint Mussolinit és az általa képviselt államfel-

fogást érintette. Bottainak és társainak korporatív terve ugyanis Mussolininak csaknem ugyanolyan kényelmetlen volt, mint a Confindustriának. Két okból is. Ha a korporáció kiépül társadalmi szervezetként, ez azzal fenyeget, hogy megbontja Mussolini monolitikus államát. Közelebbről nézve: csökkenti magának a „Ducé"-nak a hatalmát. Átláthatatlan, következésképpen ellenőrizhetetlen testet alkot, és ez, mint meggyőződhettünk róla, semmiképpen sem fért bele Mussolini államelméletébe, sem abba a politikai gyakorlatba, amelyet 1922 óta folytatott.

Egy másik megfontolás viszont egyszerre szólt mind az állami gazdaságirányítás tervszerűbb formái, mind a korporativizmus ellen. Az 1930-as évek elején még sem Mussolini, sem más nem tudhatott sokat arról, hogy milyen szerkezetet kíván meg egy modern államkapitalista gazdálkodás. Azt azonban Mussolininak nem volt nehéz kitalálnia, hogy már az anhoz vezető első lépéseket sem tudná megtenni a gazdasági szakemberek, technokraták egész kis hadserege nélkül. Egy ilyen csoport megjelenése pedig a hatalomban éppoly kevéssé volt kívánatos számára, mint maguk a korporációk.

E megfontolások következményeként a korporativizmus sorsa megpecsételődött. Folyt ugyan tervezés, át- és újraszervezés, az alapszabályok, működési eljárások kidolgozása, de már régen nem arról volt szó, amiről elvileg a fasiszták beszéltek. A javaslatokat a korporációk tanácsának közgyűlése 1933. november 8-tól 14-ig tartó ülésein vitatta meg és fogadta el. Az ülésszak utolsó napján Mussolini megállapította: „Ma temetjük el a gazdasági liberalizmust... A korporativizmus meghaladja a szocializmust és meghaladja a liberalizmust, új szintézist teremt."[5]

E „szintézis" azonban gyakorlatilag nem jelentett egyebet, mint hogy létrejött egy hatalmas bürokratikus apparátus, amelynek kevés köze volt a termeléshez és a termelésben részt vevőkhöz. Óriási szervezet létesült, de nem volt eléggé kompetens azokban a kérdésekben, amelyeknek megoldására vállalkoznia kellett volna, és hatáskört sem kapott ahhoz, hogy ellássa a gazdaság koordinálásának feladatát. Tagjainak jó részét a minisztériumok, államtitkárságok, egyéb állami szervek és fasiszta szervezetek képviselői alkották.

A fasiszta rendszer 1929-ben kiépült, kiteljesedett. Mussolini sikerei teljében szabad kezet kapott ahhoz, hogy nagy terveit megvalósítsa. Évekig úgy tűnt, hogy a fasizmus valóban a csúcsok felé tart, és eredményes előrehaladását még gyorsítani is tudja. A fasiszta állam stabilizálta a lírát, megszüntette a deficitet, és ha az a válság alatt újra megjelent, senki sem vehette túlságosan tragikusan, hiszen a világ minden állama hasonló problémákkal küzdött. Fényes győzelmet aratott a búzacsata, egyelőre gyorsan folyt a bonifikálás. Az állam sokat épített: utak, vasutak, csatornák hirdették alkotókedvét. Mindezeken túl, mintegy megkoronázva művét, Mussolini nemcsak hogy könnyíteni tudott a válságon, hanem látszólag beváltotta régi ígéretét is, létrehozta a korporatív államot. Mussolinit nemzetközi elismerés övezte. Az újságírók, riporterek valósággal tódultak Rómába, hogy a fasiszta „csodát" és szerzőjét láthassák, Mussolinit megszólaltassák. Az olasz nép – minden gazdasági nehézség, munkanélküliség, életszínvonal-romlás ellenére – lelkesedni látszott. A „Duce" már 1927-ben kijelentette: „A világ egyetlen más kormánya, egyetlen más pártja sem támaszkodhat szélesebb és mélyebb bázisra, mint az olasz kormány";[6] és emlékezhetünk rá, az 1929-es választás igazolni látszott e büszke kijelentést. Erre is rádupláz ott azonban az 1934. március 25-én rendezett újabb szavazás. „Az antifasizmusnak vége" – összegezte a helyzetet a „Duce" még a választás lezajlása előtt. „Egy veszély mindazonáltal még fenyegetheti a rendszert – folytatta. – E veszély az lehet, amit általában »burzsoá szellemnek« neveznek, vagyis az elégedettség és az alkalmazkodás szelleme, a hajlam a szkepticizmusra, a kompromisszumra, a kényelmes életre, a karrierizmusra."[7]

Tudjuk azonban, hogy a fasiszta rendszer kiépítésének ideje, csúcskorszaka tartalmazta hanyatló szakaszának csíráit is. A sikerek felszínesek vagy éppen látszólagosak voltak. Ellentétben szándékával, Mussolini nem tudta módosítani a tőkés szerkezet természetes fejlődési útját. Tetszett – nem tetszett, az csak ment a maga kikényszerített útján, és Olaszország minden „falusiasítás" ellenére iparosodott. A nagytőke támogatásának biztosítása érdekében viszont a rendszer elmulasztotta a koordinálás és

a modernizálás elemeinek bevezetését, holott erre a válság alkalmat adott volna és az eszköz is megvolt a korporációkban. Minden „totalizmus" ellenére a „Duce" valójában nem merészkedett odáig a gazdaság állami irányításában, ameddig néhány „demoliberális" állam, mindenekelőtt az Egyesült Államok. Bár százalékarányban az olasz állam a tőke jelentős mennyisége felett szerzett rendelkezési jogot, ezt a lehetőséget – minden jel szerint – nem volt képes felhasználni sem az élénkítésre, sem – és még kevésbé – a tervszerűség, a koordinálás elemeinek bevezetésére. A Mussolini által 1929 és 1934 között kialakított politikai és gazdaságpolitikai út a későbbiekben súlyosan megbosszulta magát. Az olasz gazdaságpolitika dirigista lett, az állami irányítás előnyei nélkül.

A rendszer kiteljesedése együtt járt a doktrína megalkotásával. S ha a rendszer egésze a megcsontosodás felé haladt, ugyanez mondható el ideológiájáról is.

A FASISZTA DOKTRÍNA ÉS A NEMZETI EGYETÉRTÉS

Mussolini politikai pályafutása a „nincsenek formuláink" formulájával vette kezdetét. Azután meghirdette a fasiszta „relativizmust", önmagát „reagens"-nek minősítette, majd minduntalan hangsúlyozta, hogy a fasizmus nem válhat ideológiává. A nagy „Enciclopedia italiana" szerkesztése közben mégis ráállt arra, hogy a rendszer legjelentősebb filozófusa, Giuseppe Gentile közreműködésével kidolgozza a fasizmus doktrínáját.[1] Ebben a gesztusban minden bizonnyal nem a definiálás igénye fejeződött ki – ami elől akár ki is lehetett volna térni –, hanem sokkal inkább az a körülmény, hogy a fasizmus, építőmesterének minden korábbi szándéka ellenére, megállapodott rendszerré vált. A fasizmus Mussolini „tranzigenciájával", improvizálásaival és relativizmusával szemben felvette egyedül lehetséges szilárd karakterét. Ha Mussolini maga valószínűleg nem is ismerte fel, hogy ezen többé a lényeget illetően senki sem tud változtatni, azt látta, hogy a kialakult rendszer megkívánja az elvi megalapozást. Az enciklopédia számára írt „fasizmus" címszó mel-

lett kifejezte ezt az a nagy interjú is, amelyet Mussolini ugyanebben az évben Ludwignak adott.

A fasizmus teóriájának összeállítása, az ideológiaalkotás egyébként már nem volt nehéz feladat. Az évek során Mussolini összehordta a hozzá szükséges elemeket, a „körülmények", a gyakorlati politikai feladatok, korábbi nézetei és az azokba beszivárgó újabb szellemi hatások szerint rendezve őket. Az elemek jó részét a Mussolini-féle „új civilizáció" elgondolásával kapcsolatban már láttuk. Már csak arra volt szükség, hogy doktrínává szilárduljanak.

A „fasizmus" címszó Gentile fogalmazta első részével nem foglalkozunk.

A második rész, amelyet Mussolini írt, ismerteti a fasiszta elmélet kialakulásának folyamatát, valamint azokat az elítélő elveket, amelyeket Mussolini szembeszegezett a történelmi materializmussal, az osztályharccal, a demokráciával és a liberalizmussal, s amelyeket már elég jól ismerünk ahhoz, hogy eltekinthessünk ismétlésüktől. Ismerős már az a gondolat is, hogy egyedül a fasizmus haladhatja meg mind a kapitalizmust, mind a szocializmust, valamint az a mód is, ahogy Mussolini bekebelezni igyekezett a vallást mint a lélek „legmélyebb manifesztációinak egyikét".

A doktrína Mussolini által fogalmazott részéből ezért csak két gondolatot részletezünk: a pacifistaellenességet és a birodalomteremtést. E rész 3. pontja a következő címet viseli: „A pacifizmus ellen: a háború és az élet mint feladat". Mussolini azzal kezdi, hogy elveti az örök béke lehetőségét és hasznosságát, majd így folytatja: „Egyedül a háború emeli a feszültség maximumára az összes emberi energiát és látja el a nemesség bélyegével a népeket, amelyekben megvan a bátorság a háború vállalására. Minden más megpróbáltatás csak másodrendű és sohasem helyezi az embert szembe önmagával az élet vagy a halál alternatívájában."[2] Ezért a békeállapotnak adott politikai helyzetekben, nemzetközi konstrukciókban lehet részleges hasznossága, de „nem felel meg a fasizmus szellemének". A fasizmus az antipacifizmust alkalmazza az egyéni létezésre is, amit olyan jól kifejez a „me ne frego" – „fütyülök rá" – formula.

A 13., vagyis az utolsó pont alatt Mussolini megjelöli azt

az irányt, amelybe a fasizmus „antipacifizmusa" haladhat. Ez a birodalmi gondolat és a birodalom. Siet kijelenteni, hogy a birodalom „nem csupán területi, katonai vagy kereskedelmi kifejezés, hanem szellemi és morális is".[3] Lehet vezetni más nemzeteket anélkül, hogy a vezető nemzet akár csak egy négyzetkilométernyi területet is elfoglalna. Mindenesetre a birodalomteremtés vágya az életképesség jele, az ellenkezője pedig a dekadenciáé.

Bár Mussolini a birodalmi gondolatot mértéktartó kifejezésekkel fejtette ki, a szöveg elárulja, hogy a harc már kezdett átcsúszni a külső terrénum felé. A teoretikusan is megfogalmazott expanzivitásigény nyilvánvalóan kapcsolatban állt azzal a fiaskóval, amelyet a belső építő tevékenységben megfigyelhettünk, és alighanem azzal a tapasztalattal is, amelyet Mussolininak a rendszer erőinek mozgósítási lehetőségeiről kellett szereznie.

Ebben az időben Mussolini több interjút adott külföldi újságíróknak, hogy öregbítse saját magának és a fasizmusnak a tekintélyét. Mussolini arra törekedett, hogy a világ bölcs államférfiként, megfontolt politikusként, a világ problémáit mélyen elemző vezetőként és egyúttal művelt szellemként ismerje meg. Szolgálta rendszere érdekeit, kielégítette saját becsvágyát, és egyúttal írta a róla szóló történelemkönyvek szövegét. Az interjúk között a legjelentősebb és a leghosszabb az volt, amit több napon át Emil Ludwig német újságírónak adott, és amelyet már többször említettünk. A szöveg az eredeti német mellett olaszul, még ugyanabban az évben magyarul,[4] majd minden világnyelven megjelent.

Bár a szövegből számos konkrét kérdést illetően nem ismerhetjük meg Mussolini igazi gondolatait, mégis nyomon követhetjük gondolatmenetének több érdekes vonatkozását. Nem egy kérdésben minden korábbinál világosabbá válik Mussolini mentalitása. Fontos jelenség például, hogy a „Duce" itt a tömeget pontosan ugyanúgy határozza meg, mint annak idején a forradalmár Mussolini. „Az én szememben a tömeg, amíg nincs megszervezve, csak annyi, mint egy juhnyáj." Mint akkoriban, most is azt hirdette, hogy a tömeg megszervezéséhez szükség van a mítoszokra. „A misztikus és a politikai elem egyensúlyban tartja egymást. Egyik a másik nélkül szárazzá válik, a másik az egyik nélkül elszáll a zászló lobogásá-

ban."[5] Még figyelemreméltóbb a folytatás: „És ugyanakkor – mondta a tömegekkel való kapcsolatáról szólva – mégis marad bennem valami idegenkedés, aminőt a költő érez az anyag iránt, amelyet feldolgoz. Vajon a szobrász nem zúzza-e össze dühében a márványt, mert úgy találja, hogy nem az lett belőle a kezében, aminek első látomásaiban megálmodta? És az én esetemben még az is előfordul, hogy az anyag föllázad a szobrász ellen!"[6]

E néhány mondatban benne rejlik Mussolini egész veszélyessége. Feneketlen voluntarizmusa, a kudarctól való félelme, romboló ösztöne. Bár korábban is hasonlította magát szobrászhoz, a politikát a művészethez, a „tömeget" az anyaghoz, ilyen leplezetlenül még soha nem fejezte ki készségét az anyag megsemmisítésére abban az esetben, ha a szobrász tehetségtelennek bizonyul. Még sohasem tette ilyen világossá, hogy gondolatainak mélyén a „tömegnek" nem juttat önálló helyet, s nem is juttathat, mert ott a fő helyet a szobrász foglalja el.

Ebben az interjúban Mussolini nem fukarkodott az elismerő szavakkal a szovjet rendszer irányában. Meghajtotta zászlaját Lenin, a tömeg mesteri vezetője előtt. Több azonos vonást ismert fel és el Sztálin rendszere és a magáé között. Úgy vélekedett, hogy a Szovjetunió a legjobb úton van ahhoz, hogy a világ élvonalába lépjen. Egy évvel később, 1933 szeptemberében a Henry Massis-nak adott interjúban viszont a lehető legélesebben kirobbant a „bolsevizmus" és a Szovjetunió ellen. „A bolsevizmust – mondta – jobban gyűlölöm, mint valaha. Szellemileg a civilizációnkat fenyegető legnagyobb veszélyt jelenti. A bolsevizmus egyébként gyakorlatilag megbukott." Megjelölte a forrást is, amelynek alapján 1932-es jóslatát visszavonta. Két esztendeig a Szovjetunióban élt egy olasz mérnök, az ő könyve győzte meg a szovjet kudarcról. A szerző megállapításai – fejtegette a „Duce" – „bebizonyítják, hogy a bolsevik állam, amely eljátssza az iparos, a kereskedő, a mezőgazdász szerepét, termelését nem racionalizálta".[7]

A Ludwig-interjúban Mussolini veszélyességét nemcsak a tömegek megítélése jelezte, de fenyegető jelentőségük volt a jövőre nézve azoknak a szavaknak is, amelyeket az elmúlt háborúnak szentelt. Magatartását, 1914-es fordulatát ugyanis két okkal magyarázta. Kijelentette:

„A semleges mindig ellenszenves, mert elbújik, hogy ne kelljen harcolnia..." Ezzel Mussolini elárulta, hogy az olaszok aligha számíthatnak az ő semlegességére háború esetén. Hozzátette ehhez, hogy legfőbb szempontja „Olaszország újjászületése volt",[8] ami által szándékai még egyértelműbbekké lettek, hiszen mást sem tett, mint az olasz újjászületést sürgette.

Nagyon nehéz megállapítani, hogy vajon az olaszok megértették-e, és ha igen, miként értelmezték mindazt, amit maga Mussolini, a rendszer más vezetői, a sajtó, a rádió, az iskola és a propaganda számos más mindennapos eszköze a fejükre zúdított. Mégis itt az ideje megpróbálnunk, hogy valamelyest bemérjük a „megértés és egyetértés" körét. Néhány szót kell szentelnünk annak a konszenzusnak, amely a fasizmus „csúcskorszakában" látszólag hatalmas kiterjedésű társadalmi támogatásban jelent meg. A külső jeleket felsoroltuk az előző fejezetben. Most megpróbáljuk feltérképezni – már amennyire ez egyáltalán lehetséges – e nagy „egyetértés" belső gyengéit és a rendszer szempontjából mutatkozó elégtelenségeit.

Kezdjük az úgynevezett széles tömegekkel. Az olaszok millióival, akiknek – legyenek munkások, földművesek vagy mások – évek óta nélkülözniük kellett szervezeteiket, vezetőiket. Többször jeleztük, hogy a munkáspártok – és közöttük mindenekelőtt a kommunista párt – soha nem hagytak fel teljesen a tevékenységgel. Ezt azonban csak rendkívül szűk körben tehették, és óriási áldozatokkal fizettek érte. A kommunisták illegális hazai káderállománya 1932 közepe táján emelkedett a legmagasabbra, amikor 9800 fő körül mozgott.[9] Ilyen szilárd tagságról a többi pártok esetében beszélni sem lehetett. Mégis fontos körülmény, hogy ebben az időben már mind a kommunista, mind a szocialista vezetők körében érlelődött az összefogás, a fasizmus elleni egységfront szükségességének gondolata, és megtörténtek efelé az első lépések is.[10] Ugyanakkor a gazdasági válság idején megélénkült a munkásság sztrájkmozgalma. Bár a sztrájkok jelentős tömegekre kiterjedtek és jelentkeztek az egész ipari zónában, a rendőri jelentésekből az olvasható ki, hogy az elégedetlenség megmaradt gazdasági téren és nem vált politikaivá.[11] Mindenesetre ez is jelezte, hogy azok az

embertömegek, amelyek a bércsökkentések, a munkanélküliség, a drágaság és egyéb okok miatt létükben veszélyeztetve voltak, a rendszert legfeljebb tolerálták, ám nem érezhettek vele együtt, és nem tartották a sajátjuknak.

Ennek ellenére nem lehetett jelentéktelen az a tömeg, amely az alsó, a dolgozó osztályok körében eltűrte, sőt hasznosnak vélte a fasizmust. Mindenekelőtt azokra kell gondolni, akik valamilyen módon részesültek a fasizmus nyújtotta kedvezményekben, vagy lehetőséget kaptak a fasizmustól. Az új telepesek jobb életfeltételekhez jutottak; sokan kaptak kisebb-nagyobb pozíciókat, vagy részt vettek a fasiszta intézmények és szervezetek egyikének munkájában. Számos ilyen szervezet volt, s a bennük való aktív részvétel előnyökkel járt. Volt egy olyan intézmény is, amelynek juttatásaiból széles tömegek részesültek. Az úgynevezett Opera Nazionale dopolavoro[12] (szabadon: Nemzeti Pihenőközpont) több millió ember számára teremtett lehetőséget a kulturális és sporttevékenységre. Tagjainak száma a harmincas évek végén kb. ötmillióra emelkedett. Keretében könyvtárak, mozik, színházak működtek; művelődési házainak kebelében működvelő körök, ének- és zenekarok virágzottak. A központ túrákat, kirándulásokat is szervezett.

Igazság szerint 1925-től a fasizmusnak elég sok gondot okozott a városi középréteg és annak főként értelmiségi része. A fasizmus eredeti bázisának zömét e rétegek szolgáltatták, s ez a bázis mozgékonynak mutatkozott. A fasizmussal szemben álló középrétegbeli ellenzék sohasem szerelt le teljesen. Már hivatkoztunk Croce lapjára és kicsiny körére,[13] de mellette meg kell említenünk még egy vékony, eredetileg polgári entellektüel csoportocskát is, amely az olasz polgárság tehetetlensége és megalkuvása láttán közeledni kezdett a marxizmushoz és a marxistákhoz. Tipikus képviselője volt e csoportnak Giorgio Amendola. Néhány évig működött a Confederazione nevű antifasiszta szervezet, amelyhez három kisebb egyesülés tartozott. Közülük a Giustizia e Liberta (Igazság és Szabadság) volt a legjelentősebb, amely 1930–1934 között tevékenykedett. Kezdetben megelégedett azzal, hogy propagandamunkát fejtsen ki, utóbb azonban a terrorizmus felé sodródott, s olaszországi központját a rendőrség felszámolta.

A húszas évek második felében és a harmincas évek elején még sok jele volt a fasizmuson belüli elégedetlenségnek és másként gondolkodásnak. Azok, akik a fasizmuson belül a rendszer jobbítására törekedtek, a rendszeren belül vallottak különutas nézeteket, éppen a korporációk körüli vitákban léptek fel utoljára nyíltan. Hogy az ilyesmi teljesen megszűnjön, ahhoz a pártot kellett jelentéktelenné tenni, ceremóniaközponttá változtatni. A fasiszta párt politikai hatalmának megszüntetése – amint erről már szó volt – Augusto Turati titkársága idején kezdődött.[14] De hogy befejeződhessék, ahhoz távoznia kellett Turatinak is. Erre 1930 októberében került sor. Mégpedig azért, mert Turati még mindig nagyobb szerepet akart fenntartani a pártnak, mint amennyit Mussolini szükségesnek vélt. 1932-ben Turatit a legkülönbözőbb, soha nem ellenőrzött vádak alapján kizárták a Fasiszta Nagytanácsból, azután a pártból, majd Rodi szigetére internálták.

A tisztogatás másik fasiszta áldozata Leonardo Arpinati[15] volt, aki 1929-től 1933 májusáig államtitkárként a belügyminisztériumot vezette. Az autodidakta, szuggesztív hatású, individualista és makacs Arpinati „ducei" értelemben sosem volt igazi fasiszta. Ragaszkodott bizonyos konzervatív elképzelésekhez az államra vonatkozóan, s ragaszkodott liberális személyiségfelfogásához is. Támadta a fasiszta párt mindenhatóságát, a gazdasági dirigizmust, a korporációkat. Arpinati kimaradt a kamarából, azután kizárták a pártból, végül 1934 júliusában ötévi száműzetésre ítélték. Mivel sem a megbánás jelét nem adta, sem kegyelemért nem folyamodott, büntetését újabb öt évre meghosszabbították. Amikor Mussolini 1943-ban, bukása és a salòi bábkormány megszervezése után felkínálta neki az újabb együttműködést, nem kért a megtiszteltetésből.

Az 1930–1933 között történt fordulat megkövetelt egy harmadik fejet is: Grandiét, aki ekkoriban a külügyeket vezette. Erről azonban majd a külpolitika áttekintése során szólunk részletesebben.

Egyes személyek leváltása és kicserélése a fasiszta tábor belső összetartása és aktivitása szempontjából természetesen nem tekinthető súlyos esetnek, de még meghatározó jelenségnek sem. Éppen csak szimptomatikus

volt a korszakra, amelyben sor került rá. A fasiszta tábor belső viszonyainak alakulását jobban kifejezi Mussolini választása, amikor rövid átmeneti idő után, 1931 végén betöltötte a PNF főtitkári pozícióját. Starace, az új főtitkár, aki 1939. október 31-ig volt hivatalában, már minden tekintetben eszményi eszközzé vált Mussolini kezében. Korábbi jelentéktelensége, abszolút „Duce"-hűsége, szervilizmusa, gondolkodásának korlátoltsága egyenesen predesztinálta arra, hogy Mussolini éppen őt válassza. Starace tevékenysége a többé-kevésbé önálló, disszidenciára hajlamos fasiszták elleni intrikákon kívül kimerült a ceremóniarendezésben, a köszönési és menetelési formák kidolgozásában. Bár eleinte a legvadabb raszok egyikeként mutatkozott be, vezetése a legjobb garancia volt arra, hogy a PNF többé semmihez se szóljon hozzá, se politikai, se szellemi értelemben. A legjobb megoldást jelentette tehát a külsőleges, a látszatkonszenzus biztosítására, ám ugyanakkor hatékony akadályt képezett annak az elképzelésnek az útjában, amely szerint a kisebbségben lévő harcos fasiszta magokat felváltja az új generációk, az ifjak aktív, teremtő hadserege. Nemcsak e hadsereg nem jelent meg, de a legszükségesebb káderutánpótlás sem. Nem lehetett túllépni a fasizmus szerkezeti keretein, nem volt szabad gondolkodni a már kidolgozott doktrínán kívül. A szüntelen fejlődésre, aktivitásra és akcióra hivatkozó fasizmus megmerevedett és statikussá vált.

Az ifjúságot az óvodától az egyetemig szervezetekbe rendezték, és a kis balillák csakúgy megtanultak fasiszta módon menetelni, mint a nagyobbak puskából lőni. Több reformmal egységesítették és fasizálták az oktatást. Az egyetemi tanárokat hűségeskü letételére kötelezték, amit csak kevesen mertek megtagadni. Mindazonáltal a fasiszta szellemiség, a doktrína nem nagyon hatolt be az olasz kultúrába. Az új káderekt a rendszer nyilvánvalóan elsősorban az egyetemek padjaiból várhatta, hiszen elméletileg elképzelhető volt, hogy azok a fiatalok, akiknek a megelőző időkről személyes élményeik már alig vannak, sorra kopognak majd a vezető állásokért. Láthatóan nem így történt. Az Egyetemi Fasiszta Csoportok (Gruppi Universitari Fascisti – GUF) ugyan híven betöltötték azt a feladatukat, hogy új tagokat szállítsanak a PNF számára, de az ifjú nemzedék tagjai nem váltak sem

kezdeményezőkké, sem vezetőkké. Ezt a jelenséget nem annyira az új generáció „ellenállása", mint inkább a rendszer velük szemben tanúsított ellenállása magyarázza. Annyira nem tette lehetővé a sokat hangoztatott „egyéni kezdeményezést" és az önálló gondolkodást, hogy a próbálkozók sorra visszavonultak és eltűntek a szürke tömegben. Végül is e korlátok miatt alakult úgy a helyzet, hogy a PNF sugárzásában működő ifjúsági szervezetek energikus és gondolkodó elemei távolodni kezdjenek a fasizmustól. Egy részük végül elérkezett az antifasizmushoz.

Ugyanakkor a PNF nagy hadserege felszívódott az állami, a párt-, a korporatív és a szervezeti apparátusban. A párt bürokratizálódott, és ki-ki egyéni hasznát leste. Eluralkodott a pompakedvelés, a korrupció. Ellene már a puritánok és maga Mussolini sem mertek fellépni, tekintettel arra, hogy a csendben zajló botrányos életmód még mindig tűrhetőbb volt, mint a nyilvános botrány. A siserahad nagy része távolról sem felelt meg a bátor és ifjú fasiszta típusának, és egyáltalán nem jelentette a dinamizmus és tettrekészség forrását.

Még kevésbé felelt meg ennek az alkalmazottak széles, nem fasiszta rétege, amelynek legnagyobb része puszta opportunizmusból csatlakozott és tapsolt a rendszernek. Lelkes bázist a városi kisegzisztenciák sem jelenthettek, mivel helyzetük bizonytalansága nem szűnt meg, s Mussolini a válság idején semmit sem tett megmentésükért. Valójában éppen fojtogatójukat, a nagytőkét favorizálta.

Ha összegezzük a mondottakat, úgy arra a következtetésre jutunk, hogy a viszonylagos nyugalom és a rendszer technikai ereje elegendő volt a széles, de passzív konszenzus megteremtésére. Ugyanakkor távolról sem volt elegendő ahhoz, hogy a rendszer meggyökerezzen, aktív egyetértést váltson ki maga iránt, sőt arra sem, hogy saját táborában mozgósítsa a dinamizáló erőket. A passzív konszenzus elegendő volt ahhoz, hogy a rendszert normális körülmények között megkímélje a támadásoktól, de olyasfajta aktív egyetértésről, amely már védelmét is magába foglalná, aligha lehetett szó. Nagyon is kérdésessé vált, hogy ez a konszenzus kritikus helyzetben kitart-e, és vajon meddig.

Hinni lehet, hogy a fasizmus auráját nem látták sokkal

fényesebbnek a felső rétegek sem. A nagytőkéseknek és a nagybirtokosoknak nem jutott ugyan eszükbe, hogy lépéseket tegyenek a rendszertől való megszabadulásra, a válság körülményei között még kevésbé, mint bármikor korábban. Ámde az is kétségtelen, hogy Mussolini útját, gondolatmenetét és céljait saját érdekeik érvényesítésén túl szinte semmi másban nem követték. Különösen állt ez a kapitalizmus „kapitányaira". Ebben a vonatkozásban az egyetértés a szóban forgó csoportok érdekeinek kielégítésén nyugodott és addig tartott, amíg ez biztosítottnak látszott. A fasizmus azonban – véleményem szerint – nem teremtette meg az ipar számára a „normalitást", mivel nem normalizált magában a gazdaságban. Amennyiben társadalmi téren megtette, úgy ezt nagyrészt kivételes és erőszakos eszközökkel érte el, és a kivételes állapotok feloldására éppen azért nem volt esélye, mert a „normalizálás" a gazdaságban elmaradt. Az olasz tőkések tulajdonképpen érdemén felül voltak elégedettek érdekvédelmükkel. Később erre kénytelenek voltak rájönni. Ezen túlmenően azonban a nagytőkések valóban a „fütyülök rá" álláspontjára helyezkedtek a fasizmus célkitűzéseivel szemben. Ezt a nemtörődömséget, sőt negligenciát Mussolini is érezte, ezért nem volt véletlen fentebb idézett kifakadása a „burzsoá szellem", a jólét szeretete ellen. E szellemi-erkölcsi burzsoáellenesség a harmincas évek vége felé Mussoliniban csak fokozódott.[16]

Ami a katolikus klérust és különösen a Vatikánt illette, ez a támasz is ambivalensnek bizonyult. Nem sokkal a lateráni egyezmények megkötése után fellépett egy olyan militáns katolikus csoport, amely a megegyezést és az Actio catholica bántatlanságát arra akarta felhasználni, hogy kiterjessze e szervezet politikai tevékenységét.[17] Heves publicisztikai és diplomáciai harc kezdődött. Eredményeként a politizáló katolicizmusnak vissza kellett vonulnia. A Vatikán és az olasz egyház megkapta ennek ellenértékét: a vallás és a vallásosság a fasiszta doktrína szerves részeként jelent meg a hivatalos fasiszta ideológiában. E harc lezárulása után, 1931-től jó ideig súrlódásmentes volt a fasiszta állam és az egyház együttélése. Az utóbbi 1935–1936-ban, az etiópiai háború idején jelentős segítséget is nyújtott Mussolininak mind az otthoni támogatás szervezésében, mind a nemzetközi diplomáciában.

1938-tól azonban a rendszer és az egyház viszonyában újratermelődtek a problémák. Bár az egyház szerfelett óvatosan járt el, a fasizmussal soha nem szakított és még kevésbé ment át ellenzékbe, az aktív támogatást csökkentette. Ennek oka az a kettős felismerés volt, hogy az olaszok döntő többsége viszolygott a németbarátságtól és a nácik oldalán folytatott háborútól, és hogy értetlenül vagy ellenségesen állt szemben az úgynevezett faji törvényekkel. Két olyan mélyen gyökerező jelenségről volt szó, amit az egyház nem hagyhatott figyelmen kívül.

Szólnunk kell végül a királyról és a hadseregről is. Viktor Emánuel és a „Duce" viszonya egészen 1943 júliusáig jó vagy egyenesen nagyszerű volt. A király szabad kezet adott a „Ducé"-nak és eltűrte saját jogainak súlyos megsértését. Soha, egyetlen gesztussal sem zavarta Mussolini tevékenységét, még kevésbé kezdeményezett bármit is szándékainak gáncsolására. Az apró király mégsem tekintette a fasizmust örök életűnek vagy az egyetlen megoldási lehetőségnek. Királyi előjogaihoz annyira ragaszkodott, amennyire csak tehette, s míg Mussolini a fasizmus, addig Viktor Emánuel a dinasztia kontinuitásán fáradozott. Akarva vagy akaratlan, a király éppen önző céljaival tette a legnagyobb szolgálatot nemzetének. Nem kis részben felségjogai megőrzött maradékának volt köszönhető ugyanis, hogy Mussolini „leváltása" később viszonylag könnyen megtörtént. Bár nagy törés árán, a király mégis biztosította a folyamatosságot. Másként szólva: a király 21 éven át alátámasztotta Mussolini uralmát, de sem saját személye, sem a királyság mint államforma nem vált teljesen azonossá a fasizmussal. Nem csodálhatjuk, hogy Mussolini, aki ezzel alapjában véve tisztában volt, és akit Hitler helyzete irigységgel töltött el, a harmincas évek vége felé gyűlölettel telt meg az útjában álló koronával és viselőjével szemben. Ám e vonatkozásban éppoly tehetetlen volt, mint a nagytőkével, a „burzsoákkal" és a Vatikánnal, a „feketecsuhásokkal" szemben.

Ami igaz a királyra, az igaz a hadseregre is. Mussolini ugyan néhány fasisztából főtisztet csinált, a hadsereg hierarchiáját többször is átszervezte, alapvető meghatározottságán azonban, azon, hogy erősen kötődött a királyhoz és a királysághoz, sohasem tudott lényegesen

változtatni. Mindaddig, amíg a király és a „Duce" békésen megfért egymással, és Viktor Emánuel támogatta a politika fő vonalát, ennek kevés jelentősége volt. A probléma azonban látensen ott húzódott abban a tényben, hogy Mussolini nem tudta „fasizálni" a hadsereg vezetését. A hadsereg fasiszta átszervezését és modernizálását akadályozta a „Ducé"-nak az a félelme is, hogy a hadsereg önállósul és elszakad tőle. Ezért félretette a hadsereg modernizálásának tervezetét, kidolgozóját, a legtehetségesebb fasiszta katonai vezetőt, Italo Balbót pedig leváltotta a Tengerészeti és Légügyi Minisztérium éléről és elküldte Líbiába főkormányzónak. Balbónak kétségtelenül igaza volt, amikor kinevezését „aranyozott száműzetésnek" nevezte.

Holtpont. Ha a történteket csak egy kicsit is behatóbban és részletesebben elemezzük, holtpontnak látjuk azt a csúcsot, amelyre 1929-től kezdve Mussolini és a fasiszta rendszer felkapaszkodott. Holtpont gazdaságilag, politikailag, társadalmilag, kulturálisan. Nem állíthatjuk, hogy Mussolini tudatára ébredt volna e ténynek, azt azonban igen, hogy ennek megfelelően cselekedett. Kimerült és mocsárba fúlt a belső dinamika, dekorációvá silányult az egyetértés. A „Duce" ennek megfelelően máris a dinamizálás és egyúttal a „nevelés" külső tényezőit kereste, megcélozta az expanziót.

A „körülmények" ezúttal engedelmesen a segítségére siettek. A gazdasági válság idején átrendeződtek a nemzetközi erőviszonyok, és ezek akkor is fölkeltették volna a fokozott külpolitikai és katonai tevékenység igényét, ha Mussolini nem számít rájuk régóta, és akkor is, ha a fasizmus belső erőviszonyai másként alakulnak. 1932–1934-re azonban minden ehhez szükséges tényező összejött. Olaszország aktív tevékenységének kedvezett a nemzetközi helyzet, sőt siettette azt. A „Duce" azt gondolhatta: a rendszer már elég erős, hogy a teherpróbát kiállja; ugyanakkor a valódi harctól várta a mindeddig késlekedő „olasz fasiszta" megszületését is. Másként szólva: ezen az új úton akart végre aktív konszenzust kiváltani, s egyszersmind megoldani a belülről megoldhatatlannak mutatkozó problémákat.

A belpolitikai harcok és a rendszerteremtés idején a külpolitika eléggé háttérbe szorult a fasiszta Olaszországban.[1] Bár mint láttuk, Mussolini többször tett utalást arra, hogy Olaszországnak fel kell készülnie a leendő harcra, aktív háborús politikára a húszas években nem került sor.

Közvetlen külpolitikai célként a húszas évek második felében a „Duce" két feladat megoldását tűzte ki.[2] Az egyik, a fontosabb, egy olyan nemzetközi megegyezés előkészítése volt, amely kiterjesztheti Olaszország afrikai birodalmát és nagyobb súlyt ad az országnak a Földközi-tengeren. Mivel Mussolini az olasz expanzió legfőbb akadályát a francia kormányok ellenállásában látta, ebből logikusan következett az angolbarát irányvonal, amelynek célja az olasz–francia megegyezés útjának egyengetése volt.

Második feladatát Mussolini abban látta, hogy a közép-európai és a balkáni térségben igyekezzen minél nagyobb befolyásra szert tenni. Ez a politika két irányban ágazott el. Egyrészt azt célozta, hogy Olaszország számára minél jobb pozíciót teremtsen a Brenneren arra az időre, amikor Németország újra elindul és megkezdi expanzióját. Másrészt feladata volt, hogy kiterjessze az olasz befolyást és uralmat az Adrián, amelynek túlpartján a túlságosan erős Jugoszlávia nézett farkasszemet az olaszokkal.

A két fő irány az olasz politikában hagyományosnak volt mondható. A „Duce" ebben az időben nemigen lépte át a régi királyi-liberális külpolitika fő vonalait. De míg az afrikai és a tengeri kérdésekben 1935-ig a mozgástérnek nem merült fel alternatívája, addig a balkáni és a közép-európai kérdésekben Mussolini eleve több lehetőséggel számolt. Mivel azonban az utóbbi kérdések funkcionális kapcsolatban álltak az előbbiekkel, a szövetségi elmozdulás lehetősége abszolút értelemben ugyanúgy fennállt, mint a királyi Olaszország esetében az első világháború során.

Az európai variánsok a következő megfontolásból adódtak. Mussolini már a húszas évek második felében meg volt győződve arról, hogy a nemzetközi viszonyok hamarosan – számítása szerint 1935 körül – felforrósod-

nak,[3] és hogy Németország kerül a középpontba. Ebből levezette a német expanzió elkerülhetetlenségét is, amiből viszont további következtetéseket vont le. Elsőként azt, hogy Olaszországnak erre az időre katonailag fel kell készülnie, hogy határait biztosíthassa, befolyását az övezet egy részében megőrizze, illetve kiterjessze. Ez határozta meg ausztriai és magyarországi politikáját, majd azt a törekvését, hogy a békeszerződéseket békés úton, vagyis irányított módon revideálják. 1928-ban ezért kezdeményezte Magyarország javára az úgynevezett revíziós kampányt,[4] majd később ezért tett diplomáciai lépéseket a német igények részleges kielégítésére. Politikájától kettős eredményt várt. Egyrészt kompromisszumra számított Németországgal, másrészt hálát, vagyis engedményt várt Franciaországtól annak fejében, hogy Olaszország a békés megoldás és Németország korlátozása mellett lép fel.

Nem látszik elfogadhatónak az a nézet, hogy Mussolini Európában „biztonsági politikát" folytatott volna,[5] tekintettel arra, hogy egész politikáját és politikai taktikáját a nemzetközi feszültség fokozódására, konfliktushelyzetekre és a status quo átalakítására alapozta. Valóban elfogadhatónak tűnik viszont, hogy Mussolini nem számolt általános, nagy, az elsőhöz hasonló világháborúval. Sem a húszas években, sem később. Ilyesmire a nyugati demokráciákat már alkalmatlannak tartotta. Következésképpen mind az általa reálisnak tartott német igényeket, mind az olasz állam által kívánt engedményeket, mind pedig a német és az olasz hatalom érdekeinek összeegyeztetését lehetségesnek vélte nagy háború nélkül.

Ebben a játszmában különleges szerepet kapott Ausztria. Magától értetődő volt, hogy amennyiben a békeszerződés tilalma dacára csatlakozik Németországhoz, azonnal felmerül a Brenner-határ kérdése, hiszen nem volt titok, hogy attól délre, Alto Adigében zömmel német nyelvű lakosság él. Ebből több történész levonja azt a következtetést, hogy Mussolini 1935-ig őszintén és minden hátsó gondolat nélkül védelmezte Ausztria függetlenségét. Azt kell mondanunk, hogy Mussolini kijelentései, amelyeket az általa megbízhatónak tartott magyar politikusok és diplomaták előtt tett, e feltevést feketén-fehéren megcáfolják. Arról árulkodnak ugyanis, hogy Mussolini

számára Ausztria elsősorban olyan áru volt, amely az ő véleménye szerint biztosíthatta Németországgal a megegyezést és az osztozkodást, vagy éppen ellenkezőleg, az angol–francia engedmények ellenértékét.[6] Éppen ezért az a játék, hogy Angliát és Franciaországot az Anschluss mumusával fenyegette, távolról sem volt blöff, hanem Mussolini kettős vonalának szerves része.[7]

A „Duce"-nak lehettek pillanatai, amikor úgy képzelte, hogy Ausztriát valóban megvédelmezi; ámde – mint oly sok más vonatkozásban – e kérdésben ott volt gondolatainak hátterében egy másik lehetőség is. Mussolini már jó előre ki tudott egyezni egy olyan megoldással, amely német részről garanciát jelent a Brenner-határra, és egyúttal biztosítja az olasz befolyást Magyarországtól délre a Balkánon.[8]

Az utóbbi kérdésben Mussolini ugyanolyan kettős politikát folytatott, mint Ausztria esetében. Elképzelhetőnek tartotta, hogy Jugoszláviával szövetséget köt, de azt is, hogy ezt az államot teljesen felmorzsolja. Időnként egészen messze ment az együttműködési ajánlatokban, ami azonban nem akadályozta meg abban, hogy a robbantás eszközeit – Pavelićet és a horvát szeparatista Usztasa más vezetőit – mindvégig kéznél tartsa.

A húszas években, leszámítva az 1923-as korfui incidenst, Mussolini diplomáciája alig tért el a szokványos diplomáciától. Talán csak gátlástalanságában tért el. Egyazon kérdésről homlokegyenest eltérően nyilatkozott a különböző érdekeltek előtt. Bár a „testre szabott" nüanszírozás minden diplomáciai tevékenységre jellemző, Mussolini esetében túlságosan nagy volt az eltérés aközött, amit – mondjuk éppen az osztrák és a jugoszláv kérdésről – egy francia vagy egy magyar diplomata hallhatott tőle ugyanabban az időpontban. Egyébként Olaszország a húszas években végig részt vett a nemzetközi kiegyenlítésekre irányuló akciókban, és ha ezekben nem is játszott nagy szerepet, többnyire ügyelt arra, hogy előkelő vagy legalább tisztes szerepekhez jusson Anglia oldalán.

Ebből a szempontból a legnagyobb jelentősége talán annak volt, hogy az 1925-ös úgynevezett locarnói szerződésben nemcsak részt vett, de a francia–német határ és a rajnai demilitarizált zóna fenntartásának Nagy-Britan-

nia mellett a másik kezese lett. 1926–1927-ben Mussolini megakadályozta a magyar–jugoszláv megegyezést és Magyarország szövetségének biztosítása érdekében hitet tett a békés revízió mint a béke fenntartását szolgáló megoldás mellett. Ez nem jelentette, hogy a régi, háború előtti Magyarország helyreállítását szorgalmazta volna; inkább a zömmel magyarlakta területeken végrehajtandó kiigazítás szószólója lett. A továbbiakban támogatta azt is, hogy jóvátegyék a Németországgal kötött versailles-i béke kiáltó igazságtalanságait. Úgy vélte, hogy Németországnak meg kell kapnia a fegyverkezési egyenjogúságot és azt a lehetőséget, hogy kelet felé – de nem délkeletre! – terjeszkedhessen. Másfelől viszont tisztában volt azzal is, hogy legfőbb célját, az afrikai és a földközi-tengeri problémák megoldását, csak olyan időpontban érheti el nagyobb kockázat nélkül, amikor a franciák a német veszélytől tartva elég engedékennyé válnak, de Németország még nem olyan erős, hogy komolyan veszélyeztesse a közép-európai olasz érdekeket.

Az idő 1930–1931-ben sürgetni kezdte a döntést. Németország az osztrák–német vámunió tervének nyilvánosságra hozatalával ország-világ előtt proklamálta igényét Ausztriára, és ami ezen is túlment, diplomáciai tárgyalásai során éreztette, hogy gazdasági betörésre készül az egész Duna-medencében. Némi habozás és ingadozás után Mussolini és a külügyi államtitkár, Grandi, németellenes álláspontot foglalt el. Hangsúlyozták, hogy e magatartásukkal Angliát támogatják, a valóságban azonban sokkal inkább a francia politika akaratlan alátámasztásáról volt szó.[9] Ugyanakkor már komoly jelei mutatkoztak Németországban a náci párt előretörésének. Az 1930-as választásoktól kezdve számolni kellett Hitler hatalomra lépésével. Ha ez némi elégtételt jelenthetett is Mussolini és a fasiszták számára abból a szempontból, hogy a fasizmus valóban „univerzálisnak" mutatkozik, az öröm nem maradt üröm nélkül. Mussolini biztosra vehette, hogy küszöbön áll a német expanzió, és ezzel együtt csökken az az idő, amelyet afrikai és tengeri céljainak elérésére, illetve közép-európai és balkáni pozícióinak megszilárdítására fordíthat.

A „Duce" hallotta az óramutató zaját, miközben Grandi nyugodt lélekkel folytatta a megszokott rutinpolitizálást a

konferenciák elő- és hátterében, a leszerelési konferencián, a Népszövetség üléstermében és a folyosókon. Emellett Grandi és Mussolini már jó ideje másként gondolkodott a külpolitikáról, a fasizmus céljáról, a háború és a béke kérdéséről. Az eltérés 1932-re összeegyeztethetetlenné vált. Mint fentebb láthattuk, Mussolini 1930 októberében meghirdette a fasizmus univerzalizmusát. Tagadta, hogy valaha is tiltakozott volna a fasizmus exportja ellen, majd nem sokkal később hivatalos doktrínává emelte a birodalmi gondolatot, a fasizmusnak pedig doktrínát adott. Mindez voltaképpen válasz volt Grandi koncepciójára, amelyet ő ugyanezekről a kérdésekről 1930. október 2-án a Fasiszta Nagytanács ülésén kifejtett. Idézünk néhány részletet ebből a beszámolóból. Grandi egyik legjellemzőbb kijelentése így szólt: „A fasizmus, mint Mussolini megállapította és többször megismételte, nem exportcikk; sosem állt szándékában, hogy univerzális eszmévé, sem hogy ideológiává tegye..." Grandi ezt követően hosszan elemezte a háború és a béke kérdését, és bár irreális elvárásként kezelte az örök békét és elismerte, hogy az 1918 után kialakított békerendszer telis-teli van buktatókkal és veszélyekkel, beszámolójának e részét mégis a következő szavakkal zárta: „Ma azonban egy háború az európai nemzetek között nem vezetne másra, mint belső, katasztrofális polgárháborúra, a mi öreg és dicsőséges kontinensünk alkonyára és öngyilkosságára, egyetlen valószínű győztessel: a bolsevizmussal és Zinovjev borzalmas jóslatának igazolásával: »A tegnapi háború győzelemre juttatta a kommunizmust Oroszországban. A következő háború győzelemre juttatja egész Európában.«" Miután bolsevikellenes éllel ugyan, de Grandi lényegében véve elvetette a háborús megoldást, azzal a megállapítással egészítette ki körképét, hogy Olaszország 1931-ben semmivel sem kíván többet, mint amit 1919-ben a békekonferencia asztalánál kívánt. Ezen az 1919-es alapon akart Grandi tárgyalni a francia kormánnyal „az igazság nevében, az Olaszország és Franciaország közötti együttműködés végett, az európai béke érdekében".[10]

Miután Mussolini és Grandi útja elvált egymástól, már csak az volt hátra, hogy a külügyek vezetője egy konkrét kérdésben is magára vonja a „Duce" haragját. Ez bekö-

vetkezett akkor, amikor az 1932-es lausanne-i konferencián Grandi nem tudta megvédelmezni az olasz érdekeket. Mussolini 1932 júliusában átrendezte az egész kabinetet, mivel Grandit a külpolitikai érdekekre való tekintettel nagyobb feltűnés nélkül akarta eltávolítani. Grandi londoni nagykövet lett, a külügyminisztérium vezetését pedig mintegy négy esztendőre maga a „Duce" vette át. Később Mussolini Grandi leváltását azzal indokolta, hogy a külügyek vezetője túlságosan „népszövetségivé", „pacifistává" és „demokratikussá vált".[11] Ha mindez enyhén szólva túlzás is, annyi megfelel az igazságnak, hogy Grandi sem a nemzetközi lehetőségeket, sem Olaszország súlyát nem látta olyannak, hogy a siker reményével bekapcsolódjék egy konfliktusba.

Bár azt nem állíthatjuk, hogy Mussolini maga már 1932-ben nemzetközi konfliktusra készült, annyi bizonyos, hogy Grandi rutinmunkájával szemben máris valami olyan jelentős lépést akart tenni, amely Olaszországnak minden addiginál nagyobb szerepet juttat: biztosítja számára az egyértelmű nagyhatalmi szerepet és a közeljövőben nyíló lehetőségek kihasználását. Ezen az alapon jutott el az úgynevezett négyhatalmi direktórium javaslatához.[12]

Mussolini ekkoriban már egyáltalán nem kételkedett abban, hogy rövidesen számolni kell egy Hitler-kormánnyal. A nemzetiszocialisták 1932-es választási eredményei nem sok kétséget hagytak ez iránt. A náci párttal az olasz fasiszta kormány már hosszú ideje kapcsolatokat tartott. A két „vezér" személyes érintkezése azonban kimerült abban, hogy Mussolini 1931-ben Göring útján elküldte dedikált fényképét Hitlernek, amit Hitler meleg hangú levélben köszönt meg.[13] Ebben annak a reménységének adott kifejezést, hogy a nemzetiszocializmus győzelme után, amelyben „vakon hisz", a két ország között a legjobb kapcsolatok alakulnak majd ki. E reményét a két mozgalom elveinek rokonságára alapozta.

Ilyesfajta remények Mussoliniban is éltek, de a jelek szerint aggodalommal vegyültek, és egyes elvi kérdésekben bizonyos távolságtartással párosultak. Az aggodalom több, egymástól nehezen elválasztható, egymással összefonódó érzésből és gondolatból táplálkozott. Szerepet játszott benne az a felismerés, hogy Hitler feltétlenül

meggyorsítja a német expanzió előkészületeit és csökkenti az Olaszország számára rendelkezésre álló időt Mussolini terveinek megvalósításához. Félelemérzetet keltettek Mussoliniban a két ország arányai, potenciáljuk egyenlőtlensége, ami már előre árnyékot vetett a kialakítandó német–olasz viszonyra. Bár Mussolini elsőségét a fasizmus útján senki sem vitathatta, és Hitler lett volna az utolsó, aki ezt megtette volna,[14] az már elég világos volt, hogy az olaszok „Ducé"-ja előbb-utóbb a „tisztes második" szerepébe kerül a németek „Führer"-e mellett. Megfontolások és előérzetek egyaránt azt súgták Mussolininak, hogy siessen birodalmi terveinek végrehajtásával. Biztosítania kellett, hogy Olaszország tekintélyes gyarmati és tengeri hatalom legyen abban a pillanatban, amikor Közép-Európában a már felfegyverzett Németországgal kell szembenéznie. Biztosítania kellett egyúttal azt is, hogy az olasz hadsereg addigra megtérjen az afrikai csatatérről.

Mindamellett Mussolini elég jól ismerte Hitler ideológiáját ahhoz, hogy a valóságos rokonvonások mellett felismerje a jelentős különbségeket is a két nézetrendszer között. Bár 1938-ban maga a „Duce" és főként a fasizmus tollnokai igyekeztek visszamenőleg kimutatni, hogy Mussolini kezdettől fogva a fajelmélet alapján állt, ez a kísérlet nem járhatott nagy sikerrel. Mussolini a „faj" szót valóban használta, de mindaddig nem fogadta el annak náci értelmezését. A kérdés lényege a következő: míg Hitler az emberi történelmet a fajok harcára és szerencsétlennek vélt keveredésére redukálta, saját feladatának lényegét pedig az árja faj megtisztításában fedezte fel, addig Mussolini – mint láthattuk – az állam által éltetett nemzetben látta a történelem értelmét és rugóját. A történelmileg kialakult nemzetet egyúttal etnikumnak tekintette, s olykor fajnak is nevezte. A náci felfogást pedig többször támadta. Az 1932-es Ludwig-interjúban például nevetségessé tette a „tiszta" fajok fogalmát.[15] Mussolininak már csak azért is szembe kellett kerülnie a náci fajelmélettel, mert ez az árják felsőbbrendűségét hirdette, s ezzel megkérdőjelezte a latin olaszok létértelmét. Ebben az időben, 1932-ben, Mussolini még az antiszemitizmusról sem akart hallani.[16] Miután Hitler uralomra jutott, a „Duce" számos kérdésben és számos esetben kifejezetten helytelenítette a nácik eljárá-

sait, és katasztrofálisnak tekintette a náci politika több megnyilvánulását.

1933 elején mindenesetre a várakozások is erősek voltak. Hitler, amint kinevezték kancellárnak, meleg üdvözletét küldte a „Ducé"-nak, aki erre sokkal kisebb sietséggel válaszolt, és a jó kapcsolatok kialakulását a jövendőre bízta. Ugyanakkor más vonatkozásban gyorsan a tettek mezejére lépett. Előállt a négyszövetségi paktum tervével, amelynek körvonalait már 1932-ben kidolgozta, sőt egy októberi beszédében már utalt is rá.[17] A tervezet előterjesztésére MacDonald brit miniszterelnök 1933. márciusi római látogatása teremtette meg az alkalmat.[18] Az angol kormány – mint ismeretes – kapva kapott a javaslaton. Nehéz szívvel, de tárgyalási alapnak elfogadta a francia kormány, és bár távolról sem lelkesedtek érte, a németek sem vetették el.

A Nagy-Britanniából, Franciaországból, Németországból és Olaszországból álló direktórium Mussolini felfogása szerint számos előnyt kínált. Kiküszöbölhette a „népszövetségi szellemet", amelynek kialakításában szerinte túlságosan is sokan vettek részt, és amelyben még a kis, sőt az egészen apró államoknak is volt valami jelentőségük. Beemelte volna Olaszországot a „négy nagy" közé, szavazatát egyenlő értékűvé téve Nagy-Britanniáéval. A direktórium tagjaként Németországra támaszkodva manipulálhatta volna Angliát, az angol barátság segítségével pedig a franciákat. A „négy nagy" első feladatát Mussolini abban jelölte meg, hogy kiküszöböljék azokat az igazságtalanságokat, amelyeket a békekötéskor Németországgal, Magyarországgal és más vesztes államokkal szemben elkövettek. A négyhatalmi paktumjavaslat lényege azonban nem a béke fenntartása és biztosítása volt, hanem az, hogy Olaszország általa olyan hatalomként kínálkozott fel London és Párizs számára, mint amely velük együtt hajlandó a leendő német követelések kordában tartására, és ennek fejében nem is kíván túl sokat: mindössze afrikai és fekete-tengeri igényeinek kielégítését. Ugyanakkor Németország előtt olyan hatalomnak tünteti fel Olaszországot, mint amely kész a német érdekek mértékletes képviseletére, vagyis amellyel Németországnak érdemes jóban lennie és érdekeit figyelembe vennie. Egyúttal a „Duce" nyilvánvalóan számított

arra, hogy ha javaslatát elfogadják, ez megszilárdítja Duna-medencei és balkáni befolyását az érintett kisállamokban – Ausztriában, Magyarországon és Bulgáriában –, vagyis erősíti a gátat, amely az Olaszország számára már nemkívánatos német terjeszkedést akadályozhatja, illetve a németekkel tervezett kompromisszum alapjául szolgál majd. A tárgyalások során azonban az eredeti terv sokat veszített a neki tulajdonított értékekből. A francia kormány, közép-európai szövetségeseinek nyomására, kénytelen volt alapos változtatásokat kérni a szövegtervezeten, annak a revízióra vonatkozó részein. Mivel az angol kormány nem határolhatta el magát a franciák kívánságaitól, a paktum szövege végül is olyan homályos, jóslatszerű lett, amely már távolról sem volt vonzó az olaszok szövetségesei, főleg a magyarok számára.[19] Ami Hitlert illeti, ő egyáltalán nem tette magáévá a négyhatalmi gondolatot, mert nem felelt meg Németország érdekeinek, illetve a saját elgondolásainak. A szelíd revíziós politikának, annak, hogy a német nácizmus az „1914-es" célokért harcoljon, nemcsak hogy értelmét nem látta, de azt egyenesen bűnös politikának tartotta.[20] A német kormány a paktumjavaslatról kizárólag taktikai okokból tárgyalt, és ugyanilyen megfontolások vezérelték akkor is, amikor 1933. július 15-én a másik három hatalommal együtt aláírta szövegét.

Bár az eredmény messze elmaradt Mussolini eredeti terve mögött, ő elégedetten nyilatkozott róla.[21] Az igazi sikert azonban nem ennek a soha életbe nem léptetett paktumnak az aláírásával érte el, hanem azáltal, hogy a francia politikai körök érdeklődése ugrásszerűen megnövekedett Olaszország iránt. Ezt könnyen megérthetjük, ha meggondoljuk, milyen hatást váltott ki Franciaországban Hitler uralomra jutása. Egyes francia politikusok már a húszas években is fontolgatták, hogy milyen úton-módon teremthetnének együttműködést a két „latin" ország között. Már Briand világosan felismerte, hogy fennáll a német–olasz találkozás veszélye a Brenneren, s latolgatta, miként lehetne Olaszországot ettől eltéríteni és a „másik" táborban tartani. Ő azonban még elvetette az afrikai és a tengeri engedményeket, és csak arra látott módot, hogy Olaszországot Közép-Európában, nevezetesen Ausztriában tegyék érdekeltté.[22] Így elérhetőnek hitte,

hogy a brenneri találkozás helyett olyan helyzet alakuljon ki, amelyben a két hatalom szembekerül egymással, és Olaszország segít lekötni a németeket.

Bár ez az elgondolás részben megfelelt Mussolini terveinek, nem felelt meg legfőbb törekvésének. A francia–olasz viszony javulására egészen addig kellett várni, amíg Hitler kancellári kinevezése jobb belátásra nem bírta a franciákat. Ekkor viszont nagyon gyorsan haladt a dolog. A tárgyalások már 1933-ban megindultak,[23] és bár közben sok akadályt kellett leküzdeni, mégis egyenesen vezettek a kompromisszum és a két állam összebékülése, sőt szövetsége felé.

Az eseményeket meggyorsította a náci párt gyakorlati politikája. Mindenki láthatta, hogy a német és az osztrák nácik szorosan együttműködnek egy ausztriai államcsíny előkészítésében, amelynek célja az Anschluss gyors megvalósítása. Válaszul Mussolini minden addiginál jobban sürgette az osztrák kancellárt, Dollfusst, hogy öntsön tiszta vizet a pohárba. Csapjon le a baloldalra, a Heimwehr segítségével konszolidálja a tekintélyállamot, és csatlakozzon látványosan az olasz blokkhoz. A keresztényszocialista kancellár, aki egyedül Olaszországtól várhatott segítséget, és aki kétségtelenül irtózott attól a gondolattól, hogy Ausztria elmerüljön a náci tengerben, engedett a sugallatnak. 1934 februárjában kiprovokálta az osztrák baloldallal való véres leszámolást, és a Heimwehr fegyveres erejére is támaszkodva kiteljesítette a diktatúrát.[24] A következő hónapban, 1934 márciusában sor került Rómában az ünnepélyes magyar–olasz–osztrák találkozóra is, és a három állam kormányelnöke aláírta a hármasszövetség okmányát.[25]

Ilyen körülmények között a két vezér, Hitler és Mussolini 1934. június 14–15-i velencei találkozója kizárólag Nyugat-Európa fenyegetésére volt alkalmas, megegyezésre azonban eleve nem lehetett számítani. És ennek nem az osztrák kérdés volt a fő oka. Ausztria csupán ürügy volt. Mindkét oldalon egy sokkal messzebb menő koncepció jövőjével foglalkoztak, amit azonban egyik fél sem kívánt a másik elé tárni.[26] Mussolininak hamarosan módjában állt demonstrálni az osztrák szövetség teljes komolyságát. 1934. július 25-én ugyanis az osztrák nácik német kollégáik sugalmazására és részben segítségével megki-

sérelték a puccs végrehajtását.[27] Dollfuss kancellárt meggyilkolták, de a hatalom átvételét az osztrák katonai és politikai tényezők megakadályozták. Mussolini kiadta a parancsot egy viszonylag jelentős katonai erő felvonultatására, és bejelentette, hogy szükség esetén az olasz hadsereg átlépi az osztrák határt.

Párizs elégedett lehetett, még akkor is, ha az események értékelésénél megállapíthatta, hogy német katonai erő nem jelent meg Ausztriában. Ilyen erő egyébként még nem is létezett; Hitler még nem kezdett hozzá a hadsereg újjászervezéséhez. A náci vezér számára beigazolódott, hogy a puccsista taktika, akárcsak az 1923-as müncheni kísérlet alkalmából, továbbra sem eredményes, az Anschlusszal tehát meg kell várnia azt az időt, amikor már katonai túlerővel „érvelhet". A francia kormány viszont azt a következtetést vonta le az eseményekből, hogy Olaszországgal mindenképpen megegyezésre kell jutnia, meg kell tartania a németellenes védőbástya szerepében. A franciák 1933–1934-ben már nem zárkóztak el az elől, hogy meghallgassák Mussolini gyarmati és tengeri igényeit.

1934 februárjában Franciaországban koalíciós, de jobboldali színezetű kormány alakult. Külügyminisztere Louis Barthou,[28] a francia imperializmus egyik markáns személyisége azt tekintette legfontosabb céljának, hogy megszilárdítsa és kiterjessze a francia szövetségi rendszert. Keleten a Szovjetunióval kezdett tárgyalást, s a korábbiaknál nagyobb energiával dolgozott a francia–olasz megbékélésen és szövetségen. Római útjának időpontja már ki volt tűzve, mikor előzőleg még tárgyalni akart a jugoszláv királlyal. Sándor király azonban koporsóban hagyta el Marseille kikötőjét, ahová 1934. október 9-én megérkezett.[29] A horvát Usztasa által szervezett akció után kitört lövöldözésnek áldozatul esett a francia külügyminiszter, Barthou is. Bár utóda, Pierre Laval, olasz vonatkozásban tovább folytatta a Barthou-féle politikát, a marseille-i gyilkosság lelassította az események menetét. Laval római útja előtt tisztázni kellett a merénylet nemzetközi vonatkozásait és Olaszországot mentesíteni kellett a politikai gyanú alól, amelyet a merénylet rávetített.

Nyílt titok volt ugyanis, hogy az Usztasa vezetőinek egy

része Olaszországban él, és több tábor működik az ország területén. A francia kormány, és intencióinak megfelelően a francia nyomozó szervek, egyáltalán nem foglalkoztak ezzel a nyilvánvaló ténnyel. Ellenkezőleg, Laval nyomatékosan felkérte a jugoszláv képviselőket, hogy ne álljanak az útjába Franciaország Olaszországgal kapcsolatos terveinek. Elégedetlenül bár, de a jugoszlávok eleget tettek a francia követelésnek, cserében azért, hogy a gyanút elterelik az usztasák német kapcsolatairól is. Így a pergőtűzből nemcsak Olaszország, hanem Németország is kimaradt, mivel a viszony rontását Németországgal a jugoszláv kormányszervek mellett a franciák sem látták kívánatosnak.

Idő kellett tehát hozzá, hogy a forgatókönyv mind a Népszövetség, mind a későbbi bírói tárgyalás számára úgy alakuljon, hogy a bűnbak szerepét egyedül a magyar kormány játssza el.

Laval római útját akkor tűzték ki, amikor 1934 végén már biztosra lehetett venni, hogy a marseille-i ügy lezáródik a magyar kormány enyhe megtépázása árán. Mussolini előtt megnyílt a lehetőség, hogy nyélbe üsse a vásárt Franciaországgal.

ETIÓPIA

Láttuk, hogy Mussolini a harmincas évek elején már hangot adott a birodalmi gondolatnak.[1] 1932-ben „doktrinálisan" meghirdette a birodalmi igényt és a saját kezébe vette a külügyek irányítását. Ugyanebben az évben megbízta De Bono gyarmatügyi minisztert: tanulmányozza az eritreai viszonyokat abból a szempontból, hogy miként lehet ezt az olasz gyarmatot ugródeszkává tenni az Etiópia elleni támadáshoz. Az év végére De Bono elkészített egy felmérést a hadjárat várható szükségleteiről. 1934 januárjában Mussolini utasította az addisz-abebai olasz követet, hogy a barátság politikájának látszatával terelje el a figyelmet Róma valóságos szándékairól és terveiről. Jelezte, hogy véleménye szerint a hadjárat sikerrel jár majd, „feltéve, hogy Európában teljesen szabadok vagyunk"[2]. A „Duce" 1934 februárjában kifejtette elgondolásait De Bono előtt és megbízta őt azzal, hogy dolgozza ki

az offenzíva részletes katonai tervét. A döntést Mussolini 1934 őszén hozta meg, és ekkor már a katonai terv birtokában. Leszögezte, hogy a hadjáratot a lehető legrövidebb időn belül meg kell indítani, „nem szabad időt veszítenünk".[3]

A „nem szabad időt veszítenünk" formula ebben az időben Mussolini tipikus magatartását jelzi. 1914-es lelkiállapotához hasonlóan most is attól tartott, hogy ha nem cselekszik gyorsan, „kimarad a történelemből". Az előző fejezetekben igyekeztünk kimutatni azokat a mélyebben rejlő tényezőket, amelyek Mussolinit ráhangolták a birodalomteremtés gondolatára. Ilyen tényező volt a fasizmus dinamizmusának megtorpanása és Mussolini gondolkodásmódjának ezzel párhuzamos íve. Mindkettő az expanzióigény külső kiélezése felé mutatott. Azt a tényezőt viszont, amely az akciót gyakorlatilag kiváltotta, a nemzetközi helyzetben fedezhetjük fel. Az átmeneti nemzetközi holtpont a belső holtpont túlhaladásának esélyét nyújtotta Mussolininak, és a benne foglalt veszélytényező ellenére azt jelentette, hogy itt és most kell cselekedni. Most van esély a nyugati hatalmak semlegesítésére, a birodalom megteremtésére Anglia és Franciaország ellenállása nélkül; ha viszont az alkalmat elszalasztja, Németország megelőzi mind a Brenneren, mind pedig általában a Duna-medencében és a Balkánon.

Mussolini külpolitikai koncepciója és gyakorlati taktikája egészében is és részleteiben is kettősségeket, is-is megoldásokat, ha úgy tetszik, a kétszínűség és a zsarolás elemeit tartalmazta. Alapjában véve azonban még mindig a nemzetközi realitásokra épült, az olasz imperializmus hagyományos céljait és eljárási módjait folytatta. Hagyományos volt ez a politika elsősorban annyiban, hogy a „legkisebb rizikó – legnagyobb haszon" elve alapján működött. Fasiszta pedig még csak abban, hogy 1932-től kezdve a szokásos kivárás, a dolgok érlelése helyett az idő siettetése, a gyors eredmény hajszolása, majd 1935–1936-ban a nagy rizikóvállalás és a siker kierőszakolása vált módszerévé. Ez utóbbi viszont már döntő fordulatot hozott mind Mussolini életében, mind a fasizmus sorsában. Arra a módszerre, amelyet 1932-ben kezdett alkalmazni, rányomta bélyegét Mussolini belső kettőssége, majd későbbi meghasonlottsága, s ez eleve bal-

jóslatúvá tette az eredetileg realitásokra épülő politika távolabbi kimenetelét. A belső kettősség, majd a meghasonlottság röviden szólva abból a paradoxonból származott, hogy Mussolini egyfelől ismerte az ország lehetőségeit és energiáit, amelyek nem tették tanácsossá a konfliktusok vállalását, másfelől viszont olyan mértékben ragaszkodott e lehetőségek és energiák megsokszorozásához, hogy a népet és az országot kész volt kitenni olyan megpróbáltatásoknak és végül általa nem kiszámított kalandoknak, amelyekről maga is tudta, hogy túlméretezettek. Olaszországnak az „új civilizáció" és a nagyhatalmi státus megteremtésére való alapvető alkalmatlanságát fokozott, elviselhetetlen terheléssel és az időtényező felgyorsulásával akarta kiküszöbölni. Olaszországnak le kellett volna győznie önmagát. Mussolini tudta a lóról, hogy a rárakott terhet nem bírja elvinni a két óra járásra fekvő célig, s mégis arra akarta kényszeríteni, hogy egy óra alatt tegye meg az utat.

A birodalomépítés 1935-ben még reális számítások alapján kezdődött el. Laval római látogatása csak a koronát tette föl az előzetes tárgyalásokra. Megegyezés született az úgynevezett dunai paktum létrehozásáról, amelynek célja az osztrák függetlenség alátámasztása volt.[4] Laval a maga részéről ezt azzal hálálta meg, hogy átengedett Olaszországnak néhány jelentéktelen területsávot (némi sivatag és néhány pálmafa), s tartózkodásra kötelezte a francia kormányt Etiópiával szemben. Jóllehet később a francia miniszterelnök tagadta, hogy bármi másról szó lett volna Rómában, mint az etiópiai gazdasági érdekekről való francia lemondásról, az aláírt titkos egyezmény nem hagy kétséget afelől, hogy Laval ennél sokkal tovább ment. A szöveg második szakasza így hangzik: „A francia kormány kötelezi magát, hogy még a szóban forgó régióban bekövetkező status quo módosulása esetén sem keres Etiópiában más előnyt, mint a fent említett gazdasági jellegűeket, és az olasz kormány a maga részéről minden eshetőségre kötelezi magát, hogy a francia gazdasági érdekeket a dzsibuti–addisz-abebai vasútvonal kiaknázására vonatkozóan garantálja."[5] A „status quo megváltozása" és a „minden eshetőségre" kifejezés aligha jelenthetett mást, mint az Etiópia olasz megszállására való utalást.

Zsebében Laval felhatalmazásával (amit később még egy légi és egy katonai egyezmény is kiegészített), Mussolini haladéktalanul hozzálátott a hadjárat közvetlen katonai előkészítéséhez. Ez kilenc hónapon keresztül ország-világ szeme előtt zajlott le. A legsötétebb agyú politikus sem maradhatott kétségben afelől, hogy mivégre szállítanak az olaszok hadsereget, fegyvert, lőszert Eritreába. S ha ez nem lett volna elegendő, úgy a fasiszta sajtó eloszlatott minden kétséget. Mivel mindezt egyetlen nagyhatalom sem tette szóvá, Mussolini joggal hihette, hogy minden a legnagyobb rendben van, és akcióját Európa teljes egyetértésével sikerre juttathatja.

Időközben, 1935 márciusában Hitler végrehajtotta következő apró puccsát: bejelentette az általános hadkötelezettség helyreállítását és a német hadászati légiflotta kiépítését. A német lépés megvitatására Stresába érkező angol és francia diplomaták az olasz háborús készülődésről egyetlen szót sem ejtettek, ami csak megerősítette Mussolininak az angolok egyetértésébe vetett hitét. Alátámasztotta ezt Mussolini másik hiedelme, az ti., hogy lépése valóban nem sérti a brit érdekeket. A londoni politikusok egy része, kiváltképpen pedig az admiralitás azonban erről másként vélekedett. Elterjedt felfogás a történeti irodalomban, hogy az angol kormányt kizárólag az angol közvélemény és a politikai élet pacifista, népszövetségi szárnya kényszerítette a passzivitás feladására. De nehéz elképzelni, hogy az olasz akció korlátozása érdekében fellépő angol politikusok előtt rejtve maradt volna az északkelet-afrikai olasz birodalom kiépülésének jelentősége, megtetőzve ezt a francia–olasz antanttal, amely további kihatással lehetett a földközi-tengeri viszonyokra. Alighanem az itt támadt veszélyérzettel állt kapcsolatban az is, hogy az admiralitás kikényszerítette egy flottaegyezmény megkötését Németországgal.[6] Ez – mint ismeretes – engedélyezte, hogy Németország az angol flotta 33 százalékának megfelelő hajóteret építsen. Ezzel az angolok megtorpedózták a Stresában felvillanó németellenes háromhatalmi egység lehetőségét.

Az angol kormány egyébként az etióp kérdésben kompromisszumot keresett. Előzetes tapogatózások, sugalmazások után Eden 1935 júniusában Rómába utazott és azt javasolta, hogy Olaszország elégedjen meg Ogaden tar-

tománnyal. Ennek fejében Nagy-Britannia Etiópiát Brit-Szomália rovására kárpótolná úgy, hogy Etiópia még előnyhöz is jutna, amennyiben kijáratot kapna a tengerre. Ez a megoldás azonban Mussolininak nem felelt meg. Eden kérdésére, hogy az olasz követelés voltaképpen miben áll, Suvich szerint a „Duce" végighúzta kezét a térképen Etiópia egész területe felett.[7] Ha ez a beszámoló esetleg nem is teljesen pontos, tény, hogy a „Duce" nem tett ellenjavaslatot Edennek.

Mussolini kedvezőbb pillanatra halasztotta az alkudozást. Akkor akart visszatérni rá, amikor majd katonai sikereivel támaszthatja alá követeléseit. Így a hadjáratot minden további angol biztosíték hiányában indította meg. Október 2-án Olaszországban megszólaltak a szirénák. Szónokok és hangosbeszélők adták tudtul az olaszoknak, hogy az ország háborúba lép Etiópia ellen. Mussolini bejelentette a Népszövetségben, hogy Olaszország, amely „egy barbár és indokolatlan agresszió" áldozatává vált, kénytelen a tettek mezejére lépni. Az „agresszió" mintegy tíz hónappal azelőtt játszódott le a Val-Val oázisban, abban a csúcsokban, ahol Etiópia, Brit-Szomália és Olasz-Szomália területe találkozott. Mivel a határok itt sohasem voltak pontosan kijelölve, az 1934. decemberihez hasonló incidensek eléggé közönségesek voltak. Most azonban az összecsapás ürügyet szolgáltatott Mussolininak. Kész tények elé állítva az angol kormánynak is lépnie kellett. Mivel azonban nemcsak az angol politikai világ nem volt egységes, de még a kormányzat sem, határozott irányvonalat nem sikerült kialakítani. Ekkoriban viszont még a pacifista közvélemény is sokat nyomott a latban. Így Anglia a nyilvánosság előtt népszövetségi politikát folytatott Eden vezetésével, a háttérben viszont Hoare külügyminiszter a megegyezést kereste. Ugyanezen fáradozott Laval francia miniszterelnök is.

A Népszövetség – fennállása óta először – gazdasági szankciókhoz nyúlt, de ezek nem terjedtek ki a hadviseléshez szükséges legfontosabb anyagokra, így a kőolajra és származékaira. Az angol kormány megerősítette ugyan földközi-tengeri flottaállományát, de nem hozott olyan intézkedést, amely Mussolinit a tengeri háború veszélye elé állította volna. Az olasz hajók szabadon

közlekedhettek, szállíthatták az utánpótlást és háborítatlanul kelhettek át a Szuezi-csatornán.

December elejére kialakult az új, ezúttal egyeztetett angol–francia kompromisszumterv. Ez már elismerte az olasz befolyást az egész etióp birodalomban, de formálisan meghagyott a császár fennhatósága alatt egy államalakulatot, amely a régi abesszin királyság területére terjedt volna ki. Mussolini és a Fasiszta Nagytanács elfogadta tárgyalási alapul a tervet. Tárgyalásra mégsem került sor, mert a hír eljutott a sajtóhoz, mire az angol alsóházban kitört a botrány. Hoare kénytelen volt lemondani, a francia–angol kompromisszumterv pedig megbukott.[8] Ennek más következménye nem is lehetett, mint hogy Mussolini elrendelte és végrehajtatta egész Etiópia bekebelezését.

Mielőtt azonban az olasz hadsereg a főváros elfoglalásával rátehette volna az i-re a pontot, Mussolininak azzal a rémálommal kellett szembenéznie, hogy a Népszövetség a szankciókat kiterjeszti az olajra. Az olajszankciók körüli diplomáciai harc 1936 elején éleződött ki. Mivel az olaszoknak addig több hónap állt rendelkezésükre, hogy a hadjárat befejezéséhez szükséges tartalékot felhalmozzák, a kérdésnek nem volt gyakorlati jelentősége. Annál nagyobb volt azonban az a politikai és presztízsjelentőség, amit Mussolini hozzáfűzött.

Az olajvita ugyanis ugyanakkor zajlott, amikor Hitler fenyegetőzni kezdett a katonailag semlegesített Rajnavidék megszállásával és a francia–német határt garantáló locarnói egyezmények felmondásával. A szerződés két kezese, Anglia és Olaszország ellenségesen nézett farkasszemet egymással. Mussolini nem hitte, hogy a németeknek csak az imént engedményt tevő angol kormány kiáll Franciaország mellett, a saját magatartását pedig – mint később részletesebben is látni fogjuk – attól tette függővé, hogy miként viselkednek az angolok és a franciák az olajügyben. Jellemző viszont, hogy amikor a franciákra nyomást akart gyakorolni, manőverét nem kapcsolta a készülő német lépéshez, amivel pedig Párizst jobban befolyásolni lehetett volna, mint bármi mással. Ehelyett mind Mussolini, mind Suvich, a külügyminisztérium vezértitkára azzal fenyegetőzött, hogy az olasz kormány

felbontja a francia szerződéseket, és Olaszország elhagyja a Népszövetséget.

A „Duce" egyébként ekkoriban rendkívül zaklatott ideges kedélyállapotban volt. Munkatársainak az a benyomása támadt, hogy döntésképtelenné vált, szándéka ellenére élezi a vitát és elvész a részletekben. „Suvich úgy véli – írta naplójában Aloisi 1935. december 26-án –, hogy a Duce nem tudja, mit akar."[9] Kétségtelenül tapasztalhatók voltak a kapkodás jelei. Bár Olaszország nem lépett ki a Népszövetségből, Mussolini előre el akarta kötelezni két szövetségesét, Ausztriát és Magyarországot arra, hogy adott esetben követik ezen a bizonytalan úton. Végül maga ugyan nem lépett rá, de nagyon sértőnek találta, hogy a magyar kormány nem volt hajlandó ilyen ígéretet tenni. Több ízben megváltoztatta Mussolini azt a választ is, amelyet a németek sürgető kérdésére adott a tervezett rajnai lépés olasz fogadtatására vonatkozóan.

Olajszankciókra nem került sor, bár március 2-án a hatalmak csak az ügy „elhalasztását" mondták ki. Mussolini felháborítóan sértőnek tartotta, hogy nem döntöttek végleges elejtéséről. A mintegy öt hónapon át tartó nemzetközi csata alapján Mussolini több fontos következtetésre jutott. Levonta egyrészt azt a tanulságot, hogy nem számíthat Angliára akkor sem, ha annak érdekei – mármint általa hitt érdekei – forognak kockán, mégpedig a londoni kormány gyengesége és a közvélemény hatalma miatt, vagyis hogy a demokrácia Nagy-Britanniát elrothasztotta. De nem számíthat az ugyancsak legyengült Franciaországra sem, amely – megint csak eminens érdekei ellenére – nem képes a jogosnak elismert olasz érdekek megvédelmezésére. Mély benyomást tett rá az is, hogy az angol kormány ugyanakkor saját irányvonalának következetes képviseletére sem alkalmas, amennyiben Olaszországot nem volt képes megakadályozni az általa ellenzett célok megvalósításában. Könnyű volt mindebből eljutni arra a végzetes végkövetkeztetésre, hogy a nemzetközi arénában Olaszország saját tényleges erejét, potenciálját messze meghaladó feladatokat vállalhat.

Maguk a hadműveletek kevéssé váltották ki a politikusok és katonák érdeklődését. A szakemberek keveset törődtek velük, mivel a végkimenetelt illetően senkinek

sem lehettek kétségei. Ők azt figyelték, hogyan mutatkozik be az olasz hadipotenciál, és erről a „Ducéétől" alaposan eltérő véleményt alakítottak ki.

A hadjárat során számszerűleg tekintélyes olasz hadsereg (a hadjárat kezdetén 220 000, vége felé kb. félmillió fő) állomásozott Kelet-Afrikában, amely az erőviszonyokat szem előtt tartva jól volt felszerelve. Ez öt hónap alatt verte meg és szórta szét az etiópok többségében szedettvedett és csaknem fegyvertelen népfelkelő hadait. Nem volt túlságosan dicsőséges haditett. Még tovább tartott az úgynevezett pacifikálás, amit Etiópia egyes területein sohasem sikerült teljesen befejezni. Lázadások, kisháborúk törtek ki, annak ellenére, hogy egy merényletkísérlet után, amelyet Graziani főkormányzó ellen követtek el, Mussolini drákói rendszabályokhoz nyúlt. Megtorlásként az olaszok tömegmészárlást rendeztek, s nagy tömegeket zártak szögesdrótok közé.

Az olaszok etiópiai beavatkozását természetesen nemcsak a politikusok és a katonai vezérkarok elemezték, hanem naponta kommentálta a világsajtó is. A történtek foglalkoztatták az egész európai közvéleményt. Sőt, nemcsak foglalkoztatták, de az első világháború óta első ízben történt, hogy a vélemények ideológiai pólusok körül csoportosultak, és az egyik póluson életjelt adtak magukról a nemzetközi antifasiszta erők. Csoportok, amelyek szinte egyetlen más kérdésben sem vallottak azonos elveket – kommunisták, szocialisták, demokraták, liberálisok, sőt kisebb-nagyobb konzervatív körök is – egységesnek mutatkoztak az olasz agresszió elítélésében.

Az elítélésre tucatszám kínálkoztak érvek, méghozzá a legkülönbözőbbek. Felháborodást keltett az olasz agresszió a humanizmus nevében; marxista és szocialista talajon csakis elítélni lehetett; de hangsúlyozni lehetett értelmetlenségét, vagy a politikai veszélyeket, amelyekkel feltehetően együtt kellett járnia. Mindez azt eredményezte, hogy Mussolini ellen egész világkórus szólalt meg a baloldalon, a középen és egyes konzervatív körökben. A szélsőjobboldalon és az Olaszországgal „barátságban" álló államokban – így Ausztriában és Magyarországon – viszont súlyos aggodalommal tekintettek az etióp kaland következményei elé. Az itteni katonai és politikai körök ugyanis meglehetősen jól felfogták, hogy az olasz

hadsereg Afrikába távozásával egy-két évre megszűnik az olasz jelenlét Európában, mindenekelőtt a Dunamedencében.[10] Tartottak attól – s mint utóbb kiderült, nem ok nélkül –, hogy mire az olasz hadsereg győztesen visszatér, a német expanzió korlátozása vagy egyensúlyozása szempontjából már elkésik.

Mussolini vállalkozásából egyedül Németországnak volt öröme és haszna. A bevételi oldalon két fontos tételt könyvelhetett el. Olaszország magára vonta a politikusok figyelmét, s ezalatt Németország nagyobb cselekvési lehetőséget élvezett. Az olasz–angol viszony megromlása pedig megszüntette Németország elszigetelésének veszélyét, sőt megérlelte a helyzetet arra, hogy Olaszország elinduljon a németek másodrendű szövetségesének útján. Mindez anélkül történt, hogy a náci kormánynak ki kellett volna állnia az olasz ügy mellett vagy számottevő anyagi áldozatot kellett volna hoznia. A német vezető személyiségek – politikusok, diplomaták és katonák – nagyon elégedettek voltak azzal az eshetőséggel, hogy a beképzelt és másokat lekezelő „Duce" orrára koppintanak, és az olasz fasizmus meggyengül. Hozzátették azonban, hogy „túlzott" meggyengülését már csak a két rendszer rokonsága miatt sem kívánnák. A német szervek nagyjából ennek az álláspontnak megfelelően viselkedtek: szállítottak Olaszországnak (elsősorban szenet), de titokban Etiópiát is támogatták, az elvi kérdésekről pedig mélyen hallgattak.

Mindamellett a korszak publicisztikájában és a későbbi, de a mai történelmi feldolgozásokban is születtek és születnek magasztaló értékelések Mussolini politikai, diplomáciai és katonai teljesítményéről, a teljesítményt mintegy elkülönítve következményeitől.[11] Churchill például határozottan meg volt győződve arról, hogy a történelem nem ismeri e mesteri és szerencsés diplomáciai-katonai művelet párját.

Valóban, ha egyszer elfogadjuk azt a tételt, hogy Olaszországnak, a fasizmusnak vagy Mussolininak birodalmat kellett alapítania, úgy Mussolini egyes lépései kristálytiszta logikai rendben sorakoznak, és számos okot találhatunk arra, hogy megcsodáljuk ennek az embernek a szervezőkészségét, állóképességét, kitartását, amellyel a maga elé tűzött célt végighajszolta és el is érte. 1936.

május 5-én az olasz hadsereg elfoglalta az etióp fővárost, május 9-én pedig a Fasiszta Nagytanács deklarálta Etiópia egészének bekebelezését a „birodalomba". Mussolini soha többé nem aratott ehhez fogható győzelmet, és soha többé nem tapsoltak neki oly lelkesen és annyian Olaszországban, mint ezekben a napokban.

Az olasz tényezők többsége, akár a vezető állami és pártszerveket, akár a vezető osztályokat, akár a hadsereg vezetését nézzük, eleinte nagyon kevés lelkesedést tanúsítottak az etiópiai hadjárat iránt.[12] A vezérkar veszélyesnek tartotta az európai ügyek háttérbe szorulása miatt, a király habozott, a nagytőke nem látott benne fantáziát, és alig-alig volt olyan olasz, aki fontolóra vette volna az Afrikába való áttelepülést. A félelemmel vegyes ellenzés olyan mértékben oldódott, majd csapott át lelkendező „hazafiságba", ahogy demonstrálni lehetett a perfid Anglia „árulását", s egyúttal ama képtelenségét, hogy az olaszokat megakadályozza terveikben. Az Anglia fölött aratott könnyű győzelem az erőnek és a „Duce" bölcsességének hitét keltette. Az olasz tömegek addig soha nem látott mértékben patriótákká alakultak át. Tömegesen hordták a haza oltárára ékszereiket, aranyukat. A Vatikán és az olasz klérus makulátlan nemzeti színben lépett fel; nemcsak a zászlókat áldotta meg, de diplomáciai segítségnyújtásra is hajlandó volt. A király ismét felfedezte a fejére hulló dicsőség előnyeit, és örömmel köszöntötte a lehetőséget, hogy egy nagy birodalom fejévé válhat. Mindazonáltal hamarosan kiderült, hogy Olaszországnak a valóságban nem kellett volna gyarmatot hódítania. 1935. október 11-én a „Duce" így magyarázta etiópiai lépését a római magyar katonai attasénak: „Nekem terület kell, mert explodálunk. Tehát akkor, amikor Lavaltól szabad kezet nyertem, explodáltam."[13] Később beigazolódott, hogy erre a területre csak Mussolininak volt szüksége, az országnak nem. Csak Mussolini explodált, az olaszok azonban nemigen léptek a robbanás vágta útra. Etiópia megszerzése az átmeneti lelkesedés ellenére nem elégített ki valódi igényeket, és nem hozott megoldást egyetlen olasz problémára sem. A tőke alig invesztált oda, pénz hiányában az etiópiai természeti kincsek kiaknázása éppen csak elkezdődött, és az olaszok töme-

gei semmiféle nógatásra sem indultak el, hogy telepesgyarmattá varázsolják a megszerzett területet.

Mégis megszületett az impérium. Valami azonban közben halódni kezdett: agonizálni kezdett Mussoliniban a politikai realitások iránt fogékony taktikus, és mind több teret nyert benne az elvakult misztikus.

A „DUCE"

Mussolini kosztümje a harmincas évek második felében újra változott. Láttuk őt szocialistaként elhanyagolt gúnyában. A húszas évek elején többnyire fekete ingben fényképezték, hogy azt 1922 után olykor díszesebb fasiszta uniformisra, olykor civilre váltsa fel. Képeiről éveken át szalonruhába, szmokingba, frakkba, pilóta-kezeslábasba, bányászancúgba, sportdresszbe vagy egyenesen fürdőruhába bújt Mussolini tekint ránk. 1935-től kezdve a katonai egyenruha dominál nála. A puhakalapos, civil ruhás Mussolinit legközelebb majd csak 1943-ban látjuk viszont azon a képen, amelyet a fogságból való megszöktetése alkalmából készítettek róla.

Sok egyéb is megváltozott Mussolini „uralkodásának" első tíz évében. Hatalmába bezárva a „Duce" mindinkább önmagává vált; vagy talán személyiségének meghatározó vonásai közül egyesek megszilárdultak, mások pedig meggyengültek vagy eltűntek.

Mussolini mindig is voluntarista volt, e tulajdonságának veszélyességét azonban áldásosan enyhítette realitásérzéke, az, hogy képes volt felismerni a mindennapi valóságot, s hogy tisztelte a körülmények hatalmát. Ezek ügyes felhasználásán alapult a taktikája, amelynek segítségével voluntarizmusát kielégítette. A kettősség eleve rossz ómen volt annyiban, hogy a realitásérzék mindig csak a pillanatnyi helyzetek felmérésére késztette, és fantázia híján sosem tudott belőlük hosszabb időre szóló következtetéseket levonni. Nagy távú elgondolásai, „céljai" a voluntarista ösztönöket követték, és ezek megfogalmazásához, racionalizálásához kölcsönvett eszmetöredékekkel dolgozott. Mussolini személyisége, a már kiépített fasizmus természete és néhány új ideológiai motívum, amely a harmincas évek második felében épült be

Mussolini szemléletébe, együttesen abban az irányban hatottak, hogy legfontosabb célját a német szövetségben próbálja elérni. Maga a cél kívül esett a német szövetségen, de általa lett halálra ítélve.

1935–1936-ban, amikor ez a tendencia elkezdődött, még nem volt szó sem érzelmi kötődésről Hitlerhez vagy a nácizmushoz, sem ideológiai megfontolásokról. Mussolinit érzelmileg nem Hitler vonzotta, hanem a demokráciák taszították. Kétségessé vált előtte a „tisztességük", de az erejük is. Következtetéseinek levonásában érzelmi befolyásoltság is vezérelte – a tehetetlen düh, a genfi „megalázás" elviselhetetlenségének érzése –, de az sem tagadható, hogy a nyugati demokráciák ezekben az években valóban a zavarodottság és a gyengeség képét mutatták.

Tapasztalati anyagból és érzelmi hajlamokból szűrte le Mussolini a demokratikus nemzetek hanyatlásának és közeli összeomlásának teóriáját,[1] azt a legveszedelmesebb konklúziót, amellyel az „új civilizációról" szóló elméletét kiegészítette. Ebben viszont nagy szerepet játszott lelki beállítottsága és egy súlyos tévedése: ahogyan az általa elképzelt fasizmust végső soron összemosta Olaszországgal, akképpen összetévesztette a demokráciák adott politikai állapotát is potenciáljukkal és önvédelmi erejükkel. Ez az ideológiai útgörbület tette, hogy ha Mussolini nem is a német szövetség vágyából indult ki, a demokráciáktól való távolodása miatt fatálisan hozzá érkezett el.

Mussolini további ideológiai „újítása" volt, hogy míg korábban lényegében a politikai rendszerhez fűzte az „új civilizáció" megteremtésének lehetőségét, most már természetes adottságokat is elengedhetetlennek vélt ehhez, vagyis szemlélete közeledett a fajelmélethez. A szaporodásnak addig is nagy jelentőséget tulajdonított a népek életében, de a kérdést elsősorban gyakorlati-hatalmi oldalról kezelte. Most viszont a születésszám a népek, a „fajok" értékmérője lett. Mussolini megállapította, hogy a demográfiailag előnyomulóban lévő nemzetek az olaszok, a németek, az oroszok és a japánok, míg a többi pusztulásra van ítélve. Ezen az alapon könyvet készült írni „Európa 2000-ben" címmel, amelynek egyik fő gondolata az lett volna, hogy a század végén a felsorolt nemze-

tek játsszák majd a vezető szerepet, míg a többit „a zsidó rontás mérge" elpusztítja.[2]

A „zsidó veszélyre" Mussolini saját állítása szerint az etiópiai hadjárat idején döbbent rá, mivel azt kellett tapasztalnia, hogy „az olasz ügynek" mindenütt a zsidók álltak az útjában. A zsidók állítólagos olaszellenességéből természetesen elég nehéz volt arra következtetni, hogy ők lesznek Anglia és az Egyesült Államok megrontói. A logikai űrt Mussolini nagyvonalúan hidalta át: a „szellemi rasszizmus" talajára helyezkedett. Rómához, a civilizációteremtő szellemi központhoz képest romlásnak nyilvánította a tőle elvezető judaizmust és kereszténységet, és velük együtt mindazt, ami nem az „új civilizáció", gyakorlatilag nem a fasizmus felé mutatott. A „judeokereszténység" megrontó hatásához odasorolta a „negrizmust" is. Az Egyesült Államok példájára hivatkozott, ám a tételt az olasz gyarmatokra alkalmazta. A négerek káros hatásának kifejtésével azonban adós maradt.[3]

Ebben a most már kifejezetten zavaros ideológiában felismerhetjük Mussolininak azt a törekvését, hogy hasznosítsa a náci ideológiát, de egyúttal alternatívát is állítson vele szemben.[4] A fajelmélet „spiritualizálása" azonban kísérteties gyorsasággal szívta magába – nyilvánvalóan a nácizmusból – a „zsidó" fogalmát, majd ugyanilyen kísérteties egyszerűséggel vált a szellemi rasszizmus gyakorlati faji törvénnyé – előbb a gyarmati lakosság, azután az olaszországi zsidók ellen.

Mussolini a harmincas évek közepétől egyre érzéketlenebbé vált a realitások iránt. Ezt az új vonását nemcsak közvetlen környezetének tagjai voltak kénytelenek megállapítani, hanem mások is; még a magyar követség tagjainak figyelmét sem kerülte el. Királdy Lukács, a római magyar követség tanácsosa például már 1936 elején ezt írta: a Mussolini betegségéről terjesztett hírek alaptalanok, igaz ezzel szemben az, hogy kritika hiányában és rossz informáltsága miatt „eltávolodik a reális élettől".[5] E véleményt korrigálnunk kell. Kritika a fasiszta Olaszországban valóban nem létezett, mert Mussolini gondoskodott elnémításáról. Viszont egyáltalán nem volt rosszul informált. A lelkiismeretes és hivatása magaslatán álló Bocchini gondoskodott róla, hogy Mussolini a valóságnak megfelelő képet kapjon az ország hangulatáról. Ismerete-

sek voltak előtte az ország gazdasági és katonai vjszonyai, és rendszeresen figyelemmel kísérte lépéseinek külföldi visszhangját is. „A reális élettől" való elszakadását tehát nem az információ hiánya, hanem a vízió elhatalmasodása okozta. Mussolini voluntarizmusa a mítoszhoz kötődött, s most már önmagát is mitizálta. Mitizálta saját akaratát, intuícióját és szerencséjét. Erre veleszületett hajlama volt. Önfelmagasztalását azonban jó ideig ellensúlyozták az elszenvedett kudarcok, a nehézségek és a kemény küzdelem, amelyet vívnia kellett minden újabb részgyőzelemért.

Mindezek a nehézségek elmaradtak mellőle, s minden út megnyílt előtte. Hatalmának alig maradt korlátja. Ami viszont maradt, az eltávolíthatatlannak bizonyult. S ezek a korlátok, mivel makacsul és megrendíthetetlenül léteztek, minden korábbinál jobban bosszantották. A monarchia, a klérus, a nagyburzsoázia fennállt, és Mussoliniban egyre nőtt velük szemben a saját tehetetlensége miatti titkolt gyűlölet. Mussolini magánmegnyilatkozásaiban mind többször fakadt ki e hatalmasságok ellen, és mind gyakrabban helyezte kilátásba „felszámolásukat".[6]

Mussoliniban a tévedhetetlenség érzése a pótolhatatlanság tudatával párosult. Egy ízben így kiáltott fel: „Ó, ti keresztények! Élni úgy kell, mintha soha nem kellene meghalni. Csak így húzza az ember a leghosszabb barázdát, és így építkezik az idők végtelenségének."[7] Még jellemzőbb volt ennél az a hideg és kemény elutasítás, amelyben Cianót részesítette, aki 1938-ban egy beszélgetés alkalmával figyelmeztetni próbálta, hogy jó lenne, ha rendelkeznék utódlásáról. „Soha" – jelentette ki a „Duce", mondván, hogy utálja a politikai végrendeleteket és a kiszemelt örökösöket. Majd hozzátette: „...Az ragadja majd meg a hatalmat, aki a pártban képes lesz uralni az embereket és a dolgokat, akinek lesz fellépése és lelkiereje... Egyszerűen érvényesül a játékszabály: aki győz, ... az győz."[8] Hiedelmei a „Ducét" újabb eredmények kicsikarására hajszolták, ám ezek már csak külső sikerek lehettek. Mussolini futni kezdett az idővel, sőt versenyt futott vele. A hatalom tudatának káros vonásai felerősödtek nála, és 1935–1936-tól kezdve ezek szabták meg politikai és emberi pályájának fő útvonalát.

Az az ember azonban, aki meg van áldva a realitások

érzékelésének képességével, és nem lebecsülhető taktikai készsége van, e tulajdonságait nem tudja teljesen elveszíteni. Mussolini sem vetkőzte le teljesen őket. Igaza lehet Knoxnak abban, hogy a látszólagos határozatlanság, a mindenkinek igazat adás, a határozatok húzásahalasztása Mussolininál csakúgy, mint több más diktátornál, tudatos politikai manőver volt.[9] Tudjuk, hogy ilyesfajta taktikával Mussolini már a fasizmus mozgalmi szakaszában is élt. Mégis azt hiszem, hogy a harmincas évek derekától már szinte minden munkatársa által panaszolt határozatlansága lényének felerősödött kettősségéből is, sőt ekkoriban már főként ebből táplálkozott. Megmaradt realitásérzéke nem engedte, hogy feltétel nélkül higgyen a realitástól távolodó vízióban, a maga teremtette mítoszokban. Mindazonáltal végül minden esetben a fixa ideává váló mítosz mellett kötötte meg magát.

Egy voluntarista, megalomán férfi számára, mint amilyen ő volt, minden bizonnyal állandó és egyre nyomasztóbb kihívást jelentettek Hitler egyre-másra aratott sikerei. A nácik valódi totalitarizmusával, Hitler korlátlan hatalmával szembesülve még jobban érezte saját határait. A német eredmények árnyékában még jobban szomjazta a sikert, és minden újabb kudarc, „megaláztatás" újabb teljesítményre serkentette. Összefüggött ezzel az is, hogy míg Hitler mindig őszinte csodálója volt a „Ducénak" és mindvégig az is maradt, Mussolini viszonya a „Führerhez" tele volt ambivalenciával. Bár 1936-tól kezdve egyre jobban meggyőződhetett arról, hogy az áhított sikert csak Hitler és Németország oldalán keresheti, e tény szüntelenül irritálta. Megpróbálta megóvni viszonylagos függetlenségét, és olykor különszámokat engedett meg magának. De e kísérletek minduntalan azzal végződtek, hogy egyre megszégyenültebben és egyre elégedetlenebben volt kénytelen alárendelni a fasizmust és Olaszországot Hitlernek, a náciknak, Németországnak.

Mussolini ezeket az ellentmondásokat nem tudta feloldani. A fentiekből nyilvánvaló, hogy természetes, belső úton nem is voltak megoldhatók. Személyiség, ideológia, rendszer Mussolinit egyazon irányba ragadta. 1943 folyamán azonban átélt néhány olyan hónapot, midőn a realitások félreérthetetlenné váltak, úgyszólván rászakadtak. A végső kérdést, hogy vajon Mussolini miért volt akkor is

képtelen elfogadásukra és a következtetések levonására, egyelőre nem vizsgáljuk.

Mindezek után szinte már felesleges is arról szólnunk, hogy a mindig magányos Mussolini ebben az időben már teljes magányba süllyedt. Fiatalon sem voltak barátai, de volt legalább baráti környezete, voltak partnerei, benne élt egy hol ilyen, hol amolyan közösségben. Ezek a szálak a húszas évek végétől sorra megszakadtak. Egyetlen igazi bizalmasának öccsét, Arnaldót tartják, ő azonban 1930 végén váratlanul fiatalon meghalt.[10] Nem sokkal ezután megszakadt Mussolini kapcsolata barátnőjével, Sarfattival is. Néhány évig a szerelmet kizárólag a párperces lányok és asszonyok képviselték a „Duce" életében. 1936-ban azután az akkor 53 éves Mussolini életébe belépett egy nálánál csaknem harminc évvel fiatalabb nő, a feltűnően szép Clara Petacci; vele szőtte utolsó intim kapcsolatát.[11] Az új viszony híre a „Duce" minden elővigyázatossága ellenére bejárta az egész országot, és botránykővé vált a beavatottak szemében. A Petacci család nem késlekedett, hogy e számára kedvező viszonyt maximálisan kihasználja anyagilag és pozicionálisan. Már az a tény, hogy Mussolini belement a játék e számára kellemetlen következményeibe, arról tanúskodik, hogy Claretta új színt jelentett az életében. Magyarázhatta ezt a lány fiatalsága, szépsége, bámulata és feltétlen odaadása a „Duce" iránt, de hozzájárulhatott Mussolini öregedése, öccsének elvesztése és félelmetes magánya is.

Mindenesetre Claretta volt – tudomásunk szerint – az egyetlen, aki Mussoliniból legalább annyi gyengédséget kiváltott, hogy betegágya mellett elüldögéljen. Gondjaiba azonban őt sem vette. 1945-ben, az utolsó úton Claretta nem azért volt mellette, mert Mussolini meg akarta menteni őt, hanem azért, mert ő ezt kikényszerítette.

Mint igazi „olasz családfő", Mussolini a fotográfiákon gyakran körülvétette magát gyermekeivel. Törődni azonban alig törődött velük. Saját képmását egyikükben sem fedezte fel, és így egyikük sem váltotta ki a csodálatát. Legközelebb az elsőszülött Edda állt hozzá, akinek kiházasítására nagy gondot fordított. Vejét, a fiatal Galeazzo Cianót egy ideig utódjelöltjeként kezelte. Ennek ellenére Cianót éppoly kíméletlenül elejtette, midőn politikailag útjába került, mint bárki mást, sőt 1945-ben Edda rimán-

kodása ellenére kivégeztette. Fiaiban nem fedezett fel „ducei" erényeket.

Mussolini napközben bezárkózott a Palazzo Veneziába, majd visszavonult a Villa Torloniába, ahol a család egy ideje lakott. A hatalmas parkban emelkedő villa kapui egyetlenegyszer tárultak ki nagy fogadásra: Edda menyegzőjén, amikor Rachele életében először és utoljára eljátszotta egy nagy ház asszonyának szerepét. A Villa Torlonia azonban többnyire holt keretül szolgált a szobájában egyedül gubbasztó „Duce" számára. Bár vagyonos ember lett (birtokában volt az említett Villa Torlonia hatalmas parkkal, egy erődnek is nevezhető vidéki kúria, Rocca delle Camminate, valamint egy nyaraló az Adria partján), pénzt alig költött. Tápláléka zöldségből, gyümölcsből és tejből állt, egyetlen szórakozása az olvasás maradt. Késő éjszakáig „meditált", keveset aludt, és kora reggel már az aznapi teendőkkel foglalatoskodott. Elfoglalta helyét a Palazzo Venezia óriástermében az óriási íróasztalnál, majd rendelkezett, és időről időre csodáltatta magát.

Magányosságáról maga is gyakran panaszkodott. Életmódjáról részletesen beszélt Ludwignak, majd hozzátette: „Erre az életmódra magányos életem készített elő. Nem is tudnék másként élni."[12] Szomorúbb és kevésbé dicsekvő hangsúlyú volt, amit ugyanerről 1936-ban Begnacnak mondott: „Magányos elmélkedés, emlékek. Nincs egyetlen barátom. Nem ismerem a társaságot... Nagyon is óvakodom, hogy látogassam. Na nem, biztosíthatlak, hogy nem élvezetes élet az enyém. Arnaldóval bizalmas lehettem. Galeazzo közel áll hozzám, de az ő számára is marad az »elnök«. A család a maga életét éli. És jogos, hogy így legyen. A fiaim egyedül vágják az útjukat... Mindenki kutathat a lelkemben. Bárhol vagyok is, megfigyelés alatt érzem magam."[13]

Kétségtelen, hogy Bocchini és a rendőrsége gondoskodott a „Duce" másfajta „megfigyeléséről" is. Mindezeken túl Mussolini magányosságának volt egy mélyebb és igazabb oka. Ez abban rejlett, hogy nem bízott meg többé senkiben. Nemcsak az akkor már ellenségnek tekintett társadalmi hatalmasságokban, de a fasiszta vezetőkben és saját munkatársaiban sem. Oka volt ennek egyrészt, hogy bár Mussolini nem vált korrupttá, rendszere jár-

ványként terjesztette a karrierizmust és a korrupciót. Másrészt a fasiszta vezetők egy csoportja már nem követte a „Duce" vízióit, és ha szóban nem is, gyakorlati passzivitásával keresztezte szándékait. Mind gyakoribbá vált, hogy a vezetők maguk között bírálták Mussolinit és felemlegették természetének egyre kellemetlenebbé váló vonásait. Végül Mussolini már igencsak kevésre értékelte a legbuzgóbb fasisztákat, mert ezeknek nemigen volt más értékük szervilizmusukon kívül.

1936-ban tehát egy magányos, bizalmatlan, gyanakvó, miszticizmusra hajló, megalomán Mussolini nézett szembe a közeledő nemzetközi viharral.

A TENGELY

Mussolini, miután elhatározta az etiópiai hadjárat megindítását, érthető módon igyekezett biztosítani a hátát Németország felől. Javítani akarta az addig feszült német–olasz viszonyt. Javaslatot tett a közeledésre, s a németektől csak annyit kért, hogy egy meghatározott, átmeneti időre kötelezzék magukat Ausztria sértetlenségének tiszteletben tartására.[1]

Bár Hitler ilyen kötelezettséget nem vállalt, és a német külügyi szervek még akkor is visszatartották volna ettől, ha saját olaszbarát érzelmei miatt esetleg hajlandó lett volna elgaloppírozni magát,[2] a német kormány hivatalosan semleges álláspontot foglalt el. Mint az etiópiai háborút tárgyaló fejezetben láttuk, ez nem volt mentes a haszonleséstől és a kajánságtól.

Hitler mindenesetre kész volt kötelezettségek nélkül tárgyalni.[3] Május 25-én Mussolini kedvezően nyilatkozott Németországról, és hangsúlyozta, hogy a két ország között az „egyetlen" probléma Ausztria.[4] Június 4-én a berlini magyar követ a beszéd kedvező német fogadtatása mellett már azt is jelentette, hogy az osztrák kérdés megoldatlansága ellenére a német külügyminisztérium tájékoztatása szerint „határozott enyhülést regisztrálhatni a Berlin és Róma közötti viszonyban". Közölte a követ azt az értesülését is, hogy a két kormány megállapodott az egymás elleni sajtótámadások beszüntetésében.[5] Hitler nem sokkal később az olasz katonai attasé előtt szokásos terjengősségével kifejtette együttműködési készségét. Az osztrák kérdésben – mondta – azért olyan „tartózkodó", mert meg van győződve róla, „hogy Németországnak és Olaszországnak, amelyeket közös problémák, csaknem azonos helyzet, rokon rendszerek fűznek össze, közösen kellene eljárniuk".[6] Ezzel csaknem egy időben Hitler a

berlini olasz nagykövet, a náciellenes Cerruti menesztését követelte. Nem hiába. Cerrutit viharos gyorsasággal áthelyezték Párizsba.[7] 1935-ben további nevezetes lépésekre nem került sor.[8] Annál kevésbé, mert Mussolini ekkor még joggal reménykedett a tisztes kompromisszumban Angliával.

Újra megélénkült a német–olasz üzenetváltás 1936 elején. Ezúttal azonban kivételesen Hitler került az elsőrendű érdekelt szerepébe. Elhatározta ugyanis, hogy megszállja a rajnai demilitarizált övezetet és felmondja a locarnói szerződést. A pillanatot nagyszerűen választotta ki, hiszen Locarno két garantálója ellenségesen állt egymással szemben. Tovább csökkenthette a rizikót, ha előre biztosítja mindkét kezes semlegességét. Mussolini kedvező helyzetbe került. Ha valaha módja nyílt rá, hogy Németországgal elismertessen bizonyos feltételeket, úgy ez a helyzet volt az. 1936. február 6-án a „Duce" fogadta Hassell német nagykövetet és kijelentette előtte: a stresai front „örökre meghalt", s neki nincs kifogása a „párhuzamos" német–osztrák külpolitika ellen, amennyiben Ausztria független marad.[9] Ez a nyitás nyilvánvalóan az olajszankciók nyomása alatt történt, gyakorlati értelme azonban még akkor sem lett volna, ha az olajszankciót történetesen megszavazzák. Az egyoldalú megnyugtatási politikával viszont Mussolini feladta saját politikai ábécéjét, az „adok-kapok" elvét.

Még kevésbé érthető február 22-i, ugyancsak Hassell előtt tett nyilatkozata. Arra a Hassell által feltett kérdésre ugyanis, hogy amennyiben Németország felmondaná a locarnói szerződést, fellépne-e Olaszország Anglia és Franciaország oldalán, Mussolini egyértelmű nemmel felelt. Suvich ekkor még elérte, hogy a jegyzékbe, amelyet Hassellnak másnap átnyújtottak, bevegyenek egy toldalékot, amely szerint Mussolini csak arra az esetre ígért semlegességet, ha a tervezett német lépés „legális keretek között" történik. Mussolini ingadozása azt eredményezte, hogy Hitler a rajnai lépéssel megvárta a genfi szavazást az olajszankciókról. Amint Mussolini hírül vette a genfi döntést, újabb jegyzéket készíttetett Hassellnak, és ebben leszögezte: ha Németország felmondja a locarnói szerződést, Olaszország nem támogatja Anglia és Franciaország esetleges németellenes fellépését. Ezúttal

nem volt szó arról, hogy a német lépésnek „legális keretek" között kellene maradnia.[10] 1936. március 7-én hajnalban a német egységek benyomultak a rajnai övezetbe, Hitler pedig bejelentette a locarnói szerződés megszűntét.[11]

A fentiek alapján nyilvánvalóan nem helytálló az a nézet, amely szerint Mussolini csak március 7-én értesült volna a német lépésről.[12] Éppen csak az időpontot nem ismerte, de tökéletesen tisztában volt a németek szándékaival. Világos továbbá, hogy Mussolini ellenszolgáltatás nélkül ígéretet tett: a németek háborítatlanul cselekedhetnek. Másként szólva a „Duce" meghozta első olyan döntését, amely nem a realitásokból indult ki, hanem puszta presztízsszempontokból. Ha ez taktika volt, úgy mindenesetre olyan taktika, amelynek eleve nem volt kilátása a sikerre. Taktikaként feltétlenül hozzátartozott volna a másik oldal, Anglia és Franciaország impresszionálása, amit azonban Mussolini elmulasztott. Az események menetéből egyébként ezúttal nem a taktikázás képe kerekedik ki. Sokkal inkább az a benyomás keletkezik, hogy Mussolini játékát immár érzelmi motívumok és előítéletek kezdték vezérelni.

A mutató kilengését az északi hatalom, a „teuton barbárok" irányában elősegítette a vő, Ciano külügyminiszteri kinevezése is. A 33 éves, felületes, türelmetlen, ambiciózus fiatalember 1936 júniusában foglalta el helyét a Palazzo Chigiben. Megjelenése automatikusan maga után vonta az óvatos Suvich és a németellenes Aloisi távozását. Ciano ebben az időben sokkal inkább volt karrierista, mint akár fasiszta, akár németbarát. A házasság számára a karriert, a Mussolini család szempontjából az olasz arisztokráciával való összefonódást jelentette. Szerencsés módon éppen egy olyan családdal, amelynek feje, Galeazzo apja, 1922-ben részt vett a fasiszta hatalomátvétel előkészítésében. A fiatal Ciano elkapatottságát és meggondolatlanságát csak fokozta, hogy ekkoriban mindenki őt tartotta a „trónörökösnek". Természetesen öntelt is volt, mint minden olyan fiatalember, aki szédületes karrierjéért úgyszólván semmit sem tett. Cianónak csupán annyi érdeme volt, hogy Edda Mussolini szeme megakadt rajta.[13]

A fiatal Ciano a lehető leggyorsabban bizonyítani akart,

és ehhez sikerekre volt szüksége. A nagypolitikát egyelőre táncparkettnek tekintette és teljes felelőtlenséggel adta elő piruettjeit. Ciano éppen szolgálata első két évében, vagyis tudatlansága és tapasztalatlansága idején élvezte a legnagyobb cselekvési szabadságot. Olyan nagyot, amilyent rajta kívül talán soha senki nem kapott Mussolinitól. Ennek számos oka lehetett. Nem zárható ki, hogy Mussolini egy ideig maga is utódjaként gondolt rá, és a neki biztosított önállóság egyúttal próba volt. Hozzájárulhatott ehhez, hogy az etiópiai hadjárat idegtépő hónapjai után Mussolininak pihenésre volt szüksége, és az is, hogy a Clara Petaccival akkoriban létesített rendszeres kapcsolata miatt több magánidőre volt szüksége. Cianótól akkor vette vissza a gyeplőt, amikor a külügyminiszter 1938-ban megingott a túlzott német elkötelezettség láttán, vagyis akkor, amikor befolyása jótékony hatást gyakorolhatott volna. E kettősen káros eseménysor legkézenfekvőbb magyarázata véleményem szerint az, hogy Ciano addig élvezhette a hosszú pórázt, amíg magától is azt csinálta, amit Mussolini elvárt tőle, és azonnal elveszítette mozgásszabadságát, mihelyt vonala változni kezdett.

A Németországhoz való közeledést egyébként Mussolini már 1936 elején megalapozta. Kedvezett a német–olasz közeledésnek a népfront spanyolországi és franciaországi győzelme. Egyrészt, mert fokozta Mussolini fenntartásait Franciaországgal szemben (és megfordítva), valamint attól való félelmét, hogy egy mélyebb francia–spanyol együttműködés tovább rontja Olaszország helyzetét a Földközi-tengeren, ahelyett, hogy e helyzet javulna. Olaszország földközi-tengeri előretörésének az angol kormány és annak új külügyminisztere, Anthony Eden határozottan ellenállt. Előmozdította az olasz–német közeledést az angol–német közeledés is. A brit kormány ugyanis nemcsak a flottaegyezményt kötötte meg Németországgal, de a rajnai válság idején sem mutatott hajlamot arra, hogy megmozduljon Németország ellen. Mussolini nem engedhette, hogy Olaszország perifériára szoruljon, elveszítse jelentőségét Hitler számára, és visszasüllyedjen a turisztika Itáliájává, ahonnan ő kiragadta.

Hitler és a német kormány ebben az időben több gesztust tett Olaszországnak. Június 29-én Hitler megüzente, hogy Németország kész az „olasz Birodalom" elismeré-

sére.[14] Ezzel elérte, hogy a „Duce" a szemöldökét se rándítsa, amikor Németország július 11-én megkötötte Ausztriával a „párhuzamos politikáról" szóló egyezményt.[15] Ezután már merő illúzió volt arra számítani, hogy Hitler tiszteletben tartja Ausztria függetlenségét, vagy hogy Mussolini bármit is tesz majd annak megvédésére. A párhuzamosság elismerése a német befolyás elsődlegességének elfogadását jelentette. Németország július 25-én bezárta addisz-abebai követségét. Szeptemberben pedig megjelent Rómában Hans Frank náci igazságügy-miniszter, s kormánya nevében látogatásra hívta meg Mussolinit. Javasolta egyúttal, hogy Ciano utazzon Berlinbe a találkozó előkészítésére. Kijelentette, hogy a Führer a Földközi-tengert olasz érdekeltségnek tekinti. Mussolini elfogadta a meghívást, de a javasoltnál későbbi időpontban. Hangsúlyozta Olaszország flottahatalmát és leszögezte, hogy elismeri a német gyarmati igényeket. Óvta Hitlert, nehogy Angliával és Franciaországgal, e hanyatló országokkal próbáljon egyezkedni.[16]

Ciano németországi útjára 1936. október 20. és 24. között került sor. A német és az olasz külügyminiszter aláírt egy titkos szerződést, amely az együttműködés terepeként a Népszövetség elleni harcot, Spanyolországot, Ausztriát, a dunai államokat és Etiópiát jelölte meg, valamint előírta Mandzsukuó közös elismerését.[17] Október 24-én Cianót Hitler is fogadta Berchtesgadenben. Hitler a beszélgetés során minden hízelgőt elmondott Olaszországról és a „Ducéről", amit csak elmondhatott, Ciano pedig átnyújtott neki egy 32 dokumentumból álló angol eredetű dossziét. Az összeállítás témája a német veszély dokumentálása volt, Eden különösen harapós bevezetőjével. Az anyagot Grandi londoni nagykövet szerezte a Foreign Office-ban. Mack Smith szerint az olasz akció célja az volt, hogy Hitlert – teljesen hamisan – meggyőzze Anglia háborús szándékairól.[18] Mind ő, mind De Felice úgy véli, hogy Ciano a feltételezett angol–német közeledés útjába akart aknát elhelyezni.[19] Hitler mindenesetre megnyugtatta az olasz külügyminisztert, hogy Angliától nincs mit félniük. Németország és Olaszország sokkal gyorsabban felkészül a háborúra, mint ahogy azt Anglia megtehetné. Németország – jelentette ki – három év alatt készen lesz.

A német–olasz megegyezésről a világ Mussolini november elsejei milánói beszédéből értesült. A „Duce" illúziónak minősítette a leszerelést, a kollektív biztonságot, bírálta a Népszövetséget, majd kijelentette: „A berlini találkozók eredménye egy egyezmény a két ország között bizonyos problémákról, melyek közül egyesek e napokban különösen égetőek. Ezek a megegyezések..., ez a Berlin–Róma vonal azonban nem választóvonal, hanem inkább egy tengely, amely körül tömörülhetnek mindazok az európai államok, amelyeket az együttműködés és a béke akarata tölt el.

Németország, bármennyire körülvették és kérlelték is, nem csatlakozott a szankciókhoz. A július 11-i szerződéssel eltűnt Berlin és Róma nézeteltéréseinek egy eleme, és emlékeztetem önöket: Németország gyakorlatilag már a berlini találkozó előtt elismerte a Római Birodalmat."[20]

E szerint az értékelés szerint a tengelyt és az Ausztria körüli „nézeteltérés" kiküszöbölését ellensúlyozta a birodalom német elismerése. Ugyanakkor Angliával kapcsolatban Mussolini kijelentette, hogy a Földközi-tengert mint „közlekedési utat" nem fogja fenyegetni, de követeli a vitális olasz érdekek kielégítését.[21]

Bár Anglia a Földközi-tengert aligha tekintette puszta közlekedési útvonalnak, s amennyiben mégis, akkor úgyszintén vitálisnak tartotta, mégis ráállt egy modus vivendi lehetőségének megvizsgálására. Tette ezt annak ellenére,[22] hogy az időközben kitört spanyol polgárháború újabb feszültségeket teremtett.

Mussolini a *Daily Mail*nek adott nyilatkozatában kijelentette: egy gentleman's agreementre gondol, amelynek keretében biztosíthatnák a két állam érdekeit a másik kára nélkül. A brit kormány belement a tárgyalásokba, mint Eden állítja, azért, hogy ne kergesse Mussolinit a németek karjaiba.[23] A tárgyalások gyorsan lezajlottak, és az egyezményt 1937. január 2-án aláírták. De nem lépett életbe. Mussolini formálisan bebizonyította, hogy a tengely nem korlátozza cselekvési szabadságában. Tendenciában azonban ez mégsem volt igaz, mert az Angliával való jó viszony árát Mussolini rendszeresen növelte. A nyugati nyitások megmaradtak tehát puszta taktikának, míg a tengely valósággá vált és egyre szilárdult. Ez felelt meg Mussolini hajlamainak, ideológiájának, bel- és külpolitikai céljainak.

Látszólag egy meggondolatlan pillanat eredménye volt, a valóságban azonban szorosan összefüggött az ideológiai alapokkal az is, hogy az olasz fasizmus – Mussolini eredeti szándékaitól eltérően – mélyen belesüllyedt a spanyol polgárháború kátyújába. Bár az olasz kormány évek óta kapcsolatban állt különböző szélsőjobboldali spanyol szervezetekkel, így többek között az Antonio Primo De Rivera vezette Falangéval is,[1] ennek nem volt túl nagy jelentősége.

Megváltozott azonban a spanyol kérdés súlya, amikor a spanyol után a francia népfront is győzedelmeskedett az 1936-os választásokon. Mussolini és Ciano a francia–spanyol együttműködést mindenáron meg akarta torpedózni.[2] Ez volt a legfontosabb oka annak, hogy Mussolini habozás nélkül, a lépés jelentőségét nem mérlegelve segítséget nyújtott a népfrontkormány ellen lázadó spanyol katonatiszti csoportnak. A spanyol tisztikar reakciós tábornokai 1936. július 17-én robbantották ki a lázadást. Franco követe 21-én érkezett Rómába azzal a kéréssel, hogy Olaszország bocsásson rendelkezésükre 12 repülőgépet. Feladatuk az volt, hogy fedezzék a konvojt, amely a Marokkóban állomásozó egységek magvát spanyol területre szállítja. Július 30-án a 12 gép elrepült Marokkóba.

A kérés teljesítésében bizonyára szerepet játszott, hogy a francia népfrontkormány elnöke, Léon Blum az első napokban a spanyol népfront támogatása mellett nyilatkozott. (Később ő lett a be nem avatkozás kezdeményezője.) E ponton az olasz segítség még nem haladta meg egy politikai manőver kereteit, amely elsősorban Franciaország ellen irányult. A helyzet azonban napok alatt megváltozott. Mihelyt ugyanis a náci kormány értesült az olasz lépésről, haladéktalanul együttműködési javaslatot tett a spanyol ügyben, és ajánlatát Mussolini augusztus végén elfogadta. Ezzel a spanyol kérdés máris átcsúszott ideológiai terepre, és megvalósult az első tényleges német–olasz kollaboráció. Egyidejűleg Mussolini egérfogóba került. A beavatkozás pillanatában természetesen az egérfogóról nem látszott még, hogy egérfogó.

A spanyol főtisztekhez és Francóhoz hasonlóan Mussó-

lini is néhány napos vagy hetes puccsra számított. Hamarosan kiderült, hogy ez hamis ábránd csupán. Ahogy a polgárháború terebélyesedett és időben elhúzódott, Mussolini és az olasz fasizmus mind mélyebb és mélyebb kátyúba került. A beavatkozás egyre több katonát, fegyvert, lőszert követelt, és egyre több pénzt emésztett fel. Ráadásul a spanyol kaland egyre kínosabbá vált, mivel a nácik apró, olykor csak szimbolikus lépéseken túl szinte semmit sem tettek a polgárháború gyors befejezése érdekében. Éppen ellenkezőleg, azon voltak, hogy a viszályt minél jobban elnyújtsák. Számos okuk volt erre, ezekből itt csak kettőt említünk. Először is azt, hogy minden európai zűrzavar alkalmas volt arra, hogy Hitler céljait szolgálja, mert amíg a többi hatalom egy másik tűzfészekkel volt elfoglalva, kevesebbet törődhetett Németország lépéseivel. Másodszor, a spanyol polgárháború különösen kedvező alapot nyújtott ahhoz, hogy az etiópiai háború idején keletkezett angol–olasz feszültség fennmaradjon és ez Olaszországot a németek felé sodorja.

Elvileg természetesen megvolt rá a lehetőség, hogy Olaszország visszavonuljon és kilépjen az elhúzódó és számára gyümölcstelen spanyol vérorkánból. Mussolini természete azonban ezt nem engedte meg. Képtelen volt hátraarcot csinálni, mert ezt egyértelműnek tartotta az olasz hadsereg, Olaszország és a saját vereségével.

Eleinte a beavatkozás elnyerte az olasz közélet számos tényezőjének rokonszenvét. Népszerű volt a PNF egyes köreiben, a milíciában, az udvarhoz közel álló körökben, valamint a katolikus klérus jó részében. Az olasz tömegek viszont értetlenül fogadták ezt a lépést, a harcba dobott katonák pedig a lelkesedés legkisebb jelét sem mutatták. A hangulatot csak rontotta, hogy a puccs sikertelensége, majd a lázadók minden egyes kudarca egyúttal a beavatkozó olaszok kudarcának is számított. Így a „Duce", aki presztízsokokból egyre tovább és tovább ment Franco támogatásában, mind több és több presztízsveszteséget szenvedett el. Az olasz erőről szóló meséket már megkérdőjelezte az etiópiai háború, Spanyolországban viszont szinte teljesen elveszítették hitelüket. Ekkoriban már a német hadvezetés és maga Hitler is csak abban reménykedett, hogy Olaszország a tengeren talán mégis ér valamit.

1936. november 18-án Olaszország – a németekkel egy időben – elismerte a Franco-kormányt, és tíz nap múlva titkos egyezményt kötött vele. Röviddel ezután Mussolini növelte az ellenforradalmárok rendelkezésére bocsátott repülőgépek számát, december 10-én pedig már elhatározta, hogy 3000 feketeingest küld Franco megsegítésére. A dolgok menetében azonban az igazi fordulatot a december 31-i határozat végrehajtása hozta: 10 000 harcost (feketeingest és katonát) irányítottak Spanyolországba, ami egyértelmű volt Olaszország masszív jelenlétével. A Spanyolországban bevetett olaszok létszáma 1937 februárjában megközelítette az 50 000 főt. Ugyanerre az időre a spanyol égbolton tevékenykedő olasz repülők száma 248-ra emelkedett (ezekből természetesen időközben több megsemmisült). Mindez a szükségesnek vélt ágyúkkal, gépfegyverekkel, könnyű lőfegyverekkel és munícióval együtt volt értendő. Ennek ellenére – és a lényegesen kisebb mértékű német segítség ellenére – az ellenforradalmi erők 1937 folyamán sem értek el döntő katonai sikereket.

Egy súlyos vereség pedig, amelyben jelentős olasz erők osztoztak, érdemén felül súlyos következményekhez vezetett Mussolini gondolkodásában és további politikájában. 1937 márciusában az ellenforradalmárok offenzívát készítettek elő Guadalajaránál, ez azonban nagy veszteségek közepette csúful összeomlott. Ez volt az első igazi, tagadhatatlan presztízsveszteség, amit fennállása óta az olasz fasizmus elszenvedett. Tegyük hozzá azonnal, hogy az olasz és a nemzetközi antifasiszták nagy örömére, akik nem mulasztották el az alkalmat, hogy rámutassanak a legyőzhetetlennek hitt fasizmus gyengeségére. Magától értetődik az is, hogy mind több olasz tette fel – ha nem is hangos szóval – a kérdést: vajon egyáltalán mi keresnivalójuk van az olasz fiúknak Spanyolországban? Ami magukat a katonákat illette, elég sokan menekültek fogságba vagy álltak át a köztársaság oldalára.

Guadalajarával kapcsolatban egyúttal világossá vált, hogy Mussolini többé nem képes elválasztani a reálpolitikát a presztízstől, éspedig nem a politikailag mérlegelt, hanem a mélyen átélt, megszenvedett, foggal-körömmel védelmezett egyéni presztízstől. Már képtelen volt a dol-

gok hideg mérlegelésére. A kiúttalan kaland felszámolása, Olaszország visszavonulása többé szóba sem jöhetett. Mussolini mindenáron revánsot akart venni, minden eszközzel bizonyítani akart.

Ez viszont odavezetett, hogy Olaszország viszonya romlott Nagy-Britanniával is, Franciaországgal is. Mussolini saját maga állította elő a kényszerhelyzetet, amibe belekerült, s ez pontosan megfelelt a nácik elvárásainak és szándékainak, és ismét egyedül az ő számukra bizonyult hasznosnak.

Említettük, hogy Mussolini kezdeményezésére 1937 januárjában aláírtak egy angol–olasz gentleman's agreementet. Elsősorban a spanyol kérdés volt az, ami a további hónapokban megakadályozta az egyezmény funkcionálását, és a viszonyok e téren tovább romlottak. Egy Angliával való általános megegyezésnek, amiről Mussolini még Etiópia után is álmodozott, ez a helyzet nem adott teret. A spanyol kérdés miatt Olaszországnak a nyugati hatalmakkal oly mértékig megromlott a viszonya, hogy ez megzavarta Mussolini balkáni és dunai terveit is. Mussolini egy széles, olasz vezetésű blokkot akart létrehozni a harmincas évek első felében a feltételezett délkeleti irányú német nyomással szemben. Ennek vonala a magyar–olasz–osztrák geográfiai sávban feküdt. Miután 1936-ban Ausztriát Mussolini potenciálisan már feladta, nagyobb jelentőséget kapott szemében a „második védősáv", amely Magyarországon kívül Lengyelországot és Jugoszláviát foglalta volna magába. Mussolini korábban tisztában volt vele, és az 1935-ös év tényszerűen is megmutatta, hogy egy ilyen védősáv csak a nyugati hatalmak egyetértésével, segítségével és támogatásával alakulhat ki. Tegyük hozzá, hogy még úgy is csak nagyon nehezen, mivel a szóban forgó államokra – főként Magyarországra és Jugoszláviára – Németország egyre nagyobb politikai vonzerőt gyakorolt és gazdaságilag mind szorosabb szálakkal fűzte őket magához. Az Olaszország és a nyugati hatalmak közti feszültség növekedése viszont csökkentette minden ilyen elgondolás reális esélyét.

1936-ban az olasz kormány határozottan közeledni kezdett Jugoszláviához, s ennek eredményeként 1937. március 25-én megkötettek egy olasz–jugoszláv egyezményt. Ennek jelentőségét azonban csökkentette a guadalajarai

vereség, amely Olaszország presztízsét általában megtépázta. A formális összebékülés nem vált tényleges összebéküléssé. A jugoszláv Stojadinović-kormány továbbra is sokkal erősebben kötelezte el magát Németország mellett, hogysem a védelmi vonalban komolyan számítani lehetett volna rá; az olaszok pedig továbbra is védelmet nyújtottak a horvát szeparatista vezetőknek, az Usztasa vezérkarnak, ami állandó fenyegetést jelentett Jugoszláviára nézve.[3] Folytak ugyan bágyadt tárgyalások a „második védelmi vonalról", de a vázolt körülmények között egyik kormány sem vehette azokat nagyon komolyan. A spanyol polgárháború kisugárzása tehát Németországnak kedvezett a Duna-medencében is és a Balkánon is. Mindez együttvéve azt eredményezte, hogy a német túlsúly elleni védekezés tere a „Duce" számára akkor is szűkült, ha ő maga szubjektíve még nem is adta fel ennek megszervezését.

Guadalajaráról a „Duce" 1937. március 16–17-én kapta az első híreket. Éppen Líbiában tartózkodott. Dühe, elkeseredése és az „olasz becsület" helyreállításának leküzdhetetlen vágya azonban csak néhány nap múlva tört ki belőle. Akkor, amikor már az összeomlás részleteivel is tisztában volt. Francót biztosította további támogatásáról, elsőrendű célja pedig az lett, hogy az olasz hadsereg kiköszörülje a csorbát és győzzön. A csorba kiköszörülése augusztus 26-án Santandernál megtörtént ugyan, de sem a hadműveletek nem gyorsultak fel, sem az olasz egységek kivonására nem került sor.

Ehelyett Mussolini 1937. szeptember 25–29. között hivatalos látogatást tett Németországban. Jóllehet a második Hitler–Mussolini-találkozó során egyetlen nevezetes politikai kérdés sem dőlt el, sőt ezt elő sem készítették, a látogatás önmagában véve demonstrálta a szövetséget, még ha az egyelőre inkább potenciális volt is, mintsem valóságos. A németek értettek ahhoz, hogy a végtelenségig felnagyítsák az esemény jelentőségét. A politikai légkört és benne Olaszország helyét szinte automatikusan jellemezte az a tény, hogy ilyen demonstratív látogatásra már csak Berlinben kerülhetett sor.

Ugyanebben a szellemben határozta meg a politikai légkört két olasz antifasiszta, Carlo és Nello Rosselli meggyilkolása Párizsban, 1937. június 9-én. A fasiszták-

nak elsősorban Carlo Rosselli állt az útjukban, aki együttműködött a spanyolországi köztársasági erőkkel, harcolt az olasz beavatkozás ellen, és jó összeköttetésekkel rendelkezett Angliában. Kapcsolata volt többek között Edennel, akit az olaszok a brit „intranzigencia" legfőbb képviselőjének tartottak.

Az olasz történészek egyetértenek abban, hogy bár a gyilkosságot a francia Cagoule nevű katonai-fasiszta szervezet egy csoportja követte el, a megbízást a Cagoule-nak az olasz titkosszolgálat adta, az ötlet pedig Cianótól származott.[4] Megoszlik azonban a véleményük Mussolini szerepéről, akárcsak a Matteotti-esetben. Van aki elképzelhetetlennek tartja, hogy Ciano apósa hozzájárulása nélkül ilyen lépésre merészkedett volna,[5] mások viszont kételkednek abban, hogy Mussolini – a Matteotti-ügyben szerzett tapasztalatok után – belement volna egy gyilkossági ügybe, és hogy azt éppen olyankor tette volna, amikor azon volt, hogy javítsa a viszonyt Angliával.[6] A magam részéről azt gondolom – ugyanúgy, mint Matteotti meggyilkolásával kapcsolatban –, hogy Mussolinitől soha, sem előbb, sem később nem állt távol a gyilkosság, és ilyesmire bármikor kapható volt, ha biztosnak hitte magát afelől, hogy a bűnténynek nem lesznek politikai következményei. A Rosselli-ügy ilyennek látszott, amint valószínűleg ilyenként indult a Matteotti-ügy is. Egyébként 1937-ben a számítás – ha csakugyan az volt – be is vált. A francia bűnügyi eljárás során a külföldi hátteret nem bolygatták, s arra majd csak a háború után Olaszországban rendezett perek révén derült némi fény.

Mussolini bűnöző hajlamai más tekintetben félreérthetetlenül megnyilatkoztak. Arra a hírre, hogy a Szovjetunió jelentősebb fegyverszállítmánnyal akarja megsegíteni a spanyol köztársaságiakat, minden gondolkodás nélkül és azonnal elhatározta a szovjet hajók elleni kalóztámadást. 1937 augusztusában felségjel nélküli tengeralattjárók kezdtek működni a Földközi-tengeren, és néhány nap alatt megtorpedóztak két szovjet és két angol hajót. Természetesen senki előtt sem maradt titok, hogy a zászló nélküli banditahajók az olasz flottához tartoztak. A nemzetközi felháborodás minden korábbinál nagyobb volt, és az olasz lépés mindenekelőtt az angol–olasz közeledést torpedózta meg.

Nagy-Britannia kezdeményezésére Nyonban nemzetközi konferenciát hívtak össze azzal a céllal, hogy rendszabályokat dolgozzanak ki a Földközi-tenger biztonsága érdekében. Mussolini joggal tarthatott attól, hogy Olaszországot a legnagyobb nyilvánosság előtt megbélyegzik, és kormánya, valamint személye az egész világ közvéleménye elé orgyilkosként lesz odaállítva. A nyugati hatalmak azonban jól neveltek voltak, különös tekintettel arra, hogy Mussolini hirtelen szintén jól nevelt arcát mutogatta, és kész volt részt vállalni a kalózkodás leküzdésében. Így a konferencián senki sem kutatott a vétkesek után, és a határozatok elvi síkon maradtak. Az epizód azonban jól mutatja, hogy ebben az időben Mussolini lépéseinek megítélésében már nem követhetjük a logikai összefüggések, az előrelátás, a következmények mérlegelésének sima útvonalát. Ha valamit ugyanis előre kellett tervezni, és ha valaminek a következményeivel előre lehetett számolni, úgy a kalózvállalkozás kétségtelenül ilyen volt.

Mussolini ebben a helyzetben hiába reménykedett a britek meglágyulásában. Az angol kormány az Olasz Birodalom elismerését mindenekelőtt ahhoz a feltételhez kötötte, hogy az olasz csapatokat kivonják Spanyolországból. Ezt viszont Mussolini nem rendelhette el, mivel tudta – és ha nem tudta volna, úgy Franco közölte vele –, hogy az olasz egységek kivonása kimerítené a „cserbenhagyás" kritériumát.

Mussolini az angol elzárkózásra csattanós választ adott. 1937. november 6-án csatlakozott a japán–német antikomintern paktumhoz, majd december 11-én a Palazzo Venezia erkélyéről rövid beszédet mondott és bejelentette Olaszország kilépését a Népszövetségből. Többek között utalt azokra a gazdasági károkra, amelyeket a Népszövetség az etiópiai háború idején Olaszországnak a blokád által okozott és arra, hogy a Népszövetség ezeket azóta sem tette jóvá. Majd kijelentette: „Olaszország kilépése a Népszövetségből nagy történelmi jelentőségű esemény, amely felkelti a világ figyelmét, és amelynek következményei nem láthatóak előre teljes egészében."[7] A figyelemfelkeltést illetően kétségkívül igaza volt. A „világ" mindenekelőtt megerősödött abban a véleményében, hogy Mussolini Olaszországát egy táborban kell látni Hitler Németországával, és abban is, hogy a béke

fenntartásában Mussolinira – bármit állítson is – többé aligha lehet számítani. És jóllehet Mussolini még távolról sem döntött arról, hogy Olaszországot beléptetné-e egy európai konfliktusba (még kevésbé világkonfliktusba), a dolgok elkerülhetetlen tendenciáját tekintve ebben a „világnak" volt igaza.

Németország soron következő nagy ugrása, Ausztria bekebelezése 1938. március 12–13-án Mussolinit nem érhette váratlanul. Láttuk, hogy számításaiba az Anschlusst már a húszas évek vége felé bevonta, majd azt is, hogy 1936-ban gyakorlatilag utat engedett a németek elsőségének Ausztriában. Bár 1937. április 22-én, a velencei találkozón Schuschnigg kancellárt megnyugtatta afelől, hogy Olaszország az Anschlusst nem fogja támogatni, néhány nap múlva kiszivárogtatta a sajtóba, hogy felfogása szerint az Anschluss elkerülhetetlen.

Ennek ellenére 1938 elején a „Duce" szerfelett elégedetlen volt amiatt, hogy a német kormány lázasan készíti elő Ausztria bekebelezését anélkül, hogy az olasz kormánnyal konzultálna, vagy akár csak beavatná terveibe. Mind ő maga, mind Ciano kénytelen volt észrevenni, hogy a németek nem követik a „tengely" „alapítószerződését", és hogy egyáltalán nem törik a fejüket azon, vajon milyen ellenszolgáltatást nyújthatnának Olaszországnak. Mussolini e hetekben arra kényszerült, hogy felismerje addigi közép-európai és ahhoz fűződő német-politikájának kockázatosságát. Világossá kellett válnia előtte: Olaszország, miután elveszítette nyugat-európai kapcsolatait, nem alkalmas többé a német potenciál ellensúlyozására, és a jövőben csak szemlélője lehet a német expanziónak, miközben a számára lehulló esetleges morzsák a németek kegyeitől függnek.

A fenti mondatok tartalmazzák a kényszerűség elemét, amit a történész a tények és események tanulmányozása nyomán állapít meg. A valóságban az történt, hogy Mussolini józan ösztöneivel észlelte a veszélyt, és az önkényes német lépések ingerelték. Voluntarista lévén azonban, túltette magát rajtuk, és győzni vágyása csak fokozódott. Ez utóbbi ettől kezdve két irányba sarkallta: egyrészt a végső győztesnek vélt Németországhoz való további közeledés felé, másrészt afelé, hogy a náciktól és Hitlertől elszenvedett mellőzésekért revansot vegyen magá-

nak, játszmában maradjon mellette, sőt ha mód kínálkozik rá, túl is tegyen rajta.

Részben a németek eljárásai indokolták, hogy a „Duce" utat engedett Grandi – és az Anschluss óta már Ciano – hatására az angol–olasz tárgyalásoknak, amelyek 1938 húsvétján, április 18-án egyezmény aláírásához vezettek.[8] Nagy-Britannia ebben egyebek mellett arra kötelezte magát, hogy elismeri az etiópiai olasz foglalást, Olaszország pedig, hogy kivonja csapatait Spanyolországból. Ekkorra azonban a francoista erők Spanyolországban már felülkerekedtek, Mussolini láthatta tehát a győzedelmes véget, és ebből – annyi fáradozás és balszerencse után – semmiképpen sem akart kimaradni. Végül is Francóval csak 1938. október közepén kezdtek el tárgyalni arról, hogy az erők egy részét, az úgynevezett önkénteseket hazaszállítják.

Olaszország közel 4000 halottat hagyott Franco győzelmi oltárán, és 11 000–12 000 sebesültet szállított haza. Jelentősek voltak a fegyverveszteségek, a költség pedig mintegy nyolc és fél milliárd lírára rúgott. Mussolini és a fasiszta Olaszország a konzervatív politikusok és közvéleményformálók előtt is elveszítette korábbi dicsfényét, és kárpótlást ezután már csak a náciknál és a német befolyás alá süllyedő országok hivatalos közegeinél találhatott. Mindennél súlyosabban esett a latba, hogy Mussolini – az egykori királyi kormányzattal szöges ellentétben – jóval a „megfelelő" idő előtt adta fel saját korábbi elgondolását a kéttáblás játszmáról, és került egyoldalúan elkötelezett helyzetbe. Az olasz politikai önállóságot az etiópiai háború idején meggyengítette, a spanyol egérfogóba szorulva pedig már jó részben feladta. Történt ez azért, mert voluntarizmusból és már ideológiai okokból is kezdett képtelenné válni a helyzet reális értékelésére és arra is, hogy egy viszonylag kis kudarcot leírjon.

AZ ACÉLPAKTUM

Ha meg akarjuk világítani azt az utat, amely a „tengelytől", ettől a még laza együttműködési kerettől a súlyos kötelezettségeket tartalmazó német–olasz szerződésig, az úgynevezett acélpaktumig vezet, vissza kell térnünk

kis időre az Anschlusshoz. Mussoliniból a szubjektív elégedetlenséget és a jövővel kapcsolatos gondokat nem az Anschluss ténye, hanem annak német megvalósítási módja váltotta ki. Mélyen elkeserítette, hogy Hitler semmibe vette őt, s nem tájékoztatta lépéseiről. A jövőt illetően pedig aggodalommal töltötte el a német expanzió, amelyre nem volt megfelelő olasz ellenlépés. Ciano hatására már ekkor befészkelt az agyába az a gondolat, hogy a németek fellépnek Horvátországban is, s őt ismét kész tények elé állítják, kilátástalanná téve Olaszország helyzetét a Balkánon. Így merült fel már az Anschluss hatása alatt Albánia elfoglalásának gondolata, amit Mussolini 1938 májusában elvileg jóvá is hagyott,[1] végrehajtását azonban egy évre elhalasztotta.

Mussolini magatartását azonban e súlyos körülmények között is jól jellemezte, hogy amikor a francia kormány háromhatalmi fellépést javasolt az Anschluss végrehajtása ellen, azt ridegen elutasította. Tette ezt annak ellenére, hogy náci „barátjának" eljárása kellemetlen napokat okozott neki az olasz közvélemény szempontjából is. Az olaszok ugyanis ezúttal minden korábbinál erősebben felhördültek. Olaszországban a németek amúgy sem voltak népszerűek, s most még kevésbé lehettek azok. Sok olasz furcsállotta, hogy az olasz fasizmus mintegy tíz éven át folytatott osztrákbarát politikája és az 1934-es egyezmény után a „Duce" egyetlen rosszalló szót sem ejt a németek lépéséről.

Mussolini nemcsak hogy rosszalló szót nem ejtett, de a német eljárást jogosnak ismerte el, majd a kamarában tartott beszédében megmagyarázta az olaszok semlegességének okait. Közölte, hogy az osztrákok mindig eléggé szemérmesek voltak ahhoz, hogysem egyáltalán kérték volna függetlenségük garantálását. S ez helyes is volt így, mert a függetlenség már nem függetlenség, ha azt külső katonai erővel kell a nép nagy részével szemben is megvédelmezni. „...Meg lehet állapítani – mondta –, hogy amikor egy esemény fatális, jobb, ha az velünk együtt történik, mint ha nélkülünk, vagy, ami még roszszabb, ha ellenünkre [megy végbe]." Haszonként könyvelte el, hogy a németek tapasztalták: a tengely nem puszta diplomáciai konstrukció. „A két nemzet, amelynek egységes kialakulása időben párhuzamosan és hasonló

módon történt, amelyek egyek, miként a létpolitika azonos koncepciója az, együtt menetelhetnek, hogy zaklatott kontinensünknek új egyensúlyt biztosítsanak, amely végül is lehetővé teszi valamennyi nép békés és termékeny együttműködését."[2]

E beszéd nem vált népszerűvé, s hipokrita szólamai sem hatottak már meggyőzően. Az olaszok elsősorban az „együtt menetelést" hallották ki belőle, és ez nem volt a kedvükre. Márpedig Olaszországnak Mussolini vezetése alatt erre kellett felkészülnie. Kétségtelen, hogy a „Duce" a teljes elkötelezettséget halogatta, és halogatta még jó ideig azt az időpontot is, amikor Olaszország – véleménye szerint – hadba léphet; de hogy ekkoriban már erre készült, és hogy saját helyét Hitler mellett látta, afelől aligha lehet kétségünk. Azok az akciói, amelyek látszólag másfelé irányultak, olyan taktikai lépések voltak, amelyek részben az időnyerést, részben a „tengelyen" belüli jobb elhelyezkedést célozták.

A már kialakult stratégián belül e taktikázás jellemezte Mussolini magatartását Hitler 1938. május 3–9. között lebonyolított olaszországi államvizitje alkalmával is. A látogatás során előadott „vígoperai balett" lényege az időhúzás volt. A fasiszta kormány a nagy esemény programját oly mértékben túlszervezte, hogy a két „vezér" megbeszéléseire fizikailag nem maradt idő. A német tolmácsnak, Paul Schmidtnek alig akadt munkája, mert – mint emlékiratában megállapítja – „Mussolini és Ciano láthatóan kitért minden komoly politikai beszélgetés elől..."[3]

Ha pontosak akarunk lenni, a dolgok nem teljesen így zajlottak le. A vizit ugyanis azzal kezdődött, hogy Ciano átadta a német félnek egy szerződés szövegét. A formula Mussolini eredeti elgondolásait követte, és kiindulópontja az érdekszférák felosztása volt. Ilyesfajta tárgyalásba azonban nem ment bele már Stresemann német kancellár sem, kitért előle 1934-ben Hitler is. Most pedig a német delegáció úgy ítélte meg, hogy „az jobban hasonlított egy ellenséggel kötendő békeszerződésre, mint egy baráttal létesítendő szövetségre".[4] Az olasz javaslat helyében Ribbentrop német külügyminiszter egy katonai szerződés tervezetét húzta ki a zsebéből. E szerződés megkötését Ciano ellenezte, de – mint naplójába feljegyzi – „a Duce

szándéka a megkötés" volt.[5] Mussolini sem akarta azonban azonnal aláírni a szerződést, mert mielőtt ezt tenné, jobb helyzetbe kívánt jutni. Ez volt a „vígoperai balett" oka. Az olasz kormányfő nem akart olyan helyzetbe kerülni, hogy a felajánlott szerződést egyértelműen hátráltatnia kelljen, de egyelőre megkötni sem akarta.

A látványos látogatás így nem vezetett politikai lépéshez. Olasz szempontból a legnagyobb jelentősége Hitler pohárköszöntőjének volt. Ebben ünnepélyesen és nyilvánosan lemondott az Alto Adigéban élő németek jogainak képviseletéről.[6] Ezzel Hitler nagymértékben megnyugtatta Mussolinit a Brenner határt illetően. Márpedig e kérdést a „Duce" nagyon a szívén hordozta, és az elmúlt hónapok tanulságai alapján volt is miért aggódnia. Hitler álláspontját ugyanis a náci szervezetek általában nem osztották. Alto Adigéban, a németek által is lakott Dél-Tirolban ekkoriban a náci agitátorok ugyanúgy működtek, mint a többi német nemzetiségi területeken. Ezzel kapcsolatban az olaszok egyébként még Hitler látogatása előtt lépéseket tettek, és tárgyalássorozat indult a dél-tiroli németekről. Hitler először római tartózkodása alatt, 1938 májusában vetette fel e lakosságcsoport kicserélését. Később valóban sor is került néhány csoport kitelepítésére, Hitler pedig 1942-ben arról álmodozott, hogy a dél-tiroli németeket mindenestől a Krímbe telepíti át.[7]

Ha a Hitler-látogatás alatt nevezetes megállapodás nem is jött létre, és sokkal több idő jutott múzeumlátogatásra és díszvacsorára, mint politikai tanácskozásra, az esemény mégsem múlt el nyomtalanul. Mindenekelőtt maradt a tény, hogy Hitler a katonai szerződést fölajánlotta, és az ajánlatra előbb vagy utóbb válaszolni kellett. Mussolini szorult helyzetben érezte magát. Olaszország ugyanis katonailag nem volt felkészülve a háborúra, az ipar nem volt abban a helyzetben, hogy a felkészülést jelentősen gyorsítani lehetett volna, és az állam pénzügyei sem igen tették lehetővé, hogy nyersanyagtartalékokat halmozzanak föl, miközben Olaszország híjával volt a hadviseléshez szükséges anyagok legtöbbjének. Nehezítette a döntést, hogy Hitler látogatása nemcsak a széles értelemben vett közvélemény szemében nem tette népszerűbbé Németországot, de Hitler és kísérete ellenszenvet váltott ki a „konzervatív" tényezők jó részéből is.

Hitler még évek múltán is borzongva emlékezett a királyra meg az egész udvarra, és ez az antipátia kölcsönösnek bizonyult. Az olasz katonatisztek egy részét máris irritálták a pökhendi „poroszok", a pápa pedig nyilvános beszédben sajnálkozott afelett, hogy Rómában megjelenhetett „egy olyan kereszt jele, amely nem Krisztus keresztje". Ezzel XI. Pius másodízben mondott elítélő szavakat a nácizmusról. 1937 márciusában ugyanis már kiadta azt a – kivételesen német nyelvű – enciklikáját, amelyben „Mit brennender Sorge" (Égő aggodalommal) szólt egyes náci jelenségekről. Ennek hatásából Olaszországban nem sokat vont le, hogy a pápa néhány nappal korábban egy másik enciklikában („Divini redemptoris...") a kommunizmust ítélte el.

Mussolini, az ország hangulatával mit sem törődve, nem sokkal Hitler távozása után nagy gesztust tett neki: fordulatot hajtott végre az antiszemitizmus és egyáltalán az úgynevezett faji kérdés kezelésében.[8] Ennek a fordulatnak az előkészítése német nógatásra már Hitler látogatása előtt megkezdődött. Mussolini azonban még februárban is tagadta, hogy antiszemita politika bevezetését tervezné. Egy úgynevezett tudósokból álló grémium hamarosan hozzálátott a fajkérdés tanulmányozásához. Ennek eredményét július 14-én publikálták, manifesztum formájában. Az egyetlen „intézmény", amely a manifesztum megjelenése után megpróbált mérséklően hatni a kormányra, a Szentszék, vagy pontosabban szólva a pápa volt. Messzire azonban ő sem ment. Odáig például kétségkívül nem, mint saját szervezetének, az Actio catholicának védelmében. III. Viktor Emánuel szó nélkül tudomásul vette a tervezett intézkedéseket, és mindössze egyetlen zsidó orvosprofesszor neve jutott eszébe, akinek továbbra is biztosítani akarta hivatása gyakorlásának lehetőségét.

A „tudós" grémium javaslatait októberi ülésén megvitatta a Fasiszta Nagytanács. A zsidók védelmében, a tervezett intézkedések mérséklését kérve, csupán hárman szólaltak meg: Balbo, De Bono és Federzoni. A diszkriminációs politika tehát útjára indulhatott. Október–november folyamán meghozták azokat a törvényeket, amelyek a zsidókat faji alapon (bár a német nürnbergi törvényeknél enyhébb szellemben) megfosztották állásuktól,

vagyonuktól és azoktól az állampolgári jogoktól, amelyeket egyáltalán élvezni lehetett a fasizmus körülményei között.

Szóltunk róla, hogy a Mussolini és a fasizmus iránti lojalitáson az etiópiai hadjárat eleinte rést ütött. Rámutattunk, hogy a németekkel való barátkozás, különösen az Anschluss idején már súlyos kételyeket támasztott eléggé nagy társadalmi rétegekben. Ámde a konszenzus mindeddig soha nem bomlott meg olyan széles körben és olyan mélyen, mint amikor Mussolini a németbarátság oltárára ráhelyezte a zsidótörvényeket. Olaszországban ugyanis az antiszemitizmusnak nem voltak hagyományai, és ezt Mussolini nagyon jól tudta. Nemrég még ő is elítélte a náci fajelméletet, és elhatárolta tőle az olasz fasizmust. 1932-ben még nevetségesnek tartotta magát a gondolatot is, hogy tiszta fajokról beszélni lehessen. Most hiába állította csatarendbe a „tudományt", hiába fújta meg a fasiszta sajtó a fanfárokat, a propaganda-hadjárat – első ízben a fasizmus történetében – láthatóan kudarcot vallott.

Hitler látogatásának más téren is voltak közvetlen következményei. Május 14-én Mussolini beszédet mondott Genovában. Ezúttal a nyilvánosság előtt is leszögezte, hogy Franciaországgal aligha lehet egyezségre jutni, mivel a két ország Spanyolországban „a barikád ellentétes" oldalán harcol. Angliáról gúnyos lekezeléssel emlékezett meg, Németországgal kapcsolatban viszont megállapította, hogy a Hitler-látogatás során elhangzottak „ünnepélyesek és a történelemben véglegesek" voltak.[9] Mi sem érthetőbb és természetesebb, mint hogy e beszéd után Ribbentrop május 28-án megújította a katonai szövetségre tett német javaslatot.

Közben, 1938 tavaszán és nyarán, kibontakozott az úgynevezett Szudéta-válság. A nácik újabb propagandahadjáratot indítottak azzal a céllal, hogy előkészítsék a Csehszlovákia elleni katonai támadást. Ciano – naplóbejegyzése szerint május 26-án[10] – a német nagykövetnek jelezte, hogy az olasz álláspont e kérdésben nem változott. Lényege: „érdektelenség Prága sorsa iránt; teljes szolidaritás Németországgal". Ezen az alapon érthető, hogy Róma a kérdés kapcsán egészen 1938 szeptemberéig nem szólalt meg. Diplomáciai tevékenysége abban

merült ki, hogy Csehszlovákia várható feldarabolásából hasznot kovácsoljon Lengyelország és Magyarország számára. A lázas várakozásban élő magyar kormányt azonban arra intette, hogy igazodjék a németekhez, és semmit se siessen el. Ha Mussolini és Ciano még arra számított volna, hogy német kegyek gyakorlása útján állíthatja fel nevezetes „második védelmi vonalát", úgy az meglehetős naivitásra mutatna. Pedig mintha ilyesmiről árulkodna az *Il Popolo d'Italia* „Levél Runcimanhoz" című cikke,[11] amelyet Mussolini írt, de névtelenül. Ebben népszavazást követelt a csehszlovákiai német lakosság mellett minden ottani más kisebbség számára is. A „Duce" a legdurvább hangnemben támadta a „mesterséges krokodillállamot", Csehszlovákiát, és leszögezte, hogy a történelem ítélete alapján el kell tűnnie.

Semmi sem vallott tehát arra, hogy Mussolini vagy a Palazzo Chigi a közvetítésen, az ellentétek csökkentésén, a hadjárat megakadályozásán gondolkodott volna. Ilyesmiről szó sem volt, semmiféle ilyen témájú tárgyalás nem zajlott le Rómában. De nem készült ilyen tervezet sem. Mussolini bizonyos volt benne, csakúgy, mint Hitler, hogy Csehszlovákia miatt „nem lesz háború",[12] s hogy Anglia ezt a békát éppúgy le fogja nyelni, ahogy lenyelte Etiópia bekebelezését, majd az Anschlusst.

Nagyon valószínű, hogy Hitlert az utolsó percben két férfi állította meg öt és fél hónapra a háborúhoz vezető úton. A müncheni konferencia összehívása mindenekelőtt Chamberlain brit miniszterelnöknek és a londoni olasz nagykövetnek, Grandinak volt köszönhető.[13] Kormányutasítás nélkül, sőt minden felhatalmazás nélkül Grandinak sikerült elhitetnie az angol kormánykörökkel és magával a miniszterelnökkel, hogy a „Duce" ég a közvetítés vágyától. E hiszemben utasította Chamberlain szeptember 28-án a római angol nagykövetet, hogy kérjen meghallgatást Mussolinitól és adja elő Chamberlain felkérését a közvetítő szerepre. A Róma, Berlin, London közötti telefonbeszélgetések gyors lebonyolítása után (Párizzsal csak London érintkezett) Rómában elfogadták a javaslatot, és Mussolini még aznap este vonatra szállt, hogy 29-én a kora délelőtti órákban megérkezzék Münchenbe.

Október 29-én kezdetét vette a müncheni konferencia,[14]

Csehszlovákia gyászos és dicstelen felosztása részben éppen azok által a hatalmak által, amelyek egykor a létrehozásán fáradoztak. Mussolininak, a „közvetítőnek" azonban nem volt semmiféle közvetítő javaslata. Nem tehetett egyebet, mint hogy elővette a németek egy régebbi javaslatát, amelyet Berlin a nagykövet útján annak idején megküldött az olasz kormánynak. Ezután a „Duce" újra fellépett a magyar és a lengyel érdekek mellett, ám a lényeget illetően passzív maradt. Zsebre tett kézzel járkált fel-alá a teremben, időnként segített megoldani egy-egy formulát, megfogalmazni egy mondatot, de egyébként a jelenlévőkben azt a benyomást keltette, hogy tulajdonképpen unatkozik, és valami máson töri a fejét.

Alig fejeződött be az ülés, az olasz delegáció hazaindult. Az út, amelynek során az olaszok oly lelkesen és oly spontán éltették vezérüket, mint talán soha azelőtt, Mussolini számára golgotát jelentett. Napnál világosabbá vált ugyanis, hogy áthidalhatatlan szakadék tátong közte és az olasz nép között. Mussolini a háborút akarta (ha nem is azonnal), a nép viszont a „béke angyalát" köszöntötte benne. Térdeplő parasztok és a békét éltető városi tömegek fogadták vonatát, és ez távolról sem felelt meg álmainak. Nem feleltek meg ennek a száz- és ezerszámra érkező levelek sem, amelyekben Mussolinit a háború elutasítására, Hitler ilyen irányú befolyásolására, a béke megóvására kérték.

Mussolini azonban már ment a maga útján. Habozva és bizonytalankodva, de feltartóztathatatlanul ment. Elszántságát nem érlelhette meg a lehetőségek és a politikai erőviszonyok józan mérlegelése. Ez ugyanis a követelt iránynak ellentmondott, és még elő-előidézett habozó, bizonytalan pillanatokat. Mussolininak a meggyőződéssé vált rögeszme adott indítékot és erőt ahhoz, hogy saját racionalizmusának maradékát legyűrje. Ideologikus rögeszméje a demokráciák élhetetlensége, elöregedettsége, tehetetlensége volt. Ez igazolta Mussolini számára saját fantazmagóriáját, amit a jövőről kialakított. A PNF Országos Tanácsának 1938. október 25-i ülésén kijelentette: „Matematikailag biztos vagyok benne, hogy a franciák és az angolok nem fognak megmozdulni ellenünk."[15]

E tévedés súlyát némileg csökkentette, hogy Mussolini ebben az időben távolról sem volt tisztában Hitler és a

nácizmus terveivel. Következésképpen azzal sem, hogy Németország azokat a demokráciákat, amelyek a nácik közép- és kelet-európai terveivel szemben valóban nagy gyengeséget árultak el, végül is élethalálharcra fogja kényszeríteni. Mussolini egyelőre kisebb, regionális háborúkra gondolt, és abban bizakodott, hogy ezek sodrában Olaszország is biztosíthatja régen kitűzött céljait: a „birodalom" további növelését, tengeri hatalmának kiterjesztését, befolyásának megerősítését a Balkánon és a Duna-medencében.

Ez a program megkövetelte a katonai felkészülést, aminek irányítására azonban a „Duce" nem volt alkalmas. A katonai és a hadászati kérdésekhez szinte semmit sem értett, és ezek – ellentétben Hitlerrel – nem is érdekelték.[16] Sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított a totális „lelki" felkészülésnek, a propaganda és a tréning útján történő fasiszta nevelésnek. A harcias csinnadrattában a fasiszta vezetők egy része engedelmesen, sőt lelkesen közreműködött. Ilyenek voltak például azok a képviselők, akik éles franciaellenes tüntetést rendeztek, amikor Ciano a kamarában beszédet tartott. Jelszavaikból kitűnt, hogy az olasz fasizmus igényt tart Tuniszra, Nizzára, francia Savoiára, Korzikára és Dzsibutira.[17] Nem kétséges, hogy ezt a fasiszta kórust Mussolini gondolatai és nézetei inspirálták. Mussolini ebben a szellemben nyilatkozhatott például a Fasiszta Nagytanács említett októberi ülésén, amiről Bottai naplójába többek között bevezette a következő „ducei" mondatokat: „Az európai francia–angol befolyás alkonyán vagyunk... Franciaország másodrendű hatalommá vált."[18] A képviselők egyébként a konkrét kérdéseket illetően sem álltak távol az olasz külpolitika által kitűzött közvetlen céloktól. Ciano például Mussolini utasítására Grandinak levelet küldött, amelyben összefoglalta a fasizmus rövid távú céljait, követelve Tunisz, Dzsibuti, valamint a Szuezi-csatorna kérdésének rendezését.[19]

Mussolini és Olaszország helye ekkor már egyértelművé vált. Amikor Ribbentrop 1938. október végén újból Rómába érkezett a katonai szerződés javaslatával, Mussolini kifejezte csatlakozási szándékát. A szövetség megkötését azonban még mindig halasztani akarta. Számos oka volt az időhúzásra. Formálisan még nem zárultak le

a Nagy-Britanniával folyó tárgyalások, és esélyük javult azáltal, hogy a spanyolországi küzdelemben beállt fordulat lehetővé tette, hogy az olasz csapatokat Mussolini a „győzelem" jegyében vonhassa vissza. Egy esetleges angol támogatás viszont – Mussolini szerint – sokat segíthetett abban, hogy rákényszerítse Franciaországra a „rövid távú" olasz követeléseket. Egyelőre a „Duce" ezt az eshetőséget még nem adta fel teljesen. Emellett húzta az időt azért is, mert a németek a müncheni konferencia alkalmából felvetették, hogy a kettős szövetség helyett gondolni lehetne egy Japánnal bővített hármasra. Márpedig Mussolini – bár hosszabb távon ezt maga is üdvösnek tartotta – pillanatnyilag attól tartott, hogy Japán belépése a képbe megzavarhatná Angliával kapcsolatos húzásait. Leszámítva azonban a taktikai halogatást, a beszélgetés során Mussolini határozottan állást foglalt a katonai szövetség megkötése mellett.

Fejtegetéseit Ciano így írja le naplójában: „A Duce egyetért azzal, hogy néhány éven belül háború lesz a tengely, Franciaország és Anglia között. Ez benne van a történelem dinamizmusában. Determinálva vagyunk a két világ közötti gyógyíthatatlan törésre... Azt hiszi, hogy el kell jutni e szövetség megkötéséhez, de gondos fenntartással él azt a pillanatot illetően, amelyben helyes lesz megkötni egy ilyen paktumot. Kijelentette, hogy az olasz nép érett a »tengelyre«, de a katonai szövetségre még nem." Egyebekben viszont – ellentétben Ribbentroppal, aki védelmi szövetségről beszélt – Mussolini kijelentette: „Nem kellene tisztán védelmi szövetséget kötnünk. Ez nem szükséges, mivel a totális államokat senki sem akarja megtámadni. Ezzel szemben mi azért akarunk szövetkezni, hogy megváltoztassuk a világ földrajzi térképét."[20]

Ez világos beszéd volt, és gyakorlatilag csak az időpontnak kellett eldőlnie. Ez sem váratott magára sokáig. 1938 decemberében Mussolini az ünnepekre visszavonult Rocca delle Camminatéba, és onnan a végső határozattal tért vissza Rómába. Január elsején tanácskozott Cianóval és a beszélgetés végén közölte, hogy döntött a katonai szövetségről.[21] „Azt akarja – írja Ciano naplójában –, hogy az aláírásra január utolsó tíz napjában kerüljön sor. Mind elkerülhetetlenebbnek tekinti az összeütközést a nyugati demokráciákkal és ezért előre meg akarja

határozni a csoportosulást. E hónapban elő akarja készíteni a közvéleményt, »amelyre egyébként fütyül«."

A hónap folyamán történt még egy és más, többek között Chamberlain római látogatása, amire azonban a világ már fel sem figyelt, és amiről Ciano mint „nagy limonádéról" számolt be Ribbentropnak.[22] A beszélgetések szövegét egyébként megküldte Hitlernek.[23] Történt viszont az is, hogy Ribbentrop, aki 1938 tavasza óta mást sem tett, mint az olaszokat sürgette a katonai szerződés megkötésére, most minden lelkendezése ellenére húzni kezdte az időt. Mussolini terve kútba esett a január végi szövetségkötésről, s Rómában el kellett gondolkodni azon, hogy vajon mi lehet a német magatartás módosulásának hátterében.

Nem tudjuk megmondani, hogy Mussolini milyen kombinációkra jutott. Bizonyos viszont, hogy 1939 elején Mussolini kezdte sürgetni a szerződés megkötését, mégpedig azért, hogy akcióképességét és újabb konfliktus esetén Olaszország megmozdulását megalapozza. A szövetségkötést alkalomnak tekintette arra is, hogy végre elérje régi célját: a befolyási zónák elosztását Német- és Olaszország között. Tartott tőle, hogy Hitler lépni akar a Balkánon.

Hitler azonban másutt csapott le, mint ahol Mussolini várta, és ismét nem volt olyan előzékeny, hogy tervei feltárásával lehetőséget nyújtson Mussolininak egy párhuzamos akcióra. A gyanútlan olaszok mit sem tudtak róla, hogy a német hadsereg menetkészültségben áll, és hogy a felvonulás célja Prága. Csak március 14-én ébredtek fel, és még akkor sem tudták, mikor következik be az esemény. E napon Ciano mindenesetre leszögezte, hogy a „tengely" kizárólag az egyik fél javára működik, és hogy ez a fél nincs tekintettel az olasz érdekekre.[24] Ciano fordulata, amelynek első jelei az Anschluss idején mutatkoztak, ekkoriban befejeződött. Ennek azonban az események menetére már alig volt kihatása, mivel Mussolini a neki engedélyezett mozgási lehetőséget fokozatosan megszüntette és már 1938 folyamán visszavette tőle a külpolitikai döntések jogát.

Mussolini a prágai bevonulást követő napokban levert volt, és szorongás fogta el. A körülmények súlya alatt éreznie kellett másodrendű helyzetét, és be kellett látnia,

hogy Olaszországra nehéz sors vár a németek oldalán. Németellenes kifakadásokra jó oka volt többek között amiatt, hogy Hitler ezúttal az ő garanciájával kötött müncheni szerződést rúgta fel anélkül, hogy egy szóval is tájékoztatta volna őt. Mégis úgy vélte, hogy meg kell őriznie hidegvérét és jó arcot kell vágnia a rossz játékhoz, mert ez még mindig jobb, mint ha az „ellenséghez" fordul. „Azon a véleményen van – írta Ciano –, hogy az összes többi hatalom koalíciója, minket is beleértve, megfékezhetné a német expanziót, de visszafordítani nem tudná."[25] Ezért változatlanul és határozottan a német szövetség mellett foglalt állást. Ugyanakkor már annyira félt Németországtól, hogy emiatt nem mert belekezdeni régóta tervezett albániai hadjáratába. Az akciót leállította, mondván, hogy ellencsapáshoz vezethetne a németek részéről Jugoszláviában. Bár olykor dühösen szidta a németeket, megmaradt amellett, hogy „nem változtathatunk politikát, mert nem vagyunk kurvák".[26] Erre az adott alapot, hogy még mindig, minden eddigi tapasztalata ellenére hitt az olasz erőben, abban, hogy szerepe van a „tengely" akcióiban. Március 21-én a Fasiszta Nagytanács előtt elismerte Németország számbeli fölényét és gazdasági elsőségét, de előadását így folytatta: „Van azonban egy politikai előnyünk: mi vagyunk az európai helyzet döntőbírói. Ha nem akarjuk, Németország nem lesz bekerítve. Ez a mi zálogunk. E helyzetben Franciaország nem fog háborúzni. Követnünk kell egy komoly nép tengelypolitikáját. Semmi keringőfordulat."[27] Kijelentette még, hogy a demokráciák egységes frontjában nem hisz, az Egyesült Államok legfeljebb ágyút és pénzt áldoz majd.

Ideológiai elvakultságában, a demokráciák lebecsülésében Mussolini már odáig ment, hogy a Lengyelországnak adott angol és francia garancia jelentőségét sem volt képes megérteni. Ezért váltotta le Grandit is a londoni nagykövetség éléről. A hazarendelt Grandi kifejtette előtte: az angol gesztus lényege, hogy vége a müncheni politikának, és elkezdődik a Németország elleni harc megszervezése. De Mussolini nem hitt neki. Kijelentette: „Nem, nem hiszem. 1. Németország nem fog háborúzni Lengyelország ellen. 2. Anglia nem fog hadba szállni, hogy Lengyelországot megvédelmezze. Legfeljebb lesz

egy új Münchenünk."[28] Első tézisében Mussolini teljes egészében tévedett, a másodikban igaza lett annyiban, hogy Anglia a lengyeleket valóban nem védte meg, a háborút azonban megüzente és előkészületet tett, hogy megvédje magát.

Mussolini 1939 márciusában lázasan dolgozott azon, hogy a szerződés minél előbb létrejöjjön, méghozzá úgy, hogy a németek elismerik az olasz érdekeket. Március 26-i beszédében határozottan leszögezte, hogy Olaszország politikai lépést csak „szent érdekeinek" biztosítása érdekében tesz. Hangsúlyozta, hogy vitális érdekei vannak a Földközi-tengeren, ide értve ennek „öblét", az Adriát is és követelte az olaszok tuniszi, dzsibuti és szuezi kívánságainak kielégítését.[29] Némi ingadozás után Mussolini elrendelte Albánia lerohanását, mert azt remélte, hogy így a Balkánon a németek elé vághat és megmutathatja nekik erejét. Talán balgán még arra is gondolt, hogy egy ilyen „ellensúlyozó" lépésért az angolok hálásaknak mutatkoznak.

Az albán „hadjárat" két nap alatt, 1939. április 7–8-án lezajlott. Az olaszok megindulásának hírére Zogu király magyar származású feleségével együtt elmenekült az országból. Egy ál-alkotmányozó gyűlés felajánlotta az albán koronát az olasz királynak. III. Viktor Emánuel címei ismét szaporodtak eggyel. Az operettháború azonban nem vezetett a Mussolini által feltételezett következményekhez. Londonban inkább az a hit erősödött meg, hogy Olaszország teljesen a „tengelypolitika" szolgálatába állt, és a brit kormány válasza április 11-én az volt, hogy garanciát nyújtott Görögországnak, majd egyezményt kötött Törökországgal. A náci kormány viszont Mussolini viselkedését látva arra a következtetésre jutott, hogy az olaszoknak hazudni kell.

A német kormánykörök ezt is tették 1939 folyamán. Április 14-én Rómába érkezett Göring és a következő tudatos hazugságokat adta elő: nyugat-európai háború nem aktuális 1942–1943 előtt; Hitler Lengyelország ellen nem tervez semmilyen akciót; Jugoszláviát Németország teljes egészében olasz érdekszférának tekinti. Mind Mussolini, mind Ciano szívesen elhitte, amit hinni akart, Berlin pedig hozzájárult ahhoz, hogy kétoldalú szerződés jöjjön létre a japánok kihagyásával. Elhatározták tehát,

hogy a két külügyminiszter május 6-án találkozik Milánóban. Eredetileg csak arról volt szó, hogy végigmennek a részletkérdéseken és előkészítik a terepet a szerződés megkötésére. A németek nem zárták ki, hogy a dolog végül csak egy barátsági szerződés megkötésével végződik, katonai előírások nélkül. Maga Ciano is ilyesfajta megbeszélésre készült.

Május 7-én azonban Ribbentrop legnagyobb meglepetésére az olasz külügyminiszter javaslatot tett a szerződés azonnali megkötésére. Erre Mussolinitól kapott telefonutasítást. A „Duce" minden bizonnyal május 6-án döntött így, mert egyébként módja lett volna rá, hogy Cianót még elindulása előtt ellássa a megfelelő utasításokkal. Mussolini most az eseményeket felgyorsította. Ebben valószínűleg nagy szerepet játszottak a németek megnyugtató közlései. Ezek elegendő biztosítéknak tűntek Mussolini szemében arra, hogy hanyagolja a további részletek tisztázását, és ugyanakkor biztosítani látszottak azt a békés három-négy évet, amit még szükségesnek tartott a háború megkezdéséig. Úgy látszik, meg sem fordult a fejében, hogy közönségesen becsaphatják. Hite a német szóban csak érzelmi elfogultsággal, ideológus alapokkal és mitikus hitekkel hozható kapcsolatba. Olyan tulajdonságokkal tehát, amelyek a politikai világban és különösen egy hozzá hasonló hatalommal rendelkező diktátor esetében a legveszedelmesebbek. A döntést csaknem bizonyosan elősegítette az a fagyos fogadtatás is, amelyben Ribbentropot Milánó népe részesítette érkezésekor.

Mussolini telefonja nyomán május 22-én aláírták a német–olasz szövetségi szerződést. A közhasználatba a megállapodás „acélpaktum" néven került be, amivel a két fél a szövetség szilárdságára és törhetetlenségére akart utalni. Mussolini ezzel rendszere és Olaszország sorsát jóvátehetetlenül hozzákapcsolta a nácizmushoz. Az együttműködés, a konzultálás stb. mellett a szerződés III. cikke kimondta: „Ha a Szerződő Felek óhajával és reményeivel ellentétben arra kerülne sor, hogy a felek egyike más hatalommal vagy más hatalmakkal háborús bonyodalmakba sodródnék, a másik Szerződő Fél mint szövetségestárs azonnal ennek oldalára áll és minden szárazföldi, tengeri és légi erejével támogatni fogja."[30]

Hitler és a nácik Mussolinit kétségtelenül becsapták. Félrevezették mind az általuk tervezett háború méreteit és időpontját, mind a részleteket, az aktuális lépéseket illetően. Elhitették Mussolinival, hogy 1942–1943 előtt nem gondolnak háborúra, s mint láttuk, ez az ő felfogásában azt jelentette, hogy még bőven van ideje Olaszország katonai és pszichológiai felkészítésére. Nem tájékoztatták a németek szövetségesüket soron következő lépéseikről sem (akárcsak 1938-ban és 1939 elején). Róma tudatlanságban volt mind a német–szovjet tárgyalásokról, mind a Lengyelország ellen előkészített hadműveletekről.

Mussolini az acélpaktum megkötése után három-négy év távlatában szőtt terveket. Rövidesen tapasztalnia kellett azonban, hogy a náci kormány fokozza a feszültséget Lengyelországgal, és ez már minden európai fővárosban, így Rómában is csak egyet jelenthetett: azt, hogy számolni kell a német támadással.

A lengyel kérdés más megvilágításban volt 1939. augusztus közepéig, és más összefüggésbe került azután. Amíg esély lehetett arra, hogy a nyugati hatalmak és a Szovjetunió között megállapodás létesül, a kérdés az volt, hogy vajon bekerítik-e Németországot, amint azt Hitler már jó ideje a hatalmak szemére vetette. Németország azonban nem volt „bekerítve", és izolálása 1939-ben sem történt meg. A Nyugat–Kelet összefogás nem sikerült, mert a nyugati hatalmak vonakodtak megadni a Szovjetuniónak a kért területi biztosítékokat, és óvatoskodtak saját katonai elkötelezettségüktől is. A kudarc okai közé tartozott az is, hogy a legközelebbről fenyegetett Lengyelország kormánya elutasította a szovjet katonai segítség gondolatát. Mindamellett a háborúra felkészületlen Szovjetunió számára a legkézenfekvőbb az volt, ha a fenyegető kezet sikerül lefognia. Ez azzal a reménnyel is kecsegtetett, hogy a háború hosszabb-rövidebb ideig a kapitalista hatalmak közötti háború marad, amelynek során a felek kölcsönösen meggyengítik egymást. Részben kényszer hatása alatt, részben politikai-katonai megfontolások eredményeképpen így került sor a szovjet–német megnemtámadási egyezmény aláírására.

A paktum megkötése előtt Mussolini a lengyel háborút szerfelett kockázatos vállalkozásnak tekintette. Attól félt, hogy a német lépés koncentrált ellenállást vált ki, és csökkenti a zsaroló olasz akció esélyeit. Emellett mindenképpen biztosítva szerette volna látni a felkészülési időt, amit a németek megígértek. Ehelyett azt kellett tapasztalnia, hogy Hitler az időteret drasztikusan csökkenti, őt pedig sarokba szorítja. Nem úgy, mint München előtt, hanem ezúttal valóban egy nemzetközi konferencia összehívásán fáradozott, és tervéről értesítette a nagyhatalmak kormányait.[1] Ciano újabb találkozót javasolt a német külügyminiszterrel abból a célból, hogy előkészítsék a Hitler–Mussolini-találkozót.[2] Ennek is, a tervezett európai konferenciának a gondolata is a „késleltetést", a háború elodázását szolgálta. Ciano augusztus 11–13. között valóban látogatást tett Németországban.[3] Hitler kifejtette neki: tökéletesen egyetért ugyan a „Ducéval", a lengyel „provokációk" mégsem teszik lehetségessé, hogy türelmét megőrizze. A „Führer" egy szót sem szólt azokról az ajánlatokról, amelyeket Moszkvában tett, sem azokról a döntésekről és már folyamatba tett lépésekről, amelyek a lengyelországi hadjárat gyakorlati előkészítését szolgálták.

Ciano berlini látogatásán így is kiderült, hogy Mussolini addigi elképzelése homokra épült, külpolitikai koncepciói légvárak. Rómába hazatérve Ciano nem titkolta előtte véleményét a német „árulásról". Mussolini a tényeket illetően igazat adott neki. „Azután azt mondta – olvashatjuk Ciano naplójában –, hogy a becsület kötelezi a Németországgal való együttmenetelésre. Végül kijelentette, hogy a maga zsákmányrészét akarja Horvátországban és Dalmáciában."[4] Mussolini e két mondattal megfogalmazta további magatartásának lényegét. Politikájának immár központjává vált a zsákmányszerzés reménye, s ez párosult a német erőbe és legyőzhetetlenségbe vetett hittel. Mussolininak most volt stratégiai célja, ez azonban ideologikus rögeszméken alapult. A felépített külpolitikai-katonai terv életidegen volt, mert nem volt köze sem az olaszok szükségleteihez, sem pedig mentalitásához.

1939-ben mindenesetre a „Duce" még nem volt annyira elidegenedve az élettől, hogy hanyatt-homlok belevesse Olaszországot a kiszámíthatatlan kalandba. Még nyitva

akarta tartani a kaput ahhoz, hogy adott esetben elléphessen Németország mellől. Augusztus 19-én Ribbentrop fogadta az olasz nagykövetet, Attolicót,[5] aki a készülő német támadással kapcsolatban tolmácsolta Mussolini aggályait és további felvilágosításokat kért. A német külügyminiszter nem válaszolt érdemben a nagykövetnek. Közölte viszont, hogy a támadás küszöbön áll. Attolico Rómába sietett, és beszámolt Mussolininak a hallottakról. Ugyanezen a napon jelezte nagykövete útján a brit kormány, hogy bár Nagy-Britannia és Franciaország eleget tesz Lengyelországgal szemben vállalt kötelezettségének, nem ellenezné a danzigi kérdés tárgyalásos megoldását, vagyis az újabb Münchent.[6] Augusztus 20-án további tanácskozások zajlottak le a Palazzo Veneziában Ciano bevonásával,[7] sőt elkészült egy jegyzéktervezet is, amelyet Mussolini Hitlerhez akart intézni az események lassítása és a brit javaslat megfontolása céljából.[8]

A jegyzék azonban még nem indult útjára, amikor Rómába befutott a német–szovjet megnemtámadási paktum híre. Villámcsapásként hatott. Aláásta mndenekelőtt a fasizmus és a nácizmus ideológiai szövetkezésének alapját, az antikomintern paktumból kiinduló elvi kötelezettséget. Ugyanakkor új megvilágításba helyezte a nácik által tervezett lengyel hadjáratot, mivel kizárta annak lehetőségét, hogy a Szovjetunió segítséget nyújtson Lengyelországnak. Végül újra kérdésessé tette a nyugati demokráciák várható magatartását. Ennyi, egymásnak ellentmondó lehetőség közepette nem is lehet nagyon csodálni, hogy néhány napra Mussolini is, Ciano is megbénult. Tanácstalanná váltak mindazok az olasz tényezők, amelyek a fasizmussal éppen antibolsevizmusa miatt rokonszenveztek. Ez a körülmény átmenetileg azoknak az erőknek kedvezett, amelyek a német háborúból való kimaradás szószólói voltak. Miután világossá vált az is, hogy a nemzetközi erőviszonyok átrendeződése nem idéz elő döntő fordulatot a nyugati táborban, a semlegesség hívei fokozott nyomást gyakoroltak Mussolinira.

Augusztus 25-én a német nagykövet ismertette a „Ducéval" Hitler levelét. Hitler ebben szólt „a lengyel helyzet romlásáról" és kiszámíthatatlanságáról, hangsúlyozta a Szovjetunióval kötött paktum előnyeit a „tengely" számára, valamint megértését Olaszország és a „Duce" ezt

követő döntése iránt.[9] Mussolini válaszát Attolico telefonon kapta meg, hogy továbbítsa.[10] E szerint Olaszország minden politikai és gazdasági támogatást megad Németországnak, amennyiben a lengyel háború lokalizált marad; ha azonban általánossá válna, úgy a felkészültség adott állapotában – amiről mind Hitlert, mind Ribbentropot ismételten tájékoztatták – „katonai operációk kezdeményezését" Olaszország nem vállalhatná. Mussolini hozzátette ehhez, hogy más lenne a helyzet, ha Németország az olaszok rendelkezésére bocsátaná a szükséges fegyverzetet és nyersanyagot. „Találkozásainkon 1942-re terveztük a háborút, és erre az időre a vonatkozó tervek értelmében készen leszek szárazföldön, tengeren és levegőben." Megjegyezte még, hogy a folyamatban lévő olasz katonai mozdulatok, illetve a fegyverben lévő erők hadüzenet nélkül is jelentős angol–francia egységeket kötnek le.

A németek lagymatagon reagáltak. Hitlert minden jel szerint kevéssé érdekelte, hogy részt vesznek-e az olaszok a hadműveletben, vagy sem. Az egyetlen dolog, ami most is, mint egyébként 1936 eleje óta mindig is izgatta, az volt: nehogy Olaszország frontot váltson. Az a passzus azonban, amely Mussolini üzenetében arról szólt, hogy a németek esetleg fegyverrel támogatnák az olaszokat, mégis csapdának bizonyult. Hitler ugyanis haladéktalanul feltette a kérdést, hogy voltaképp mire lenne Olaszországnak szüksége a hadba lépéshez.[11] Róma erre sebtiben összeállított egy olyan listát, amelynek teljesítésére semmi esély sem volt.[12] Ezzel világossá tette a nácik előtt, hogy a hadba lépésre tett feltételes ígéret csupán blöff volt. Hitler elfogadta az olasz formulát és Olaszországot mintegy felmentette az „acélpaktumban" előírt kötelezettsége alól[13] – bár, tegyük hozzá, a német–olasz szerződésben voltaképpen nem tisztázták, hogy a segítségnyújtási kötelezettség fennáll-e akkor is, ha az egyik szerződő fél saját kezdeményezéséből kerül „háborús bonyodalomba".

Az augusztus 21–25. közötti mozgalmas napokat rövid szélcsend követte. Ez addig tartott, míg meg nem érkezett 31-én Attolico távirata a hírrel, hogy amennyiben csoda nem jön közbe, „Németország néhány órán belül háborúban áll".[14] E hírre Mussolini utasította Cianót, hogy hívja

magához az angol és a francia nagykövetet, és tudassa velük: Mussolini nagyhatalmi konferencia összehívását javasolja szeptember 5-re.[15] Frenetikus jövés-menés és telefonálás vette kezdetét, amely tartott még azután is, hogy szeptember elsején hajnali 4 óra 45 perckor a német csapatok átlépték a lengyel határt.

Mussolini javaslatára szeptember elsején először a francia kormány válaszolt, méghozzá pozitívan.[16] Nem sokkal később a brit nagykövet is jelezte, hogy kormánya elvileg egyetért a kezdeményezéssel, bár a németek magatartása miatt kevés reményt fűz hozzá.[17] Ezen a gyönge alapon bízta meg Ciano szeptember 2-án reggel Attolico berlini nagykövetet azzal, hogy az olasz kezdeményezést és a francia–angol választ ismertesse Hitlerrel és Ribbentroppal.[18] Jóllehet Attolico néhány óra múlva már jelezte Hitler elutasítását,[19] a római francia nagykövet, François-Poncet biztatására Ciano további lépéseket tett. Személyesen felhívta telefonon előbb a francia, azután a brit külügyminisztert.[20] Míg George Bonnet francia külügyminiszter jelezte, hogy a francia hadüzenetet kész elhúzni 3-án délig, Halifax minden konferencia és tárgyalás előfeltételéül azt jelölte meg, hogy a német csapatokat azonnal vonják vissza a határra. François-Poncet, aki a telefonbeszélgetések alatt Ciano mellett tartózkodott, a következő pillanatokról így ír: „Ciano arca elkomorult. Beszélgetőtársának azt mondta, egyáltalán nem látja lehetségesnek, hogy Hitler hozzájáruljon ilyen feltételhez. 19 óra 20-kor Ciano informált arról, hogy a brit kormány valóban és egyhangúlag helybenhagyta Lord Halifax véleményét... Mussolini nem látja lehetségesnek, hogy Hitlernek ilyen kérelmet közvetítsen, és visszavonja a konferenciára vonatkozó javaslatát."

Szeptember elsején az olasz minisztertanács ülést tartott, amely egyhangúlag kimondta Olaszország semlegességét.[21] Jellemző azonban, hogy a felszólalók – Mussolini, Ciano, Grandi – valamennyien védekező hangon beszéltek az olasz álláspontról. Mintegy válaszoltak az „árulás" esetleges vádjára. Máris az ölbe tett kézzel lapuló szövetséges rossz lelkiismeretéről és drámájáról volt szó.

Minden arra vallott, hogy Mussolini az adott időpontban a háborút valóban el akarta kerülni, de egyúttal arra

is, hogy csak kényszerből helyezkedett erre az álláspontra, s lelke mélyén égett a vágytól, hogy a „nem hadviselő" állapot minél előbb megszűnjön, s Itália „méltó" módon részt vehessen a küzdelemben. Álláspontja ebben az időben messze eltért Ciano nézeteitől és mindazokétól, akik a fasiszta párton belül és kívül rossz jövőt jósoltak a német szövetségnek. Míg Ciano, Grandi és sokan mások lehetségesnek vélték, hogy Olaszország a feltehetően hosszú és végkimerülésig tartó világégésből az utolsó felvonásig kimaradjon, erre a „Duce" nemcsak hogy nem látott esélyt, de kereken el is utasította. A Németországgal való szakítás az ő szemében egyet jelentett egy Olaszország elleni német támadással, amelyet az olaszoknak „egyedül" kellene visszaverniük, illetve a harcot „fatálisan" el kellene veszteniük. Feltevése azonban a német eljárások és iratok ismeretében nem látszik megalapozottnak. Minden jel arra utal, hogy Hitler sokáig megelégedett volna az olasz semlegességgel, és a hadba szállást legfeljebb csak a háború számára kedvezőtlenné váló, tragikusba forduló szakaszában reklamálta volna. Akkor azonban Olaszországnak már semmiképpen sem kellett volna „egyedül" szembenéznie a német erőkkel. Mussolini érvelése e vonatkozásban is inkább ideologikus feltevéseken nyugodott, mintsem reáliákon. Mindenesetre miután elvetette a nácikkal való szakítást, csak két lehetőséget látott maga előtt. Vagy Németországgal együtt lép a háborúba, vagy a német háborúval párhuzamos kisháborút kezdeményez.

Ezen az alapon erősen kérdéses, hogy Mussolini vajon egyáltalán választott-e még a továbbiakban két út között. Szinte teljes biztonsággal azt mondhatjuk, hogy a döntő választást már 1936-ban megejtette, és ettől kezdve – minden pillanatnyi megingás, minden átmeneti dühkitörés, minden józanabb perc ellenére – csak e választást transzponálta újabb és újabb részválasztásokba, mindig ugyanabban az irányban. Ez volt ugyanis az egyetlen irány, amelyet az általa létrehozott, ámde belső dinamizmusát már elvesztett fasizmus lehetővé tett, amire ideológiai fegyverzete módot adott, ahová az olasz és az európai jövőről kialakult megalapozatlan vízió ragadta, és ami megfelelt egyszersmind jellemének, megalomániájának és voluntarizmusának is.

A semlegességgel együtt járó „tétlenség", a hozzá tapadó „morális elégedetlenség", amit a náci táborban tapasztalt miatta és aminek – Hitler minden „nagyvonalúsága" ellenére – tudatában volt, a másodrendűség érzésének megalázó volta, az olaszok lemaradása, a háborús készenlét hiánya a „Duce" számára szinte elviselhetetlen napokat, heteket és hónapokat tartogatott. Minden apróság, minden rosszindulatú külföldi sajtóhír és karikatúra, minden jelentéktelen megjegyzés bosszantotta. Egyre elkeseredettebbé tette a fasiszta nevelés egyre nyilvánvalóbb kudarca is. Tapasztalnia kellett, hogy az ország közvéleménye – vele ellentétben – tökéletesen elégedett a semlegességgel. A 17 éven át hősiességre, kitartásra és harciasságra nevelt nép szemmel láthatóan békét akart, és még az olasz hadsereg vezetői sem voltak mentesek ettől az óhajtól.

Mussolini az 1939-es helyzetben saját kudarcát fedezte fel. Kudarcát a hadsereg felállításában, a háborúhoz szükséges gazdasági feltételek megteremtésében, az olasz nép fasiszta nevelésében. Saját kudarcát – mondtuk. Csakhogy ezt a kudarcot Mussolini mások számlájára írta. A késlekedésért és a pacifizmusért bűnös volt szemében a király, az egyház, a hadsereg, a burzsoázia, és bűnös volt maga az olasz nép. Mussolini missziótudata szembekerült nemcsak a nagyhatalmi realitásokkal, hanem az olasz valósággal is. Elhivatottságát mindenki gáncsolta, aki vízióit és irracionális jövendöléseit nem osztotta. Brutálisan szólva: potenciális ellenségévé vált az egész ország, az egész „massza", amely nem engedelmeskedett a tehetségtelen szobrász gondolatainak. Mussolini szakított az országgal és a néppel. Nem volt messze az idő, hogy a nép és az ország szakítson vele.

A kérdés tehát 1939 végén és 1940 elején nem az volt, hogy vajon Mussolini miként választ, hanem az, hogy az ország vezető tényezői meg tudják-e akadályozni abban, hogy régi választását gyakorlatilag és most már visszavonhatatlanul érvényesítse.

1940 elején Mussolini meghozta a döntést. Kényszerű döntés volt ez, már nem saját elgondolása alapján, hanem a német politika által teremtett helyzetben született. A nácik ugyanis olyan feszült nemzetközi helyzetet teremtettek, hogy a „Duce" által elgondolt katonai felkészü-

lés egyszer s mindenkorra lehetetlenné vált, akár egy évet, akár három-négyet vett számításba. A hadviseléshez, a hadsereg modernizálásához, a fegyverzet felújításához szükséges anyagokhoz Olaszország már ekkoriban sem jutott hozzá, és ebből a szempontból a helyzet csak rosszabbodhatott. Ugyanakkor a háborúba lépés hazai ellenzőit csak a németek oldalán aratott kisebb vagy nagyobb külső sikerrel nyerhette meg vagy hallgattathatta el. E megfontolások alapján 1940 elején Mussolini kilépett passzivitásából és megpróbált – utoljára – befolyást gyakorolni Hitlerre a jövendőt illető döntésekben. Január 5-én levelet intézett hozzá. Ebben megmagyarázta Olaszország semlegességének okait, majd kifejtette, hogy az angol–francia táborral szemben csak kompromisszumra lehet törekedni. Végül pedig arra akarta rávenni Hitlert, hogy a Szovjetunióval kötött megnemtámadási szerződést figyelmen kívül hagyva a háborút a Szovjetunió ellen robbantsa ki.

Ami a nyugat-európai táborral kapcsolatos álláspontot illeti, Mussolini érvei nagyrészt megalapozottak és logikusak voltak. Kifejezésre juttatta azt a meggyőződését, hogy a demokráciákat sem térdre kényszeríteni, sem megbontani nem fog sikerülni. Ha más kiút nincs számukra, az Egyesült Államok nem fogja megengedni. „A birodalmak belső statikai hibáik folytán omlanak össze, míg a külső összecsapások megerősíthetik őket." Feltette a kérdést: vajon Németországnak, amikor már egyesített minden néptársat, megszilárdította keleti határait, érdemes-e kockára tennie elért eredményeit és magát a rendszert is csak azért, hogy előbbre hozzon olyan eredményeket, amelyeket később kockázat nélkül elérhet?

Mussolini tehát egyelőre engedményeket követelt a Nyugattól, és azt gondolta; hogy ezek el is érhetők, ha Németország, híven a náci-fasiszta ideológiai és politikai alapokhoz, a „Kelet", a bolsevizmus ellen fordul. A szovjet kérdéssel kapcsolatban elismerte a taktikai lépések jogosultságát, így a német–szovjet paktum megkötésének szükségességét is. Hangsúlyozta azonban, hogy nézete szerint Hitler hosszabb távon nem adhatja fel saját „forradalmának" alapelveit. „Úgy vélem – írta –, hogy Ön nem hagyhatja el az antiszemita és antibolsevik zászlót, amelyet 20 éven át lobogtatott, s amelyért oly sok bajtársa

adta életét; nem tagadhatja meg evangéliumát, amelyben a német nép vakon hisz. Mellőzhetetlen kötelességem, hogy ehhez hozzátegyem: az önök Moszkvához fűződő kapcsolataiban egy döntő lépés végzetes visszahatásokat váltana ki Olaszországban, ahol az antibolsevista egység, főként a fasiszta tömegek körében, abszolút, gránitszilárd és megingathatatlan."

Ezt a figyelmeztetést már csak a Hitler számára ajánlott program követhette, és követte is. Így hangzott: „Az önök Lebensraumjának [életterének] megoldása Oroszországban van, és nem egyebütt. Oroszországban, amely 21 millió négyzetkilométernyi hatalmas területtel és négyzetkilométerenként kilenc lakóval rendelkezik. Ilyesmi Európában ismeretlen. Kiterjedése és lakossága ellenére Oroszország nem erő, hanem gyengeség. Lakosságának tömege szláv és ázsiai. A régmúlt időkben az összetartás elemét a baltiak biztosították, ma a zsidók; s ez mindent megmagyaráz. Németország feladata az, hogy Európát megvédje Ázsiától."[22]

Mussolini úgy gondolta, hogy amennyiben ezt a „megvédést" a demokráciák támogatása vagy legalább hallgatása mellett valóra váltják, üt majd a demokráciák órája is, amelyet előkészít az őket rágó belső rák, saját hanyatlásuk. Ennek jelei, mint írta, megfigyelhetők a demográfiában, a politikában, a demokráciák egész mentalitásában és moráljában. Mussolininak azokat a nézeteit, amelyeket az imént idézett levélben kifejtett, eléggé híven követte a szovjet–finn háborúval kapcsolatos fasiszta hangulatkeltés. A propaganda nem a szövetségés szövetségese, hanem egyértelműen az „ellenség", vagyis Finnország javára dolgozott. Két-három év múlva viszont Mussolini teljesen megfeledkezett minderről, és úgy tett, mintha a szovjetellenes háborút mindig ellenezte volna.

Mussolini levele nagy izgalmat váltott ki Berlinben, legalábbis annyiban, hogy az egész náci vezérkar elolvasta és magyarázta. Hatása azonban ennek ellenére a nullával volt egyenértékű. Hitler még csak nem is válaszolt rá. A választ Ribbentrop római megjelenése és a nyugat-európai hadműveletekről már meghozott német döntés közlése jelentette.

Ribbentrop egyébként hozott magával egy Hitler-levelet is. Ez a Hitlernél ekkoriban már szokásos hosszadal-

mas eszmefuttatások keretében voltaképp azt volt hivatott tudatni, hogy Németország a közeljövőben a Nyugat ellen fordul, és amíg ott harcol, azt kívánja, hogy Közép-Európában és a Balkánon teljes csend legyen.[23] Mussolini, szintén szokásos taktikáját követve, válaszul leszögezte: Olaszország adott esetben nem maradhatna ki a harcból. De nem hagyta említés nélkül a speciális olasz érdekeket és megoldandó problémákat sem, amelyek miatt Olaszország „Németországgal és vele párhuzamosan" folytatná a háborút.

Mussolini ismét megállapíthatta, hogy „nincs játszmában", és hogy tökéletesen mindegy, kifejti-e álláspontját vagy sem. Mindenesetre a helyzet tisztázása és az érdekek egyeztetése érdekében hozzájárult ahhoz, hogy mint Ribbentrop javasolta, találkozzon Hitlerrel.

A találkozóra 1940. március 18-án a Brenner-hágón került sor.[24] A „Duce" ekkor már nem állt elő se a Szovjetunió megtámadásának gondolatával, se a békekötéssel a nyugati hatalmak esetében, hanem csupán azt szerette volna elérni, hogy Hitler halassza el valamelyest a Nyugat elleni hadjáratot. Mondani is felesleges, hogy Mussolini fáradozása nem járt sikerrel. A maga részéről azzal próbálta kecsegtetni a „Führert", hogy haladék esetén Olaszország nagyobb részt vállalhat a hadjáratban. Ez az érv azonban Hitlert hidegen hagyta. Csupán Olaszország elkötelezése érdekelte és mindössze arra helyezett súlyt, hogy Mussolini a mérkőzés végső fázisában színre lépjen. E követelménynek egybehangzó két oka az lehetett, hogy a jutalmazás reményével a „Ducét" megkösse, ám egyúttal előre biztosítsa, hogy sokat ne követelhessen, sőt ne is várhasson szerény közreműködése ellenében.

Mussolini késznek mutatkozott e megoldásra, és válaszában két verziót vázolt. Az első lehetőséget abban látta, hogy a német támadás alapjában megingathatja az angol–francia védelmet. Ha ez bekövetkezik, Olaszország azonnal támadni fog, hogy a második csapás végleg térdre kényszerítse a demokráciákat. A második verzió a német támadás megakadását feltételezte, és a „Duce" kijelentette, hogy ebben az esetben várakozó álláspontra helyezkedne. Hitler egyetértett vele, de nyilvánvalóan egy percig sem hitt komolyan a német támadás lefékeződésében.

A fentiekből kivehető óvatoskodás ellenére meg kell állapítanunk, hogy a „Duce" 1940 márciusában már elejtette két hónappal korábbi javaslatait, vita nélkül meghajolt a náci koncepció előtt, és német siker esetére országát egyértelműen elkötelezte a hadba lépésre. Mindazonáltal Mussolininak még mindig bőven volt miről gondolkodnia: most már azon törhette a fejét, hol, mikor, milyen követelményekkel kapcsolódjék be a hadműveletekbe. E kérdések egy részével nézett szembe Mussolini 1940. március 31-ről datált szigorúan titkos „Pro memoriá"-jában.[25] A nevezetes irat arról árulkodik, hogy a „Duce" a jövőt illetően találgatásokra volt utalva, s hogy találgatásai legjobb esetben is csak felerészben váltak be. Elég valósághűen jövendölte meg a nyugati hatalmak magatartását, amikor arra számított, hogy semmiképp sem támadnak majd, hanem defenzívára berendezkedve arra szorítkoznak, hogy Németország körül hermetikus blokkot hozzanak létre. Súlyosan tévedett viszont, amikor feltételezte, hogy a németek sem indítanak frontális támadást, ami ugyanis túlságosan kockázatos lenne, hanem azon lesznek, hogy ellenálljanak a nyugati blokknak s azt tengeri és légierővel megtörjék.

Az események ismeretében ez a feltevés utólag szinte nevetségesnek tűnik. Azt bizonyítja, hogy az 1936 óta rendszeresen szerzett tapasztalatok ellenére Mussolini még mindig nem ismerte ki Hitler és a nácizmus természetét. Így képtelen volt arra is, hogy politikai-katonai terveikkel számoljon. Lényegében tehát téves feltevésből kiindulva rajzolta föl az olasz magatartás körvonalait. A háború elhúzódása esetére lehetetlennek vélte a „non belligerenza", a nem hadviselés fenntartását, és változtathatatlannak a német szövetséget. Úgy gondolta azonban, hogy Olaszországnak nem kell belemerülnie magába a németek viadalába, hanem „párhuzamos" háborút folytathat. Ennek célját a tengeri szabadság elérésében és a „börtönfalak" – Korzika, Málta, Bizerta, Gibraltár és Szuez – áttörésében jelölte meg. Így a kérdés már nem az volt, hogy Olaszország belép-e a háborúba vagy sem, hanem az, hogy mikor lép be. Az időpontot úgy kellett megválasztani, hogy Olaszország ne keveredjen hosszú háborúba, de még időben érkezzék a csatatérre ahhoz, hogy követelményeit érvényesítse.

Jóllehet a vezérkar jelezte, hogy a felkészülés csupán mintegy 40 százalékos, ugyanakkor a béke előmozdítása érdekében lépéseket tett Mussolininál Franklin D. Roosevelt, az Egyesült Államok elnöke (részben Sumner Welles útján, részben személyes leveleivel)[26] és ugyanezt tette a XI. Pius halála után időközben megválasztott XII. Pius pápa,[27] és bár a francia miniszterelnök, Paul Reynaud ugyanebből a célból személyes találkozót ajánlott a „Ducénak",[28] Mussolinit nem lehetett megingatni. Mindenkit elutasított. Volt, akit udvariasabban, volt, akit a lehető legsértőbben. Továbbra is sokan voltak olyanok az olasz állami vezetésben, akik kárhozatosnak vélték elgondolását, de határozott fellépésre senki sem vállalkozott. A király habozott, a vezérkar a nehézségeket hajtogatta, de nem tiltakozott, Ciano, Grandi és más „ellenzékiek" előadták aggályaikat és figyelmeztetéseiket, de mindig alkalmazkodtak a pillanatnyi helyzethez, és így intelmeiknek sem volt hatásuk. Ki tudja? Hátha Mussolininak, akinek „mindig igaza van", ezúttal is igaza lesz – gondolták sokan. Hátha a nyugati demokráciák valóban annyira dekadensek, mint ő hiszi? Hátha a németek – minden józan ész ellenére – mégis győznek egy nagy háborúban? Mi lesz Olaszország sorsa, ha a másik oldalon találja magát, vagy ha kimarad a küzdelemből?

Hosszas meditálásra Hitler nem adott időt. Május 10-én a „Duce" megtudhatta, hogy Hitlerrel és a nácikkal kapcsolatos számításai ezúttal is hibásak voltak. A náci Németország frontálisan támadott.

HADBA LÉPÉS

Mint már annyiszor, a német lépésről Mussolini ezúttal is csak „elvileg" értesült, magát a tényt azonban utólag tudta meg. Május 10-én jelentkezett nála a német nagykövet Hitler levelével.[1] amellyel tudomására hozta, hogy Németország hajnali 5 óra 35 perckor megindította a hadműveleteket Franciaország ellen. Egyúttal felkérte a „Ducét", hogy „szabad elhatározása" szerint teljesítse, amit a brenneri találkozón megígért, vagyis a kellő pillanatban adja majd meg a kegyelemdöfést Franciaországnak. Mussolininak nem maradt más választása, mint hogy

hálás legyen a közleményért[2] – amiről aznap mindenki olvashatott az újságban az egész világon –, s hogy felkészüljön a „kegyelemdöfésre". Így is cselekedett. Tettét azzal az érvvel igyekezett alátámasztani, hogy amennyiben Olaszország nem áll ki a németek oldalán, azok néhány nap alatt ugyanúgy le fogják rohanni, mint lerohanták Lengyelországot.[3] E feltevésében nem ingatta meg, hogy Roosevelt a békeközvetítés érdekében újabb levelet intézett hozzá[4], és hogy néhány nap múlva megérkezett az új brit miniszterelnök, Winston Churchill levele is.[5] Mussolini azonban most már nem gondolt békeközvetítésre. Következő lépését és annak mikorját-hogyanját már csak egyetlen tényező határozta meg: a német fegyverek sikere vagy kudarca. Ugyanakkor megnyilatkozásaiból az olvasható ki, hogy 1940 tavaszi hónapjaiban a „Duce" karaktere újabb vonással szegényedett. Idézett március végi „Pro memoriá"-ja azt mutatta, hogy bizonyos alternatívákkal még számolt, és szűk keretek között ugyan, de még mérlegelt. Május 10. után viszont – még ha a „megfelelő pillanat" kiválasztását illetően döntőképesnek hitte is magát – a számára nyitottnak látszó kérdést a német lépés eleve eldöntötte. Mussolini már nem tudta függetleníteni magát Hitler elhatározásaitól, amelyek puszta meghozatala a helyesség bélyegét kezdte magán viselni a szemében. Aggodalmait elfelejtette, a korábban említett kockázatot többé nem említette, a győzelemhez már nem fűződtek kétségei. Hibás szögből nézve a dolgokat, elveszítette jelentőségét az a kérdés is, hogy Olaszország alkalmas-e egyáltalán a háborúra. Mussolini úgy látta, hogy a háborúba most kell belépnie, olyan hadsereggel, amilyen éppen rendelkezésére áll. E téren más nem is érdekelte, mint hogy a főparancsnokságot megkaparintsa, vagyis hogy kivegye azt a király kezéből. Bár Viktor Emánuel talán e jogára volt a legféltékenyebb, sikerült kicsikarni tőle. Az ultimátum lényege ez volt: a király „vagy átadja, vagy elveszik tőle" a főparancsnokságot.

A nyugati német hadjárat elkezdése után valamelyest csökkent a „közvélemény" háborúellenessége. Mégpedig olyan mértékben csökkent, ahogy az olaszokat és velük együtt a világ nem kis részét elkápráztatták a német sikerek. A rajtaütésszerű győzelem Norvégiában, a feltar-

tóztathatatlan előnyomulás Belgiumban, Hollandiában, Dániában, a Maginot-vonal egyszerű megkerülése és a francia hadsereg elképesztően gyors összeomlása széles körökben hintette el a reményt, hogy Németország oldalán az olaszok – és mások – gyors, könnyű, szinte ingyen győzelmet arathatnak. E hiedelem hatott a királyi udvarban és a vezérkarban csakúgy, mint az egyszerű olasz emberek között. Magától értetődik, hogy a fasizmus rendelkezésére álló eszközök: a sajtó, a rádió, a fasiszta szervezetek mind-mind megtették a magukét, hogy felkeltsék és növeljék a háborús lelkesedést. Ehhez azonban hozzá kell tennünk: bár a német „csoda" iránt kivételesen nagy lelkesedés mutatkozott, s ez az olasz beavatkozást megkönnyítette, pillanatnyilag Mussolininak kedvező helyzetet teremtve, mindez nem jelentette, hogy az olaszok valódi háborúra gondoltak volna, sőt azt sem, hogy ne lettek volna sötét gondolataik a várható német győzelemmel kapcsolatban.

Mussolini gyors és sikeres kalanddal számolt. Bár a feljegyzések és emlékiratok e kérdésben ellentmondóak, valószínűleg május 27-én vagy 28-án döntötte el a beavatkozás dátumát. Június 5-ét szemelte ki erre a célra. Az elhatározás időpontját több jellemző esemény valószínűsíti. Így az, hogy május 27-től Mussolini már nem állt szóba a nyugati hatalmak képviselőivel, illetve javaslataikat elutasította. 27-én a francia és az amerikai követ próbált találkozni vele; az utóbbi Roosevelt személyes üzenetének is közvetítője volt.[6] Mussolini nem fogadta őket. Az amerikai követtel, Phillipsszel folytatott beszélgetéséről megemlékezve Ciano Mussolini akkori álláspontjáról a következő mondatot jegyezte föl: „Alapjában véve nem arról van szó, hogy ő ezt vagy azt akarná; a háborút akarja. Ha békésen megkaphatná akár a dupláját annak, amit reklamál, azt is visszautasítaná."

Nagy-Britannia, Franciaország és az Egyesült Államok képviselői valóban minden elképzelhető diplomáciai lépést megtettek annak érdekében, hogy kívül tartsák a háborún a már jó ideje német szövetséges Olaszországot. Az utolsó pillanatban a francia kormány még jelentős területi engedményeket is felajánlott,[7] sőt maga Churchill[8] sem zárkózott el az elől, hogy az olasz követeléseket megvizsgálják abban az esetben, ha Mussolini együtt-

működik a szövetségesekkel. Roosevelt újabb üzenetben adta Mussolini értésére, hogy amennyiben belépteti Olaszországot a háborúba, az Egyesült Államok kénytelen lesz megerősíteni flottáját a szövetségesek védelmére.[9] Noha ez annyit jelentett, hogy Olaszország még kevésbé juthat majd nyersanyaghoz, mint addig, Mussolini megvetéssel válaszolt az elnöknek. Kijelentette, hogy az Egyesült Államoknak nincs több köze a Földközi-tengerhez, mint Olaszországnak a Karib-tenger térségéhez.

Mindez arra vallott, hogy Cianónak igaza volt: Mussolini már semmi mást nem akart, mint a háborút. Minden – a francia ajánlat, az angol felszólítás, Roosevelt többszöri fellépése és főként a német siker – arra ösztönözte, hogy megragadja a pillanatot. Május 28-án közölte szándékát a vezérkarral: június 5-én megindítják a támadást. Másnap, május 29-én a hadsereg vezetőivel egy félórás tanácskozáson mindent „elrendezett". Hogy elhatározását június elsején milyen okokból közölte az amerikai nagykövettel, és általa gyakorlatilag az egész szövetséges táborral, arra aligha lehet ésszerű magyarázatot találni. Május 30-án Hitlernek is megírta, hogy június 5-ét tűzte ki a támadás napjául. Berlinben a hírt nagy örömmel fogadták, mert mindaddig attól tartottak, hogy Mussolini megpróbál a zavarosban halászni. Míg a németek Nyugat-Európában vannak elfoglalva, ő befejezett helyzetet teremt a Balkánon, de legalábbis megkísérli és esetleg nagy zavart kelt vele. Hitler azonnal válaszolt. Kérte, hogy az olaszok néhány nappal halasszák el az intervenciót. Bár Hitler e kérést hamar visszavonta és a hadba lépés előrehozását szorgalmazta, Mussolini az első Hitler-üzenet mellett maradt, és közölte, hogy a hadüzenetet 10-én adja át, az ellenségeskedést pedig 11-én reggel kezdi el.

Így is történt. A parancs „szigorú védelmi" háborút írt elő. Olaszország belépett egy olyan háborúba, amelynek vitelére nem volt operatív terve. Quirinio Armellini tábornok így jellemezte a „Duce" ezzel kapcsolatos vezérgondolatát: „Hadat üzenni, hogy ne folytassunk háborút, és azután mint hadviselők ott üljünk a béke asztalánál, kikövetelve részünket a zsákmányból."[10] Mussolini akciója úgy került be a történelembe, mint a latin testvér „hátba döfése" egy olyan pillanatban, amikor már enélkül is száz sebből vérzett.

1940. június 10-től, Olaszország háborúba lépésétől kezdve Mussolini politikai és katonai húzásai[1] oly zavarosak voltak, hogy az értelmetlennek tűnő cikcakkokból alig lehet kiolvasni elgondolásait.

Fussunk végig e rendszerezhetetlen eseménysoron. A hadműveletek megindítása előtt Mussolini átadta Hitlernek a Franciaországgal szemben támasztott olasz követelések listáját. Ezen szerepelt Dél-Franciaország jókora része, Korzika, Tunisz és Francia Szomália. Mindazonáltal Mussolini nem rendelt el jelentősebb előkészületeket sem a franciaországi, sem az afrikai háborúra. Ez annál is furcsább, mivel nem csinált titkot belőle, hogy rá akarja tenni a kezét Máltára is, és támadást kíván indítani Egyiptom ellen, hogy kijusson a Szuezi-csatornához. Ugyanakkor elutasította, hogy a németek nehéztankokat adjanak neki a tervezett észak-afrikai hadművelet elősegítésére. Ráadásul gondolatban már a balkáni hadjáratra is készült, de katonai lépéseket e tekintetben sem tett. Amikor Hitler megértette vele, hogy a nyugati hadjárat sikere nyugalmat kíván a Balkánon, e tervről egyelőre lemondott.

Június 11-én megindultak az olasz hadműveletek, de a „Duce" nem rendelt el általános mozgósítást. A minisztereket és a fasiszta vezetőket ezzel szemben kizavarta a frontra. Nem utoljára tette ezt. A hadsereget hosszabb-rövidebb időre megajándékozta néhány dilettáns katonai vezetővel, s közben Rómában a közigazgatás a feje tetejére állt. A katonai készültség fokát a tábornokok „rettenetes tréfának" tartották.[2] Odahaza váratlan meglepetést okozott, hogy a „Duce", előzetes követelései ellenére, hirtelen kijelentette: nem tart igényt egyetlen francia gyarmatra sem.[3] Az olasz vezérkariak nem tudták felfogni, hogy ebben az esetben Olaszország egyáltalán miért lépett be a háborúba. Úgy vélték ugyanis, hogy a tuniszi és a bizertai kikötő nélkül a tervezett észak-afrikai hadjárat kivihetetlen, sőt az olasz fennhatóság alatt álló Líbia sem lesz tartható. Egyes náci vezetők is értetlenül álltak a „Duce" önkéntes szerénysége előtt. Ezek nem tudták, hogy Mussolinit Hitler késztette követeléseinek visszavonására, méghozzá egy meglehetősen energikus üzenettel.[4]

Franciaország délkeleti csücskében az olasz katonák vajmi kevés sikert értek el június 25-ig, mikor is a fegyverszünet életbe lépett. Olaszország kapott egy jelentéktelen határkiigazítást, és ez volt minden, ami miatt a „Duce" elkötelezte Olaszországot a németek mellett. Mégis azt hitte, hogy ez a látszathadviselés Olaszországnak biztosítja a nagyhatalmi státust. Magabiztosan közölte környezetével: „Az új Európában csak négy-öt nagy állam lesz, a kicsiknek nem lesz többé létértelmük, és el kell tűnniük."[5] Hogy Olaszország a négy-öt közé tartozzon, felajánlotta a részvételt a Hitler által tervezett angliai partraszállásban, amit azonban a német hadvezetőség rémülten elhárított.

Mivel így az Anglia feletti győzelemben nem részesülhetett, Mussolini újra mérlegelte eredeti két támadási tervét: az észak-afrikait és a balkánit. 1940. június végén elrendelte, hogy a Líbiában tartózkodó egységek – tegyük hozzá, mindössze kb. 100 000 fő, szállítóeszköz s nehézfegyverzet híján – készüljön fel a támadásra.[6] Július elején azonban ehelyett már a jugoszláviai attakot készítette elő, majd amikor a németek sürgetni kezdték az észak-afrikai hadműveleteket, azt válaszolta, hogy a hónap végére az olasz hadak elérik a Szuezi-csatornát.[7]

Az óriási méretű tervezgetések közepette a megzavarodott olasz hadvezetés kihagyta az egyetlen nagy olasz katonai esélyt. Július 9-én az olaszoknak módjukban állt volna meglepni és megsemmisíteni egy jelentős brit flottaegységet. Jó előre értesültek ugyanis egy vakmerő manőverről, amelyet a britek a calabriai part mentén, Punta Stilónál hajtottak végre. A brit flottacsoport megtámadását azonban senki sem rendelte el. Az olasz flottaadmiralitás feltehetően azért nem, mert nem volt kellő légi fedezete, és mert a támadásra Mussolini nem adott parancsot. A „Duce" pedig valószínűleg azért nem, mert féltette a flottát, és e téren nem mert kockáztatni.[8]

Nagyjából ugyanebben az időben ejtette el Mussolini a Málta elleni támadás tervét, jóllehet a németek ekkor még e célra is hajlandók lettek volna felszerelést adni. Graziani parancsot kapott, hogy haladéktalanul készítse elő a líbiai erők támadását. 1940 augusztusában a tábornok, az ottani vezető tisztek egységes állásfoglalására hivatkozva, jelezte, hogy felszerelés híján a sivatagi tá-

madás kivihetetlen. Mussolini nem törődött a figyelmeztetéssel és elrendelte a támadást.[9] Graziani 1940. szeptember 12-én megindította seregét Egyiptom irányába, átlépte a határt, majd elérte Szidi el-Barranit. Mussolini olyan olasz győzelemről beszélt, amelyhez foghatót nem ismertek a történelem utolsó évszázadai.[10] Várta a németek Anglia elleni offenzíváját és a közeli békeszerződést. A győzelemtől elvakulva demobilizálást rendelt el: 1,1 millió katonából 600 000 hazatért. Megparancsolta, hogy az olasz légiflotta vegyen részt a németek által folytatott angliai légi csatában. E célból egy 200 gépből álló olasz alakulat el is repült Belgiumba. „Megalománia! – írta naplójába Armellini. – Megmutatni, hogy képesek vagyunk... segíteni Németországnak. Blöff, mindig blöff! Katonailag tévedés. A légierőre nekünk van szükségünk, mégpedig nagyon."[11] Végül a németek közölték az illetékes tényezőkkel, hogy az olasz kötelékek teljesen alkalmatlanok a tervbe vett célra. Közben az Afrikában harcoló egységek elszenvedték első súlyos veresége iket, többek között azért, mert hiányzott a légi támogatásuk. Mussolini azonban közölte Grazianival, hogy örül a háború elhúzódásának, mert „Egy gyors vég bukás lenne ránk nézve."[12]

1940. július és szeptember között Mussolini a tervezett balkáni támadást latolgatta. Két kérdés várt válaszra. Először is az, hogy semmibe veheti-e a német partner óhaját. Azt ugyanis, hogy az olaszok egyedül az északafrikai hadjáratra koncentráljanak és ne támasszanak új, fölösleges ellenséget a Balkánon. Másodszor az, hogy amennyiben eltekint a német kívánságoktól, úgy Jugoszláviát vagy Görögországot támadja-e meg.

Hitler sürgetésére a „Duce" azt válaszolta, hogy az olasz erők október 15-én újra fölveszik az afrikai támadás fonalát.[13] Ehhez minden feltétel adva van – mondta –, beleértve 100 nehéztankot, amelyek már el is foglalták állásaikat. A valóságban azonban nemcsak a 100 tank nem létezett, de Mussolini éppen néhány nappal korábban rendelte el az említett demobilizálást, aminek tudatában a katonai vezetők nem látták lehetségesnek a hadműveletek újrakezdését a következő fél év folyamán.

Mussolini nem akart kifogásokat hallani. Árulásnak tekintette, ha egy tiszt előkészületekről, tankokról, fegyver-

zetről, utánpótlásról beszélt. Nagy nehezen beleegyezett ugyan, hogy az afrikai műveleteket majd csak decemberben újítsák fel,[14] de csak azon az áron, hogy közben elkezdődik a Görögország elleni támadás. A „Duce" tehát végül Görögország mellett kötött ki. Görögországot tartotta gyengébbnek, és talán arra számított, hogy a bekerített Jugoszláviával a görögök lerohanása után kedvező feltételekkel megegyezhet. Egyúttal derült azon, hogy most majd Hitler tudja meg az újságokból a szenzációs olasz bravúrt.[15]

Mussolini egyik legfontosabb célja az Anschluss óta az volt, hogy Németország mellett oly módon biztosítsa magának és Olaszországnak az „előkelő második" szerepét, hogy mellékszíntereken és minden igazi katonai erőfeszítés nélkül „párhuzamos" háborút visel, elkerülve így egyúttal azt is, hogy Olaszország a fő hadszínterek várhatóan súlyos eseményeibe belekeveredjék. A Görögország elleni támadás már hosszabb ideje egyik kedvenc eszméje volt, mégis éppen olyan hiányosan készítették elő, mint a többi hadműveletet. A flotta és a légierő csak néhány nappal az invázió előtt kapott értesítést és parancsot, és a vezérkar három főnöke határozottan ellenezte az akciót.[16] A főtisztek többsége őrültségnek tartotta, mert bizonyos volt benne, hogy a támadás során Görögország angol segítséget kap, míg Albániában mindössze kilenc olasz hadosztály áll. A szárazföldi erők számára nem készültek térképek, és jóllehet már ősz volt, a katonáknak nem volt téli ruhájuk. Mussolini Blitzkriegre készült, és a támadás ebben a szellemben indult meg 1940. október 28-án. Ezúttal az olasz akcióról Hitler értesült megkésve, és így Mussolini „párhuzamos háborúját", amelyet korábbi ígéretei dacára elkezdett, már nem tudta megállítani. Mussolini szerint Hitler 24-én megkapta az ő értesítését, és sem Hitler, sem más német személyiség nem szólalt fel ellene. A dolog akkor kezdett nem tetszeni nekik, amikor a hadi helyzet nem úgy alakult, ahogy kellett volna – mondta, majd magabiztosan hozzátette: „A háború Görögországgal csak húsz napja kezdődött. Húsz hétbe vagy húsz hónapba telik is, de úgy fog végződni, ahogyan végződnie kell."[17] Csakhogy Anfuso, aki ismerte a Hitlernek küldött levelet, emlékiratában megírja, hogy abban Mussolini pusztán egy közeli akciót jelzett, de nem

szólt sem Görögországról, sem a tervezett dátumról. Hitler pedig úgy nyilatkozott, hogy október 28-án, amikor Mussolinival Firenzében találkozott és a támadás már el is kezdődött, a levél még nem jutott a kezébe.[18] A német „Führernek" kevés illúziója maradt az olasz katonai erőről. Tartott tőle, hogy a Görögország elleni támadás következményeként felborul a béke az egész Balkánon, a brit légiflotta pedig, a görög repülőtereket felhasználva, rátámad a román olajmezőkre.

A németek aggályai beigazolódtak. A néhány napon belül várt győzelem helyett a görög csapatok visszaverték az olasz támadást, és a behatoló egységeket visszaszorították kiindulóbázisukra, Albániába. Ha az olasz haderő mindaddig keveset vitézkedett és igazi győzelmet sehol sem aratott, most világos és egyértelmű vereséget szenvedett. Lelepleződött a gyengesége, és blöffnek bizonyult mindaz, amit Mussolini addig a fasizmusról, annak erejéről, harcképességéről, rendező elveiről mondott. Ráadásul 1940. november 11-e az olasz flotta gyásznapja lett. Azzá avatta a Taranto melletti brit támadás, amelynek az ott tartózkodó olasz hadiflottaegység mintegy fele áldozatul esett. De mindez nem akadályozta a „Ducét" abban, hogy Korfu és Korzika elfoglalására szőjön terveket.[19] „Rohamosztagokat állítok fel bűnözőkből – mondta –, kiürítem a börtönöket."

A görögországi vereség hatására Badoglio marsall a „Duce" háta mögött megbírálta a politikai szempontok alapján vezetett háborút. Mivel Mussolini amúgy is őt tartotta felelősnek a görögországi kudarcért, kettejük között kiéleződött a viszony. Badoglio végül lemondott a vezérkari főnökségről. De az új vezérkari főnök, Cavallero tábornok sem tehetett csodát. Október–november a Balkánon visszavonulással, Észak-Afrikában pedig meglehetősen reménytelen támadási előkészületekkel telt el. Mussolini mégis bizakodott, és még mindig elvetette a felajánlott német segítséget. Elhárította azt a javaslatot is, hogy Észak-Afrikában a „tengely" támogassa a francia- és angolellenes arab erőket és igénybe vegye segítségüket az angol uralom megszüntetése, az angol erők kiverése érdekében. A „Duce" ebben az időben még nem akart hallani erről a tervről, mivel alapjában veszélyeztette „birodalmi" elképzeléseit.[20]

1940 decemberében az olasz erők súlyos vereséget szenvedtek Afrikában. A 8. angol hadsereg december 9-én ellentámadást kezdett Szidi el-Barraninál, és egy hét leforgása alatt visszanyomta az olaszokat Egyiptomból Líbiába. Az afrikai hadműveletek kelletlen parancsnoka, Graziani tábornok arról beszélt, hogy „a bolha visel háborút az elefánt ellen", és szemrehányásokkal teli táviratokat küldött „Rómába", amiért a hadsereget belekergette e kalandba.[21] Január 3-án az angolok elfoglalták a líbiai Bardiát, majd a hónap második felében brit támadás indult Etiópia irányában.

Mussolini kénytelen volt belátni, hogy német segítség nélkül nem kerülheti el a teljes összeomlást Afrikában. De azt még mindig nem akarta, hogy a németek a Balkánon is beavatkozzanak. Ezért Hitlertől segítséget kért Afrikában, a Balkánon viszont csak egy korlátozott, Trácia kiterjedő hadseregmozgást kívánt, amely leköti a görög erők egy részét, és elvonja őket az olasz frontról.[22] Hitler válaszul tanácskozást javasolt, amelyen végre a katonai szakértők is részt vesznek. Mussolini kénytelen volt beleegyezni, és így 1941 januárjában megszületett a döntés a német Afrikakorps felállításáról és hadbavetéséről, valamint a görögországi német beavatkozásról.[23]

Mussolini „párhuzamos háborújának" részben már ekkor vége szakadt. Az egyik fronton az olasz háború végleg alárendelődött a németnek, és ez egyértelmű volt azzal, hogy – külső formaságok megőrzésével – a parancsnokság is, a háború magasabb irányítása is német kézbe került. A másik fronton, a balkánin azonban Mussolini még mindig reménykedett a csodában. Odaküldte a fasiszta vezetőket, Cavallero tábornokot támadásra biztatta, és várta az alkalmat, hogy saját személyes megjelenésével lelkesíthesse a hadakat a „végső" győzelem kicsikarására. Cavallero erre 1941. március elején elérkezettnek hitte az időt. A „Duce" azonban hiába rostokolt három hétig Albániában,[24] nem tehette a lábát görög földre. A „végső győzelem" elmaradt. A balkáni kudarcot 1941. március végén betetőzte egy súlyos olasz tengeri vereség a dél-görögországi Matapan-foknál.

Mussolini ekkoriban már hiába beszélt újabb és újabb olasz győzelmekről. Nagyon kevesen hittek neki. Legkevésbé a németek, akik 1941 tavaszán már látták, hogy a

Balkánt nekik kell „pacifikálniuk". Hitler előbb jugoszláv segítséggel szerette volna ezt megoldani, de mivel március 27-én Belgrádban „tengely"-ellenes államcsíny játszódott le, elhatározta, hogy a támadást kiterjeszti Jugoszláviára is.

Kétségtelen, hogy a Wehrmacht balkáni kitérőjét jórészt Mussolini provokálta ki. Ilyen terv a nácik forgatókönyvében nem szerepelt. Az is kétségtelen viszont, hogy miután Hitler e hadjáratot kénytelen volt beiktatni, Mussolini „párhuzamos háborújának" egyértelműen, minden fronton és minden tekintetben vége volt. Át kellett engednie az első helyet Hitlernek és le kellett mondania az olasz különutakról.

Mussolini 1940–1941-es katonai „bravúrjait" könnyű őrültségnek minősíteni. Annak megállapításához sem kell különösen éles szem, hogy a „Duce" katonai analfabétaként mutatkozott be.[25] Nem hozta összhangba a három fegyvernem működését és irányításukra nem hozott létre felső parancsnokságot. Úgynevezett tervei nem voltak katonai tervek a szó semmilyen értelmében, mivel nélkülözték a terep ismeretét, a szükségletek felmérését és biztosítását, a támadás részletes menetét, az utánpótlás megszervezését. A katonai vezetők javaslatait, igényeit, figyelmeztetéseit Mussolini elvetette vagy nem vette figyelembe. Tervei ötletszerűek voltak és a variációkat olykor naponta cserélgette. Mindemellett – mint utaltunk rá – voltaképpen nem hajtott végre valódi mozgósítást sem katonai, sem gazdasági értelemben. A mozgósítás egyetlen totálisan kihasznált formája a propaganda volt; ez azonban mind jobban veszített hatékonyságából.

A kérdés a következő: vajon e jelenségek értelmezésében megelégedhetünk-e azzal, hogy újra felsoroljuk Mussolini természetének fő vonásait és ezekhez hozzátesszük a kritika hiányát saját képességeinek – ezúttal katonai képességeinek – megítélésében? Véleményem szerint aligha állhatunk meg ezen ponton, még ha az említett tényezők valóságosak és fontosak is. Vegyük figyelembe, hogy a „Duce" realitásérzéke ekkorra már sokkal súlyosabb csorbát szenvedett, mint bármikor megelőzően. Minden korábbinál mélyebbre merült saját ideológiai kelepcéjében. Olyannyira, hogy ebben az időben már nem valóságos frontokon folytatott valóságos háborút, hanem

egy olyan szimultán sakkmeccset játszott, amelynek mezőjét ideológiai hálója takarta be. A háború kezdetén azonban ezen a hálón még betörtek racionálisnak tűnő gondolatok is.

Mussolini jól tudta, hogy Olaszország nincs felkészülve a háborúra, hogy sem a sokat emlegetett erős légiflotta, sem a motorizált alakulatok és nehéztankok nem léteznek. Tudta, hogy az adott olasz hadsereggel modern háborút nem lehet megvívni. De a szó szoros értelmében nem is számított igazi háborúra. A francia hadjáratba az utolsó percben kapcsolódott be. Nem mobilizált, sőt háború közben demobilizált. Fütyült minden katonai megfontolásra, és nemcsak azért, mert nem ismerte a szabályokat, hanem azért, mert az adott helyzetben nem tulajdonított nekik jelentőséget. Az egyiptomi hadjáratot az Anglia elleni német offenzíva tudatában, annak árnyékában kezdte el, a Balkánon pedig kiválasztotta azt az államot, amelyet a gyengébbnek hitt, és a hadjáratot az albániai mintájára gondolta el. Úgy tudniillik, hogy az olasz haderő első megmozdulására összeomlik az államapparátus és a hadsereg, a hatalmat pedig átvehetik a jó előre megvásárolt ügynökök. Mussolini tehát „hideg fejjel" arra készült, hogy betakarítsa a „helyzet" érlelte gyümölcsöket.

Ennek a játékháborúnak a hátterében azonban ott volt a „Duce" ideológiájának néhány megmerevedett tézise. Elképzelése a jövő erős nemzeteiről és közöttük az első helyen a németekről. Ezt az elképzelést az 1939–1940-es események igazolni látszottak: a németek sikert sikerre halmoztak, és valóban ellenállhatatlannak tűntek. Ez Mussolini számára már nemcsak azt jelentette, hogy sorsát és Olaszországét nem választhatja el a „tengelytől", hanem egyúttal azt is, hogy a német harccselekmények fedezetében ingyen sikereket érhet el. A német hadsereg leküzdi az ellenséget, az olasz pedig kisebb-nagyobb csetepaték árán részt vesz a győzelemben. Ez a feltevés szilárd meggyőződéssé válhatott azáltal, hogy a Mussolini-ideológia több más pillére is támogatta. Ilyen volt a demokráciákról alkotott véleménye és ilyen volt az ekkoriban már faji színezetű gondolkodása az egyes népek és fajok értékéről. Miután fél Európa a szeme előtt omlott össze a németek csapásai alatt, aggályai a „birodalmak

ellenállásáról" elapadtak. Már nem hitte, hogy Nagy-Britanniával valami más történhetnék, mint ami történt Európa nyugati felének országaival. Még kevésbé vette számításba azt az eshetőséget, hogy a hazájukban szorongatott angolok képesek lesznek komoly ellenállást kifejteni Afrikában. Egyiptomban Mussolini sétamenetre készült és nem háborúra.

Nagyjából hasonló volt a helyzet a balkáni hadműveletnél is. Miután azt tapasztalta, hogy a norvég, a belga, a holland, a dán, a francia hadsereg ellenállását a Wehrmacht körülbelül egy hónap leforgása alatt mindenestől leküzdötte, eszébe sem jutott feltételezni, hogy egy parányi, elmaradott nép, egyike a „balkáni söpredéknek", felemeli a fejét ahelyett, hogy az olaszok karjaiba vetné magát.

Megvolt azonban az oka annak is, hogy Mussolini 1940–1941-ben mindenáron „párhuzamos háborút" akart folytatni. Sejtette ugyanis, hogy a németek győzelmei és terjeszkedése veszélyt jelentenek Olaszországra nézve. A veszély abban a mértékben növekszik, ahogy Olaszország átengedi a kezdeményezést, betagolódik a német gépezetbe és „zsákmányát" formailag is a német kegyeknek köszönheti. Ezért volt szüksége önálló haditettekre, amelyek ugyan nem igazi haditettek, de mégis azt eredményezik, hogy megnő Olaszország tekintélye és befolyása. Ezt – vélte a „Duce" – csak különutakon és saját sikerekkel, bár valójában látszatsikerekkel érheti el. Elgondolása szerint a látszatsikereknek mindenesetre jelentőseknek és önállóaknak kellett volna lenniük. Csakis ez lehet a magyarázata annak, hogy a szerinte is jelentéktelen és alárendelt franciaországi beavatkozásért nem nyújtotta be a számlát, továbbá hogy a német segítségajánlatokat eleinte elhárította és a németeket különböző valótlanságokkal és hazug ígéretekkel traktálta.

Mussolini ismét hallotta a harang kondulását. Mint 1914-ben, ismét elfogta a „most vagy soha" érzése. Megérzését követte, és mivel meg volt győződve róla, hogy intuíciója még soha nem hagyta cserben – hiszen mindaddig minden sikerült neki –, elvetette a „kisszerű" józan ész szavát. Győzött az elgondolás, a koncepció. Itt nem volt helye a katonai kérdések fontolgatásának, sőt még annak sem, hogy a „Duce" egyáltalán megpróbálja tisz-

tázni azokat. A „párhuzamos" háborút azzal a hadsereggel kellett végigvinni, amely rendelkezésre állt, s csak az volt fontos, hogy a terepet jól válasszák meg.

E taktika 1941 áprilisára csődöt mondott. A „Duce" alárendelődött a „Führernek", Olaszország a náci Németországnak. Mussolini nem talált más utat. Túlságosan el volt kötelezve, s a világ másik része már csatlósnak tartotta. Mástól semmit sem remélt, csak Németországtól. Tőle viszont sokat várt, hiszen Németország sikerei csúcsán állt.

LÁTSZATSIKEREK ÉS VALÓSÁGOS VERESÉGEK

Hála a német beavatkozásnak, a „Duce" mind Afrikában, mind a Balkánon látszatsikereket aratott. Pontosabban szólva, kihasználta a német győzelmeket, hogy azokat megpróbálja olasz sikereknek feltüntetni.[1] A Balkánon emellett jutalomhoz is jutott.

Jugoszlávia térdre kényszerülését felhasználta arra, hogy az usztasa vezértől, Pavelićtől kicsikarja az addigi olasz támogatás díját: Dalmácia és Szlovénia egy részét. Görögország közigazgatását pedig a németek átengedték neki. Mussolini megpróbálkozott azzal is, hogy az újonnan kreált Horvátországot Aimone spoletói herceg uralma alá vonja. A Szavojai-házból való herceg fel is vette a Zvonimiro nevet, de Horvátországban sohasem jelenhetett meg. Ezt a kísérletet a németek keresztezték, és az ország vezérének (poglavnyik) Pavelićet ismerték el.

A hazai harci szellem élesztése érdekében Mussolini olasz győzelemként ünnepeltette a görögországi csatát. Azzal érvelt, hogy a görög hadsereget az olaszok törték meg és a németek már csak a gyümölcsöt szakították le.[2]

A görögországi olasz közigazgatás, rendetlensége következtében, egyszerre volt elviselhetőbb és tűrhetetlenebb, mint a másutt gyakorolt német uralom. A szervezetlenség és a „lazaság" eredményeképpen az elnyomás sosem válhatott teljessé. Mindig maradtak kibúvók, mindig voltak olyan „hanyagságok", amelyeket a szorongatott lakosság a maga javára fordíthatott. A rendetlenség és korrupció krónikus élelmiszerhiányt, a termelés lezüllését, a közigazgatás, a közlekedés, a kereskedelem

szétzilálódását eredményezte. A lakosság az olasz uralom első esztendejében már tömegesen éhezett.

Új irányt adott az afrikai fejleményeknek, hogy 1941 februárjában Rommel tábornok elfoglalta parancsnoki helyét a német Afrikakorps élén, és két hét múlva váratlan támadásával fényes sikert aratott az angol erők felett. Az angolokat az egész frontszakaszon visszaszorította az egyiptomi határok mögé. A helyszínen lévő olasz katonatiszteknek a haja szála is az égnek állt a merész német húzás, majd annak sikere láttán. A támadást nemcsak hogy elő nem segítették, de egyenesen ellenezték. Ez azonban Mussolinit utólag nem gátolta meg abban, hogy Afrikában is olasz győzelemről beszéljen, amelyhez a németek csupán hozzájárultak. Titokban azonban jól tudta, hogy mi a valóság. Olyannyira, hogy állítólag még Graziani kivégeztetésére is gondolt, amiért elszalasztotta a győzelmet a németek megérkezése előtt.[3]

Nemcsak a német katonák, tisztek, parancsnokok, nemcsak a német hadvezetés, a kormány és Hitler, de ekkoriban már a szövetségesek is tisztában voltak a tényleges olasz potenciállal. Az észak-afrikai hadjárat részletei mellett fényt vetett erre az etiópiai hadművelet is. 1941 áprilisában elesett a főváros, Addisz-Abeba, és ezzel Olaszország elveszítette birodalma ékességét, amit csaknem pontosan öt évvel azelőtt oly nagy áldozatok árán szerzett meg.

Ilyen körülmények között az ember feltételezné, hogy Mussolini a hadsereg összevonásának és a frontok szűkítésének módját kereste. Ám ennek éppen az ellenkezőjét tette. Mivel továbbra is meg volt győződve a németek győzelméről, arra törekedett, hogy az olasz hadsereg minél több övezetben, minél több csatában legyen jelen. Így remélt szép zsákmányt a leendő békében. Amikor a nácik 1941. június 21-én megindították támadásukat a Szovjetunió ellen, Mussolini az elsők között volt, akik felajánlották közreműködésüket. Június 22-én Ciano ezt írta naplójába: „Ami a »Ducénak« legjobban a szívén fekszik, az a mi kontingensünk részvétele..."[4] A német nagykövetség tanácsosa, Bismarck, amikor éjféltájt átadta Cianónak a „Führer" üzenetét a Szovjetunió elleni hadműveletek elkezdéséről, alkalmat talált rá, hogy kifejezze kételyét e vállalkozás kimenetelét illetően. A „Du-

cénak" nem voltak kételyei. Jóllehet a Hitler-levél sejtette, hogy a németek nem tartanak igényt az olaszok részvételére, Mussolini első mondata, amint meghallotta Ciano éjszakai telefonját, ez volt: „Az orosz frontra kell érkeznünk, amilyen gyorsan csak lehet."[6] Bár a németek továbbra is azt kérték, hogy figyelmét fordítsa Észak-Afrikára, Mussolini 1941 telén elérte, hogy az ún. Olasz Expedíciós Hadtestet kiküldhesse a szovjet frontra. Később időről időre felemelte a keleten harcolók létszámát. Gondja volt arra is, hogy az olasz kontingens meghaladja az ott harcoló román, magyar stb. erőkét. Messe tábornoknak, az Olasz Expedíciós Hadtest parancsnokának kijelentette: „Nem nyomhatunk kevesebbet a latban, mint Szlovákia és a többi kis állam. Hitler oldalán kell lennem Oroszországban, amint ő az enyémen volt Görögországban és ott van azóta is Afrikában. Olaszország sorsa szorosan össze van kötve Németországéval."[6] „Olaszország nem maradhat távol ettől az Oroszország elleni háborútól" – mondta egy más alkalommal –, mivel ez adja meg majd az olasz háborús részvétel arányát."[7] Hitlerhez hasonlóan ekkoriban már annyira a politikai és faji előítéletek rabja lett, hogy elhitette magával a Szovjetunió elleni Blitzkrieg lehetőségét is.

Ebben az időben Mussolini mítosza kezdett átalakulni rögeszmévé. Olyan rögeszmévé, amelyen a valóság nem tudott változtatni, sőt még karcot is alig ejtett rajta. Mindaddig, amíg „csak" az olasz valóság jelenségei – a katonai kudarcok, a lakosság rossz hangulata, a gazdasági csőd, a katonai vezetés ellenérvei – támadták, a rögeszmét még viszonylag könnyű volt fenntartani. A kételyeket ugyanis kiegyensúlyozta az a meggyőződés, hogy a németek győzni fognak. Egy realisztikusan gondolkodó ember már súlyos aggodalmakkal küzdött volna e téren is a háború félelmetes kiterjedése miatt; Mussolini számára azonban a német sikerek egyelőre önmagukért beszéltek. Azt hitte, hogy Nagy-Britannia sohasem tud feltápászkodni, az Egyesült Államok nem fog hatékonyan beavatkozni a háborúba, a Szovjetunió pedig összeomlik. Ez az álláspont alaposan különbözött attól a fejtegetéstől, amelyet Mussolini 1939-ben küldött Hitlernek. Akkor még nem tudta elképzelni, hogy az Egyesült Államok veszni hagyja Nyugat-Európát. Időközben azonban láthatóan hagyta

magát tökéletesen meggyőzni Hitler által, és tényként fogadott el egy képtelen feltevést. Ez bizonyára azért történt, mert egyedül ez kedvezett elvárásainak.

Optimizmusa és a jövőhöz fűzött reményei ellenére Mussolini akarva-akaratlan mind jobban megszenvedte a kiúttalanságot, amelybe országát és önmagát hozta. Sem alapot, sem lehetőséget nem látott arra, hogy Hitlertől elszakadjon. Ugyanakkor a német felsőséget mind nehezebben viselte el. Ellenkezett diktátortermészetével, hogy fusson egy szekér után, és várja, hogy odavessék neki a jutalmakat, de opportunista természetével mégis megférf, hogy alárendelődjék, megadja magát a helyzetnek, sőt az is, hogy egyre jobban megalázkodjon.

Ha meggondoljuk, Mussolini mindig is kész volt a meghajlásra. Mindig is illeszkedett a „helyzetekhez". Voltaképpen ez az illeszkedési, alkalmazkodási hajlam magyarázza, hogy antimilitarizmusa ellenére példás katonaként szolgált. A nacionalista hullám előtt habozás nélkül meghajolt, és elhagyta a szocialista internacionalizmust. De így folytatódott ez lépésről lépésre tovább a köztársaság, az egyház, a vallás, majd később a szindikalizmus és a korporativizmus kérdésében. Minden korábbi meghajlás, alkalmazkodás ideiglenesnek tűnt. Mussolini számára minduntalan volt folytatás, és a részletopportunizmusok özönéből töretlenül kerültek ki saját diktátorhajlamai. Sőt, e hajlamok mind szélesebb körű kielégüléshez jutottak. A sok alárendelődést, elvfeladást, a hatalom beépített korlátait akár észre sem kellett vennie.

1941-re azonban ez a hatalom elérkezett legnagyobb kiterjedéséhez és elérte határait. Mussolini azáltal, hogy belevitte a gyenge Olaszországot a német háborúba, belement egyúttal abba is, hogy feltárja a rendszer belső gyengeségét. Ez viszont szükségképpen magával hozta a végső és tragikus alárendelődést. Abban a mértékben pedig, ahogyan e két vonulat előrehaladt, kezdett leépülni Mussolini hatalmának minden korábbi valódi és vélt pillére. Olyan háborúba vitte bele az országot, amelynek – mint Bottai jogosan megállapítja – nem volt ideológiája, nem volt háttere és nem volt hitele. Úgy véli, hogy Mussolini 1940 tavaszán, akkor, amikor a háborús részvételt elhatározta, voltaképpen mindenkivel megszüntetett minden beszélgetést, vitát, eszmecserét, visszavonult az ál-

tala mindig is áhított eszmei és gyakorlati magányba, s ettől kezdve folytatta „a »saját« háborúját, vagy inkább a saját háborús politikáját".[8]

Ezt a feszültséget 1941-től a „Duce" maga is érezte, és a feloldhatatlan ellentmondás bénítóan hatott rá. A szellemi bénaság, a leépülés jelei megmutatkoztak minden vonalon és minden vonatkozásban. Kifejezésre jutottak a kapkodó, ellentmondó katonai parancsokban, intézkedésekben, a fedezet nélküli, hencegő kijelentésekben, az indokolatlan jóslatokban. A vitára kész, polemizáló Mussolini eltűnt. „Az Afrika utáni Mussolini egy ex cathedra Mussolini volt, szentenciahirdető és kitanító..." Az ellenvetésekre többé nem reagált, az ésszerű együttműködésre képtelenné lett, s ezáltal a fasiszta vezetőréteget megfosztotta vezetőréteg voltától. A háború kérdését nem vitte a Fasiszta Nagytanács elé, és 1940-től 1943-ig a tanácsot össze sem hívta. A pozíciókat szeszélye szerint osztogatta és vonta vissza anélkül, hogy a „rotációkról" bárkivel tanácskozott volna, vagy hogy az érdekelteket előzetesen értesítette volna szándékairól. Súlyos szimptóma volt az is, hogy Mussolini elvesztette önállóságát Hitlerrel szemben. Egyesek szerint a Hitler–Mussolini-párbeszédet elsősorban az tette unalmasan és egyúttal végzetesen egyoldalúvá, hogy Mussolini rosszul beszélt németül, és hiúsági okokból nem volt hajlandó tolmácsot igénybe venni. Mack Smith még azt is felteszi, hogy Mussolini a hitleri szóömleny nagy részét meg sem értette vagy félreértette.[9] Bár nincs rá abszolút bizonyíték, nem lehetetlen, hogy így volt. Mégis azt hiszem, hogy viszonyuk más okból alakult így. Mussolini 1941-től kezdve akkor sem lehetett vitapartnere Hitlernek, ha tolmácsot használ, vagy ha tökéletesen ért és beszél németül. Beszédkészségét nem a nyelv, hanem a helyzet uralásának hiánya kezdte ki. Mindenféle követelményeket forgatott a fejében, majd Hitlerrel találkozva elnémult. Bárhogy dicsekedett is a nem létező olasz sikerekkel odahaza, Hitler elé állva jól tudta, hogy nincs mire hivatkoznia. Tudnia kellett, hogy Hitler szemében az olasz hadsereg nagyon keveset jelent, s hogy ő bármit ígér is, Hitler nem hiszi el. Vita helyett így inkább mindenre rábólintott. Azért kellett ezt tennie, mert – ellentétben Francóval – ő benn akart maradni a szövetségben és a háborúban, hogy „zsák-

mányrészét" majd hazavihesse. Nem csoda viszont, ha a találkozók mind kellemetlenebbek lettek számára, és szívesebben füstölgött magában, mint hogy hallgassa Hitler többórás szónoklatait.

Márpedig a találkozók szaporodtak. 1941. június elején a két „vezér" találkozott a Brenner-hágón. Hitler úgynevezett helyzetelemzést tartott, de konkrét terveit nem tárta fel. Az olasz kormány csak Ribbentrop június 15-i velencei útja során értesült arról, hogy a „szovjet válság" küszöbön áll. A „Duce" nem sok figyelmet szentelt e közlésnek és meg sem próbált további értesüléseket szerezni. Magáról a német támadásról hivatalosan június 22-én hajnalban értesült. Cianónak haladéktalanul át kellett volna adnia a hadüzenetet a szovjet nagykövetnek, ezt azonban csak kora délután tudta megtenni, mert addig senkit sem talált a szovjet nagykövetségen.[10] Mindenesetre Mussolini azonnal olasz egységeket akart küldeni a keleti frontra. Ennek időpontját kizárólag Hitler odázta el, mivel a maga részéről csak finn és román részvételre aspirált a „bolsevikellenes keresztes hadjáratban". Valamivel később mégis ráállt arra, hogy mint említettük, az Olasz Expedíciós Hadtest megjelenhessen a keleti fronton.

Augusztusban újabb „vezéri" tanácskozásra került sor Kelet-Poroszországban. Mussolini ekkor megpróbált előállni a leendő békeszerződés kérdésével, de kiderült, hogy Hitlernek csak háborús tervei vannak, a béke ködbe vész a szemei előtt. Homályos ígéretei mégis tovább szították a „Duce" lelkesültségét. Megszemlélte a keleti fronton harcoló olasz egységeket, és jóllehet azok felszerelése sok kívánnivalót hagyott maga után, ő mindent a legteljesebb rendben talált. A keleti sikerek arra ösztönözték, hogy az olasz egységek növelését javasolja.[11] Anfusónak, aki elkísérte ezen az úton, kijelentette: „Számszerű jelenlétünk az orosz fronton lényeges. Hitler úgy hiszi, itt fogja megnyerni a háborút. Ha nem vagyunk jelen, az a körülmény, hogy én voltam az első, aki harcolt a kommunizmus ellen, semmit sem fog számítani azzal a ténnyel szemben, hogy az olaszok nem voltak ott Oroszországban. Ezért elsőrendű fontosságú a részvételünk."[12]

Rábólintott Mussolini a németeknek arra a kérésére is, hogy munkásokat küldjön Németországba. A munkaerő-

szükséglet kezdett égetővé válni, és a németek úgy vélték, hogy az olaszokat jobban felhasználhatják munkásokként, mint katonákként. Bár a németek kérése indoklás nélkül is felért egy bizonyítvánnyal, Mussolini nem tiltakozott. Elvonva őket az olasz ipartól és részben a hadseregtől, lehetővé tette, hogy mind több és több olasz vállaljon munkát Németországban. A Németországban dolgozó olasz munkások száma 1943-ban elérte a 350 000-et.

A szellemi bénultság első jelei mutatkoztak meg abban is, hogy Mussolini képtelenné vált a helyzetértékelésre, a vonalmódosításra, a megtett lépések kritikájára. Saját ámításának áldozatává, önámítóvá vált. Bizonyos vonatkozásban, de még mindig nem teljesen. Érzékelte ugyanis, hogy a dolgok rosszul mennek, tudta, hogy a vesztett csaták vesztett csaták. Ám ő, a szinte mindenható, aki a kudarcokat előidézte, ezekért nem a majdnem mindenható akaratot, hanem annak korlátait hibáztatta. Bár bizonyos hatalmi korlátok a fasiszta Olaszországban valóban fennálltak, a politika általános irányáért és az azon belül elkövetett számtalan részhibáért kétségtelenül nem ezek voltak a felelősek.

Mussolini mindig megtalálta a bűnbakot. Láttuk, hogy a harmincas évek végén feltámadt benne az ellenszenv, sőt a gyűlölet hatalmának korlátai ellen. Ilyennek látta a királyságot és magát a királyt, a Vatikánt, az egyházat és a burzsoáziát. Réges-régi érzelmek keltek életre benne, ezúttal azonban nem a társadalmi lázadó, hanem a diktátor szívében. Gyűlölködése a háború éveiben csak fokozódott. A királyt a háborúval és háborús lépéseivel kapcsolatban ugyan egyáltalán nem volt oka gyűlölni, de tudta, hogy a katonai vezetők egyik szeme változatlanul az uralkodón van, és azt is tudta, hogy az uralkodó ki nem állhatja a németeket. Hiába lett ő a főparancsnok, kompetenciáját a tábornoki kar jó része kétségbe vonta. A Vatikán és az olasz egyház ugyan nem oldotta el magát a rendszertől, de éreztette, hogy nem rajong sem a német szövetségért, sem a faji politikáért, sem a háborús eszkalációért. Kivételt a vezető katolikus körök csak „a bolsevizmus elleni keresztes hadjárat" kérdésében tettek. Egyébként azonban a rendszer háborús erőfeszítései távolról sem kapták meg azt a támogatást tőlük, mint korább-

ban, és kiválképp úgy, mint az etiópiai háború idején. Az olasz burzsoázia pedig kétségtelenül nem volt abban a helyzetben, hogy csodát tegyen, amit Mussolini várt tőle. Nyersanyag és állami irányítás híján az olasz ipar nemcsak a haditermelés fokozására volt képtelen, de arra is, hogy a növekvő veszteségeket pótolja. Tehetetlen dühében Mussolini 1940 végén úgy nyilatkozott az olasz burzsoáziáról, hogy ha szocialista korában olyan jól ismerte volna, mint amennyire azóta megismerte, úgy „olyan könyörtelen forradalmat" hajtott volna végre ellene, amihez képest a Leniné „ártatlan játék" volt.[13]

Mussolini elégedetlensége a háború alatt messze túlterjedt a fent vázolt körökön. Céltáblájává vált a hadsereg vezető állománya, s ennek számlájára írta azokat a stratégiai hibákat, amelyeket többnyire ő maga követett el. A líbiai vereséggel kapcsolatban legfontosabbnak látta, hogy leszögezze: ezúttal nem lehet „politikai hibáról", vagyis az ő hibájáról beszélni. „A katonáknak – mondta – a legteljesebb cselekvési szabadságot adtam."[14] Majd így elégedetlenkedett: „Öt hadifogoly tábornok és egy halott. Ez az arány az olaszok között, akár katonák, akár nem..."[15] Véleménye szerint a görögországi akció „politikai mestermű volt; sikerült izolálnunk ezt az országot és rákényszerítenünk, hogy egyedül harcoljon ellenünk. Ami tökéletesen hiányzott, az a hadsereg."[16] Dühe a tábornoki kar ellen annyiban indokolatlan volt, hogy tőlük többnyire megkapta mind a kellő felvilágosításokat, mind az ellenérveket. Az alapvető ellentét abban állt, hogy a vezérkar – kevés kivétellel – ellenezte a politikai vezetés elgondolásait, és Mussolinit eltanácsolta mind az afrikai, mind a görögországi támadástól. Ugyanakkor viszont határozott nemet soha nem mondott. Másrészt, míg Mussolini vaktában hazardírozott, a tábornokok majdnem mindig a szükségesnél is óvatosabbak voltak. Semmit sem akartak kockáztatni, és kellő ok nélkül is pánikba estek. Az egész háború alatt egyetlenegy imponáló olasz hadműveletre sem kerül sor, de még egy mutatós csatára sem.

Mussolini elégedetlensége a tisztikarról fokozatosan áttevődött az olasz katonákra. „Az az emberi minőség, amellyel dolgozom, nem válik be, nem ér semmit" – mondta.[17] Az olasz nép szerinte „a juhok fajtájához" tartozik. Úgy gondolta, segítene rajta, ha Olaszország klímá-

ját hidegebbé tennék, és örült mind a kenyérfejadag csökkentésének, mind a bombázásoknak, mert „végre" így megjelenik majd az olaszok arcán a „fájdalom jele", és „a faj keményebbé válik".[18] Úgy érezte, le kell vonnia azt a következtetést, hogy az olaszokon semmit sem segített a fasiszta nevelés. Rosszabbak, mint 1914-ben voltak. Gyávák, kitérnek a harc elől, nem vállalják az áldozatot és a halált. Ezért, míg egyik szeme sírt a győzelem „kitolódása" miatt, a másik mégis nevetett, mert a sanyarú háborús körülményeket kellő nevelőeszköznek és büntetésnek tartotta az olaszok számára.

Ebben a vonatkozásban pedig már nemcsak a vezetőkről, nemcsak a katonákról, hanem gyakorlatilag az egész olasz népről is szó volt. Mussolini már-már arra hajlott, hogy eltemesse az olasz nép jövőjéről szőtt álmait. „El kell ismernem – jelentette ki 1940 decemberében –, hogy az 1914-es olaszok jobbak voltak a mostaniaknál. Nem valami szép eredmény a rendszer szempontjából, de így van."[19] Kezdte „belátni", hogy az olaszok szívük mélyén nem követik őt, nem követik a fasizmus zászlaját és nem vallják eszméit. Következésképpen a „massza" nem méltó a szobrász kezére. Miért is ne zúzná szét a szobrász az engedetlen anyagot?

Mussolini gyűlöletének tárgyai körébe – bármilyen furcsa is – be kell vonnunk Hitlert és a németeket is. Mussolini a meggyőződéses és hű érdekszövetséges, a „teuton hordák" veszélyességéről éppúgy meg volt győződve, mint fiatal korában. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a háború alatt sosem hagyott fel a német–olasz határ megerősítésével. Félelmeinek nemegyszer hangot is adott. 1941. július 6-án például Ciano így idézte szavait:[20] „Jegyezd be a naplódba, hogy elkerülhetetlennek látom a válságot Olaszország és Németország között. Nyilvánvalóan máris arra készülődnek, hogy a határok áthelyezését kérjék tőlünk Salernóhoz és talán Veronához. Ez rettenetes válságba sodorná Olaszországban a rezsimet is... Ma már komolyan felteszem magamnak a kérdést: vajon jövőnk szempontjából nem kívánatosabb-e egy angol győzelem, mint egy német?" Egy másik alkalommal azt fejtegette Ciano előtt, hogy a németek csak látszólag juttatnak neki kedvezményeket, a valóságban azonban mindenre ráteszik a kezüket. Kijelentette, hogy

„rosszhiszemű söpredéknek" tartja a németeket, „hányingere van tőlük", „torkig van Hitlerrel és az eljárásaival". „A csengőszóra tartott kollokviumok nem tetszenek neki, mert csengővel a szolgát szokás hívatni." A konferenciák egyébként unalmasak és feleslegesek, a fontos kérdésekről szó sem esik. Ő – mondta a „Duce" – mindenesetre folytatja az erődítési munkálatokat az Alpokban, mert egy napon jó szolgálatokat tehetnek. „Pillanatnyilag – tette azonban hozzá – nincs mit tenni. Üvölteni kell a farkasokkal."[21]

Mussolini megbénulásának és leépülésének egyik fontos oka valószínűleg éppen az volt, hogy gyűlölete egyetlen tárgyával szemben sem léphetett fel, és nem adhatott érzelmeinek szabad utat. Nemcsak Hitlerrel és a németekkel szemben kellett megfékeznie magát, de minden más vonatkozásban is. Eltűrte a többórás Hitler-szónoklatokat, és meg se mukkant. De tűrte a királyi udvart, a Vatikánt és a nagyburzsoáziát is. Füstölögni csak visszafojtva és szűk körben mert, tekintettel arra, hogy a háború kellős közepén egyik irányban sem nyithatott frontot. A felhalmozott gondolati és érzelmi ellentétek, az állandó elfojtottság, a mindezzel együtt járó sokoldalú függőségi érzés, amely megalázottságban és kényszerhelyzetben összegződött, Mussolinit megfosztotta mérlegelőképességétől, verbális vitakészségétől és aláásta taktikai érzékét is. 1941-ben kezdett kirajzolódni környezete előtt a némaságba burkolózó, apatikussá váló, gyorsan öregedő Mussolini képe.

VÉGLEGES KATONAI VERESÉG

1941 végén Mussolininak még egyszer igazi örömöt okozott az Egyesült Államok elleni japán támadás. Része volt ebben a japánok iránti nagyrabecsülésének és annak a téveszméjének, hogy a szuperiparosítás, az általa teremtett kényelemszeretet és a „negroizmus" szétrágta az Egyesült Államok belső erőit. Amerika képtelenné vált a harcra, s így a háború újabb kiterjedésével megnőttek a győzelmi esélyek. Hitlerhez hasonlóan Mussolini is elhitte, hogy Roosevelt paralitikus, tehetetlen politikus, aki nem vállalkozhat sikerrel az ellenállás megszervezésé-

re. Gondtalanul vállalkozott hát az újabb hadüzenetre, ezúttal az USA ellen, amit – mondanunk sem kell – semmi sem indokolt és senki sem provokált. December 11-én, a hadüzenet napján kiállt a Palazzo Venezia erkélyére, hogy az örömhírt tudassa a nyilvánossággal.[1] Keveset hallott viszont a nyilvánosság arról, hogy az óvatos japánok nem üzentek hadat a Szovjetuniónak.

Mindazonáltal 1941–1942 telén a helyzet végleg megváltozott. A németeket a Vörös Hadsereg Moszkva alatt megállította, és ez egyértelmű volt a Blitzkrieg stratégiájának bukásával. Keleten és Nyugaton a távolabbi jövőbe helyeződött át a győzelem. 1941 decemberében Mussolini a minisztertanács ülésén elismerte, hogy „a háború hosszú lesz: három-négy év".[2] Világos volt az is, hogy az Egyesült Államok hadba lépése az addiginál erőteljesebb angol–amerikai fellépéshez vezet a Földközi-tenger nyugati felében. A „tengely" számára, pozícióinak biztosítása érdekében, létkérdéssé vált az észak-afrikai győzelem. A remény erre fel is csillant 1942 tavaszán.

A német–olasz hadvezetés előtt ekkoriban úgy merült fel a kérdés, hogy vajon folytassák-e az előretörést Kairó és Alexandria felé vagy inkább megszilárdítsák az észak-afrikai vonalat, és a rendelkezésre álló erőket Málta ellen vessék be. Az utóbbi tervet Cavallero tábornok támogatta, és mellette volt Mussolini is. Az olasz főparancsnokság ki is dolgozta az un. Herkules-tervet. A légi-tengeri hadműveletet Málta ellen 1942. június 10-én kellett volna elkezdeni. A német hadvezetés még nem foglalt végleg állást, amikor április 29–30-án a Salzburg melletti Klessheimben lezajlott az újabb „unalmas és fölösleges" Hitler–Mussolini-találkozó. Mint Ciano írja, a németek nagy luxussal rendezték be a kastélyt Franciaországból hozott bútorokkal, szőnyegekkel, díszítményekkel. „Nem kellett nagyon drágán fizetniük érte."[3] A tárgyalás egyik eredménye a katonai együttműködés megalapozása, a másik azonban a Málta elleni támadás elodázása volt. A németek előre rangsorolták az afrikai offenzívát, és úgy számítottak, hogy Málta ellen majd akkor fordulnak ha Egyiptomban kicsikarták a döntést.[4]

Május végén valóban eredményes támadás indult az angol vonalak ellen. A „tengely" csapatai ellenállhatatlannak mutatkoztak, és meg sem álltak az egyiptomi El-

Alameinig, ahol aztán Rommel utánpótlás hiányában leállította az előretörést. Mussolini és Cavallero tábornok júniusban még egyszer megpróbálta kierőszakolni a máltai műveletet, de törekvésük kudarcot szenvedett.[5] Hitler végleg elejtette a máltai operációt, és erről június 23-án levélben értesítette szövetségesét.[6] Mussolini verve volt, az olasz érdekek számításon kívül maradtak. Az északafrikai támadás kifulladt anélkül, hogy a „tengely" döntést ért volna el. A Málta elleni műveletre többé nem lehetett visszatérni, és egyúttal megszűnt minden esély arra is, hogy a „tengely" a Földközi-tengeren visszaszerezze a kezdeményezést.

A szélcsend idején, június 29-én érkezett Mussolini az észak-afrikai frontra. Cavallero biztatta erre, aki még a támadás felújítására számított. Csakúgy, mint 1941 tavaszán Albániában, a „Duce" most is a beharangozott győzelmi menetre várakozott, de mint akkor, most is hiába fecsérelte az idejét.[7] Három hetet töltött több száz kilométerrel a front mögött, és a frontvonalon tartózkodó Rommel nem vette magának a fáradságot, hogy meglátogassa. Mussolini mégis annyira biztos volt Rommel győzelmében, hogy amikor hazaindult, személyes holmiját Líbiában hagyta a közeli visszatérés reményében.[8]

1942 nyarának végén kezdett világossá válni, hogy a „tengely" ebben az évben sem tudja kikényszeríteni a Szovjetunióban a döntést. A németek 1942. július végén már maguk kérték az olasz támogatást, és hamarosan meg is kapták. Afrikában 1942. augusztus végén megkezdődött az angolok ellentámadása. Mussolini nagyjából ugyanebben az időben indította útnak a Nyolcadik Olasz Hadsereget, jóllehet a keleti fronton tartózkodó expedíciós erők parancsnoka óvta ettől a lépéstől. Az olasz katonák elébe indultak az orosz ősznek, azt remélve, hogy még a tél beállta előtt győzelmesen hazatérnek.

Két nyitott front tátongott Európa két szélén, és a „tengelyt" a Földközi-tenger térségében is a szövetséges támadás veszélye fenyegette. A szövetségesek 1942 júliusában elhatározták az észak-afrikai partraszállást. Mussolini tovább ismételgette, hogy hisz a végső győzelemben, de az 1942-es katonai válsághelyzet hatása alatt idegileg és fizikailag összeomlott. Októberben szinte észrevétlen múlt el a fasizmus uralomra jutásának 20. évfor-

dulója. Mussolini lemondta a tervezett nagygyűlést; az egyedüli ünnepségen, a „Mostra della Rivoluzione" elnevezésű forradalmi kiállítás felavatásán megjelent, de mint Ciano írja, fáradtan és soványan.[9] Sápadt és hideg volt az ünneplés is. Bottai úgy találta, hogy a társadalmi élet megszűnt. „Nincs többé egyéniség, aki ki tudná fejezni magát ebben az artikulálatlan közösségben... Sem személyiség, sem társadalom."[10] Az olaszoknak nem volt jó kedvük, és nem is volt rá okuk. Az angolok előretörtek Líbiában, az angol–amerikai vezérkar az afrikai partraszállásra készült, a német városok felett megjelentek a bombázók, és a Vörös Hadsereg végleg megállította a német előnyomulást.

1942 őszén Mussolini súlyos betegségszimptómákkal kezdett küszködni. Ugyanolyan gyomorpanaszai jelentkeztek, mint 1925-ben, a Matteotti-válság idején. Ha megfigyeljük Mussolini betegségkorszakait – emigráció és szocialista korszak az első sikerig, Matteotti-válság, a második világháború fordulatának ideje –, és tudjuk, hogy a boncolási adatok szerint semmilyen komolyabb baja nem volt, úgy kettős következtetésre juthatunk: Mussolini a nehézségekkel szembeni tehetetlenségét betegséggé változtatta át, de egyúttal a betegséget fegyvernek is használta környezetével szemben. A fájdalmak ezúttal szeptemberben törtek rá. Ciano felesége, Edda, 26-án jelezte a bajt férjének: „Az apám nincs jól – írta. – Gyomorfájdalmak, irritáltság, depresszió stb... Véleményem szerint a fekély útján vagyunk."[11] Bárhogy titkolta is környezete, Mussolini rosszullétének híre kiszivárgott, és riadóztatta a fasiszta vezető köröket, meg a németeket is. Himmler Rómában termett és körbeszimatolt, hogy kipuhatolja a fasizmus stabilitását. De Mussolini nem egyszerűen csak beteg volt; szomorú, magába roskadt öregember lett, aki végleg elzárkózott minden emberi szó elől.[12]

A fekete gondok tovább szaporodtak 1942 őszén és telén. November 8-án Ciano a német külügyminiszter telefonhívására ébredt. Ribbentrop közölte vele, hogy az angolok és amerikaiak Marokkóban és Algériában partra szálltak, amit mind Hitler, mind Mussolini még a minap lehetetlennek tartott.[13] Ezúttal a döntő kérdés az volt, hogy vajon a francia vichyi kormány együttműködik-e a „tengellyel" a szövetségesek ellen. Mussolini hajlott rá,

hogy biztosítsák az ál-független francia államfő, Pétain marsall szövetségét, de a döntés a franciák magatartásától, valamint Hitlertől függött, és Hitler Dél-Franciaország megszállása mellett döntött.[14] Afrikában az olasz és a német csapatok két tűz közé kerültek. A tél folyamán Rommel megpróbált tiszta vizet önteni a pohárba: vagy erősítést kap, vagy felszámolják az afrikai kalandot. Határozat nem született; mind a német, mind az olasz vezérkar úgy tett, mintha folytatni akarná a harcot, de mindkettő tudta, hogy nincs mivel folytatnia. A katonák mindenesetre ott maradtak két tűz között.

1942 novemberében, az afrikai partraszállás után Mussolini azzal a javaslattal állt elő, hogy a „tengely" összesítse erőit a nyugati hatalmak ellen, és kössön különbékét a Szovjetunióval. Ez a lépés annak a magatartásnak a felülvizsgálását jelentette, amelyet Mussolini e kérdésben mindaddig tanúsított. Az ideologikus megfontolásokon felülkerekedtek az olasz érdekek, és ezek azt sugallták, hogy a keleti front feladása árán még talán megnyerhető a háború Nyugaton és Afrikában, de mindenesetre elkerülhető, hogy a háború magához Olaszországhoz közeledjék. Ez az olasz koncepció azonban teljességgel elfogadhatatlan volt Hitler, a nácik és mellesleg több kisebb szövetséges számára is, tekintettel arra, hogy az igazi háborúnak minden szempontból a keletit tartották, és ha kompromisszumra gondoltak, úgy az csak a Nyugattal volt számukra elképzelhető. Mussolini először november 6-án Rintelen német katonai attasénak vetette fel a tervét. Személyes véleményem szerint – mondta – „különbékét kell kötnünk Oroszországgal, amilyen gyorsan csak lehet". Göring római látogatása alatt, december 4-én neki is ugyanilyen szellemben nyilatkozott.[15] Ebben a helyzetben elkerülhetetlen volt egy újabb német–olasz találkozó; erre azonban december 17-én a „Duce" helyett Ciano utazott el az olasz delegáció élén. A Rastenburgban tartott megbeszélés nem hozott változást, mivel Hitler hallani sem akart az oroszországi hadjárat befejezéséről.[16] Von Paulus Sztálingrádnál álló erőit ekkor már bekerítette a Vörös Hadsereg, s a kaukázusi előretörést le kellett állítani, hogy az ottani német erők egy része megkísérelje a sztálingrádi katlan áttörését; sőt már az is kiderült, hogy ez a kísérlet kudarcba fulladt. Mindezek

ellenére Hitler elutasított minden béketervet. Mussolini is meghajolt Hitler álláspontja előtt, és az olasz katonák a helyükön maradtak.

1942. december–1943. január folyamán megsemmisült a Don mentén álló olasz hadsereg. A doni csatában az olaszok mintegy 115 000 embert veszítettek. Ezzel Olaszország és Mussolini „bolsevikellenes keresztes hadjárata" gyakorlatilag véget ért, bár az olasz haderő maradványait csak nagyon lassan vonták ki az országból.

Hamarosan véget ért az afrikai hadjárat is. Líbia elvesztése után, ami egyúttal a „birodalom" elvesztését is jelentette, Mussolini 1943. január 31-én elmozdította Cavallerót, és Ambrosio tábornokot nevezte ki vezérkari főnökké. Cavallero leváltása annyit jelentett, hogy Mussolini a vezérkari főnököt akarta felelőssé tenni a közvélemény szemében az afrikai katasztrófáért és a már előre látható keleti összeomlásért. A felelősségáthárítás jegyében hajtotta végre az újabb „őrségváltást" is. Kicserélte a minisztérium tekintélyes részét, és változtatásokat eszközölt számos más poszton. A legnagyobb feltűnést az keltette, hogy Cianót is eltávolította a külügyminisztérium éléről, s vatikáni nagykövetnek nevezte ki. Ciano németellenes és „defetista" magatartásáról Mussolini már jelentéseket kapott mind olasz, mind német forrásból. Ez egyébként nem volt különösebben nehéz, mivel Ciano ekkoriban már nem titkolta náciellenes érzelmeit. A „Ciano-klikk" működése azonban a vő eltávolítása után sem szűnt meg, és a volt külügyminiszter vatikáni nagykövetként megőrzött valamit befolyásából is. Mussolini az őrségváltással látszólag bebizonyította, hogy továbbra is uralja a helyzetet, gyakorlatilag azonban bizonyos posztokon nehezebb partnereket kapott, mint amilyenekkel korábban dolga volt. Ez elsősorban Ambrosio tábornokra vonatkozott. A helyzet fekete humorát jelzi, hogy Ambrosio kinevezése jórészt Ciano munkálkodásának volt köszönhető.

1943 januárjában a római fasiszta köröket jeges szélként érte el a casablancai Churchill–Roosevelt-nyilatkozat híre. A híres nyilatkozat az ellenségtől feltétel nélküli megadást követelt. Ez Mussolini és számos fasiszta vezető értelmezésében azt jelentette, hogy ha kiválnak a háborúból, vége a rendszernek és vele együtt saját hatal-

muknak. Azok számára viszont, akik nem a fasizmus, hanem az ország sorsáról gondolkodtak, a nyilatkozat meglehetősen egyértelművé tette, hogy Olaszországot nem szabadíthatják ki másként a végső katasztrófából, csak ha idejében elhagyják a náci tábort, ha kell, Mussolininak és rendszerének feláldozása árán is.

1943 elejétől kezdve Mussolini betegsége szűnni látszott. Tevékenyebbé, ám egyúttal teljesen megközelíthetetlenné, gólemszerű bábbá változott. Egy-egy alkalommal kísérletet tett rá, hogy vezérkarának álláspontját elfogadtassa a németekkel, de végül is minden esetben lemondott az olasz tervekről, és meghátrálásához még csak kommentárt sem fűzött. Úgy mozgott, mint egy robot, amelyet beprogramoztak. A program egyszerű volt: Olaszország a németek mellé állt, mert győzni fognak, a németeknek tehát győzniük kell, mert Mussolini és a fasiszta kormány mellékük állt. Biztos tehát a végső győzelem, és vele együtt a hatalom.

Midőn 1943 februárjában Ribbentrop felkereste, hogy elfogadtassa vele a „Führer" stratégiai elgondolását, Mussolini kifejtette az olasz ellenvéleményt, amit nyilvánvalóan Ambrosio tábornok sugalmazott. Békét követelt a Szovjetunióval, és azt javasolta, hogy az erőket csoportosítsák át Afrikába. Ha Tunézia elvész – mondta –, „megváltozik az egész stratégiai helyzet. Lehetővé válik a támadás Szicília, Szardínia és a Balkán ellen." A „Duce" egyelőre nem tartott Olaszország elleni szövetséges offenzívától. Mivel e találkozón a két fél véleményét csak előadta, de határozat nem született, Ambrosio sietett megfogalmazni a maga alternatíváját. Jelezte Mussolininak az afrikai támadás anyagi feltételeit, és leszögezte, hogy azok biztosítása nélkül „Olaszországnak mérlegelnie kell, miként kerülheti el egy jóvátehetetlen tévedés következményeit, amelyet nem ő követett el".[17]

Mussolini lényegében ebben a szellemben fogalmazta meg válaszát arra a Hitler-levélre, amelyet Ribbentrop hozott magával.[18] Igyekezett Hitlert lebeszélni egy újabb nagy keleti támadásról, de látnia kellett, hogy a németeket nem sikerült befolyásolnia. Ekkor a vezérkari főnök nézeteivel homlokegyenest ellenkezően kijelentette, hogy „Olaszország nem maradhat távol az orosz fronttól", és hozzájárult a maradék olasz egységek további

kinnmaradásához. Ezt a döntést nyilvánosságra hozták, ami a lehető legrosszabb hatást váltotta ki odahaza. Annál is inkább, mert a németek már széltében-hosszában terjesztették, hogy a doni katasztrófát a szövetséges csapatok gyengesége és gyávasága idézte elő. A frontokon a német–olasz bajtársiasság hiánya ellenségeskedésbe csapott át. A német csapatok hátvédnek használták az olasz és a többi szövetséges erőket, kíméletlenül feláldozták, sorsukra hagyták őket. A szovjet fronton harcoló olasz katonákat nem ragadta magával a „bolsevikellenes keresztes hadjárat" jelszava. Ellenkezőleg, a frontjelentések szerint mind nagyobb tiszteletet éreztek a szovjet hadsereg és a nép iránt. Amint egy ilyen bizalmas jelentés megállapítja, a tisztek „többsége nem érti, hogy határunk ma a Donnál van". Még kevésbé értették ezt a képtelenséget a közlegények.[19]

Ribbentrop római kudarca, Mussolini levele és az általános német–olasz feszültség arra késztette Hitlert, hogy magához kéresse a „Ducét"-t. A találkozó előtt Rommelt visszahívatta Afrikából. Ezt a tábornok egészségi állapotával indokolta, de senki előtt se maradt titok, hogy Rommel távozása az afrikai csatatér felszámolásának előjátéka. Rossz jel volt az is, hogy a tervezett találkozó előtt megjelent Rómában Dönitz admirális, aki nem kevesebbet akart, mint hogy rátegye kezét az olasz flottára. Mussolini mindezek ellenére megőrizte látszólagos nyugalmát. Új hadosztályokat ajánlott fel, és Hitlerhez írt levelében kijelentette: „A szövetséges expedíció Észak-Afrikában összeomlik, ha a tengely mindvégig kitart."[20]

Amikor Mussolini április 7-én Klessheimbe érkezett, már megindult a szövetségesek „idő előtti" támadása Tunéziában. A helyzet katonai szempontból katasztrofális volt. A Mussolini kíséretében lévő külügyi államtitkár, Bastianini igyekezett rábírni a „Ducét": érje el, hogy megkezdődjenek a béketapogatózások, és hogy a „tengely" kiadjon egy nyilatkozatot – az atlanti nyilatkozat párját –, amelyben biztosítja a világ minden népének jogait, különös tekintettel a kis nemzetekre és nemzetiségekre. A „tengely" „chartája", sugalmazóinak felfogásában, nem annyira a világ kis népeinek megnyugtatását szolgálta volna, mint inkább a szövetséges nagyhatalmak vezető köreit próbálta volna befolyásolni. Bastianini ezen

az alapon valamilyen kompromisszumos békében és a „feltétel nélküli kapituláció" formulájának elejtésében reménykedett. Amennyiben a németek elvetik a javaslatokat – vélekedett Bastianini és vele együtt Ambrosio tábornok –, a háborút csak erőteljes német támogatással lehet folytatni.

A Salzburg melletti kastélyban lezajlott találkozó a „tengelynek" még egy utolsó esélyt nyújtott arra, hogy a teljes összeomlás előtt megálljon, és legalább megkísérelje a még menthető megmentését. Személy szerint Mussolininak is ez volt az utolsó politikai esélye.

Klessheimben Bastianini hosszú és makacs vitát folytatott Ribbentroppal. Az első Hitler–Mussolini beszélgetésről azonban csak annyit tudunk, amennyit Mussolini mondott a külügyi államtitkárnak. Eszerint Hitler az „Európai chartát" korainak tartotta, a Szovjetunió elleni háborút pedig a győzelemig akarta folytatni. „...Mivel meg van győződve arról, hogy képes lesz döntő csapást mérni az oroszokra a nagyon közeli jövőben – idézte Bastianini Mussolinit –, semmiféle békeszándékról nem tudok vele beszélni." A vitát a továbbiakban a katonai vezetők és Bastianini folytatták, Mussolini pedig az idő jó részét tejéhez és kétszersültjéhez visszavonulva töltötte szobájában, amelyben egykor Mozart muzsikált.

Az olaszok semmit sem értek el a találkozón, s ezután Mussolini napjai már meg voltak számlálva. Ráadásul Hitler társaságában elejtett egy mondatot, amely felborzolta a „Führer" és az egész náci vezetés idegeit. „Führerem, nekem nincs utódom – mondta. – Államfőt, aki kövessen, lehet találni, de senki sem lesz, aki a fasiszta forradalmat folytassa." Mussolini egészségi állapota hazatérése után rosszabb volt, mint indulása előtt. Lemondott minden megbeszélést, mert nem tudta elviselni kínjait. Hitler minden látszólagos „elégedettsége" és „optimizmusa" ellenére levonta azt a következtetést, hogy Olaszországban súlyos problémákkal kell számolnia. Mussolini viszont a jelek szerint nem vont le semmiféle következtetést.

Mussolini belső támogatói – mint láttuk – 1938-ban a zsidóellenes törvények bevezetésével rendültek meg először. Ezt követően azonban a szó szoros értelmében még mindig nem lehetett a rendszer mély válságáról beszélni. A válság lépésről lépésre, szinte észrevétlenül haladt előre. Rés nyílt Mussolini és az olasz nép között, s ez a rés napról napra, óráról órára tágult, szélesedett, míg nem áthidalhatatlan szakadékká vált. Nem lehet megmondani, hogy hol következett be a döntő fordulat. Talán nem is volt ilyen.

Mussolini nem tévedett: az olasz nép, bárhogy éljenezte is őt, sosem vált fasisztává. Nem értette, miért kell ennie háborúznia, és nem szívesen gondolt arra, hogy háborúzni fog. Soha, egyetlen percre sem kedvelte meg a „tedescót", a németet, és nem várt tőle semmi jót. A katonákat mégis besorozták, és az asszonyok inkább sírtak, mint éljeneztek. Még büszkéknek sem érezték magukat. A katonák elmentek Albániába, betörtek a görögök közé, és nem értették, miért teszik ezt. Nem értették, és a tisztjeik sem értették. A fronton zűrzavar és összevisszaság uralkodott; nem volt lőszer, nem volt ennivaló, és a csapatok fedezetlenül maradtak. Azután sok katona hazament, hiszen Mussolini demobilizált, és amikor Mussolini szájából a nagy olasz győzelmekről hallott, tudta, hogy ő bizony nem győzött sehol. Tudta, és valószínűleg el is mesélte élményeit.

A háború kezdetén az olasz lakosság zömének még mindenesetre nem kellett megismernie a háború igazi nélkülözéseit. Mondtuk: Mussolini nem vívott igazi háborút. A játékháborúba pedig belefért az is, hogy félvállról vegye a hadsereg élelmiszer-szükségleteit, és ne vezesse be odahaza a jegyrendszert. Talán Olaszország és a fasizmus erejét is demonstrálni akarta ezzel. Másutt szükséget lát a lakosság, Olaszországban azonban nem. Ennek viszont nem sokkal később az lett a következménye, hogy a fejadagok éppen Olaszországban lettek a legkisebbek. 1942-ben már csak 15 deka kenyér volt a napi fejadag, és még az sem volt biztos, hogy jegyre mindent meg lehet kapni. Virágzott a feketepiac. Egyesek hatalmas vagyonokat halmoztak fel és luxuskörülmények

között éltek; a többség nyomorgott, és örült, ha fejadagját, a létminimumot biztosíthatta.

Az afrikai kudarc végképp kiábrándítóan hatott. Nem nyújtott kárpótlást érte, hogy a németek és Rommel – talán az egyetlen német tábornok, aki valamelyes népszerűséget mégis élvezett Olaszországban – átmenetileg megfordították a helyzetet. Végeredményben mégiscsak túl sok olasz fiú holttestét temették Afrika homokjába, és nagyon soknak veszett évekre nyoma hadifogolyként. S mint kiderült, mindez hiábavaló volt; Olaszország Afrikában nemcsak hogy gazdagabb nem lett az áldozatok által, de elvesztette egész régebbi ottani birtokát is.

Ha az értelmetlenséget fokozni lehet, még értelmetlenebbnek tűnt a Don mellett elhunytak áldozata. Egyetlen olasz sem képzelte, hogy azon a földön bármi keresnivalója lenne. Több mint százezer halott Hitler oltárán, 350 000 bérmunkás a német hadigépezet kiszolgálásában! A hozzátartozók lassanként megtudták, hogy a Németországban dolgozók nagy részének bizony nincs jó sora. Ahogy a háború előrehaladt, ahogy teltek a hónapok és az évek, úgy vált mind bizonyosabbá előttük, hogy a német győzelem ábránd, akik érte harcolnak, nem hősök, hanem áldozatok, a németeknek dolgozók pedig még megfizetve sincsenek. A németországi olasz munkások helyzete 1943-tól egyre inkább a munkatáborok lakóinak életéhez vált hasonlóvá. Élelmezésük egyre romlott, fizetésükért már nem vásárolhattak szinte semmit. Nyomorult táborlakók voltak ők is, és felügyeletük egyre szigorodott. A hírek eljutottak az otthonokba, s ha nem jutottak el, az még ijesztőbb volt.

Az egész ország megszenvedte a fasizmus annyit dicsért belső rendjének csődjét. Kezdve a pénzügyeken, folytatva a kereskedelmen és az ellátáson, befejezve az ipari termelésen – az olasz gazdaság egésze felmondta a szolgálatot. 1943–1944-ben a deficit mintegy nyolcmilliárd lírára rúgott. A korlátozások egyre fokozódtak, miközben az adók – természetesen – nőttek. Az állam vadászott mindenfajta nyersanyagra, és amit csak talált, elszedte a háztartásoktól. Az újságok már 1939-ben is csak négy oldalon jelenhettek meg. Ehhez és a jegyrendszerhez járult még a villanyárammal és a benzinnel való takarékoskodás. 1942 januárjában 20 százalékkal csökkentették

az ipari üzemekben, 1943. március elsején pedig 25 százalékkal a háztartásokban felhasználható villamos energiát. Az első intézkedés az ipari termelés korlátozásához, a munkaidő és vele együtt a bérek csökkenéséhez vezetett. Korlátozásokat vezettek be a vasúti forgalomban, a postánál, megvonták a magánautóktól a benzint, majd az autókat „bevonultatták". Fel sem lehet sorolni mindazt a kellemetlenséget, nyomorúságot, amivel a háború járt.[1]

Talán igaz, hogy a lakosság minden hadviselő országban ki volt téve hasonló kellemetlenségeknek, de a közhangulat romlásában Olaszország mégis megkülönböztetett helyen szerepelt. Két okból. Egyrészt mert eredendően a „szegény országok" közé tartozott, és a gazdagok háborúját próbálta vívni; másrészt azért, mert az olaszok többsége ezt a háborút semmilyen szempontból sem érezte a magáénak. Minél többet szenvedett, annál kevésbé értette, miért kell ennek így lennie, és annál kevésbé hitt a „végső" győzelemben. Kezdte elveszteni megingathatatlannak látszó hitét Mussolini éleslátásában, tévedhetetlenségében, és kritikával hallgatta jóslatait. Az olaszok jelentős része kezdte elcsavarni a rádió gombját. Róma helyett a nyugat-európai adókat hallgatta, és ott felfedezett egy új olasz hangot, az emigráció hangját.

A király sem a háború általános megítélésében, sem az újabb és újabb frontok nyitásában, sem a stratégiai kérdésekben nem mutatott több judíciumot Mussolininál. Igaz, sok lehetősége nem volt a dolgokba való beleszólásra, de az is igaz, hogy nem támasztott semmiféle nehézséget a „Ducénak". Áldását adta mindenre. 1940–1941-ben minden valószínűség szerint osztotta azt a feltevést, hogy a német fegyverek győzni fognak. A helyzet problematikussága csak később fogalmazódott meg benne, s akkor is nagyrészt a katonai vezetők közvetítésével. Viktor Emánuelt Badoglio lemondása még nem rendítette meg. Utóda, Cavallero ugyan több kérdésben ellenezte a Mussolini, illetve a németek által választott megoldási módokat az afrikai hadművelet során, de egyszer sem bizonyult következetesnek. Megváltozott a helyzet, amikor Ambrosio tábornokot nevezték ki vezérkari főnöknek. Ambrosio legfőbb feladatát abban látta, hogy Olaszországot vagy kompromisszumos békéhez juttassa, vagy kivezesse az értelmetlen háborúból és a német

szövetségből. Néhány más vezető tábornokkal együtt 1943 elejétől már azon dolgozott, hogy a királyt megnyerje a különbékekötésnek, ha másként nem megy, Mussolini nélkül, vagy akár ellenére is. Több jel szerint Viktor Emánuel már nem zárkózott el e gondolat elől, sőt maga is a kibontakozás útjait kereste. Helyzete azonban rendkívül kényes volt. Mussolinit annak idején legalizálta, maga adta neki a megbízást a kormányalakításra, majd támogatta minden lépésénél, beleértve a német szövetséget és a háborút is. Ezért nagyon nehezen mentesíthette magát a fasiszta rezsimmel szemben támasztható vádaktól. Ugyanakkor azonban az is világossá vált előtte, hogy a monarchia megmentésének egyetlen módja az lehet, ha az utolsó pillanatban megválik a fasizmustól.

Mussolini két legfőbb támasza, a király és a hadsereg tehát 1942 végén–1943 elején ingadozóvá vált. Minden korábbinál ellentmondásosabb volt a nagyburzsoázia és a „Duce" viszonya is. A nagytőke mindig is élvezte a fasizmus előnyeit, és Mussolini sérelmei részben megalapozottak voltak, amikor a nagytőke „burzsoá" hajlamait, önzését, saját érdekeinek előtérbe helyezését, a nagy fasiszta célok semmibevételét hánytorgatta föl. Nem feledhetjük azonban, hogy a mindenható fasiszta állam a hadigazdálkodás megszervezésében hatástalanabb, mondhatnánk, könnyelműbb volt, mint bármely demokrácia akár az első, akár a második világháború alatt. Azt kell mondanunk, hogy az állam semmit sem tett a haditermelés megszervezése, a haditermelés feltételeinek biztosítása, összehangolása érdekében; számos intézkedése ezzel éppen ellentétes irányban hatott. Már említettük, hogy a kormány késlekedett a jegyrendszer bevezetésével, és ez annyit jelentett, hogy a készletek 1940-ben jelentősen megkoptak, pótlásuk pedig a későbbiekben mind nehezebbé, majd lehetetlenné vált. Ez nemcsak a gabonakészletre és az egyéb élelmiszerekre vonatkozott, de az ipar és a hadsereg szempontjából elsőrendű fontosságú számos más nyersanyagra is. Szerencsétlenül hatott az ipari termelésre az 1942 elején újra bevezetett szigorú pénzügyi politika is, amelynek célja az infláció és az áremelkedés megfékezése volt. Mussolini annyit ért el vele, hogy a hivatalos forgalomból eltűnt az áru, és az áruforgalom java áttevődött a feketepiacra, ahol az árak

a csillagokig nőttek; ugyanakkor az iparból kivonta azt az ösztönzőt, amit 1940–1941-ben az inflációs tendencia még jelentett. A korporációk minden szempontból felmondták a szolgálatot. Nemcsak a termelés koordinálására bizonyultak képtelennek, de megoldhatatlan feladatot jelentett számukra a piac ellenőrzése is. Mussolini idővel az árellenőrzést a fasiszta pártra bízta, de a korporációknál ez sem mutatkozott hatékonyabbnak.

A kormány a fegyverkezés folyamán rossz megrendeléseket adott fel az iparnak. Az olasz hadsereg gyakorlatilag első világháborús fegyverekkel harcolta végig a második világháborút. Az olasz tankok játékszernek tűntek a hatalmas nehézpáncélosok oldalán, amelyekkel elsőként a német, majd nyomában a szövetséges hadsereg megjelent a színen. Az olasz légiflotta nyomába se jöhetett a többinek, ami a megtehető távolságot és az elérhető gyorsaságot, a manőverezési képességet, a lövésvolument és a biztonságot illeti. A felderítésről – ahol lokátoraikkal, radarállomásaikkal az angolok jártak az élen – ne is beszéljünk. Világossá vált az is, hogy Olaszország nyitott színpadként kínálja oda magát a szövetséges bombázóknak, mivel légelhárítása elavult. Mindez elsősorban nem az „iparosok" „önzésével" függött össze; ők azt gyártottak, amit kértek tőlük, és amire módjuk volt.

Ugyancsak nem a „burzsoázia" volt az első számú felelős azért, hogy az állam elmulasztotta a rendeléseket a hadsereg számára szükséges bakancs, ruházat, egyéb felszerelés terén. Mindehhez járult még az olaj- és a villanyáramhiány, ami azt eredményezte, hogy a termelési kapacitások nemcsak hogy nem nőttek a szükségletek növekedésének megfelelően, hanem inkább csökkentek.

A haditermelés irányítására Mussolini csak 1943 februárjában állított fel minisztériumot. Ez túlságosan késő volt. Ekkorra már mindössze 400 modern repülőgép maradt, és az ipar nem tudott lépést tartani a veszteséggel. A kereskedelmi flotta mintegy kétharmada elveszett, és az ipar a veszteségeknek mintegy hatodát tudta pótolni. Mivel a kereskedelmi flotta károsodása egyre szűkítette a nyersanyagbázist, az új hajók építése egyre tovább tartott, és még a javítás is a legnagyobb problémákba ütközött.

Oktalan dolog volt mindezért a burzsoá szellemet hi-

báztatni. A nagyburzsoázia kezdetben megoszlott. Bármilyenek voltak is a körülmények, a burzsoázia egy része a háborúban üzletet látott és Mussolinit mindenben megnyugtatta. Giuseppe Volpi, a vezető iparosok egyike és Mussolini régi támogatója alá is támasztotta a „Duce" felhőtlen optimizmusát. Kijelentette, hogy az olasz ipar hatékonyabb, mint az angol vagy az amerikai, és hogy kibír három-négy évi hadviselést. A gyárosok más része másként vélekedett, az ide tartozók hangja azonban nem jutott el a nyilvánosságig. Ezek úgy vélték, hogy az olasz gazdaság még teljes kihasználás esetén sem alkalmas arra a produktivitásra, amit a háború megkívánna tőle, mert erre szűk kapacitásán kívül a nyersanyaghiány is képtelenné teszi. Hozzátették, hogy az adott körülmények között a tényleges potenciált sem lehet kihasználni.

Mussolini mindezt a burzsoá szellem rovására írta. Ez a szellem azonban csak a felsoroltakon túl, járulékosan hatott. A nagyiparosok – mint mindenütt – azon voltak, hogy megtalálják a számításukat. Nem álltak rá olyan tömegtermelésre, amire nem voltak képesek, vagy amire nem volt megrendelésük. Termelték, aminek piaca volt, és amiből hasznot remélhettek.

Másként ugyan, de értelemszerűen vonatkozott mindez a nagybirtokosokra, Mussolini egykori legfőbb támogatóira is. Az állam kényszeráron és minden kedvezmény nélkül próbálta kicsikarni áruikat, és ez elől kitértek, ahogyan csak tudtak. A szabad, vagyis a feketepiaci és a hivatalos árak között akkora eltérés volt, hogy az a legfasisztább birtokost is megkísértette. Természetesen ez nemcsak a nagybirtokosokra vonatkozott, hanem valamennyi önálló termelőre is, akinek csak eladható mezőgazdasági áruja volt. Mussolini hiába hozta a drákói rendeleteket, hiába szabatott ki az üzérkedőkre súlyos, nemegyszer halálos ítéleteket, nem volt képes megállítani ezt a tendenciát.

Mindennek láttán a „Duce" egyre haragosabbá vált, és egyre jobban fenekedett a magángazdálkodás képviselői ellen. Csakúgy, mint ifjú korában, javaik elvételének és államosításának gondolatával vigasztalta magát. Tudta azonban, hogy amíg a háború tart, semmit sem tehet. A fasiszta tábor és a termelés világa azonban nem volt hermetikusan elzárva egymástól. A burzsoák és a birto-

kosok is értesültek a „Duce" lelkiállapotáról. A rendszer gazdasági tehetetlensége, Mussolini megváltozott magatartásával párosulva, azt eredményezte, hogy közte és a nagytőkés-nagybirtokos csoport között is megnyílt a rés. A vereségek sorozata e téren is ugyanabban az irányban hatott, mint egyéb vonatkozásokban.

Súlyos morális, defetista jelenségek mutatkoztak magában a fasiszta táborban is, és a dolgokkal ismerős ember felfedezhette a belső meghasonlottságot. A fasiszta vezérkar számottevő része osztozott az általános korrupcióban és menekült minden „fasiszta áldozatvállalás" elől. A vezetők ledér, sőt botrányos életmódot folytattak, és ebben az időben már magát Mussolinit sem lehetett kivételnek tekinteni. Clara Petacci révén mindennapos témává vált a „Petacci-bandához" fűződő kapcsolata. A család ugyanis a pozíció- és vagyonszerzés terén mindent megengedett magának, amire csak e kapcsolat segítségével felvértezve érezte magát. Ugyanakkor a fasiszta vezérkar alaposan meggyengült. A régi káderek jelentős részét maga a „Duce" állította félre, más részük visszahúzódott. A megmaradottak egyik csoportja, amelyben a legismertebb személy Ciano, Grandi, Bottai, Federzoni volt, rohamosan távolodott Mussolinitól. Ebben szerepet játszott a rendszer és a fasiszta párt belső állapota. Valószínűleg fontos motívum volt Mussolini fizikai és szellemi rokkantsága is, ami miatt több fasiszta vezető már képtelennek tartotta őt arra, hogy az országot kivezesse az általa előidézett tragikus helyzetből. Ez pedig számukra már létkérdés volt; pozícióik, sőt később már a puszta életük forgott kockán. Tekintettel Ciano fecsegő természetére, a hatalomhoz közel álló körökben már 1941-től kezdve nem volt titok, hogy a fasiszta pártban meglehetősen sokan szemlélik kritikusan a német szövetséget, bírálják a háború vitelét, majd 1943 tavaszától alapvető változásokért és a háború befejezéséért lépnek föl.

Nehéz megítélni, mi jellemezte általában ekkor a fasiszta bázist. A keretek, a szervezetek tagállománya mindenesetre kitartott. A fasiszta tagság gondolkodásmódjáról azonban csak szórványos információink vannak. Szórványos jelzések érkeztek elsősorban az ifjúsági szervezetekből. A fiatalok körében erősödött a kritikai szellem,

új utat kerestek, és ez az új út a fasizmustól elvezetett. Feldúlta a fasiszta párt belső nyugalmát, hogy Mussolini 1941 decemberében Aldo Vidussoni személyében egy 26 éves, tapasztalatlan fiatalembert nevezett ki a párt élére. Vidussoni egyenesen az egyetemi padból került e magas pozícióba, amire az égvilágon semmi sem képesítette. Mussolini instrukcióit követve tevékenysége elsősorban a pártfegyelmik osztogatásában és a tagkönyvek megvonásában merült ki. Egyre-másra zárt ki régi fasisztákat üzletelés, defetizmus és más egyebek miatt. Ez azonban csak arra volt jó, hogy bebizonyítsa: a pártban valóban eluralkodott mind a korrupció, mind a háború utálata.

Mussolini megpróbált szembenézni a hanyatló morális állapotokkal mind a szélesebb értelemben vett lakosság, mind a vezetés körében. A fasizmus győzelmének 20. évfordulóját ugyan csendesen ünnepeltette, de sokakat részesített amnesztiában. 1300 politikai száműzött térhetett haza. Egyúttal többfajta anyagi és erkölcsi elismerési formát vezetett be a feladataikat derekasan ellátó munkások, alkalmazottak és katonák számára. 1943 februárjában – mint már láttuk – átrendezte az egész kabinetet, de emellett számos más változtatást is végrehajtott. Csaknem általános helycserére került sor, ami elsősorban azt eredményezte, hogy mindenki olyan posztot vagy feladatot kapott, ami idegen volt a számára. Ekkor cserélte fel a fasiszta párt élén Vidussonit Carlo Scorzára. Vidussoni nemcsak kétbalkezességével járatta le magát, hanem elkövette azt a súlyos hibát is, hogy egy ízben megpróbált Hitlerrel vitázni, mi több, ellentmondani neki. Scorza a régi „kemény" vonalat képviselte.

BUKÁS

VÉGNAPOK

Ambrosio tábornok a klessheimi találkozóról meglehetősen lakonikus véleményt alkotott. „A salzburgi megegyezés nem szolgált semmi hasznos célt. Németország kizárólag saját háborújára gondol és nem Olaszország érdekeire..."[1] Ráadásul a megígért segítségnek nyoma sem volt, jóllehet Mussolini táviratilag is sürgette Hitlert, és elsősorban légierőt kért tőle.[2] Hitler annyit válaszolt, hogy „tanulmányozza" a kérdést. A berlini olasz nagykövetség azonban megvilágította a helyzetet. „A németek – olvasható az egyik jelentésben – jelenleg nincsenek abban a helyzetben, hogy két fronton folytassák a harcot. A tunéziait elveszettnek tekintik."[3] Mussolini sem tehetett egyebet. Május 4-én nyolc-tíz napot adott a „végső válságig". A szövetségesek azonban már 8-án bevették Tuniszt és Bizertát. Május 11-én a német erők megadták magukat, és 12-én az olaszok is letették a fegyvert. Az életben maradt katonák fogságba estek. Az afrikai olasz erők eltűntek a színről.

Mussolini az összeomlásra a propaganda fokozásával válaszolt. Scorza, az új párttitkár hitet tett a háború győzelmes befejezése mellett. A „Duce" a Palazzo Venezia erkélyéről kihirdette: „Afrikába visszatérünk!".[4] Július 6-án megjelentetett egy cikket, amelyben „bűnözőnek, árulónak, fattyúnak" nevezte mindazokat, akik hisznek az ellenségnek.[5] Az Egyesült Államokban megjósolta a négerek és az indiánok felkelését, és kijelentette, hogy a szövetségesek „kénytelenek lesznek" megkísérelni az olaszországi partraszállást, ami súlyos kudarcot fog hozni nekik.

Mussolininak semmi támpontja nem volt ahhoz a feltevéshez, hogy a szövetségesek partraszállási kísérletét az olasz erők visszaverhetik. Annál kevésbé, mert 1943. jú-

nius elején egy piciny Szicília melletti sziget, Pantelleria tengerészeti parancsnoksága azt kérte, hadd adja föl a szigetet, mivel hiányzanak a megfelelő tengeri, légi és szárazföldi védelmi erők. Mussolini hozzájárult Pantelleria feladásához, s ezzel eltávolította az egyetlen akadályt, amely a szicíliai partraszállás útjában állhatott.

Július 9-én megindult a Szicília elleni támadás, és 20-án a szövetséges erők bevonultak Palermóba. Az olaszok, köztük Mussolini, hiába könyörögtek segítségért Hitlernél. A németek Szicíliát is „leírták". Augusztus 17-én, Messina elfoglalásával, a hadművelet véget ért. A lakosság szabadítókként fogadta az angol és az amerikai katonákat, a hadsereg zöme szétszéledt, egy másik része harc nélkül megadta magát. Komoly küzdelemre egyedül Catania körzetében került sor.

Senkinek sem lehettek kétségei Olaszország jövője felől, amikor július 19-én újabb Hitler–Mussolini-találkozóra került sor, ezúttal Feltrében.[6] A találkozót a riasztó olaszországi hírek miatt Hitler kérte, méghozzá sürgősen. Az előző hónapokban Mussolini figyelmeztetéseket kapott két, még valamelyest független közép-európai állam vezetőjétől: Kállay Miklós magyar miniszterelnöktől és Antonescu marsalltól, a román kormányfőtől.[7] Csakhogy láthatóan nem igényelte sem a konzultálást, sem a tanácsokat. Feltrébe indulása előtt senkivel sem tanácskozott, sőt még útközben sem beszélt senkivel. Ő repülőgépre szállt, Bastianini és Ambrosio vonaton utazott, Alfieri berlini nagykövet pedig csak Feltrében csatlakozott a delegációhoz.[8] Mindenki arra szerette volna rábírni Mussolinit, hogy döntésre vigye a dolgokat: vagy jelentős német segítséget kap, vagy vége a háborúnak.

A két delegáció Feltrében egyetlen ülést tartott, amelyen szokás szerint Hitler prelegált. Hitler előadásából és Keitellel folytatott vitájából az olasz vezérkari főnök, Ambrosio tábornok egyetlen következtetésre juthatott: arra, hogy a németek Szicília megvédéséhez nem adnak segítséget. Az ebédszünetben a tábornok – Bastianini szerint – „ultimátumot" nyújtott át a „Ducé"-nak. Követelte, hogy két héten belül legyen vége a háborúnak. Mussolini válasza egész tehetetlenségét elárulta. Közölte Ambrosióval, hogy ő is gondolkodott ezen, a helyzet azonban nem olyan egyszerű, mint Ambrosio hiszi. Az ellenség

kapitulációt követel. „Vajon készek vagyunk arra, hogy egy csapásra félrerúgjuk a húszéves rendszert és egy hosszú, elkeseredett erőfeszítés eredményeit, elismerjük első katonai és politikai vereségünket, eltűnjünk a világ színpadáról? Oly könnyű mondani: szakadjunk el Németországtól... Milyen magatartást fog Hitler tanúsítani? Talán azt gondolja, hogy cselekvési szabadságot ad nekünk?"[9]

A dráma abban állt, hogy míg a hadsereg vezetői mármár készek voltak a „húszéves rendszer" félredobására, Mussolini számára éppen ennek fenntartása volt a legfontosabb. Egy szót sem szólt tehát Feltrében. Makacsul hallgatott, mert rendszerének és hatalmának egyetlen zálogát Hitlerben látta. Az állomás felé tartva panaszkodott ugyan Hitlernek az olasz helyzetre, de saját feljegyzése szerint sem nem követelőzött, sem nem fenyegetőzött. „A találkozás szokás szerint barátságos volt."[10] Jószerint már Hitler volt az egyetlen, aki a „Ducével" barátságosan viselkedett. Szüksége is volt rá.

A feltrei találkozó napján, július 19-én szenvedte el Róma, az „örök város" az első szőnyegbombázást. Iszonyú sokk volt ez, nemcsak Mussolini számára, aki egy ilyen „gaztettet" elképzelni sem tudott, hanem az egész római, sőt az egész olasz lakosság számára is. Szimbolikus jelentőséget kapott. és a fasizmus közeli végét hirdette. Mussolini, első dühkitörése ellenére, alapjában véve ezzel az eseménnyel szemben is apatikus maradt. Környezetének tagjai szerint figyelmét főleg a betegsége kötötte le, elveszítette érdeklődését minden külső jelenség iránt. Mussolini a betegségbe menekült.

Szicília, Feltre és a bombázás többek számára az utolsó cseppet jelentette a pohárban. Július 19-én Ambrosio tábornok hozzálátott Mussolini félreállításának megszervezéséhez, hogy alapot teremtsen a fegyverszünetre. A szövetségesek egy ideje már világosan kifejezésre juttatták, hogy kapitulációs alapon is csak akkor kötnek fegyverszünetet Olaszországgal, ha megváltozik a rendszer. Ez volt a fő akadálya annak, hogy Mussolini lépést tegyen egy esetleges fegyverszünet irányában. Ugyanakkor ez azt is jelentette, hogy a békekötés híveinek, miután nem tudták őt rávenni erre, el kellett távolítaniuk az útból. Feltréből hazatérve Ambrosio még július 19-én a király-

hoz sietett, és megnyerte őt a tervnek. Viktor Emánuelnek be kellett látnia, hogy amennyiben Mussolinit tovább támogatja, kezet emel magára a királyi házra, és eljátssza a monarchia utolsó esélyét.[11] A Mussolini eltávolítására vezető akciót Ambrosio mellett a királyi ház minisztere, Acquarone herceg készítette elő. Később kapcsolódott be az eseményekbe Cerice csendőr-főparancsnok és Senise, a rendőrség volt főnöke. Felbukkant egy váratlan szövetséges is: a fasiszta ellenzék.

A szövetségesek szicíliai partraszállása életjeleket keltett a már régóta politikai hullaként viselkedő fasiszta pártban. Néhányan levonták azt a következtetést, hogy mélyreható változtatások nélkül nem lehet megszervezni sem Olaszország védelmét, sem a fasizmusnak vagy maradványainak megmentését. A riadót július 13-án az új párttitkár, Scorza fújta meg. Magához hívott néhány fasiszta vezetőt, s tanácskozásaik eredményeként elhatározták, hogy felkeresik Mussolinit és előadják javaslataikat. Bottai ekkoriban már csak két utat látott: vagy helyreállítják az alkotmányosság lényeges elemeit fasiszta értelemben, de a király jogainak növelésével, vagy pedig Mussolini nélkül alakítanak kormányt, amely lehet katonai vagy katonai-polgári, részt vehetnek benne fasiszták, de az is lehetséges, hogy az új kormánynak egyáltalán ne legyen fasiszta résztvevője.[12]

Mussolini 16-án fogadta a fasiszta delegációt. Első ízben volt kénytelen súlyos bírálatot végighallgatni és tudomásul venni, hogy a fasiszta vezetők egy része az alkotmányosság bizonyos részének helyreállítását követeli. Miután végighallgatta Farinacci, de Bono, Bottai és mások reklamációit, kijelentette: „Jól van, összehívom a nagytanácsot." Valószínű, hogy se saját kijelentésének, se általában a párton belüli lázongásnak nem tulajdonított nagy jelentőséget. Közben azonban Dino Grandi, aki Bolognában értesült a Fasiszta Nagytanács tervezett üléséről, gyorsan határozati javaslatot szerkesztett, és ennek lényegéről levélben tájékoztatta mind a királyt, mind Mussolinit. E perctől kezdve a katonai összeesküvők számára nagyon érdekessé vált, mi történik majd a nagytanács ülésén. Grandi ugyanis javaslatot akart tenni az alkotmányos szervek helyreállítására és a király főparancsnoki jogainak visszaadására.

A már említetteken kívül a háború folytatását ellenző más fasiszta vezetők is felfedezték a tanács összehívásában rejlő jó alkalmat arra, hogy megkíséreljék érvényesíteni saját elképzelésüket. Grandi 22-én Rómában termett és elsőként Mussolinival találkozott. Kijelentette, hogy a fasizmus elidegenedett az országtól, mert az ország idegen a német szövetségtől és attól a szolgaságtól, amibe ez a szövetség vetette. Mussolini fenyegetőzni kezdett, ám ezzel Grandi már nem sokat törődött, s megszervezte csapatát. Tanácskozott Cianóval, Bottaijal és másokkal. Július 24-én elkészült a végleges javaslat, és a fasiszta „összeesküvők" megállapodtak, hogyan fognak eljárni. Grandi és társai a Fasiszta Nagytanácstól azt várták, hogy leszavazza Mussolinit, és ezáltal a királynak megkönnyítse, hogy felmentse őt tisztségéből. Minden bizonnyal számítottak arra, hogy szolgálatuk fejében a király átmenti őket az új rendszerbe. Ezekben a napokban a katonai vonal és a fasiszta ellenzéki szárny egymástól függetlenül, de párhuzamosan működött. 1943. július 20. és 24. között Acquarone herceg és Ambrosio megtett minden szükséges lépést. Tárgyalásokat folytattak az utódlásról, intézkedéseket tettek a rend fenntartása, az esetleges fasiszta ellenállás leküzdése érdekében, s megpróbáltak formulákat találni a németek megnyugtatására és a német megszállás elkerülésére.

A Fasiszta Nagytanács ülése július 24-én délután 5 órakor kezdődött. Jegyzőkönyvet nem vezettek, így lefolyásáról csak feljegyzésekből és visszaemlékezésekből értesülhetünk.[13] Mussolini, Bottai és Grandi elbeszélése azonban a lényeget illetően egybehangzik. Mussolini, aki már ismerte a benyújtandó határozati javaslat szellemét, elsősorban erre reagált bevezető szavaiban. Elismerte, hogy a háború kritikus szakaszába érkezett, és azt állította, hogy az afrikai hadművelet értelme éppen az volt, hogy elodázza az olaszországi harcokat. „Abban a helyzetben, amelybe kerültünk, a közvélemény valamennyi ellenséges áramlata blokkot alkot ellenünk – folytatta. – Már magának a fasizmusnak és különösképpen »elpolgáriasult« szárnyának a kebelében is morális válságot idéztek elő. [Azok között tehát, akik nem akarták kockára tenni saját személyes érdekeiket. – *O. M.*]

Jelenleg én vagyok a legutáltabb, a leggyűlöltebb em-

ber Olaszországban. Ez a gyűlölet irányomban tökéletesen logikus a tudatlan tömegek részéről, amelyek súlyos próbának vannak alávetve, elkeseredettek, alultápláltak, elszenvedik egyfelől az ellenséges bombázások fizikai és erkölcsi bomlasztó hatását, másfelől a londoni propaganda hazugságait." Ezt követően Mussolini hosszan bizonygatta, hogy ő semmit sem tett azért, hogy a király a főparancsnokságot reá ruházza. Ezt Badoglio kezdeményezte, és a király hajtotta végre. Ezáltal a „Duce" igyekezett elhárítani magától a felelősséget, de egyúttal azt is értésül adta, hogy a főparancsnoksághoz nem ragaszkodik. Sőt, azt állította, hogy már hosszabb ideje foglalkozik a gondolattal, hogy megválik tőle.

Ezután rátért a német szövetség kérdésére. Hű barátként megvédte Németországot attól a vádtól, hogy Olaszországot nem segítette kellőképpen a háborúban. Ezt követően visszautasította a „kapitulánsoknak" azt az érvét, miszerint a nép „nem választotta szabadon" ezt a háborút. Úgy vélekedett, hogy soha egyetlen háborút sem választottak szabadon, és egyetlen háború sem volt népszerű, csakis győzelmek idején. Majd beszédét így folytatta: „Egy háború mindig egy párt, egy irányzat műve, amely akarja azt, egy emberé, aki deklarálja. Ha ma Mussolini háborújáról beszélnek, úgy beszélhetnének 1859-ben Cavour háborújáról is." A maga részéről a következtetéseket így vonta le: „Eljött az idő, hogy összébb vonjuk sorainkat és vállaljuk a felelősséget. Ami engem illet, nem haboznék áthelyezni azt, akit át kell helyezni, teljes szigorúságot alkalmazni és bevetni a csatába a még fel nem használt erőket, mert a haza üdve erre teljesen felhatalmaz."

Végezetül Mussolini megfenyegette a fasiszta vezetőket. Kifejtette, hogy amennyiben a királyhoz folyamodnak, úgy valójában két lehetőséggel kell számolniuk. Az egyik, hogy a király felszólítja őt, Mussolinit, a folytatásra. A másik, a valószínűbb azonban az, hogy visszaveszi a hatalmat és likvidálja a fasizmust azokkal a fasisztákkal együtt, akik a válságot kiváltották. Bár e fenyegetésben volt logika, az ellenzék nem rémült meg tőle. Rövid csend után az agg De Bono szólalt meg. Védte a hadsereg becsületét és felvetette a politikai felelősség kérdését. Farinacci és De Vecchi összeszólalkozása után Bottai

kért szót, és megfogalmazta a háború vagy béke alternatíváját. Végre felemelkedett Grandi, hogy felolvassa határozati javaslatát. Ennek az elég hosszú bevezető után két lényeges pontja volt. Az egyik az alkotmány 5. cikkelyének szellemében azt követelte, hogy a főparancsnokságot helyezzék vissza a király kezébe. A másik pedig így szólt: „Szükségesnek jelenti ki... a korona, a nagytanács, a kormány, a parlament és a korporációk által gyakorolt minden állami funkció azonnali helyreállítását..."

Határozati javaslatának felolvasása után Grandi megtartotta vádbeszédét Mussolini ellen. Néhány mondatát idézzük: „Rákényszerítettél Olaszországra egy történelmileg immorális diktatúrát. Fokozatosan, napról napra megvontad szabadságainkat és megsértetted jogainkat... A te diktatúrád akarta ezt a háborút. A te diktatúrád veszítette el. Az a főnök, akit szerettünk, eltűnt." Az olasz népet Mussolini azon a napon árulta el, amelyen germanizálni kezdte. Ő az az ember, aki Hitler igájába hajtotta; ő hagyta el az Angliával való lojális és őszinte együttműködés útját, és vitte bele az országot egy olyan háborúba, amely ellenkezik az olasz nép becsületével, érdekeivel és érzelmeivel. Másfél órás beszéd után Grandi elérkezett a végkövetkeztetéshez: „Nevetséges és üres frázisaid között, amelyekkel teleírattad az olaszországi falakat, van egy, amelyet 1924-ben mondtál: »Szünjék meg minden frakció, szünjék meg a miénk is, csak a nemzet élhessen tovább!« Ma eljött a pillanat. A frakciónak meg kell szünnie."

Grandi után Ciano, Mussolinit kímélve, a németek lojalitását és árulását részletezte. Azután Farinacci előállt egy új határozati javaslattal, majd Scorza, a párttitkár az ülés megszakítását és másnapi folytatását javasolta. Időnyerési kísérletét Grandi keresztülhúzta. Éjfél elmúlt, majd az ülés rövid szünet után folytatódott, és csaknem hajnali három óra volt, amikor a vita lezárult. Vádak és ellenvádak hangzottak el. Sokszor nem lehetett érteni, ki mit mond, mert mindenki egyszerre beszélt. Két másik határozati javaslatot is benyújtottak; az egyiket Scorza, a másikat Farinacci. Végül is szavazásra került a sor. Grandi javaslatát tizenkilencen szavazták meg hét ellenszavazattal és egy tartózkodással.

Scorza párttitkár hazakísérte Mussolinit. Mussolini megnyugtatta Rachelét, hogy az ellenzék tagjait le fogja

tartóztatni, de a valóságban erre nem tett lépést. Reggel kilenckor éppúgy a hivatalában ült, mint bármikor máskor, mintha mi sem történt volna. Grandi azonban az ülés után tárgyalt Acquarone herceggel, úgyhogy a király gyorsan értesülhetett a történtekről.

Nem lehet megmondani, mit tervezett Mussolini, mire számított ezekben a napoban. Ugyanúgy viselkedett, mint annak idején, a Matteotti-válság alatt. Valószínűleg el is hitette magával, hogy a hasonló taktika, a mozdulatlanság, a kivárás és a jól időzített „csapás" ezúttal is meghozza eredményét. Ez azonban már csak öncsalás volt. A „Duce" az 1925-ös Mussolininak árnya volt csupán, szövetségesei pedig jórészt elhagyták. Viselkedése már nem egy éles szemű politikus éber taktikáját közvetítette a külvilág felé, hanem csupán egy megcsontosodott személyiségbe beépült formának bizonyult. Emellett a társadalmi problematika gyökeres átalakulása is radikálisan csökkentette a Mussolini-taktika esélyeit. Kiderült, hogy Mussolini senki, mihelyt társadalmilag magára marad. Ezúttal már nem arról volt szó, hogy milyen körülmények és feltételek között működik tovább a polgári rendszer, vagy hogy a monarchiának kisebb vagy nagyobb jogai maradnak-e, hanem arról, hogy egyáltalán fennmarad-e az egyik és a másik. Mindkét hatalmi csoport lépéskényszerbe került, hacsak a nyitást nem akarta mindenestől átengedni a baloldalnak.

Mégis érdemes megemlítenünk Mussolini néhány taktikai lépését. Július 25-én az egyetlen ellenzéki fasiszta vezető, akit keresett, Grandi volt. Róla pedig tudjuk, hogy külügyminiszteri, majd nagykövet beosztásában számos kapcsolatot épített ki az angolszász világban. Ugyanezen a napon fogadta Mussolini a japán nagykövetet, és megkérte, közölje Togo miniszterelnökkel „komoly kívánságát", hogy támogassa Hitlernél az oroszországi hadjárat befejezésére teendő javaslatát. Ezután megbízta Bastianini államtitkárt, hogy sürgesse meg Göring tervezett római útját. Göring a „Duce" születésnapjára akart Rómába jönni. Mussolini azonban azt kívánta, hogy hamarabb érkezzék. Ismeretes, hogy ebben az időben Göring is az oroszországi háború lezárásának híve volt. Ezek a jelek arról vallanak, hogy a belső válságot Mussolini külpolitikai lépéssel próbálta megoldani. Másként szólva:

megpróbálta összeszedni magát annyira, hogy megkísérelje a háború lezárását. Kísérletének sikerében azonban a már ismertetett okok miatt aligha bízhatott. Bizalmát sokkal inkább abba a feltevésbe vethette, hogy a király saját múltja miatt nem szakít vele. Egy bizalmasának éppen ekkor, 25-én mondta: „Soha semmit sem tettem az ő teljes egyetértése nélkül. Több mint húsz éven át hetenként egyszer vagy kétszer találkoztam és konzultáltam vele minden államügyben, még személyes ügyekben is. Mindig szilárdan mellettem állt."[14]

Viktor Emánuel azonban még ennél is szilárdabban képviselte a Savojai-ház érdekeit. Az „összeesküvők" lázasan dolgoztak Mussolini háta mögött. Acquarone 25-én hajnalban tárgyalt Grandival, majd reggel hétkor felkereste Ambrosio tábornokot. Az utóbbi nagy örömmel hallotta a Fasiszta Nagytanács határozatát, mert azt „alkotmányos fegyvernek" tartotta Mussolini eltávolítására. Viktor Emánuel a délelőtt folyamán hozzájárult a „Duce" letartóztatásához. Kora délután az érdekeltek kidolgozták a végrehajtás legapróbb részleteit is.

Öt órakor Mussolini felment a királyi palota lépcsőjén, amelynek végében a király várt rá.[15] Hozzákezdett az események ismertetéséhez, abban a hiszemben, hogy a király belátja: a tanács határozatának nem lehet alkotmányos következménye. Viktor Emánuel azonban félbeszakította. Kijelentette: az utolsó órák eseményei miatt lépéseket kell tennie, s kérte Mussolinit, hogy mondjon le. Csend állt be. Majd a király ezt motyogta: „Sajnálom, sajnálom, de nincs más megoldás." Állítása szerint Mussolini ilyesmit mormolt maga elé: „Tehát minden elveszett!" Majd elköszönt, és magába mélyedve hagyta el a kijáratot. A kapuban az elnöki kocsi helyett egy mentőautót látott, és egy csendőr százados megkérte, hogy foglaljon helyet benne. Elszállították egy kaszárnyába. A rádió este 10 óra 45-kor közölte, hogy a király „elfogadta Mussolini lemondását" és Badogliót nevezte ki miniszterelnökké. A langyos éjszakában tízezrek lepték el az olasz városok utcáit, éltetve a királyt és becsmérelve a fasizmust. E pillanatban a fasizmus és Mussolini már szemmel láthatóan elvesztette minden támaszát az olasz néptömegek körében. Scorza párttitkár megparancsolta, hogy a fasiszta párt ne fejtsen ki ellenállást. A milícia

főparancsnoka, Galbiati átállt a Badoglio-kormány mellé, a milíciát bevonták a királyi hadseregbe. A többi százezerből egyetlen fasiszta se mozdult, hogy Mussolinit megmentse. Alighanem valóban ő volt a „leggyűlöltebb ember" egész Olaszországban.

BÖRTÖN ÉS ÚJRA BÖRTÖN

A csendőrlaktanyában közölték Mussolinival, hogy csupán a népharag elől akarják elvonni. Egy óra múlva a csendőrtiszti iskolába hajtottak vele, és ott a parancsnoki szobában helyezték el. Az éjszaka folyamán levelet kapott Badogliótól, amelyben a miniszterelnök biztosította őt, hogy a rendszabályokat csupán saját érdekében foganatosították, és közölte vele, hogy amennyiben megjelöl egy biztonságos helyet tartózkodási helyéül, gondoskodni fog róla, hogy odaszállítsák. Mussolini haladéktalanul válaszolt, és Rocca della Camminatét jelölte meg. Közreműködését is felajánlotta Badogliónak.[1] Július 27-én hajnalban Mussolinit felkeltették és Ponza szigetére vitték, majd onnan rövidesen továbbszállították Maddalena szigetére. Mussolini visszaemlékezésében[2] nem győzi panaszolni a vele szemben követett eljárást, a zordságot, a silány élelmezést. De azt még ő sem hallgatja el, hogy kézbesítették neki Göring születésnapi gratulálólevelét, majd a „Führer" ajándékát, Nietzsche 24 kötetes teljes díszkiadását. A Badoglio-kormány Maddalenát sem tartotta elég biztonságosnak, úgyhogy augusztus 28-án Mussolinit áttelepítette egy turistaházba a Gran Sassón, amely kb. 2100 méter magasan fekszik.

Itt morzsolgatta napjait az egykori „vezér", környezetével beszélgetve, emlékezve, unatkozva és olykor rettegve, hogy a kormány kiadja az angolszászoknak. Kétségtelen, hogy a kiadatásra sok ok lett volna. Mindenekelőtt így a kormány jó pontot szerezhetett a szövetségeseknél, s egyben megszabadulhatott az égető gondtól is, hogy mit kezdjen az élő Mussolinival. Mivel a Badoglio-kormány érintkezésben állt a szövetségesekkel, nem valószínű, hogy ez a kérdés kimaradt volna a tárgyalási anyagokból. A szeptember 3-án megkötött fegyverszünet mindenesetre kimondta, hogy Mussolinit ki kell adni. Jóllehet Bado-

glio kormánya ezt végrehajthatta volna, kétségtelenül nem tette meg.

Miért nem végzett magával Mussolini? Talán mert betegsége folytán valóban elhagyta minden lelkierő és akarat? Boncolási jegyzőkönyve szerint egyáltalán nem volt beteg. Nem volt szifilitikus, a pajzsmirigyével sem volt baj, sőt még csak gyomorfekélye sem volt. Később a kórboncnok csak egy enyhe gasztritisz nyomát fedezte fel. Ez természetesen nem jelenti, hogy ne lettek volna fájdalmai, és hogy a súlyos gyomorpanaszokat kitalálta volna. Annyit jelent csupán, hogy a panaszok idegi alapon keletkeztek. Szervezete viszont olyan erős volt, hogy komoly fizikai baj nem fejlődött ki nála még meglehetősen torz diétájának hatására sem. Idegeit, akaraterejét, szellemiségét rágta a kór, mint másnak a máját a rák. Önmagáról szőtt ábrándjai foglyává vált. Bebizonyosodott, hogy soha nem hitt másban, mint önmagában, soha más nem érdekelte komolyan, csak az a személy, akit Mussolininak hívtak. A fasiszta rendszer összeomlott, a haza a pusztulás szélén állt, de ez nem volt elég ok arra, hogy Mussolini levonja a következtetéseket saját magáról. Csak másokról vont le következtetéseket. Azáltal pedig, hogy a Badoglio-kormány meghirdette a háború folytatását, igazolva látta saját addigi politikáját. Valójában megkönnyebbült, szenvedés nélkül adta át magát a felelőtlenségnek, és alighanem Napóleon sorsa járt az eszében.

Szeptember 12-én éppen az ablaknál ült, amikor nagy zajjal egy vitorlázó-repülőgép szállt le, éppen csak lefékezve az épület előtt, majd további gépek hajtották végre a nyaktörő mutatványt.[3] Géppisztolyos, egyenruhás férfiak ugráltak ki belőlük. A Mussolinit őrző csendőrök csőre töltöttek, de a németek között megpillantottak egy olasz tábornokot, név szerint Soletit, akit a németek kényszerrel hoztak magukkal. Amikor Soleti rájuk kiáltott, hogy ne lőjenek, a csendőrök leengedték a fegyvert. Otto Skorzeny SS-százados és kommandója sikeresen, egyetlen lövés nélkül végrehajtotta feladatát: kiszabadította Mussolinit. Őszintén szólva kérdéses, hogy vajon szükség volt-e erre a látványos mutatványra. A királyi udvar és a Badoglio-kormány ugyanis előzőleg elmenekült Róma-

ból, és mindenki tökéletesen megfeledkezett arról, hogy az illusztris fogoly sorsáról rendelkezzék.

Emlékirata szerint Skorzenyt Hitler július 26-án bízta meg azzal, hogy derítse fel a „Duce" tartózkodási helyét, s csaknem két hónapba telt, míg a százados eleget tudott tenni a megbízatásnak. Az akció további lebonyolítása Stahlen SS-tábornokra várt, Skorzenynak azonban sikerült elérnie, hogy a kommandóval tarthasson, sőt hogy végül az egész bravúr az ő nevéhez fűződjön. Maga az akció szélsebesen zajlott le. Mussolini délután 3 órakor az egyik gép fedélzetén felszállt. Bár haza akart menni Rocca della Carminatéba, Hitler parancsa szerint gépcsere után Bécsbe, onnan pedig Münchenbe kellett vennie útját. Ahogy Mussolini megadta magát a fogságnak, ugyanúgy megadta magát a „Führer" parancsának.

Az SS még éppen időben, de már-már az utolsó pillanatban végzett feladatával. A Badoglio-kormány uralma ugyanis Rómában mindössze 45 napig tartott. A szövetségesek szeptember 8-án nyilvánosságra hozták a 3-án aláírt fegyverszünetet, és másnap partra szálltak a félszigetet csücskében. Mint említettük, a király is és a kormány is elmenekült Rómából. Joggal féltek a német megszállástól, minden okuk megvolt rá, hogy azt személy szerint elkerüljék és a kormány székhelyét áttegyék délre, a szövetségesek szárnyai alá. A németek számára szeptember 8–9-én valóban égető kérdés volt, mi történjék az olasz félszigeten. Mivel – meglepetésükre – az északolaszországi partraszállás elmaradt, módjuk nyílt arra, hogy az ország északi részét és közepét megszállják. Feltétlenül szükségesnek tartották azonban, hogy az ország élére bábkormányt helyezzenek, amely a rendcsinálás és a közigazgatás gondját leveszi a vállukról. Münchenbe érkezve Mussolini – Farinacci emlékezése szerint – „sápadt volt és sovány, a ruhái lötyögtek rajta, nagyon el volt bátortalanodva, és keserű volt. Úgy tűnt, hogy elvesztette minden illúzióját és kijelentette, hogy le akar mondani a politikáról és visszavonul Rocca della Carminatéba."[4] Másnap, amikor Farinaccival kettesben maradt, kijelentette neki: „Kétségtelenül megnyerhetjük a háborút a németek oldalán, az olasz nép azonban nem olyan, amilyennek képzeltem; nincs semmilyen katonai erénye, nem lehet tenni semmit. Amikor megtudták a

szeptember 8-i fegyverszünet hírét, táncoltak a köztereken. Mit várhatunk egy ilyen néptől?"

Jóllehet Mussolini megjelenése, viselkedése és mondókája nem nyerte el a németek bizalmát, Hitler és társai mégis azon voltak, hogy megnyerjék őt a tervezett északolaszországi bábkormány élére. A nácik különösen elégedetlenek voltak azzal, hogy Mussolini eleinte nem akart hallani az árulók elleni monstre perről, és még azt sem akarta elhinni, hogy Grandit árulóként kellene kezelnie. Goebbelsnek az volt a véleménye, hogy Mussolinit – sajna – olaszsága megakadályozza abban, hogy igazán nagy „forradalmár" legyen.[5] Mussolini valóban tett bátortalan lépéseket annak érdekében, hogy megszabaduljon minden felelősségtől. Valószínűleg ismét arról álmodozott, hogy visszavonul és irodalmi kedvteléseinek szenteli hátralévő napjait. Elég gyenge volt azonban ahhoz, hogy ezúttal is engedjen a németeknek, és elvállalja az új olasz fasiszta kormány vezetését. Alig hihető, hogy ebben valami eleven remény vezette. Remény legfeljebb már csak pislákolt benne. Mussolini e napokban politikailag, erkölcsileg, történelmileg már halott volt; német járszalagon elindult útja utolsó szakaszán. Ha igaz is, hogy Olaszország időközben megváltozott, és a belső helyzetet ő részleteiben nem ismerte, mégis tudott mindarról, ami ezt a helyzetet kialakította. Tudta, hogy az ország egyik felében a szövetséges csapatok állnak, a másik felét pedig e napokban szállják meg a németek. Tudta, hogy ő a „leggyűlöltebb ember" az országban, s hogy már sem az udvar, sem a vezérkar, sem a Confindustria nem követi, s még kevésbé követik a „tömegek". Végül tudta Mussolini azt is, hogy – miután pártja szétesett, a milícia pedig átállt – vállalkozását kizárólag a nácikra alapozhatja, vagyis hogy kiszolgáltatottsága teljessé válik. Mussolini másodszor itt, Münchenben mulasztotta el, hogy pontot tegyen „műve" végére.

A „SZOCIÁLIS KÖZTÁRSASÁG" MEGALAKULÁSA

Bizonyíték van rá, hogy a német tervek szerint a megszállással egyidejűleg minden körülmények között fel kellett állítani a bábkormányt. Az olasz fegyverszünet nyilvános-

ságra hozatalának másnapján, szeptember 9-én ugyanis egy új, Németországban létesült fasiszta kormány már kibocsátotta első „proklamációját". Ezt a nácik néhány Németországba menekült fasiszta személyiséggel íratták alá. Köztük volt Farinacci, Alessandro Pavolini és Mussolini fia, Vittorio, akinek addig ugyan kevés köze volt a politikához, de a neve jól csengett. Ahhoz tehát, hogy egy bábállamot kreáljanak, a németeknek nem volt feltétlenül szükségük Mussolinira, hiszen 9-én még Skorzeny sem vehette biztosra, hogy akciója sikerülni fog. De miután sikerült, mi sem volt természetesebb, mint hogy a hálátlan feladatot Mussolini nyakába varrják. Végtére is a kezükben volt.

A megszálló német csapatok valamivel korábban érkeztek olasz földre, mint Mussolini. Ő ugyanis szeptember 15. és 17. között még Münchenben adta ki napiparancsait a fasiszta párt és a milícia újjászervezésére, míg Pavolinit Rómába küldte, hogy a német nagykövet, Rudolf Rahn hathatós közreműködésével összegyűjtse a leendő kormánytagokat.[1] Mussolini beszédet mondott a müncheni rádióban. Ismertette a vele történteket július 25-től szeptember 12-ig, kiszabadítása napjáig, majd megfogalmazta vádjait a király, a vezérkar és a fasiszta „árulók" címére. Egyúttal megfogalmazott egy rövid kormányprogramot is. „Az állam, amelyet létre akarunk hozni, a szó legtágabb értelmében nacionalista és szociális lesz; azaz eredetünk értelmében lesz fasiszta. Addig is, amíg mozgalmunk odáig fejlődik, hogy ellenállhatatlanná váljon, alapelveink a következők: 1. újra fegyvert fogni Németország, Japán és a többi szövetséges oldalán; 2. késlekedés nélkül hozzákezdeni fegyveres erőink újraszervezéséhez a milícia alakulatai körül; 3. eliminálni az árulókat; 4. megsemmisíteni a parazita plutokráciát, és a munkát végül is a gazdaság tárgyává és az állam alapjává tenni."[2]

Pavolini római missziója keservesen haladt. A fasizmus számottevő személyiségei eltűntek, elmenekültek, vagy elutasították a közreműködést Mussolini új kormányában.

Az új rezsim három „erős embere" három másodrangú politikus lett. A párttitkári pozíciót Pavolini kapta meg, aki fanatikus extremizmusával tűnt ki már korábban is, és aki

főleg a szabadkőművesek és a „zsidók" nagy ellensége volt. Most véres leszámolást követelt az „árulókkal". Belügyminiszter Buffarini Guidi lett, egy intrikus személyiség, akinek ragyogó kapcsolatai voltak náci körökkel. Fernando Mezzasomma kulturális miniszter szűk látókörű, skolasztikus gondolkodásáról volt híres. Rahn, a német nagykövet a legfontosabbnak azt tartotta, hogy ha már a kormány ily jellegtelen, legalább hadügyminiszternek megnyerjenek egy közismert és számottevő tábornokot. A kiszemelt áldozat, Graziani tábornok egy ideig ellenállt, de a kormányalakításról szóló kommüniké kiadása előtt néhány perccel végül is beadta a derekát.[3] A fasiszta „köztársasági kormány" megalakulásának módját és a kormány jellegét még a németek is „komikusnak" tartották. Szeptember 23-án déli 12 órakor hivatalosan bejelentették az új Mussolini-kormány létrejöttét.

Ugyanezen a napon Mussolini hazatért Rocca della Carminatéba. Német őrség kísérte, és a forli repülőtéren Rahn, valamint Wolff tábornok, az észak-olaszországi SS-erők parancsnoka köszöntötte. Mussolini ismét otthon volt. Otthon, egy szétszakított és megszállt országban. Élére állt egy kormánynak, amelynek nem volt se székhelye, se hadserege, se hivatalnoki gárdája. Igazság szerint Mussolininak még saját telefonja sem volt. Egy német katonai vonal állt a rendelkezésére. Az államnak egyébként nélkülöznie kellett az államfőt.

Az új kormány szeptember 27-én Roccában tartotta első ülését. Megtörtént a tárcák elosztása, és szó volt az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásáról. A kormány sajtóközleményt bocsátott ki. Ebben jellemezte Olaszország helyzetét, s a felelősséget minden bajért a monarchiára és „bűntársaira" hárította. Katasztrófának nevezte a fegyverszünetet, és azzal hozta összefüggésbe a megszállást és a bombázásokat. Ki kell tartani – hirdette –, és folytatni kell a harcot Németország oldalán. Kimondta végül, hogy mivel „Rómát nyílt várossá nyilvánították, a kormány székhelyét a fegyveres erők főhadiszállása közelében más helyen jelölik ki".[4] Mussolini szerfelett elégedetlen volt ezzel a megoldással, de semmit sem tehetett, mivel a német főtisztek már tőle függetlenül elrendezték a szövetségesekkel Róma státusát. A német katonai erőket kivonták a városból, és nem engedhették meg,

hogy a háborús kormány ott székeljen. A paradoxonok csúcsa, hogy az „örök város" épségét az olasz fasizmus vezérével szemben náci tisztek védelmezték. A német hadvezetés ehhez könnyen hozzájárulhatott, mivel az olasz fővárost egyáltalán nem állt szándékában védelmezni. Eldöntött kérdés volt, hogy a csata e hadszíntéren a továbbiakban nem Olaszországért folyik, hanem Olaszország szolgál védelmi erődül Németország számára. Erre a szerepre pedig nyilvánvalóan csak Észak-Olaszország lehetett alkalmas. Így a náciknak nem került sokba, hogy látszólagos gesztust tegyenek és hozzájáruljanak a Vatikán által kezdeményezett akcióhoz. A nyílt várossá deklarálás azonban a rómaiakat nem mentette meg a náciktól. A Gestapo és az SS Rómában ugyanúgy garázdálkodott, mint Olaszország többi, még fel nem szabadított részében.

Az első kormányülés után Mussolini levelet írt Hitlernek, és ebben többek között leszögezte: „A köztársasági kormánynak, melyet szerencsém van vezetni, egyetlen vágya és törekvése van: az, hogy Olaszország újra elfoglalja helyét a háborúban, amilyen gyorsan csak lehet."[5] Feltételként jelezte, hogy a német hatóságok ne avatkozzanak be a polgári közigazgatásba. A valóságban azonban Mussolininak tudnia kellett, hogy Észak-Olaszország életét mindenestől a német szervek ellenőrzik.

A „köztársasági kormányt" még a nácikkal szövetséges államok is vonakodtak elismerni. Kállay Miklós kormánya csak erős német nyomásra tette ezt meg, Franco pedig csupán a de facto elismerésre volt hajlandó. Kifejtette, hogy Mussolini már csak „látszat", kormányába nem tud bevonni számottevő erőket, egyébként pedig súlyosan beteg is.[6] A spanyol diktátor nem érezte hálára kötelezettnek magát azért a szolgálatért, amit Mussolini tett neki 1936–1938-ban.

Francóval láthatóan sok volt olasz fasiszta is egyetértett. Mussolininak alig sikerült valakit a maga oldalára csalogatnia a régi gárdából. Roccába hívatta például Arpinatit, aki nemrég szabadult meg az internálásból, és magas állást kínált neki. Arpinati azonban leszögezte, hogy az „új fasizmus" nem vonzza, a maga részéről nem „köztársasági", a németeket pedig kifejezetten „utálja". Álláspontjától még a felkínált miniszterelnöki poszt sem tudta eltéríteni.[7]

Hátra volt még a kormány székhelyének kijelölése. Róma elejtése után Mussolini meglehetősen provokatívan olyan helységeket jelölt meg, amelyek Dél-Tirolban (Alto Adige) feküdtek és már teljesen német közigazgatás alatt álltak. Végül mégis beérte a német javaslat elfogadásával, azzal, hogy a székhely Salò legyen, a Garda-tó partján, és az egyes minisztériumok a környéken helyezkedjenek el. A kabinet működtetésére már azért sem volt sok kilátás, mert ahány minisztérium csak létezett, szinte annyi helyen ütötte fel tanyáját: Velencében, Padovában, Trevisóban, Cremonában és így tovább. Mussolinit a németek felkérték, hogy költözzön át a családi házból Gargnanóba. Október 10-én a család be is vonult az ottani Feltrinelli-villába, ahol az őrséget 30 SS-katona látta el. A Feltrinelli-villát olyan alaposan őrizték, hogy az első napon Mussolini személyi titkára, Giuseppe Dolfin is csak a legnagyobb nehézségek árán jutott be.[8] A német vezérkar összekötő tisztje, Jandl ezredes, embereivel együtt egy szomszédos villában lakott, és egyik megbízottját magában a Feltrinelli-villában helyezte el. Minden látogatóról és a családtagok csaknem minden szaváról értesült.

ÚJ FASIZMUS

Mussolini egészségi állapota ebben az időben lassanként megjavult. A németek ezt annak tulajdonították, hogy a mellé adott német orvos jobb gyógyszerekkel kezelte és megszüntette a korábbi ésszerűtlen diétát. Valószínű azonban, hogy a pozitív változásnak idegi alapjai is voltak. Mussolini már nem tekintette és nem tekinthette magát felelősnek a világ- és az olasz történelemért. Az első helyet is, a döntést is átengedte a németeknek és mindenekelőtt Hitlernek. A felelősségtől való megszabadulás, helyzetének körülhatároltsága és cselekvőképességének nyilvánvaló korlátai megkönnyebbülést eredményeztek. Úgy érezhette, hogy az „Olasz Szociális Köztársaság" képében egy fióküzletet vezet, és ezentúl ekként is járt el. Ezért – tegyük hozzá – időnként még harcolni is képes volt. Visszatért a munkakedve. Mi több, lázasan „dolgozott" reggeltől estig és éjszakáig, úgyhogy Donna Rachele, aki ebben az időben mind többször beavatkozott politi-

kai kérdésekbe is, szerette volna csökkenteni ezt a munkatempót. „Mindig mindent egyedül szeretne csinálni – fakadt ki a titkár előtt. – Igaza van, de ez nem lehetséges! És ha nincs mit tennie, olyan, mint akinek meg kell halnia."[1]

Rachele asszony egyébként ebben az időben tűrhetetlenné vált. Ő valóban hűtlen árulóknak tekintette a királyt, a tábornokokat, Cianót, mindenkit, aki nem értett mindenben egyet a férjével. Mivel a németek Mussolinit „megmentették", ő lett az egyik első számú rajongójuk. Meg volt győződve róla, hogy Mussolinit azért érte a katasztrófa, mert nem hallgatott rá, pedig ő – női ösztönnel – jobban kiismerte az embereket és előre megérezte a veszélyt. Ezért most mindenbe beleavatkozott, rendezkedett, intrikált, és pokollá tette az egész ház életét. Már csak az kellett, hogy tudomást szerezzen Clara Petacci feltűnéséről a közelben, és a Feltrinelli-villa légköre elviselhetetlenné vált

Mussolininak sikerült a munkahelyét és az otthonát szétválasztania, és így a nap jó részét viszonylagos nyugalomban szentelhette a „lázas tevékenységnek", aminek azonban sem foganatja, sem következménye nem volt. Ebben az időben az előző évek súlyos némaságát beszédesség váltotta fel. Mussolini már nem az „új civilizáció" megteremtésén fáradozott, hanem annak érezte szükségét, hogy önnön képét kikerekítse a világtörténelem számára. Újra újságcikkeket írt, új eszméket hirdetett, és igyekezett múltjából eltüntetni azokat a pontokat, amelyeket maga is foltnak érzett. Főleg három hallgatója volt: Dolfin, a személyi titkára; Carlo Silvestri, egy egykori szocialista újságíró; s végül Bombacci, egy volt kommunista. Bombacci meglehetősen kétes tevékenység kifejtése után már a húszas évek végén kivált a mozgalomból, és igazi kalandorként a végső órákban jelent meg Mussolini közvetlen környezetében. Mivel ő nemsokára meghalt, a másik két személy tett eleget Mussolini kimondatlan óhajának: megírta és közre is adta emlékiratát a „vezér" megnyilatkozásairól. Egy gondolkodó, szenvedő, jóra törekvő Mussolinival találkozunk e lapokon. Csak arra a kérdésre nem találunk választ, hogy ha Mussolini ilyen világosan látott, és szándékai ilyen tiszták voltak, miért szolgálta a gyűlölt náci rendszert, miért engedte,

hogy gyilkosságait továbbra is az ő nevében kövesse el, sőt miért gyilkoltatott saját maga is a nem létező „szövetség" látszatának fenntartása érdekében.

A németek egy másik villát is Mussolini rendelkezésére bocsátottak hivatali helyiségül Gargnanóban. Itt reggel 9 előtt megjelent, látogatókat fogadott, tárgyalt, és a rövid ebédidőt leszámítva késő estig itt tartózkodott. Éjfél körül otthon tért nyugovóra, és gyakran megesett, hogy az éjszaka egy részét is munkával töltötte. A papír és a ceruza sosem hiányzott a keze ügyéből. Clara Petacci ebben az időben szintén a környéken tartózkodott. Családjával együtt Gardonéban élt, miután a németek kiszabadították a Badoglio-kormány által elrendelt fogságából.

Mussolini mindenesetre arra számított, hogy a fiókfasizmust többé-kevésbé kedve szerint rendezheti be. Katonai erőt szeretett volna felállítani, amely növeli az állam jelentőségét és értékét. Kormánya kimondta, hogy a királyi hadsereg megszűnt létezni, és helyét a „köztársasági" hadsereg foglalja el. A németek internálták a királyi hadsereg kezükbe került egységeit, és a katonák java részét sebtiben felállított táborokba zárták. Néhány tábort felállítottak Németországban is, hogy ott a válogatott erőkből új, ütőképes hadosztályokat alakítsanak ki.

A salòi állam haderejének megszervezését és a főparancsnokságot Graziani vállalta magára, de tevékenysége nagyon kevés eredménnyel járt.[2] Graziani nem jeleskedett a szervezésben, s a fiatalok egyáltalán nem tülekedtek az új zászló alá. Mindemellett még a bevonultak elhelyezéséről sem tudtak gondoskodni, mert a laktanyákat színültig megtöltötték a németek. Új fasiszta hadsereg végeredményben soha nem jött létre. Csak kommandók alakultak, hivatalos és hivatlan squadrók. Ugyanúgy viselkedtek, mint elődeik a húszas évek elején, csak még fegyelmezhetetlenebbek voltak. A rablás, fosztogatás, gyilkosság és terror mindennapos jelenséggé vált Észak-Olaszországban.

Az 1943-as katasztrófa egyetlen örömteli fejleménye Mussolini számára az volt, hogy az egyik hatalmi korlát, a monarchia nem zavarta többé. Kikiálthatta tehát a köztársaságot, és a kormány meghirdethette az alkotmányozó nemzetgyűlést. Ennek elsőrendű feladata lett volna

Mussolini köztársasági elnökké választása. Nemzetgyűlést azonban végül is nem hívtak össze, de ez teljes képtelenség is volt, mivel mindenki tudta, hogy a rendszernek és Mussolininak úgyszólván semmi támasza nincs. Mindenesetre a „Duce" igyekezett kihasználni a monarchiaellenességben rejlő propagandalehetőséget. Rövidesen kiderült azonban, hogy a tömegek közömbösek az antimonarchista fasizmussal szemben is. Mussolini szociális téren olyan programot akart kidolgozni, amely növeli a rendszer tömegtámogatását. Túlságosan messzire azonban nem mehetett. A legfőbb jelszavak, amelyekkel ekkoriban hatni lehetett a tömegekre, a következők voltak: a háború azonnali befejezése, szakítás a németekkel. Mussolini azonban ilyen jelszavakkal nem dolgozhatott. Ellenkezőleg, mindvégig a végső kitartást hangsúlyozta, és ez elegendő volt ahhoz, hogy többi mondandójára a tömegek már oda se figyeljenek. Mussolini tudta, hogy „a tömegeknek szükségük van olyan eszmére, amely kielégíti őket; éppen úgy, mint az egyes embereket. A privilégiumok és kasztok régi világa helyén – mondta – létrehozzuk a Munka Államát, a nagy »M«-mel a kezdőbetűben."[3] A privilégiumok és kasztok világát azonban a valóságban nem Mussolini hagyta el, hanem az szakított vele. Húszévi tapasztalatok után viszont a „tömegeket" már egyáltalán nem érdekelte az a „Munka Állama", amelyet Mussolini kínált. Így alig váltott ki visszhangot, hogy a „köztársasági kormány" korlátozni akarta a magántulajdont, vagyis hogy Mussolini utat adott a „burzsujellenességének". A kormány és Mussolini fokozatosan kidolgozott egy olyan elgondolást, amely a nagyvállalatok többségének államosítását és az irányításban való korlátozott munkásrészvételt tartalmazta.

Új programként valójában Mussolininak néhány régi ideája jutott eszébe. Olyanok, amelyeket egy-egy időszakban hirdetett, és amelyek megvalósításáról a körülmények hatására, de jó szívvel lemondott. Bizonyos értelemben igazat mondott akkor, amikor a valódi, a „tiszta" fasizmushoz való visszatérést hirdette meg. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozott, hogy a „tiszta" fasizmusról Mussolini által kiállított kép időről időre változott, és hogy amit 1944-ben meghirdetett, maga is csak egy volt e változatok közül. Azt pedig, hogy Mussolini melyik

változatot érezte ekkoriban hitelesnek, ugyanúgy a körülmények függvényében lehet csak vizsgálni, mint a korábbi szakaszokban.

A király cserbenhagyta, a hadsereg vezetőinek döntő többsége elpártolt mellőle, a nagytőke az ujját sem mozdította meg mellette. A fasiszta párt vezetése szétesett, tömegei szétszaladtak, és soha többé nem sikerült a mozgalmat, illetve a pártot helyreállítani. Létrejött ugyan egy pártféleség, de ebben olyan csoportok és eszmék kavarogtak, amelyeknek alig volt közük ahhoz, amit Mussolini ekkoriban és bármikor is gondolt. A széles értelemben vett tömegek balra tartottak. Sorra újraalakultak a régi pártok és főnixként feléledt a kommunista párt. A baloldal csoportjai ezúttal rátaláltak egymásra. Egységfrontba tömörültek és mind több és több embert vonzottak magukhoz. A fiatalok a hadsereg helyett a hegyekbe mentek, bujkáltak, partizáncsapatokat alakítottak, vagy ilyenekhez csatlakoztak. Az úgynevezett bandákkal szemben a salòi kormány tehetetlennek bizonyult, de a német erők sem bírtak már velük.[4]

Mussolini egy korlátozott tőkeellenes és egy ugyancsak korlátozott liberalizáló és szociális politikával próbált e jelenségek ellen fellépni. A szlógenekben és programféleségekben visszacsengtek a korai fasizmus anarchizáló jelszavai. Visszatérést jelentett ez egyúttal a korporatív állam eredeti képéhez és azokhoz a gondolatokhoz, amelyeket Mussolini – mint láthattuk – 1930–1932 között mérlegelt a termelés „racionalizálását" illetően. 1943. november 14-én nyílt meg Veronában az új fasiszta szervezetek delegátusainak kongresszusa.[5] Mussolini ezen nem jelent meg, de felolvasták üzenetét, és Pavolini az ő utasításai szellemében vezette le a kongresszust. Az itt elfogadott, úgynevezett veronai manifesztumban megfogalmazták az alapelveket, amelyeket az alkotmányozó gyűlésnek figyelembe kellett volna vennie. Ha ugyanis valaha összeült volna. A gyűlés képviselőit – hirdette a manifesztum – részben „felülről", részben „alulról" kell kijelölni. Fenntartotta mindenesetre az egypártrendszert. Újat főként a szociális kérdésekkel foglalkozó pontok tartalmaztak. Közöttük a legfeltűnőbbek azok a passzusok voltak, amelyek a kollektív érdekű vállalatok államosításáról és a rosszul vezetett nagybirtokok kisajátításáról

szóltak. Egészében véve a fasizmus „megújítása" annyit jelentett, hogy a régi struktúra és a régi külpolitikai irány megtartása mellett az elmélet radikalizálódott, elvileg teret engedett jogi szabályozásoknak, és mérsékelt államosítási programot foglalt magába.

A tervek nagy részét a hétköznapok elseperték. A salòi köztársaság szemben találta magát a német követelésekkel, és ezek nem reformjai végrehajtása irányában hatottak, hanem egészen másfelé. A németek mindenekelőtt további munkaerőt követeltek, és az államosításokat ellenezték. Inkább a fennálló üzemekből igyekeztek minél több terméket kisajtolni, hogysem hagyják felborítani az egész gazdasági rendet. Mint látni fogjuk, Mussolini a németeknél többször fellépett a veronai program mellett, de 1945 elejéig nem ért el sikereket. A németek szorgalmazták emellett az „árulók" felelősségre vonását, de úgy látszik, már nem is nagyon kellett szorgalmazniuk, hogy Mussolini eleget tegyen ennek az óhajnak.

SALÒ MŰKÖDÉSBEN

A veronai per,[1] az ott hozott halálos ítéletek és a kivégzések Mussolini fejében minden bizonnyal úgy jelentek meg, mint a politikai ésszerűség követelményei. A fiókkormány stabilitásának látszatáért adott ár azonban nagyon nagy volt. Kizárólag náci körök könyvelték el a lelkierő és nagyság jeleként, míg az olasz lakosság hatalmas többsége szemében Mussolini végleg beszennyezte magát. A Ciano és társai ellen megrendezett per egyébként teljesen formális volt. Semmit nem bizonyított, de a vádlottak sem igen tagadtak semmit. Csupán azt, hogy a nagytanácsban általuk elmondottak és az ott leadott szavazatuk célja Mussolini és a fasizmus megbuktatása lett volna.

Kétségtelennek látszik, hogy Mussolini eleinte nem akarta ezt a pert. Meg volt győződve arról, hogy a szervezők, az igazi „árulók", akik tisztában voltak a Fasiszta Nagytanács lépésének következményeivel, sőt éppen e következményeket akarták kiváltani, nincsenek a vádlottak között. Ilyeneknek tartotta Dino Grandit és Giuseppe Bottait, akiknek sikerült elmenekülniük. Titkárságának

vezetője, Giovanni Dolfin előtt többször védelmezte Cianót, és úgy vélte, hogy sorsát a németek gyülölete pecsételte meg. „Ön a tanúm rá – mondta neki október 29-én, amikor értesült arról, hogy Ciano őrzését az SS vette át –, hogy mindenki között én vagyok a legkevésbé meggyőződve e per hasznosságáról, ami nem fog megoldani semmit."[2]

Azt gondolta, hogy akik Ciano fejét követelik, részben rajta akarnak ütni, részben a vádlottakra akarják korlátozni az 1943. júliusi fordulatért a felelősséget, holott az sosem következett volna be a front összeomlása nélkül. Salò fasisztái azonban a németekhez hasonlóan követelték Ciano kivégzését, és Mussolini kezdte belátni, hogy az „államrezon" megköveteli a sommás ítéletet, jóllehet az öreg De Bono és néhányan mások meg sem értették, hogy a tanácsülésen egyáltalán miről volt szó.

A veronai perben végül az „államrezon" győzött, egy olyan állam „rezon"-ja, amely mindenestől a nácik kezében volt, és amelynek egyetlen gondolat adott értelmet: az, hogy egy ideig még hátvédet jelenthetett a már összeroppanóban lévő Wehrmacht számára. December 30-án, midőn Rolandi-Ricci szenátor felkereste Mussolinit, hogy kifejtse súlyos jogi aggályait a per alapját és a várható ítéletet illetően, Mussolini már elhárította érveit. „Ön a perben csak a jogi oldalt látja – mondta. – Másként szólva, a dolgot mint jogász ítéli meg. Nekem azonban a politikai oldalt kell látnom. Az állam szempontjai fölébe kerekednek minden azokkal ellenkező más megfontolásnak. Most már a dolgok végére kell járni."[3]

A per tárgyalási idejét, a kivégzés napját, majd Edda Ciano eltűnését és a német nyomozószervek lázas tevékenységét, hogy kézrekerítsék az immár özvegy Mussolini-lányt, a „Duce" testileg-lelkileg megszenvedte. A vesztett háború egyik utolsó őrszeme, a trónfosztott és német kegyből marionettfigurává varázsolt „Duce" azonban a nem létező állam értelme nevében „hősi" pózba helyezte magát, és nem mozdította meg a kisujját sem, hogy megakadályozzon egy általa is alaptalannak, igazságtalannak és politikailag károsnak tartott gyilkosságot. Mussolininak ezúttal sem volt meg az erkölcsi ereje ahhoz, hogy levonja a következtetéseket.

Miután eldöntötte, hogy a „dolgok végére" jár, elhárí-

tott minden kérést és könyörgést. Edda Mussolini előbb a németektől akart útlevelet szerezni, majd miután a nácik Cianót Olaszországba szállították, fellépett apjánál férje életéért. Végül pedig megpróbálta megzsarolni mind Mussolinit, mind Hitlert. Fegyvere Ciano naplója volt. Ezt kínálta fel a menlevél fejében. Mivel a naplót bizonyos náci szervek szerették volna megszerezni, sikerült körükben támogatókat szereznie.[4]

Végül is Edda hadjárata eredménytelen maradt. Cianót 1944. január 11-én négy társával együtt kivégezték a Verona melletti Forte San Procolo lőterén. Mussolini a perrel nem foglalkozott, lebonyolítását Pavolini párttitkárra bízta. A kivégzés részleteiről viszont beszámoltatott magának és bizonyára végignézte a róla készített filmet is. Néhány hónap múlva, május folyamán válaszolt a volt spanyol külügyminiszter levelére. Serrano Suner politikai tévedésnek minősítette Ciano kivégeztetését. Mussolini azt felelte, hogy élete legdrámaibb eseménye volt ez. „Lelkemben súlyosan összeütközött érzelem és államrezon."[5]

Edda január 9-én eltűnt Olaszországból. Mint utóbb kiderült, sikerült gyalogosan átjutnia a svájci határon, méghozzá úgy, hogy a Ciano-napló egy részét is kijuttatta. Mussolini Wolff SS-tábornok kérdezősködésére azt válaszolta, hogy lánya hollétéről nincs fogalma, kapcsolatuk még karácsony előtt megszakadt. Eddát mindenesetre nem kereste és nem kerestette.

Különösebben nagy hajsza azok után a fasiszta vezetők után sem folyt, akiket – mint Grandit és Bottait – távollétükben ítéltek halálra. Különösnek inkább az mondható, hogy a volt párttitkár és a milícia volt parancsnokának ügyét elkülönítették a veronai pertől. Galbiatit még csak le sem tartóztatták, holott 1943 júliusában döntő szerepet játszott abban, hogy a milícia kapitulált a Badoglio-kormány előtt. Scorza párttitkár viszont azért volt felelős, hogy a PNF szétszéledt és egy szalmaszálat sem tett a királyi-katonai puccs útjába. Július 26-án ő bocsátotta ki azt a körtáviratot, amely a fasiszta szervezeteknek megtiltott minden akciót. Ennek ellenére a vele szemben lefolytatott perben Scorzát felmentették, és mint Rahn jelentette, ebben Mussolininak nagy szerepe volt. Mindez arra mutat, hogy a veronai per szimbolikus volt, és egyál-

talán nem állt arányban, sőt összefüggésben is alig, a rendszer elleni szervezkedéssel és annak mértékével. Mussolini ugyan tett olyan kijelentést, hogy a büntetést kiterjeszti majd az áruló nagytőkések, katonai vezetők és fasiszta funkcionáriusok sorára, de ez nem következett be.

1943. november végétől kezdve Mussolini és kormánya számára központi kérdéssé vált a társadalmi béke, illetve a rendszer ellen harcoló és egyre szélesedő baloldali mozgalom.[6] November végén Milánóban sztrájkba lépett a Fiat Művek mintegy 50 000 munkása. Bár gazdasági követelésekről volt szó, egy percig sem lehetett vitás, hogy ilyen méretű sztrájkmozgalom nem kezdődhetett hatékony politikai szervezet és előkészítés nélkül. Az alkalom megmutatta, hogy a „köztársasági kormány" teljesen felkészületlen egy ilyen eseményre; sem javaslata, sem rendőri vagy egyéb fegyveres ereje nem volt. A sztrájkot a németek nyomták el. A salói bábállam sosem jutott el odáig, hogy szervezett állami elnyomást tudjon gyakorolni. Újból a squadrók foglalták el az állami intézmények helyét. Óriási különbség volt azonban az 1920–1922-es helyzethez képest, hogy akkoriban a baloldal gyámoltalanul és rettegve szemlélte a fasiszta bandák tevékenységét, most viszont nemcsak a pártok szerveződtek újjá, nemcsak az ellenállás politikai szervei jöttek létre, de fegyveres alakulatok is keletkeztek, amelyek végül egy viszonylag nagy létszámú partizánhadsereggé egyesültek. A partizáncsapatok nagy elszántsággal és a helyzet megkövetelte könyörtelenséggel folytatták harcukat a squadrók és a fasiszta vezetőréteg ellen. A német megszállók, az olasz partizánüldöző alakulatok és a squadristák viszont vérengző megtorló hadjáratot folytattak nemcsak az ellenállás résztvevői, de családtagjaik, sőt nemegyszer egy egész falu, kerület, vidék ellen is.

A veronai kongresszus idején kezdődtek a büntetőakciók. Híre jött ugyanis, hogy Ferrarában megöltek egy fasiszta vezetőt. Erre egy banda azonnal elindult és vérfürdőt rendezett abban a környezetben, amelyet – meglehetősen vaktában – feltételezett felelősként kijelölt. Egy másik alkalommal Milánóban egy ablakból két lövést adtak le arra a temetési menetre, amely egy fasiszta vezetőt

kísért utolsó útjára. A feltevés szerint az áldozatot egy ismeretlen kommunista ölte meg. A két lövés azt vonta maga után, hogy egy nemhivatalos fasiszta osztag több mint ötezer lövést adott le a kerület utcáiban, és lelőtt boldogot-boldogtalant, aki csak az útjába került. A „köztársasági kormány" tehetetlen volt saját bandáival szemben.

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy az ellenállók és segítőtársaik embervesztesége igen magas volt. Több mint 72 000-en haltak meg, sokan rokkanttá váltak. Az aktív partizánharcba végül közel 250 000 személy kapcsolódott be, s ezt, tekintettel arra, hogy többnyire fel voltak fegyverezve, joggal tekinthetjük valódi, még ha nem is teljes értékű hadseregnek. Az ellenállásban képviselve volt minden társadalmi osztály és réteg. A munkásság és a középosztály csaknem egyenlő, 30–30 százalékos arányban, míg a többiek a parasztok, kézművesek és a vagyonos csoportok köréből kerültek ki.

1944-ben az ellenállási mozgalomhoz már szorosan kapcsolódtak a sztrájkok, amennyiben mindinkább politikai jelleget öltöttek. Ezek sorában a legnagyobb szabású az volt, amely 1944. március elsején kezdődött és egy héten át tartott. Kiterjedt az északi övezet minden nagyobb városára és csaknem minden fontos iparágra. Ez a sztrájk a legnagyobb volt azok között a munkásmegmozdulások között, amelyek a nácik megszállta övezetben valaha is lezajlottak. Itt nem foglalkozhatunk részletesen az észak-olaszországi partizánok és ellenállók hősies és áldozatos harcával. Témánk szempontjából ez a harc elsősorban azért lényeges, mert úgyszólván napról napra jelezte, sőt bizonyította, hogy a salòi kormány a levegőben lóg, nincs köze a lakosság, a nép érzéseihez és törekvéseihez. Mussolininak az egykori tömegtámogatás morzsáit sem sikerült visszaszereznie.

Mint említettük, többek között és valószínűleg elsősorban erre szolgált volna szociális politikája, a nagyüzemek egy részének államosítása és a munkások részvételének biztosítása az ipari termelőüzemek irányításában. Amikor fiókállamában megkísérelte, hogy ezeket az elveket újra elővegye és – ki tudja? – talán meg is valósítsa, figyelmen kívül kellett hagynia a reális állapotokat. Bár az ország hangulatával Mussolini tisztában volt, mégsem

látta be, hogy a munkásokat tervezett félrendszabályaival többé nem tudja befolyásolni. A salòi program szűk fasiszta körökön kívül már senkit sem érdekelt. Ami viszont a fasiszta csoportokat illette, ezek szerfelett heterogének voltak, és egységüket Mussolininak és Pavolininak nem sikerült megteremteniük. A fasiszta bandákban szervezkedők irányíthatatlannak bizonyultak. Úgyszólván magánháborút folytattak, és a tervszerű állami tevékenység egyáltalán nem érdekelte őket. Többségükben huligán bandák voltak, gyilkoltak, raboltak és fosztogattak, s az államosítási és szociális politika egyaránt idegen és érdektelen maradt számukra. Az egykori szindikalisták és a korporatív állam hívei viszont megfogyatkoztak. Maga a fasiszta állam szorította őket egykor háttérbe, s azóta egy részük átállt vagy legalábbis visszavonult, és nem keresse a további önkompromittálás útjait azzal, hogy bekapcsolódik a salòi kalandba. Mindamellett a náci tényezők 1943–1944-ben elvileg elleneztek minden veszélyes mozgást a gazdaságban, még ha eleinte egyikük-másikuk hangsúlyozta is, hogy a belső olasz ügyek rendezésébe és irányításába nem szólnak bele.

Kivételt jelentett Rahn, aki láthatólag azon volt, hogy ezt az ígéretet a „harmadik birodalom" valamelyest betartsa. Több ízben fellépett azért, hogy Mussolini megvalósíthassa kedvenc eszméjét, a náci vezetők többsége azonban nem értett egyet vele. Mussolini két érvet vonultatott fel. Egyrészt hangsúlyozta, hogy a nagytőkések visszatartják a nyersanyagokat (és így a termelést) olyan területeken, amelyek életbevágóak Németország hadviselése szempontjából. Kifejtette másrészt, hogy a munkások részvétele a vállalati irányításban azzal az előnnyel járna, hogy „az olasz munkásban felébresztené a részvétel érzését és a cégéhez fűződő érdeket. Ez mind ez ideig lehetetlennek bizonyult az olasz nagyiparosok hibájából, akiknek legnagyobb része a felső finánccérdekek képviselője."[7] Ha e döntő lépést a kormány nem teszi meg – érvelt Mussolini –, a munkások a kommunistákhoz fognak csatlakozni. Hitler kevés megértést mutatott e fejtegetés iránt. A márciusi sztrájk után a németek sok munkást deportáltak Németországba, és ettől kezdve fokozottan akadályozták Mussolini szocializálási programját.

„Uralmának" kudarcai alapján Mussolininak be kellett

látnia: azok a remények, amelyeket 1943 szeptemberében még talán a német szövetségesekhez fűzött, homokra épültek. Akkoriban a németek megmentették, körülvették hízelkedő szavakkal, s azt ígérték, hogy Olaszország egy részén helyreállíthatja a maga képzelte fasizmust és újjászervezheti a hadsereget. Az eltelt hónapokban viszont azt tapasztalhatta, hogy kormánya minden szempontból német ellenőrzés alatt áll, és még csak személyes mozgásszabadsága sincs biztosítva. Gargnanóban minden telefonhívásra német hang felelt. Azután átadták a hívást egy olasz kollégának, aki felvette a rendelést, hogy végül ismét a németek keressék meg a kért számot. Mussolini csak egy SS-kamionnal tudott útnak indulni, úgyhogy le is mondott minden kirándulásról, mert „nem akarta azt a látványt nyújtani, hogy a németek foglya".[8] Pedig természetesen az volt. Csakhogy olyan fogoly, aki a szabadulást nem tudta és nem is akarta megkísérelni.

Salòi vállalkozását a „Duce" önmaga és mások előtt azzal próbálta igazolni, hogy helyre akarja állítani az olasz nép önbizalmát. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha sikerül megszervezni önvédelmét és harcba vinni az olasz földért. E tervnek két döntő akadálya mutatkozott. Az olasz nép nem látta kevésbé ellenségnek az Észak-Olaszországban nyüzsgő nácikat, mint a Délen elnyomuló szövetségeseket, sőt a helyzet inkább ennek a fordítottja volt. Nem érzett indíttatást arra, hogy az együttérzése nélkül indított háborúban egyáltalán válasszon két idegen hatalmi rendszer között, de ha választhatott, úgy a németek elleni harcot helyezte előtérbe. Ezt tette a lakosság legaktívabb része, míg a többség már csak egyet kívánt: azt, hogy az egésznek vége legyen azzal a rendszerrel együtt, amely az olasz tragédiát előidézte. A másik akadályt maguk a németek képezték, amennyiben az önálló olasz haderő kialakítását nemcsak hogy nem segítették elő, de minden eszközzel akadályozták.

Éles szemű olasz megfigyelők már 1941 vége felé arra a következtetésre jutottak, hogy olasz győzelemről egyáltalán nem lehet beszélni, bárki nyeri is meg a háborút. Győztes lehet a szövetséges tábor vagy Németország, Olaszország azonban egyik esetben sem. 1943-ban pedig már Mussolini is tisztán látta – legalábbis világos perceiben –, hogy a náciknak nincs többé esélyük a háború

győztes befejezésére. Azt is tudta, hogy „az olasz front a németek számára teljesen másodlagossá válik. Addig fogják tartani – mondta –, amíg ez nekik megfelel, s minket azután a sorsunkra hagynak."[9] Nagyon gyorsan meggyőződhetett Mussolini arról is, hogy a németek rátették a kezüket azokra az észak-olaszországi területekre, amelyekről Hitler néhány éve ünnepélyesen lemondott, és amelyeknek német lakosságát – az örök német–olasz barátság érdekében – ki akarta telepíteni. „Teljesen felesleges – fakadt ki a »Duce« ezzel kapcsolatban –, hogy ezek az emberek [a németek] kitartsanak amellett, hogy szövetségeseknek neveznek bennünket. Jobb lenne, ha végre ledobnák az álarcot és megmondanák, hogy megszállt nép és ország vagyunk, ugyanúgy, mint a többiek. Ez lehetővé tenné, hogy befejezzük a komédiát, és egyszerűsítené személyes problémánkat is."[10]

Mussolini csak arra a kérdésre nem válaszolt, hogy vajon ő maga miért nem volt képes az álarc ledobására. Ehelyett még mindig azt remélte, hogy Hitlerrel rendezheti a dolgokat, ha problémáit elébe tárja. Nagy nehezen el is érte, hogy április 22-én a „Führer" fogadja. A találkozó[11] most is a klessheimi kastélyban zajlott le, de minden korábbitól különbözött abban, hogy első szakaszában Mussolini hosszú előterjesztést tett az olaszországi helyzetről. Észak-Olaszország „Gauleitere" alaposan felkészült, és egy előre elkészített német nyelvű szöveget adott elő. Ez továbbra is a „végső győzelem" elvén alapult és azon, hogy az olasz köztársasági kormány mindvégig kitart Németország mellett. Mussolini még mindig arról beszélt, hogy a szovjet hadsereg legfeljebb saját határait állíthatja vissza, a nyugati szövetségeseket pedig a németek megsemmisítik. Mindezt hat héttel a normandiai partraszállás előtt adta elő. Egyebekben viszont fellépett a bábállam viszonylagos önállósága és érdekei mellett. Szerette volna elérni az elfogott internált olasz katonák helyzetének javítását, és felvetette, hogy meg kellene szüntetni az északi határszéli német közigazgatást. A németek – mondta – összesen 1,3 millió embert követelnek munkára. Ennek ő kész eleget tenni, de az olaszokban „azt a benyomást kell kelteni, hogy az új olasz kormány független helyzetben van..." Ezt követően Graziani ismertette a hadseregszervezés nehézsége-

it, valójában kudarcát, majd végül Mussolini a partizánharc kérdéseit részletezte. Hitler hosszú válaszának lényege az volt, hogy választani kell a német csapatok kivonása és a helyzet fenntartása között. Mussolininak tudnia kellett, hogy a német erők kivonása Salò azonnali összeomlását vonná maga után. Így nem tiltakozott a munkaerőküldés ellen, nem opponálta Hitler elgondolását, hogy a válogatott olasz katonákat továbbra is Németországban képezzék ki, és majd csak a bizonytalan jövőben küldjék haza. Végül is egyetlen vigasza az maradt, hogy meglátogathatta az alig több mint 12 000 főnyi úgynevezett San Marco-hadosztályt, amely a gräfenwohri táborban német kiképzés alatt állt.

Az angol–amerikai szövetségesek frontvonala 1944. május elején meglódult. Hitler megparancsolta, hogy az olaszországi német erők mindenképpen akadályozzák meg az Appenninek vonalának elérését, és utolsó nagy védelmi vonalként a Po völgyét jelölte meg; Június 4-én a szövetségesek befejezték Róma felszabadítását. A Rómától közvetlenül északra fekvő övezetben a fasiszta közigazgatás összeomlott, az ellenőrzés a „rebellisek" kezébe került. Az úgynevezett Köztársasági Gárda felbomlott, a hadsereg maradványaiból tömegesen szöktek meg a katonák. A káosz rohamosan terjedt észak felé. Mussolini megbízta Grazianit a fegyveres erők összefogásával, a tábornok azonban, bár a megbízást formálisan elfogadta, hosszú jelentésben fejtette ki azokat az okokat, amelyek a feladat megoldását lehetetlenné teszik. Jelentéséből egyetlen mondatot idézünk csupán: „Az olasz tömegek meg vannak győződve róla, hogy Németország elvesztette a háborút, és hogy katonáink erőfeszítései... céltalanok."[12]

Ebben az időben Mussolini rendszere létkérdésének tekintette a Németországban kiképzés alatt álló egységek hazaszállítását. A különböző táborokban négy hadosztályt trenírozták, és Mussolini július 15-én nekiindult, hogy valamennyit végiglátogassa.[13] Az utazás kálváriának is beillett. A vonat meg-megállt, olykor órákat várakozott, s gyakran el kellett hagyni légiriadó miatt. A „légiók" meglátogatása után Mussolini Hitler főhadiszállása felé tartott, eltökélten arra, hogy kiköveteli hadosztályainak hazaszállítását. A rastenburgi főhadiszállás vasútállomá-

sa, Goerlitz előtt azonban a szerelvény hirtelen ismét megállt. Július 20-át írtak, kora délután volt. A német kísérők izgatottan tanácskoztak, majd közölték, hogy a Wolfschanzén, a főhadiszálláson súlyos események történtek. Lezárták a vagonajtókat, elhúzták az ablakok sötétítőfüggönyeit. Így gördült be az olasz delegációt szállító szellemvonat a kis vasúti megállóba. Mussolini végre megpillantotta vendéglátóit, akik mögött a környék szinte feketéllett az SS-legények százaitól. Mussolini kilépett a vagonból, Hitler elébe sietett, náci módra köszöntötte, majd így szólt: „Duce, egy pokolgép csaknem megölt!"

A Stauffenberg és társai által szervezett merényletkísérlet napja volt ez. Néhány órával korábban robbant fel a bomba, amely kioltotta több ember életét. Hitlernek mindössze a keze fején keletkezett egy jelentéktelen karcolás. De ez is elegendő volt ahhoz, hogy a főhadiszállás minden érdeklődése a merénylők kézrekerítésére és a bosszúra irányuljon. Hitler nyugalmat erőltetett magára, de képtelen volt a vendégeire figyelni. Minduntalan a telefonhoz szaladgált, tárgyalt, rendelkezett. A lényeget mégsem felejtette el. A négy olasz hadosztályból kettőt – mondta – Olaszországba küld a legrövidebb időn belül, a másik kettőt azonban a németországi légelhárítás megerősítésére kívánja igénybe venni. Mussolini a két hadosztálynak is annyira örült, hogy a másik kettőt szívesen feláldozta. Átnyújtott egy jegyzéket az internáltak ügyében, ismételten kérve helyzetük javítását. Hitler átfutotta az írást, és kijelentette, hogy tartalmával teljesen egyetért. Ezután megmutatta a rommá vált tanácskozószobát, majd elhagyta vendégeit. Késő délután kikísérte a „Ducét" a vonathoz. Így búcsúzott tőle: „Tudom, hogy számíthatok önre, és kérem, higgye el, ha azt mondom, hogy önt a legjobb, talán az egyetlen barátomnak tekintem az egész világon." A vonat 7 órakor kigördült a megállóból. Az ablakokat, ajtókat ismét hermetikusan lezárták. „Nem vagyunk többé az egyedüliek, akiket elárultak" – nyilatkozta Mussolini Gargnanóba visszatérve.

Olaszországban 1944 őszén ismét megmerevedett a front, és ez időt adott Mussolininak arra, hogy a hosszú telet elképzeléseinek, a „végsőkig való kitartás" megrendezésének szentelje. Ha már néhány éve nem találtunk reális okokat Mussolini fő iránya mögött, ilyeneket most még illuzórikusabb lenne keresnünk. Pislákoló reménysugarakat láthatunk csak fellobbanni, olyanokat, amelyekről jól tudjuk, és már akkoriban is minden józan ember tudta, hogy csalóka ábrándok voltak. Ilyen pislákoló sugár volt a német titkosfegyverek bevetése vagy az a jámbor remény, hogy Hitlert rá lehet venni arra, hogy a fő erőket éppen Itáliában összpontosítsa.

Úgy látszik, hogy ezeknek az álmoknak voltaképp Mussolini sem tulajdonított jelentőséget. Néhány pillanatra eltakarták az álmodó elől a kemény valóságot, de közben ő is tudta, hogy csak álmodik. A valóságban Mussolini akkoriban a saját megoldására, az „olasz megoldásra" készülődött. Ezzel kapcsolatban is meg kell állapítanunk azonban, hogy nem „megoldást" jelentett, hanem csupán a „méltó véget", a Mussolini-történet csattanós befejezését.

Ebben az időben Mussolini több interjút adott, feltehetően a „történelem ítélőszéke" számára. Nyilatkozataiban ugyanúgy, mint Hitler ún. politikai végrendeletében, bukásának okait próbálta megfogalmazni. Az általa feltárt „okok" azonban függtek pillanatnyi hangulatától, amely szerint hol saját tévedését és személyes felelősségét helyezte előtérbe, hol pedig erről megfeledkezve, minden ódiumot a nácik nyakába varrt.

1945. március elején fogadta Maddalena Mollier újságírónőt. Színpadias módon inkább fürdőzni küldte a tóra, mintsem hogy őrá pazarolja az idejét. „Mit akar tudni? Egyáltalán hol akar publikálni egy Benito Mussolinival készített interjút? Túl sokat beszélnek még mindig rólam; nem éri meg a fáradságot!" Majd közölte, hogy őszintén akar beszélni, de a nőt arra kérte, hogy nyilatkozatát csak halála után közölje. Kijelentette, hogy a halál barátjává vált. „Számomra már nem nyílnak ajtók, hacsak nem a halál által – mondta. – És ez jogos is. Tévedtem, és fizetni fogok, ha ez az én szerencsétlen életem fizetségül szol-

gálhat." Hozzátette ehhez, hogy önmagán kívül senkit sem hibáztat. „Csillagom leáldozott. Dolgozom és erőfeszítéseket teszek, jól tudva, hogy az egész csak komédia... Várom a tragédia végét, és sajátos módon elszakadva mindentől, többé nem érzem magam szereplőnek, inkább azt érzem, hogy én vagyok az utolsó néző." Ezúttal elismerte, hogy saját diktátori hatalma ragadta el. „Csillagom leáldozott – mondta –, de nem volt sem erőm, sem bátorságom, hogy időben visszavonuljak. Talán csak arra voltam kijelölve, hogy megmutassam az utat népemnek. Meg kellett volna elégednem ezzel, és meg kellett volna állnom szilárd és biztos alapokon. Látott már valaha is óvatos, számító diktátorokat? Valamennyien megőrülnek, elvesztik az egyensúlyt a fellegek, a bősz ambíciók, a megszállottságok között." Ezt követően Mussolini elmondotta még, hogy ő valójában fogoly, bábu a játékban, aki szinte semmiben sem hisz már, kivéve egyet, az olasz nép kiválóságát. Mussolini úgy vélte, hogy ennek a népnek lesz helye az új, egyesült Európában.[1]

Néhány nap múlva, Ivanoe Fossani újságíróval beszélgetve, Mussolini már azt kereste, mit menthet ki önmaga mentségére a romok alól. Ezúttal úgy vélte, nem ő csinálta a történelmet, hanem a körülmények őt; nem maga kereste a hatalmat, hanem az olasz nép kívánta meg azt. Kijelentette, hogy egy olyan népet húsz éven át kormányozni, mint amilyen az olasz, önmagában véve is mestermű. „Ha mást nem tettem volna, elegendő lenne ez a mestermű, hogy ne temessen el a feledés." Kifejtette, hogy míg mások „vérrel és vassal" kormányoznak, ő a népi egyetértésre támaszkodott. Azt hiszi, hogy az egyszerű emberek mindig szerették, és még mindig szeretik. A továbbiakban kifejtette a németek összes háborús tévedését, gyakran elfelejtve a sajátjait vagy egyszerűen megmásítva a tényeket. Ekkor azonban még elismerte, hogy ő is „követett el hibákat".[2]

Abban a beszélgetésben viszont, amelyet Mussolini nem sokkal később, április 18-án Nicoletti prefektussal folytatott, már nyoma sem maradt a március elején elmondott önkritikának. Ezúttal a bukás egyedüli okát a németekben látta. Felpanaszolta, hogy a nácik nem hallgattak rá. Elvetették az önálló Ukrajnára, Lengyelországra stb. irányuló javaslatát, nem fogadták el az európai

egységnyilatkozatot, a stratégiában a legcsekélyebb fantáziáról sem tettek tanúságot. E beszélgetés folyamán Mussolini elismerte a Badoglio-kormány szükségességét – holott a nyilvánosság előtt a tábornokot a legádázabb módon árulónak bélyegezte –, majd gondolatmenetét így folytatta: „Azt hiszi, hogy vállaltam volna ennek a dülledező köztársaságnak a felelősségét, ha nem lettem volna kénytelen rá?" Hitler ugyanis – vallotta ekkor Mussolini – félrevonta, és így szólt hozzá: „Vagy vállalja az olasz állam igazgatását, vagy német felelősöket küldök Olaszország kormányzására. Nem volt alternatívám."[3]

Az igazságnak megfelelt, hogy Mussolininak nem volt alternatívája. Csakhogy ebből még akkor, 1945. április 18-án sem tudta levonni azt a következtetést, amely hasonló helyzetben az egyedül lehetséges döntésre vezet: azt, hogy annak a politikusnak, akinek nincs alternatívája, félre kell állnia. Ehelyett ugyanebben az időben a végső, házról házra történő ellenállásra, harcra buzdított.[4] Mussolini és kicsiny stábja e hónapok során mindent elkövetett avégett, hogy végre visszakapja a Németországban kiképzett négy hadosztályt. Kettő belőlük végül meg is érkezett olasz földre, a hozzájuk fűzött reményt azonban nem váltották be. A katonák tömegesen dezertáltak, az egységek széthulló csoportokra bomlottak, a katonák java részének esze ágában sem volt harcolni. 1944 őszén–telén a németek szerették volna elérni, hogy a „végső ellenállásra" egy nekik kedvező övezetben kerüljön sor. Mussolini még 1944 szeptemberében tárgyalt a kérdésről Rahnnal.[5] Kifejtette: három olyan alpesi körzet létezik, ahová a kormányt és a fegyveres erőket az „utolsó harcra" vissza lehet vonni. Ilyen Valtellina, Cadora és Carnia. Rahn az elsőt, a svájci határhoz közeli Valtellinát azonnal kizárta. „Az emberek emberek – mondta –, és egy kis idő múltán a svájci internálás mint megoldás még a leghűbbeket is megkísértené, és ön egy maroknyi emberrel magára maradna." A maga részéről Friulit ajánlotta a szlovén és horvát vonalon, ahol az olaszok érintkeznének „ellenséges fajokkal", és ez „helyreállíthatná katonai szellemüket". Mussolini ebből azt a következtetést vonta le, hogy a németek nem bíznak az olaszok hűségében. Nem akarják, hogy az olaszok Alto Adigét védjék, mert azt a németek a sajátjuknak tekintik. Rahn már ekkor elis-

merte, hogy nincs szó ellentámadásról és az elveszett olasz terület visszaszerzéséről, hanem csak egy elhúzódó védelmi harcról az olasz föld minden további négyzetméteréért.

Mussolini tehát pontosan tudta, hogy nincs esélye, és hogy ilyet a németektől sem várhat.

1944 ősze volt. Finnország már megkötötte a fegyverszünetet a Szovjetunióval. Románia hátraarcot csinált, és megtámadta az addig szövetséges Németországot. Kormánycsere zajlott le Bulgáriában, az új kormány megnyitotta az utat a Vörös Hadsereg előtt, majd a bolgár alakulatok megjelentek a szovjet egységek oldalán. Horthy is megkísérelte, hogy kivonja Magyarországot a vérözönből, de októberi kiugrási kísérlete nem sikerült. A szovjet erők mindenesetre maguk mögött hagyták a Kárpátokat, mélyen benyomultak Magyarország területére, és az év végén már Budapest alatt álltak. A nyugati szövetségesek az 1944. június 6-i normandiai partraszállás óta szintén galoppmenetben nyomultak előre. Felszabadult Párizs és egész Franciaország; a következő nagy csapás már Németország ellen irányult. A németek ezt csak rövid időre tudták feltartóztatni az Ardennekben 1944 decemberében.

Mussolini ebben az általános helyzetben készítette elő az „olasz megoldást". December 13-án a minisztertanács ülésén bejelentette, hogy Milánóban nyilvános beszédet tart, majd a kormány székhelyét átteszi a lombard fővárosba. Gesztusának jelentése nyilvánvaló volt. Mussolini oda akart visszatérni, ahonnan mozgalma és egész karrierje elindult. Valószínűleg valami látványos megmozdulást is remélt ettől. Tudnia kellett azonban, hogy e lépésével tovább gyengíti német szövetségeseihez fűződő kapcsolatait. A milánói Lírai Színház december 16-án valóban megtelt fasisztákkal, akik a „Duce" utolsó nagy nyilvános beszédéhez asszisztáltak.[6] Mussolini szólt az árulókról, majd leszögezte: az olaszok szinte egyedül teljesítették és teljesítik szövetségesi kötelességüket. Meghirdette az egységes olasz hadsereget, és újra hangsúlyozta az „igazi" fasizmushoz, a kezdetekhez való visszatérést. Bár az alkotmányozó nemzetgyűlés gondolatát most elejtette, mivel a „köztársaság" területét nem lehet „véglegesnek" tekinteni, fenntartotta a veronai manifesztum

egyéb ígéreteit. A katonai és politikai helyzetről megállapította, hogy az a tengely számára „túlzás nélkül sem kedvező". A reményt – Hitlerhez hasonlóan – többek között abba vetette, hogy a szövetségesek majd összekülönböznek egymással, mert az angolszászok belátják, hogy milyen súlyos veszélyt jelent Európa „bolsevizálása".

A német szervek megrökönyödtek Mussolini lépésein, de ezúttal jobbnak látták, ha engednek államosítási követeléseinek. 1945 elején leszögezték, hogy az ipari üzemek nacionalizálása belügy. Mussolini tehát hosszú viták eredményeként végre elérte, hogy a németek hozzájáruljanak nacionalizálási programjához. Elrendelte néhány iparág államosítását, az akció végrehajtására azonban már nem maradt ideje. Ámde minél többet követelt Mussolini a németektől, és azok minél inkább engedtek kívánságainak, a valóságban annál jobban romlott a német–olasz viszony. Az engedmények voltaképpen azt fejezték ki, hogy a németek fokozatosan magára hagyták szövetségesüket, és már nem sokat törődtek azzal, Mussolini hogyan tologatja megmaradt néhány figuráját privát sakktábláján. Röviddel később azonban Mussolini elhatározta, hogy a kormányban lecseréli a németek bizalmi emberét, Buffarini Guidi belügyminisztert, amit a németek valóságos provokációnak fogtak föl. Wolff SS-főparancsnok február 15-én értesült Mussolini tervezett lépéséről. Telefonon felhívta a „Ducét" és Buffarini leváltásának elhalasztását kérte. Mussolini kereken nemet mondott, mire a németek letartóztatták Buffarini két ellenfelét. A német–olasz viszony már aligha lehetett rosszabb. A belügyminiszter leváltása egy szempontból mindenesetre csökkentette Mussolini tárgyalási esélyeit a szövetségesekkel, ha ugyan voltak egyáltalán ilyen esélyei. Igazság szerint ezt nem lehet pontosan megállapítani. Tény viszonyt, hogy Wolff tábornok néhány nap múlva a maga részéről megkezdte a tárgyalásokat a német erők fegyverletételéről. Ha olasz részről valaki beleláthatott volna Wolff kártyáiba, az mindenesetre egyedül Buffarini lett volna.

Rahn és Wolff, illetve Mussolini rendszeres beszélgetései a Buffarini-ügy után megszűntek. Wolff és Rahn a „saját megoldását" Svájcban kereste. Jóllehet az olasz-

országi Wehrmacht-erők főparancsnoka az utolsó pillanatig ellenezte, Hitler főhadiszállása pedig tilalmazta, Wolff mégis keresztülhajszolta magán-fegyverszünetét. Berlinből odaküldtek a leváltására egy Schulz nevű tábornokot. Wolff előbb letartóztatta, majd meggyőzte őt igazáról. Midőn a főparancsnok tovább ellenezte tárgyalásait Alexander tábornok megbízottaival, tankokkal vétette körül a saját főparancsnokságát. Végül május 1-jéről 2-ára virradó éjjel – midőn Hitler halálhírét már bejelentették – Wolff elérte, hogy az olaszországi német erők május 2-án hajnalban kapitulálhattak.

Mussolini március–áprilisban két gondolattal foglalkozott. Előkészületeket tett az „utolsó ellenállás" megszervezésére; e lépések azonban minduntalan félbeszakadtak és nem vezettek sehová. Másfelől tapogatózni kezdett a „megegyezéses" fegyverszünet iránt. 1945 márciusában felvette a kapcsolatot Schuster kardinálissal, a milánói érsekkel. Az érsek előzőleg levelet intézett hozzá, amelyben felkérte, hogy tegyen le Milánó katonai védelméről. Válaszát Mussolini a fia, Vittorio útján küldte el, mellékelve hozzá egy tárgyalási javaslatot. Ebben közölte, hogy amennyiben a német hadsereg elhagyja az országot, az Olasz Szociális Köztársaság fegyveres erőinek az lesz a feladata, hogy egy kijelölt helyen folytassa az ellenállást. Az irat így folytatódik: „Mindazonáltal, hogy elkerülhessük Észak-Olaszország lakosságának további szenvedéseit, megőrizzük mindazt a teljes pusztulástól, ami még az ipari és mezőgazdasági javakból megmaradt, és bebizonyítsuk, hogy az Olaszország iránti szeretet megelőz minden pártérdeket és eszmét, az Olasz Szociális Köztársaság kormánya javasolja, hogy előzetes megegyezést ír alá a szövetséges főparancsnoksággal..."[7] Ennek feltétele lenne, hogy a salòi kormány fegyveres erői fenntartják a rendet, az egyház segítséget nyújt a pacifikálásban, a szövetségesek lefegyverzik a partizánokat, és a déli kormány egységeit nem engedik be addig Észak-Olaszországba, amíg ott a rend teljesen helyre nem állt. Abszolút előfeltétel, hogy azokat, akik az Olasz Szociális Köztársaságra esküt tettek, ne érhesse bántódás ezért. A fasiszta pártot feloszlatják, a polgárok egyenlő jogokhoz és kötelességekhez jutnak, s valamennyi áramlatot és pártot képviselő kormány alakul.

Ezen az iraton március 13-i dátum olvasható, de előzményei minden bizonnyal valamivel korábbiak voltak. Schuster mindenesetre megígérte a javaslat továbbítását. Svájcon át el is jutott a Vatikánhoz. Ezt megelőzően jelentette be Mussolini azt a szándékát, hogy a kormány székhelyét Milánóba teszi át. A német vezetők, és különösképpen a Wolff–Rahn páros, nagyon megijedtek a tervtől. Nemcsak azért, mert Mussolini ellenőrzése a nagyvárosban nehezebb lett volna, hanem feltehetően és különösképpen azért, mert Mussolini „végső ellenállása" megzavarhatta a megadásról folytatott tárgyalásaikat. A szövetségesek felelőssé tették a német katonai vezetést minden rombolás megakadályozásáért, és ez értelemszerűen vonatkozott azokra az esetleges károkozásokra is, amelyeket a „köztársasági kormány" csapatai vagy bandái hajtanak végre.

A németek szemében Mussolini vétkei szaporodtak. A „szocializálást" és a „balos" politikát útjára engedték ugyan, de tovább bírálták. Megülte kedélyüket a Buffarini-ügy, s hozzájött mindehhez Mussolini tervezett milánói bevonulása és harci készülődése. Március 31-én a „Duce" magához kérette Rahnt, és hosszú előadást tartott neki.[8] Ehhez az apropót Ribbentrop egy távirata szolgáltatta, amelyben a „Führer" aggodalmairól esett szó a „balos" olasz politikával kapcsolatban. Mussolini visszautasította a rágalmat, közölve gyanúját, hogy ez az egész a Nemzeti Felszabadító Bizottság befolyása alatt született jelentésekre vezethető vissza. Ezután részletesen kifejtette „szocializálási" politikájának tartalmát. Közölte, hogy ezzel a politikával Európára, sőt feltehetően az egész világra befolyást fog gyakorolni. „Kompromisszum a fasizmus és a kommunizmus között elképzelhetetlen, s ez az, amiért ki kell fognom a szelet a kommunisták vitorláiból." Kiirtott a pártból minden olyan jelenséget – hangsúlyozta –, amely a liberalizálás felé mutatott. Ezt követően Mussolini megmagyarázta, hogy a veszély órájában kormányát koncentrálnia kell, mert csak így tud ellenállást szervezni.

Ma már komolytalannak tűnik, hogy amikor a szövetséges csapatok egységei szívósan törtek észak felé, s amikor az ellenállók több várost már a hadsereg beérkezte előtt felszabadítottak, Mussolini még mindig ellenállásról

beszélt. Nem is szólva arról, hogy a hadsereg úgynevezett egyesítése nem sikerült, és a kommandírozható fegyveresek számát már elméletileg is csak ezrekkel mérték. Mégis tény, hogy a „Ducénak" még ebben az időben is voltak tervei. Most már korábbi elgondolásának az ellenkezőjével kacérkodott. Arra gondolt, hogy az angolszász hatalmakat megnyerheti azon az áron, ha „seregeit" Közép-Európa felé vezényli és beveti a szovjetellenes harcba. Április legelején Anfusónak fejtette ki erre vonatkozó elgondolásait.[9] Úgy képzelte, hogy e szívesség fejében a szövetséges megszálló hatalmak lehetővé teszik egy olyan olasz kormány megalakulását, amelynek fasiszta tagjai is vannak. Anfusóval kidolgozott egy módozatot arra is, hogy miként léphetne összeköttetésbe Churchillel. Ennek a próbálkozásnak a részletei mind a mai napig ismeretlenek.

Mussolini április 5-én egy svájci rádióadásból értesült a Wolff–Rahn-féle megadási tárgyalásokról. Másnap ismét fogadta Rahnt, de a források nem árulják el, hogy vajon érintették-e ezt a kérdést. Április 14-én megbeszélést folytatott Wolff-fal. Wolff azt tanácsolta neki, hogy a szövetségesekkel ne Schuster kardinális útján, hanem az ő segítségével tárgyaljon, adja fel a „szocializálási" programot, és ne vonuljon Milánóba.

Mussolini egyezkedési reményei csak növekedtek azáltal, hogy április 13-án a világ értesült Roosevelt elnök haláláról. Azt gondolta ugyanis, hogy Roosevelt a szovjet érdekek amerikai pártolója volt, és bízott abban, hogy a következő elnök gyökeresen és azonnal változtat e politikán. Ugyanez a remény felcsillant Hitler előtt is, de hamarosan kihunyt, mint a többi. Az ellenállás folytatására, a „kitörésre" mind kevesebb kilátás mutatkozott. Április 30-án Pavolini szerint maximum 5000 emberre lehetett számítani. Mi maradt végül is „olasz megoldásként"? Az egyik változat az alkudozás lehetett a szövetségesekkel és a Nemzeti Felszabadító Bizottsággal, a másik pedig egy szimbolikus ellenállás valahol a hegyekben, ahol a fasiszták maradékai megörökíthetik a nevüket. Számos változat közül az utóbbi célra Mussolini végül Valtellinét választotta ki.

Mussolini szerint mind az egyik, mind a második változat megkövetelte, hogy elhagyja a Garda-tó festői, de

elszigetelt környezetét. Április 16-án Gargnanóban, az utolsó minisztertanácsi ülésen bejelentette, hogy a kormány átköltözik Milánóba. S valóban, április 18-án reggel 7-kor a „Duce" elhagyta a németek által kijelölt és őrzött posztját. Egy öt kocsiból álló kis karaván két óra múlva megállt a milánói prefektúra előtt. Mussolini itt „rendezte be hivatalát". Nagy jövés-menés kezdődött, lázas tanácskozások folytak, de egyelőre nem történt semmi. 20-án Rahn még egyszer felkereste a „Ducé"-t, s még egyszer megpróbálta rávenni, hogy térjen vissza Gargnanóba és helyezze magát német védelem alá. Nem lehet tudni, mi volt ezzel a célja.

Korábban kezdeményezett tárgyalási tapogatózásai mellett Mussolini Milánóban összeköttetést keresett a Nemzeti Felszabadító Bizottsággal is. Nemcsak a korporatív állam, az államosítás, a racionalizálás és a munkának kijáró jogok gondolatához tért vissza ebben az időben, de azt is elhitette magával, hogy ő tulajdonképpen mindig együtt akart kormányozni a szocialistákkal. Össze is állított egy dossziét a Matteotti-ügyről, amelynek tengelyében egykori közeledési kísérlete állt a reformista szocialisták egy részéhez. Néhány volt baloldalival el is hitette ezt a koncepciót. Így Carlo Silvestrivel, aki 1924-ben a másik táborban állt és emiatt internálták. A renegát kommunista Bombaccival is, aki a „Duce" egyik tanácsadója volt a salòi köztársaság idején a szociális és munkáskérdésekben. Mindketten arra beszélték rá, hogy próbáljon meg közeledni a szocialista vezetőkhöz. Mussolini rá is állt erre, és április 22-én eljuttatott egy levelet a milánói szocialista csoporthoz. Felajánlotta, hogy személyesen megadja magát. A szocialisták nem válaszoltak az ajánlatra. Több sikerrel járt viszont az az akció, amelyet egy milánói iparos, Riccardo Cella kezdeményezett. Mussolini megadási javaslatáról az ő továbbításában a Felszabadító Bizottság hajlandó volt tudomást venni. Cella rábeszélte Mussolinit, hogy Schuster kardinális közvetítésével kezdje el a tárgyalásokat. Április 25-én kora délután a „Duce" elindult az érseki palota felé. A kocsi tele volt személyes kíséretének tagjaival, úgy, hogy az az SS-tiszt, akinek a védelem lett volna a tiszte, már alig tudott befurakodni. A másik oldalon a Felszabadító Bizottság sebtiben ülést hívott össze, és három személyt felhatalmazott

a tárgyalások folytatására. A bizottság úgy tudta, hogy a németek még aznap délután aláírják a kapitulációt.

Míg a bizottság három tagja, Cadorna tábornok, Marazza és Lombardi megérkezett, a „Ducé"-vel az érsek beszélgetett.[10] Schuster arról elmélkedett, hogy Mussolini önkéntes börtönbe vagy száműzetésbe vonulásával személyes áldozatot hozhat, s emlékeztette őt Napóleonra. Mussolini megjegyezte, hogy az ő száznapos uralma már régen lejárt, úgyhogy neki már csak az marad, hogy rezignáltan fogadja a sorsot, úgy, mint Napóleon. Később Mussolini kifejtette elgondolásait. Az érsek feljegyzése szerint kijelentette, hogy terve két részből áll. „Az első szakaszban, holnap, fel lesz oszlatva a hadsereg és a köztársasági milícia; azután visszavonul Valtellinébe a Fekete Brigád háromezer tagjával." A kardinális megkérdezte: „És ön folytatni szándékozik a háborút a hegyekben?" Ezt a választ kapta: „Csak egy ideig, s azután feladom magam." Schuster maliciózusan megjegyezte, hogy a háromezer talán közelebb áll a háromszázhoz. Mussolini mosolyogva felelte: „Talán egy kicsit több, de nem sokkal. Nincsenek illúzióim."

A Nemzeti Felszabadító Bizottság három küldötte bevonult az érsek dolgozószobájába, ahol a két csoport egy hosszú asztal mellé ült: a fasiszták az egyik, egykori áldozataik utódai a másik hosszú oldalon. Mussolini megkérdezte, mit javasol neki a bizottság. Az két órán belüli feltétel nélküli megadást kívánt. Tagjai közölték, hogy már kiadták a parancsot az általános felkelésre. Amennyiben azonban a fasiszta fegyveres erőket összevonják a Milánó–Como–Lecce körzetben, úgy letehetik a fegyvert.

Mussolini már-már hajlott a javaslat elfogadására, amikor Graziani tábornok beavatkozott a beszélgetésbe.[11] Közölte percekkel előbb szerzett értesülését az Olaszországban tartózkodó német erők küszöbönálló fegyverletételéről. Mussolininak elállt a lélegzete. Megszakította a tárgyalást, és Graziani emlékirata szerint azzal fenyegetőzött, hogy a hírt nyilvánosságra hozza a rádióban. Mi volt ennek a dühkitörésnek az oka? Említettük, hogy Mussolini tudott a németek tárgyalásairól. Most viszont tudomásul kellett vennie, hogy a németek – Wolff ígérete ellenére – tárgyalásaikat nélküle folytatták le, és egyálta-

lán nem törődtek se az ő sorsával, se a fasizmus még megmaradt káderállományával. Feltételezhette azt is, hogy a németek jobb feltételeket alkudtak ki maguknak, mint amilyenre neki módja nyílik ilyen körülmények között. Ha 1936-tól számítjuk, a közel tízéves kiszolgálás és az ország kiszolgáltatása után ez a bánásmód dühre ingerelte. Azt viszont már nem magyarázza meg, hogy miért fordított emiatt azonnal hátat a Felszabadító Bizottságnak. Csak sejteni lehet, hogy a német „árulás" miatt védtelennek érezte magát, és megérezte, hogy sorsa már megpecsételtetett.

Nem bizonyos, hogy április 25-én délután ez volt a helyzet. A szövetséges csapatok a közelben voltak, az általános felkelés küszöbönállt, és feltehetően nemcsak Mussolini, de a bizottság vezetői is sejtették, hogy már nem kell számolniuk komoly fasiszta erőkkel. A valóságban az a 3000 fegyveres sem állt rendelkezésre, amelyről Mussolini Schusternek beszélt. Közelebb állt a valósághoz az érsek feltételezett adata, de végül az is optimistának bizonyult. Mégis azt kell mondanunk, hogy amennyiben a Felszabadító Bizottság vezetői a Mussolini-dossziét már lezárták volna, úgy aligha álltak volna vele szóba.

Az érseknél megjelent Lombardi utólag lehetetlennek tartotta, hogy Mussolini a helyszínen értesült volna a németekkel folytatott tárgyalásokról, következésképpen feltételezte, hogy színjátékot játszott. Graziani ezzel szemben azt állította, hogy nem volt olyan forrás, amelyből Mussolini korábban tudomást szerezhetett volna a hírről. Az ellentmondásnak feltehetően az a nyitja, hogy Mussolini tudott a tárgyalásokról, de igen kellemetlenül érintette, hogy azok tudomása és bevonása nélkül lezárultak. (Ami egyébként nem volt igaz. Vagy tévedés volt, vagy tudatos ferdítés annak érdekében, hogy Mussolinire nyomást gyakoroljanak.) Bárhogyan is állt ebből a szempontból a helyzet, Mussolini közölte, hogy beszélnie kell a németekkel, és hogy egy órán belül választ ad. Visszatért a prefektúrára, de a válaszon láthatólag már nem töprengett, és a németekkel sem beszélt. Feltehetően hatalmába kerítette – életében másodszor – a teljes kiúttalanság és elszigeteltség érzése. Nem 1943. július 25-re gondolok. Akkor Mussolini nem élte át ezt az érzést, az ellene felállított csapdáról nem is tudott. A történteknek

csak a következményei éltek benne. Valószínű, hogy e következmények most elevenné váltak.

Mussolini előtt megjelenhetett a mentőautó, a csendőrtiszt, a fogság képe. Eleven élményként tolulhatott fel benne az a néhány nap, amelyet a Matteotti-gyilkosság után átélt. Azok a percek, amikor várta a „kivégzőosztagot". S most ütött a felkelés órája. A németektől elhagyatva, fegyveres erő, pártja és hívei nélkül maradva, Mussolini e perctől kezdve teljes joggal várt a kivégzőosztagra.

Egyetlen gondolatra tudott csak koncentrálni: arra, hogy elhagyja a csapdává lett várost. Mindenkit feloldott esküje alól, majd elrendelte az azonnali indulást Como felé. Bizonyára most is a Napóleon-mítosz kísértette, és harmadszor mulasztotta el, hogy kalandját saját kezűleg fejezze be. Tíz autó hagyta el a prefektúrát, annyi német katonai őrrel, amennyit éppen a helyszínen találtak. Este 11 órakor indult a konvoj. Néhány perc múlva a prefektúrán megszólalt a telefon. A kardinális kérdeztette Mussolini válaszát. A prefektus közölte, hogy nincs válasz, Mussolini eltávozott. Hajnalban a prefektúrát megszállta az Ellenállás egyik egysége. A város reggelre teljes egészében az ellenállók kezére került.

Közben az éjszaka leple alatt az autókonvoj incidens nélkül megérkezett Comóba. A prefektúrán megálltak, és ebéd közben nagy vitát folytattak arról, hogy vajon menedéket kérjenek-e Svájcban, vagy próbáljanak meg áttörni a Sondrio-hágón, ami már a partizánok kezében volt. Az utóbbi kísérlet azonban csak akkor lett volna megvalósítható, ha megérkezik Pavolini az általa ígért fegyveresekkel. Pavolininek azonban nyoma sem volt. Másnap reggel a konvoj ismét útra kelt. A helyi német parancsnok addig erősködött, míg hozzá nem csatolt két német kamiont, megpakolva SS-katonákkal. A konvoj északnak vette útját Menaggio felé, ahonnan az út a svájci határ felé vezetett.

A menet tarka volt. Alfa Romeók és teherautók követték egymást. Az első kocsiban Mussolini egyik titkára egyedül ült. A másodikat foglalta el Mussolini. Azután a további autók néhány minisztert, funkcionáriust és családtagjaikat szállították. A „civil" menet végén egy Alfa Romeo haladt; Marcello Petacci vezette, és helyet foglalt benne húga, Clara is. Legvégül a két német teherautó zárta le a menetet. Hajnali fél hat volt, amikor a csoport megérke-

zett Menaggióba. Pavolini és csapata még mindig nem érkezett meg. Rövid pihenő után Grandolába értek, ahol Mussolini a Miravalle Szálloda halljában pihent egy kicsit és beszélgetett Petaccival. A lány, az ideg-összeroppanás szélén, hangos jelenetet rendezett. Innen már csak négy kilométerre volt a határ. Buffarini Guidi, az elbocsátott belügyminiszter búcsút vett és közölte, hogy Svájcba menekül. Kísérlete nem sikerült, elfogták. Graziani tábornok is elbúcsúzott, ő azonban azzal az ürüggyel tette ezt, hogy csatlakozni kíván az olasz „alakulatokhoz". A valóságban Graziani is Svájc felé vette útját, s neki sikerült, ami Buffarininak nem. Április 27-én hajnalban megérkezett Pavolini, ám a vele tartó „hősök" száma nem 3000-et, nem 300-at, hanem pontosan tizenkettőt tett ki.

Az éjszaka folyamán odaérkezett egy német légelhárító egység, amely Tirol felé tartott. Ez magába olvasztotta a Mussolini-félè csoportot. Pavolini is csatlakozott. Ezúttal Mussolini az őáltala hozott páncélautóba szállt be, és április 27-én reggel német őrizet mellett, nagyobb biztonságérzettel kelt útra. Az irány azonban most már Ausztria volt. Hét óra körül Mussóhoz értek, ahol az utat lezárva találták. Mintegy 15 fős partizáncsapat megálljt parancsolt. A német tisztek tárgyalni kezdtek velük. Határás várakozás és alkudozás után a partizánok hozzájárultak a németek továbbhaladásához, a németek pedig beleegyeztek abba, hogy az olaszok nélkül folytassák útjukat. Az egyik német hadnagy rábeszélte Mussolinit, hogy öltsön német katonaköpenyt és üljön át az egyik német teherautóba. Az olasz partizánok azonban ragaszkodtak ahhoz, hogy az autókat átvizsgálják, és egyikük gyanút fogott. Mussolinit a többi hátrahagyott olasszal együtt őrizetbe vette. Előbb a legközelebbi helység, Dongo prefektúrájára szállították, majd éjszakára Clara Petaccival együtt egy Dongón kívül eső parasztházba zárták.

Közben Mussolini letartóztatásának a híre telefonon eljutott a Nemzeti Felszabadító Bizottsághoz és a szövetségesek főparancsnokságához. Ez utóbbi a Badoglióval kötött fegyverszünet alapján április 27-én délután azt kérte, adják meg a letartóztatás pontos helyét, és repülőgépet akart odaküldeni, hogy Mussolinit őrizetbe vegye. Az olasz ellenálló erők főparancsnoka, Cadorna tábornok hajlott a kérés teljesítésére. Az éjszaka folyamán azon-

ban az Ellenállás katonai és polgári vezetői együttes tanácskozást tartottak, és másként határoztak. Úgy vélték, hogy Mussolini elítélése az olaszokra tartozik. Egy Valerio fedőnevet viselő százados, valódi nevén Walter Audisio, menlevelet kapott a feladat végrehajtására. Audisio versenyt futott az idővel. Feladatát azelőtt kellett elvégeznie, mielőtt a szövetséges csapatok a színhelyre érkeznek. Mivel ezek már Milánó alatt álltak, arra sem volt lehetőség, hogy az elfogott fasisztákat és Mussolinit beszállítsák a városba és megrendezzék a perüket.

Valerio, alias Audisio, néhány emberrel szállt ki Dongóba. A partizánok által összeállított névjegyzékből saját felelősségére választott ki tizenkilenc nevet. Viselőik felett a csoport kimondta a halálos ítéletet, és azt végre is hajtotta. Tizennyolc személlyel az osztag végzett. Mussoliniért maga Valerio ment a parasztházba. Beszálltak a kocsiba, majd egy kanyarban a százados megállította az autót. Mussolinit a falhoz rendelte...

JEGYZETEK

BEVEZETŐ

[1] Opera omnia di Benito Mussolini. A cura di Edoardo e Diulio Susmel, I–XXXVI. Firenze 1951–1963. Azóta pótkötetek jelentek meg: XXXVII–XLIV. 1978–1980. A továbbiakban: Opera omnia.

[2] Az Olaszországon kívüli Mussolini-irodalomban évekig a legismertebb volt *L. Fermi:* Mussolini. „...The wild adventure that was his life..." (Chicago 1961.) c. könyve, majd az angol *I. Kirkpatrick:* Study of a Demagogue. (London 1964.) c. munkája aratott sikert. Az angol nyelvű irodalomban a legfrissebb biográfia *Mack Smith:* Mussolini. (London 1981.) c. könyve, amely az Opera omnia mellett az utolsó évek olasz irodalmára és széles memoárirodalomra támaszkodik. A francia historiográfiában *M. Vaussard* foglalkozott több írásában az olasz fasizmussal és Mussolini személyével. (Histoire de l'Italie moderne de l'unité au libéralisme, Paris 1950; De Pétrarque à Mussolini, Paris 1961; La conjuration du Grand Conseil fasciste contre Mussolini, Paris 1966 és Avénement d'une dictature. Italie 1915–1925, Paris 1971.) *M. Gallo:* L'Italie de Mussolini. Vingt ans d'ère fasciste (Paris 1969.) címen népszerű feldolgozást jelentetett meg. Rövid, ismeretközlő összefoglalás *Guichonnet:* Mussolini (Paris 1971.) c. füzete a Que sais-je? sorozatban. Német kiadó számára legutóbb egy olasz szerző, *G. De Luna* írt egy Mussolini-életrajzot: Benito Mussolini. In Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. (Reinbek bei Hamburg 1978.) Olasz fordításban is megjelent *B. R. Lopuhov:* Fasizm i rabocsije dvizsenyija v Italii, 1919–1929 (Moszkva 1968.) című írásának egy része. Magyarországon az olasz fasizmusról és Mussoliniről *Kis Aladár* alapvető munkát jelentetett meg: Az olasz fasizmus története. (Kossuth Könyvkiadó 1970.)

[3] Csak a legjelentősebb szintetikus feldolgozásokat jelezzük a terjedelmes olasz irodalomból. Általános jellegűek: *L. Salvatorelli–G. Mira:* Storia d'Italia nel periodo fascista. (Torino 1957.; azóta több kiadás); *P. Alatri:* Le origini del fascismo. (Roma 1962., 31. kiad.); *F. Chabod:* L' Italia contemporanea, 1918–1948. (Torino 1961.) Magyarul: Olaszország története 1918–1948. Budapest 1967.; *G. Salvemini:* Scritti sul fascismo, I–II. (Milano 1961–1966.); *E. Santarelli:* Storia del movimento e del regime fascista, I–II. (Roma 1967.); *Uő:* Fascismo e neofascismo. Studi e problema di ricerca. (Roma 1974.) Magyarul: Fasizmus és újfasizmus. (Budapest 1976.) *Mussolini-életrajzok: Y. De Begnac:* Vita di Mussolini, I–III. (Milano 1936–1940.); *G. Megaro:* Mussolini dal mito alla realta. (Milano 1947.); *P. Monelli:* Mussolini piccolo borghese. (Milano 1959.) A legnagyobb szabású feldolgozásra *R. De Felice* vállalkozott. Mussolini-életrajzának eddig megjelent 5 kötete (Milánó-

ban) Mussolini il rivoluzionario 1883–1920 (1965) Mussolini il fascista La conquista del potere 1921–1925 (1966) Mussolini il fascista L'organizzazione dello Stato fascista 1925–1929 (1968) Mussolini il duce Gli anni del consenso 1929–1936 (1974) es Mussolini il duce Lo Stato totalitario 1936–1940 (1981) Az előkészületben lévő utolsó kötet címe L'alleato 1940–1945 E monumentális mű hatalmas anyagforrást kínál, és számos új kérdésfeltevést tartalmaz A szerző Mussolini-megítélése azonban ingadozó es tendenciájában mind megértőbb főszereplőjével szemben Az utobbi években a legtobb es a leghevesebb vitát az olasz történészek körében e mű egyes értelmezései váltották ki

[4] Lásd a 3 sz jegyzetben *Chabod* és *Santarelli*

[5] A magyar kiadásból (*E Ludwig* Mussolini vallomásai Budapest 1932) e mondat hiányzik Lásd a német kiadást Mussolinis Gespräche mit Emil Ludwig Berlin–Wien–Leipzig 1932 232 old

MUSSOLINI SZOCIALISTA KORSZAKA

GYEREKKOR ÉS IFJÚSÁG

[1] Benito Pablo Juarez mexikói forradalmár, majd köztársasági elnök volt, aki legyőzte és kivégeztette a francia császárság által Mexikóba küldött Habsburg Miksát Cipriani és Costa anarchista munkásmozgalmi vezető volt Olaszországban Cipriani eredetileg garibaldista volt, Costa elméleti kérdésekkel is foglalkozott

[2] A család vidéki kispolgári jellegéről lásd *Monelli*

[3] *Ludwig* német kiadás 44 old (A rendelkezésre állo magyar kötetből hiányzik a megfelelő oldal)

[4] Mussolini első önéletrajza Opera omnia XXXIII 220-tól

[5] Magyarul olvasható *Mihail Bakunyin* Gyónás Gondolat 1983 Kun Miklós utószavával és jegyzeteivel , *Kun Miklós* Utban az anarchizmus felé Mihail Bakunyin politikai pályaképe és eszmei fejlődése az 1860-as évek közepén Gondolat 1982 Részletek Bakunyin-szövegekből Világtörténet, 1883 1 sz Életrajza *N Pirumova* Bakunyin Kossuth Könyvkiadó–Kárpáti Könyvkiadó 1979

[6] Arnaldo Da Brescia itáliai eretnek tanokat hirdető felkelővezér volt

[7] *Ludwig* 101 old

[8] Opera omnia XXXIII 224 old

[9] Id *De Felice* I 7 old

[10] Opera omnia III 274-től

[11] *E Mussolini* Mio fratello Benito Firenze 1957 158 old

[12] Opera omnia I 208 old

[13] Ugyanott, 3-tol

[14] Ugyanott, 206 old

[15] Ugyanott, 209 old

[16] Ugyanott, 210 old

[17] *Ludwig* német kiadás, 45 old (A rendelkezésre álló magyar kötetből a megfelelő oldal hianyzik)

[1] Az olasz gazdasági és társadalmi fejlődésről: L'economia e salari dal 1861 al 1961. Milano 1961. (tanulmánykotet), Indagine statistica sullo sviluppo del reddito nazionale dell'Italia dal 1861 al 1946 Annali di statistica 8 sorozat. 9. kot

[2] Az emigráció az 1870-es évek végén nőtt meg ugrásszerűen Ettől kezdve az orokre távozók (tengeren túlra utazók) száma évről évre nőtt 1881-ben kereken 85 000, és 1910-ben meghaladja a 400 000-et, 1913-ban az 500 000-et. Hatalmas volt az ideiglenesen távozók száma is

[3] Az 1898-as fordulatról lásd *Fr. Crispi* Politica interna Diario e documenti A cura di T Palamenghi-Crispi Milano 1924

[4] Opera omnia XXXIII 248 old.

[5] Idézi: *De Felice* I 38 old.

[6] Opera omnia. I. 210 old

[7] Ugyanott, I. 9-től

[8] Ugyanott, 15-től.

[9] Ugyanott, 28-tól

[10] Ugyanott, 11-től

[11] Ugyanott, 43-tól.

[12] Ugyanott, 40-től

[13] Magyarul *P A. Kropotkin:* Egy forradalmár feljegyzései. Gondolat 1966 Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Kulcsár István; *Kropotkin Péter:* Forradalmi Kormányok. Népszava 1919. (2. kiad.); A francia forradalom 1789–1793. Népszava 1909.; Kölcsönös segítség mint természettörvény. Népszava é. n.; Itt hosszabban méltatott műve· Les paroles d'un révolté. Paris 1885.

[14] Opera omnia I 50-től

[15] *A. Balabanoff* Il traditore. Mussolini e la conquista del potere. Roma 1973. 23-tól.

[16] Eredeti cime: Am Tage der sozialen Revolution.

[17] Karl Marx und der historische Materialismus. (Olaszul· Carlo Marx e il materialismo storico)

[18] Opera omnia. XXXIII 257 old.

[19] Vo Scritti politici di Benito Mussolini. Introduzione e cura di Enzo Santarelli Milano 1979. Lásd a bevezető tanulmányt – Már *P. Alatri* is hangsúlyozta, hogy Mussolini szocializmusa sosem volt marxista, és ebben a szerzők többsége egyetért. A hangsúly viszont tobbször arra esik, hogy e nem marxista álláspont szocializmuson beluli volt. Lásd tobbek kozott: *Ernst Nolte:* Marx und Nietzsche im Sozialismus des jungen Mussolini Historische Zeitschrift, 191. sz 1960 október. 249-től

[20] *Eduard Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. Stuttgart 1899.

[21] A „Réflexions" 1908-ban, a „Matériaux" 1921-ben jelent meg Párizsban.

[22] Egyebekben a munkásosztaly nevelését és a szindikátusok szerepét illetően nézetei egybehangzottak Sorelével Lásd Socialisme et philosophie (levél Sorelhez). Paris 1899 , In memoria del manifesto del communisti, 1895.

[23] Opera omnia IV 195-től

[24] Ugyanott, I. 81-től. – A cikkben idézett francia irracionalista filozófus, Jean-Marie Guyau a „L'irréligion de l'avenir" szerzője.
[25] Opera omnia. I. 84-től.
[26] Ugyanott, 73-tól.

HAZATÉRÉS

[1] Egy ideig Annemasse-ban tartózkodott. Ehhez fűződött Maria Ryger vádja, amely szerint Mussolini a francia rendőrség besúgója lett (L *M. Ryger·* Mussolini, indicateur de la police française ou les raions occultes de sa 'conversion'. Bruxelles 1928.; *Uő:* Mussolini fu anche confidente della polizia francese, in: Il risorgimento liberale, 1945 július 29.) Mussolini több életrajzírója szerint (*Monelli* 38 old., *De Felice*, I. 37. old.) ez az állítás alaptalan.
[2] *Ludwig*, 101. old.
[3] Id. *De Felice*. I. 48. old.
[4] Opera omnia. I. 215-től.
[5] A cikk címe: Érdekelt-e a proletariátus a jelenlegi (attuale) haza fenntartásában? (Opera omnia. II. 169-től.)
[6] A cikket 1910. december 10-én az Associazione nazionalista (Nacionalista Szövetség) alakulásával kapcsolatban írta. (Opera omnia. III. 280-tól.)
[7] A cikket August von Platennek szentelte. Így végződik: „...a zseni közös hazája Itália volt és maradt". (Opera omnia. II. 171-től.)
[8] „Az elméleti pángermanizmus." *Santarelli:* Scritti politici... 122-től.
[9] Tolmezzóról: Opera omnia. XXXIII. 261-től és *Carlo Delcroix:* Un uomo e un popolo. Firenze 1928. 83. old.
[10] A dátum az Opera omnia I. életrajzi adatait követi. Lásd 90-től. *De Felice* szerint (I. 50. old.) a vizsga novemberben volt.
[11] Opera omnia. I. 101-től.
[12] Ugyanott, 142-től.
[13] Míg nála elismerte az „emberi elemet", hiányolta az „olasz kultúrát". (Opera omnia. I. 144. old.)
[14] Ugyanott, 137-től.
[15] Ugyanott, 174-től.
[16] Ugyanott, 215-től.

TRENTO

[1] A kisregény a trentói *Il Popoló*ban jelent meg 1910 elején folytatásokban. 1929-ben Amerikában kiadták „The Cardinal's Mistress" címen.
[2] A német verzióban „gässlicher Schmöker" (195. old.), a magyar fordításban „szörnyű tudálékos munka". (97. old.)
[3] Opera omnia. II. 86-tól.
[4] Ugyanott, 123-tól.
[5] Abból az alkalomból írta, hogy Sorel „Réflexions..." című műve megjelent olaszul. Opera omnia. II. 163-tól.
[6] Ugyanott, 7-től.
[7] Ugyanott, 250-től.
[8] Lásd elsősorban a *Vita Trentina* című lapban megjelent cikket: Opera omnia. II. 53-tól.
[9] A *La Voce* kiadója önálló füzetben jelentette meg 1910-ben.

LA LOTTA DI CLASSE

[1] Opera omnia. II. 268. old.
[2] Ugyanott, 268-tól.
[3] Opera omnia. III. 297. old.
[4] „Propagandánk" című, 1910. február 12-i cikkében leszögezi: „A mennyiséggel szemben előnyben részesítjük a minőséget."
[5] 1910. június 4-i cikk.
[6] Opera omnia. III. 208-tól.
[7] Ugyanott, 274-től.
[8] Ugyanott, 86-tól.
[9] Ugyanott, 280-tól.
[10] *De Felice*. I. 102-től.
[11] Opera omnia. IV.
[12] Ugyanott, 52-től.
[13] Ugyanott, 61-től.
[14] Ugyanott.
[15] Opera omnia. IV. 106. old.

REGGIO EMILIA

[1] Opera omnia. III. 5-től.
[2] Ugyanott, 67-től.
[3] Ugyanott, 306-tól.
[4] Ugyanott, 313-tól.
[5] Ugyanott, 365-től.
[6] Ugyanott, IV. 61-től.
[7] Ugyanott, 8-tól.
[8] Az „élcsapat" kifejezést Sorel és az anarchoszindikalisták használták, de mivel ők csak a szakszervezetekre támaszkodtak és a pártot elvetették, Mussolini a szónak más értelmet adott.
[9] A Mussolini-életrajzok egy része felveti vagy érinti Lenin hatásának kérdését, de más összefüggésbe állítja. Mussolini 1911-es politikai fordulata felett a szerzők többnyire elsiklanak, és ehelyett egy Mussolini–Lenin paralelizmust állítanak fel. Ilyesfajta párhuzamosságba állítja Mussolinit és Lenint pl. *E. Nolte* (Der Faschismus in seiner Epoche. München 1963. 200-tól), míg *De Felice* minden hatás lehetőségét elutasítja (I., többek között 88-tól). *Megaro* (206-tól) valóságos elemekből állítja össze az 1911–1914-es Mussolini-képet, de részben nem veti fel a politikai-taktikai fordulatot, részben mellőzi Mussolini gondolatvilágának egyéb motívumait, azokat, amelyek az életfilozófiákhoz, a társadalmi darwinizmushoz fűzték.
[10] Opera omnia. IV. 12-től.
[11] Ugyanott, 131-től.
[12] Ugyanott, 145-től.
[13] Ugyanott, 151-től.
[14] Ugyanott, 236-tól.
[15] Ugyanott, 116-tól.
[16] Ugyanott, 161-től.
[17] A *Pravdá*ban jelent meg 1912. július 28-án. Lásd *Lenin:* Összes Művei.
[18] 1912. augusztus 26.

AZ AVANTI! FŐSZERKESZTŐJE

[1] Idézi: *De Felice*, I. 142-től.
[2] Opera omnia. V. 67-től.
[3] A Petőfi-versszak olaszul így hangzik: „La vita mi e cara, l'amore ancor piu, ma per la libertà li do entrambi." – A gondolat annyira megtetszett Mussolininak, hogy később, a háború alatt is idézte egy alkalommal.
[4] Edmondo De Amicisnak, a világhírű írónak nem sokkal korábban Mussolini az „emberségét" méltatta.
[5] Opera omnia. V. 87-től. – A magyarországi véres tüntetésről egyébként Mussolini még a *Lotta di Classé*ban cikket írt 1912. június 1-jén „A magyar szocialisták a barikádon" címmel. (Opera omnia. V. 136-tól.)
[6] Opera omnia. V. 122-től.
[7] Opera omnia. VI. 43-tól.
[8] Opera omnia. V. 356. old.
[9] *L. Rafanelli:* Una donna e Mussolini. Milano 1946. – Itt közöl néhány levelet is Mussolinitől. Rafanelli egyébként megjelentetett néhány romantikus társadalmi regényt és néhány novellaskötetet.
[10] Idézi *De Felice*, I. 169. old.
[11] Opera omnia. V. 161-től.
[12] Opera omnia. VI. 5-től.
[13] Ugyanott, 48-tól.
[14] Ugyanott, 70-től.
[15] Ugyanott, 146-tól.

A VÖRÖS HÉT

[1] A korabeli olasz munkásmozgalomról lásd: *G. Procacci:* La lotta di classe in Italia agli inizi de secolo XX. Roma 1970. – A vörös hétről: 375-től. Továbbá: *G. D. H. Cole:* Storia del pensiero socialista. Bari 1968. A szóban lévő korszak: 223-tól.

A FASISZTA MOZGALOM

VÁLSÁG

[1] A PSI álláspontjáról átfogó feldolgozás: *L. Valiani:* Il partito socialista italiano nel periodo della neutralita 1914–1915. Milano 1963.; *L. Bissolati:* La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1920. Milano 1923.; *A. Rosmer:* Le mouvement ouvrier pendant la guerre. I. köt. Paris 1936. – Az olasz semlegességről és ezen belül Mussolini pálfordulásáról is: *B. Vigezzi:* L'Italia di fronte alla guerra mondiale. I. köt. L'Italia neutrale. Milano 1966.
[2] Lenin nem tudta nemzetközi méretekben érvényesíteni az álláspontját. Az olasz szocialisták semlegességi politikája csak látszólag volt azonos vele, mivel nem tartalmazott forradalmi megoldást.
[3] Erről Lenin is így gondolkodott, az ő jelszava azonban csak 1915-ben, a zimmerwaldi konferencián került az internacionalista szocialisták szűk nyilvánossága elé.
[4] A háború kezdete röviden: 1914. július 28.: Ausztria–Magyarország hadat üzen Szerbiának; augusztus 1.: német hadüzenet Oroszország-

nak; augusztus 3.: német hadüzenet Franciaországnak; augusztus 4.: angol hadüzenet Németországnak; augusztus 6.: a Monarchia hadat üzen Oroszországnak, Szerbia Németországnak; augusztus 11–12.: Anglia és Franciaország hadat üzen a Monarchiának; augusztus 23.: Japán hadat üzen Németországnak.

[5] Olaszország 1882. május 20-án csatlakozott Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia szövetségéhez, s ezzel a kettős szövetség hármassá bővült.

[6] Mindenekelőtt a vegyes lakosú és helyenként olasz többségű Dél-Tirolról volt szó (Alto Adige), de mellette Isztriáról, Fiuméról és Dalmáciáról is.

[7] *Monelli,* 93. old.

[8] Opera omnia. VI. 297. old. (a belga kérdésről) és 332. old. (a Hervé-esetről).

[9] *Valiani:* 28-tól és 84-től; Opera omnia. VI. 339–365. old. (Cikkek augusztus végén és szeptember 18-ig.)

[10] Ugyanott, 361-től.

[11] Ugyanott, 369. old.

[12] Ugyanott, 376-tól.

[13] Ugyanott, 393-tól.

[14] *Salvatorelli–Mira,* 47. old.

[15] Opera omnia. VI. 40–41-től. – A bolognai ülés leírása: *Valiani,* 117-től és *Balabanoff,* 90-től.

[16] Többek között Michele Bianchi, Cesare Rossi. E csoportosulásról lásd *R. Paris:* Les origines du fascisme. Paris 1957.

[17] Mussolini 1914. október 20-án mondott le az *Avanti!* főszerkesztőségéről, és új lapja, az *Il Popolo d'Italia* november 15-én megjelent.

[18] A részletekről lásd *C. Rossi;* Mussolini com'era. Roma 1947.; *M. Girardon:* The Key to Mussolini's Secret. New York 1937. 7-től. – Az akcióban részt vett a nagytőke csaknem minden jelentős képviselője (Fiat, Adison, Ansaldo stb.).

[19] Opera omnia. VII. 45-től.

A HÁBORÚ

[1] Giuseppe Prezzolini, a *La Voce* szerkesztője, köztársasági nacionalista. Gaetano Salvemini, történelemtanár, történész, köztársasági, ebben az időben a beavatkozás híve.

[2] Dalser először azt állította, hogy Mussolini eladta magát a franciáknak, majd azt, hogy az *Il Popolo d'Italiát* azon a pénzen alapította, amit kozmetikai szalonja eladásából ő bocsátott a rendelkezésére.

[3] Ida Dalserről lásd: *C. Rossi,* 200-tól. – Dalsert a milánói hatóságok 1917-ben egy időre internálták.

[4] *M. G. Sarfatti:* Dux. Milano 1932. (13. kiad.)

[5] *Sarfatti* mellett lásd: *Balabanoff,* 92-től és *Rafanelli.*

[6] Ugyanott.

[7] Rachele Forlíba való költözéséről lásd ugyanott.

[8] A londoni titkos paktumról: *M. Toscano:* Il Patto di Londra Storia diplomatica dell'intervento italiano (1914–1915). Bologna 1934.

[9] Az olasz kormány külpolitikájáról lásd: *B. Vigezzi:* I problemi della neutralità e della guerra nel carteggio Salandra-Sonnino (1914–1917). Milano–Roma 1961.

[10] Opera omnia. VIII. 243-tól.
[11] Utalások az Armée Nouvelle-re: Opera omnia. VII. 125., 128. old. – Részletes ismertetés a VIII. 118-tól.
[12] Opera omnia. VIII. 243-tól.
[13] Ugyanott, 248-tól.
[14] Ugyanott, 260-tól.
[15] Ugyanott, 352-től.
[16] Ugyanott, 371-től.
[17] Id. *De Felice*, I. köt. 346. old.
[18] Opera omnia. VIII. 286-tól.
[19] Ugyanott, IX. 23-tól.
[20] Ugyanott, X. 41-től.
[21] Opera omnia. X. 9. old.
[22] Ugyanott, 13. és 34–35. old.
[23] Ugyanott, 36-tól.
[24] Ugyanott, 61-től és 144. old. (Idézet az utóbbi.)
[25] Idézi: *De Felice*, I. köt. 380. old.
[26] Opera omnia. X. 436-tól.
[27] Ugyanott, 140-től.
[28] Ugyanott, 378-tól.
[29] Ugyanott, XI. 241-től.
[30] Ugyanott, 271-től.
[31] Ugyanott, 271. old.
[32] Ugyanott, 282-től. – Az *Il Popolo d'Italia* közölte az új francia szakszervezeti programot, és ezzel is jelezte a Mussolini-féle „produktivizmus" közelségét Jouhaux felfogásához.

A MEGCSONKÍTOTT GYŐZELEM

[1] Lásd *Chabod*, 24-től.
[2] A liberális éra fő képviselője Olaszországban a XX. század kezdetétől. Lásd a liberalizmusról és Giolittiről: *G. De Rosa:* La crisi dello stato liberale in Italia. Roma 1964.; *N. Valeri:* Da Giolitti à Mussolini. Momenti della crisi del liberalismo. Firenze 1956.; *A. Aquarone:* Alla ricerca dell'Italia liberale. Napoli 1973. (Cikkgyűjtemény.)
[3] A Partito popolare irodalmából: *G. De Rosa:* Storia del Partito popolare. Bari 1958.
[4] A szocialista pártról lásd itt *L. Cortesi:* Il socialismo italiano tra riforme e rivoluzione. Dibattiti congressuali del PSI (1892–1921). Bari 1969.
[5] A politikai futurizmusról: *Santarelli:* Fasizmus és újfasizmus... 17-től; L'Italia futurista (1916–1918). A cura di M. C. Papini. Roma 1977.
[6] Az „arditi" (többesszám) különleges rohamosztagosok elnevezése volt a háború alatt a hadseregben. Mint fegyvernemet a kormány a háború után megszüntette. Lásd róluk: *F. Cordova:* Arditi e legionari dannunziani. Padova 1969.
[7] A futuristák politikai manifesztumát közli: *De Felice:* I. 738-tól.
[8] Opera omnia. XI. 477. old.
[9] A költő és prózaíró, aki önkéntes légiót szervezett és azzal elfoglalta Fiumét. Lásd: *Cordova*.
[10] Az olasz kormány békepolitikájáról: *S. Sonnino:* Carteggio 1916–1922. A cura di P. Pastorelli. Roma–Bari 1975.; *T. Tittoni–V. Scialoja:* L'Italia

alla conferenza della pace. Roma 1921.; *R. Mosca:* Dopoguerra e sistemazione europea. La conferenza della pace, in: La politica estera italiana dal 1914 al 1943. Torino 1963.

[11] Ez kihatott a magyar kérdés vitáira is. Az olasz küldöttség nem tudta következetesen érvényesíteni álláspontját a magyar–román kérdésben, mivel a londoni paktum elismerését követelve nem léphetett fel a bukaresti titkos paktum ellen.

[12] A wilsonizmus európai értelmezésének lényege az volt, hogy a nemzetiségi elvet minden vonatkozásban érvényesítik, és a kétes eseteket népszavazással döntik el.

[13] Opera omnia. XII. 107-től, 110-től és 113-tól.

[14] Bissolati helyeselte az olaszok hadba lépését a germán imperializmus ellen, támogatta a Monarchia nemzetiségekre bontását, valamint az annak olasz többségű területeire megfogalmazott olasz igényt. Ezen azonban nem akart túlmenni.

[15] Lásd ezt az epizódot: *De Felice*, I. 484-től; Opera omnia. XII. 134-től.

SANTO SEPOLCRO TÉR

[1] Így: Opera omnia. XII. 116-tól, 183-tól, 193-tól.

[2] Opera omnia. XIII. 28-tól és 31-től.

[3] Id. *De Felice*, I. 501. old.

[4] Opera omnia. XII. 309-től.

[5] Ezzel az akcióval indult el a híres észak-olaszországi gyárfoglaló mozgalom, amely azonban a PSI vezetésének tehetetlensége következtében még ebben az évben eredménytelenül véget ért.

[6] Opera omnia. XII. 314-től.

[7] Az ülés lefolyását többen leírták. Így többek között: *C. Rossi*, 78-tól; *E. Daquanno:* Vecchia guardia. Roma 1936. 38-tól.

[8] *De Felice*, I. 500. old.

[9] Mussolini megnyitójában a három javaslatot ismertette. Opera omnia. XII. 321-től. Záróbeszéde ugyanott, 325-től.

[10] Opera omnia. XIII. 28-tól.

[11] Az események leírása többek között: *Daquanno*, 48-tól.

[12] Opera omnia. XIII. 61-től és 64-től.

[13] Közli: *De Felice*, I. 742-től.

[14] Opera omnia. XIII. 248-tól.

[15] Létszámát tekintve a sztrájk tekintélyes volt, de inkább a munkától való távolmaradás volt a jellemzője, mintsem a munkásság harcos fellépése a sztrájk célja mellett. Mussolini lesújtó értékelése: Opera omnia. XIII. 259-től.

FIUME

[1] A fiumei kérdés részletesen: *P. Alatri:* Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica (1919–1929). Milano 1959.

[2] Opera omnia. XIII. 362-től és XIV. 6., 27. old. 37-től stb. – Érdekes megjegyezni, hogy míg szeptember 14-i cikkében Mussolini támadta a nagyhatalmakat az intervenció miatt, valamivel korábban több cikkében is azt hangoztatta, hogy a Magyar Tanácsköztársaság nem az intervenció, hanem belső nehézségei miatt bukott meg. (Lásd Opera omnia. XIII. 276-tól, 290-től és 357-től.)

[3] A levelet idézi *De Felice*, I. 560. old.

[4] Opera omnia. XIV. 475. old.
[5] Ugyanott, 475–476. old.
[6] Szeptember 27-én kijelentette, hogy amennyiben a kormány nem támogatja a flumei akciót, „a konfrontáció elkerülhetetlen". Opera omnia. XIV. 28-tól; lásd még: ugyanott, 37-től.
[7] Ugyanott, 476. old.
[8] *De Felice*, I. 568. old.

VÁLASZTÁSI KUDARC ÉS ÚJRAKEZDÉS

[1] Opera omnia. XIV. 50-től, idézet: 53. old.
[2] Ugyanott, 150-től.
[3] *Sarfatti*, 229-től.
[4] Lettere di D'Annunzio a Mussolini. Milano 1941. 3. old.
[5] Opera omnia. XIV. 466-tól.
[6] Ugyanott, 471. old.
[7] Közli: *De Felice*, I. 746-tól.
[8] Opera omnia. XIV. 466-tól és a „posztulátumok".
[9] Vö.: *De Felice*, I. 593-tól.

FIUME ELADÁSA

[1] Giolitti 1914-ben vált meg ettől a pozíciótól.
[2] Vö.: *Monelli*, továbbá *G. Prezzolini:* Quatro scoperte (Groce–Papini–Mussolini–Amendola). Roma 1964. 167. old.; *De Felice*, I. 4. old.
[3] Feltételes módban tette ezt, nyitva tartva maga előtt a későbbi utat. (Lásd: Opera omnia. XV. 31-től.)
[4] Opera omnia. XV. 187. old.
[5] Ugyanott, 178-tól.
[6] *De Felice*, I. 630. old.
[7] Ugyanott, 231-től.
[8] Ugyanott, 634. old.
[9] Vö.: *Valeri*, 24. old.
[10] Opera omnia. XV. 306-tól.
[11] *De Felice*, I. 650. old.

AGRÁRFASIZMUS

[1] Megadott helyen és időpontban jelentős egységeket, olykor több száz fasisztát vontak össze, akik azután végrehajtottak egy kijelölt akciót.
[2] Vö.: *P. Melograni:* Gli industriali e Mussolini. Rapporti tra Confindustria e fascismo dal 1919 al 1929. Milano 1972. 9-től; *V. Castronovo:* Potere economica e fascismo. Rivista di storia contemporanea. Luglio 1972. 3. 273-tól; *R. Sarti:* Fascism and the Industrial Leadership in Italy, 1919–1940. A Study in the Expansion of Privat Power under Fascism. Berkeley–Los Angeles–London 1971.; *F. Catalano:* Potere economica e fascismo. Le crisi del dopoguerra 1919–1921. Milano 1964. – A szerzők felfogása nem egyezik meg a nagytőke és a fasiszta csoport közötti viszony megítélésében.
[3] *F. Piva:* Lotte contadine e origini del fascismo. Padova–Venezia, 1919–1921. Venezia 1977.
[4] A „ras" vagy „rasz" eredetileg abesszin főnemesi cím. A fasiszták a squadrók vezetőit, a „főnököket" nevezték így.
[5] *M. Rocca:* Come il fascismo divenne una dittatura. Milano 1952. 97. old.

[6] *Valiani,* valamint *P. Spriano:* Storia del partito communista italiano. I. köt. De Bordiga a Gramsci. Torino 1967. A párt alapításáról: 78-tól.
[7] Opera omnia. XVI. 101-től. Idézet: 102. old.
[8] A munkás- és a bolsevikkérdésről többek közt: Opera omnia. XVI. 259-től és 261-től.
[9] Idézi: Opera omnia. XVI. 101. old.
[10] 1921. március 29-én „Treuga" címen Mussolini lapjában felajánlotta a fasiszták politikájának módosítását a szocialista párttal szemben, amennyiben igazolódik, hogy a párt valóban „elhatározta, hogy megszabadul a gyilkos orosz zűrzavartól és visszatér a régi útra". (Opera omnia. XVI. 227. old.)
[11] Vö.: *De Felice,* II. 83. old.
[12] Opera omnia. XVI. 283-tól. Idézet: 284. old.
[13] 1921. május 3-án mondott beszédében a Nitti–Giolitti-csoportot az „öreg, túlhaladott" Olaszország képviselőinek nevezte, és kijelentette: a fasiszták feladata, hogy minden erejükkel létrehozzák „Olaszország új politikai vezető osztályát". (Opera omnia. XVI. 300. old.)
[14] Opera omnia. Ugyanott.

TERRORIZMUS VAGY POLITIKA

[1] Opera omnia. XVII. 267-től. Idézet: 268–269 old.
[2] 1921. június 21-én. (Ugyanott, XVI. 431-től. Idézet: 444. és 445. old.)
[3] Július 2-án Mussolini cikket jelentetett meg „A béke témájáról" címen, amelyben elkerülhetőnek mondta a polgárháborút, és felajánlotta, hogy a fasiszták részt vesznek a megbékélésben, tekintettel arra, hogy „az orosz módi bolsevizmust likvidálták". (Opera omnia. XVI. 20-tól.) Ebben az értelemben hozott határozatot 3-án a Fasciók Végrehajtó Bizottsága. Ezt követően a fasiszta parlamenti csoport hivatalos javaslatot tett a szocialista pártnak egy megbékélési paktum aláírására.
[4] A tiltakozások főként helyi fasiszta lapokban láttak napvilágot.
[5] A vitáról és Mussolini beszédéről: Opera omnia. XVII. 43-tól.
[6] *Salvemini,* I. 68. old.
[7] *De Felice,* II. 139. old.
[8] Opera omnia. XVII. 64-től. Idézet: 66. old.
[9] Dino Grandi röviddel előbb csatlakozott a fasizmushoz, és azt mindenekelőtt „forradalminak" fogta föl. Hangadó lett Bolognában, s a Mussolini-féle „pacifikálást" a helyi fasiszta hetilapban támadta. Megbékélés helyett fegyverkezést követelt. (Lásd: *De Felice,* II. 144. old.) 1922-től viszont a mérsékelt liberalizáló fasiszta szárnyhoz csatlakozott.
[10] A paktum aláírását bejelentő cikkében, amelyben a pacifikálást az emberiség és a nemzet ügyének nevezte, Mussolini kijelentette: a jó szülőnek olykor használnia kell a virgácsot, és ő ezt megteszi az engedetlen fasiszták esetében. (Opera omnia. XVII. 80-tól.) Augusztus 3-án az *Il Resto del Carlino*ban megjelent interjúban pedig hangsúlyozta, hogy – szemben a helyi vezetőkkel – neki joga és kötelessége, hogy az egészet tartsa szem előtt, és szintetikusan lásson. „Abban az esetben – mondta –, ha a fasizmus más utakra szándékozik térni, akkor a saját felelősségemet egyszerűen elválasztom az övétől." (Ugyanott, 84-től. Idézet: 86. old.) Egy augusztus 7-i cikkben olvashat-

juk: „A fasizmus meglehet nélkülem? Kétségtelenül, de én is meglehetek a fasizmus nélkül. Mindenkinek van hely Olaszországban; harminc fasiszta számára is, ami viszont azt jelenti azután, hogy nincs hely semmiféle fasizmus számára." (Ugyanott, 91. old.)

[11] Mussolini válasza: Opera omnia. XVII. 203-tól.

[12] Fő gondja az volt, hogy elhárítsa a fasizmus válságáról joggal elterjedt híreket, és hogy a fasizmus szervezeti jövőjét készítse elő. Augusztus 23-tól nyilvánosan követelni kezdte a párttá alakulást és a program átdolgozását. (Opera omnia. XVII. 112-től.)

[13] Ugyanott, 171-től. Idézet: 173. old.

[14] Ugyanott, 183-tól.

[15] Augusztus 23-tól több cikk jelent meg. (Opera omnia. XVII. 112-től, 122–123.) Szeptember 25-én a „Disciplina" c. cikk ugyanott, 145-től.

[16] Ehelyett továbbra is a párttá alakulást szorgalmazta. (Ugyanott, 155. old.)

[17] Mussolini október 8-án tette közzé a programvázlatot. (Ugyanott, 174-től.)

[18] Opera omnia. 169-től.

[19] Ugyanott, 190-től. Idézet: 191. old.; 193-tól.

[20] Ugyanott, XVIII. 66-tól.

[21] Ugyanott, XVII. 20-tól.

[22] Mussolini beszéde és a vita egy része: Opera omnia. XVII. 216-tól.

A DIKTATÚRA FELÉPÍTÉSE

MOST VAGY SOHA!

[1] Ebben az időben a fasiszta szindikátusok zömmel olyan tagokat tömörítettek, akiknek előzőleg nem volt szakszervezeti szövetségük. 1922 során azonban olyanok is beléptek, akik elhagyták a szocialista szakszervezeteket.

[2] Összlétszámához képest mindenesetre az alsó kispolgárság volt a legnagyobb százalékban képviselve. Az olasz fasizmus mozgalmi szakaszában azonban meglehetősen magas volt a tagság paraszt- és munkáshányada is.

[3] A „pacifikálás" idején maga Mussolini hangoztatta, hogy Olaszországban „a bolsevizmusnak vége", „legyőzték", „likvidálták". Miután a szocialista párttal ismét szembekerült, többé ezt nem volt érdeke hangoztatni. (Opera omnia. XVIII. 137-től. Idézet: 139. old.) – A törvényességi sztrájkról lásd: *Spriano,* 202-től.

[4] *V. Pareto:* Lettere a Maffeo Pantaleoni. A cura di G. De Rosa. III. köt. Roma 1960. 313. old.

[5] *De Felice,* II. 306. old.

[6] Ugyanott, 331. old.

[7] Mussolini udinei beszéde 1922. szeptember 20-án. (Opera omnia. XVIII. 414–415. old.)

[8] Ugyanott, XVIII. 581-től.

[9] *De Felice,* II. 306. old.

[10] Opera omnia. XVIII. 411-től. Idézet: 418–419. old.

[11] Ugyanott. Idézet: 411., 414. és 414–415. old.

[12] Ugyanott, 433-tól. Idézet: 436., 438. és 439. old.

[13] A meghívó szövege: Opera omnia. XVIII. 490. old.; a jegyzőkönyv: ugyanott, XVIII. 581-től.

[14] Ugyanott, 453-tól. – Mussolini felsorolta a kért öt miniszteri tárcát, amit azonban a kormány nem biztosított teljes egészében. Hozzátette: „Mi, fasiszták, nem vagyunk hajlandók a személyzeti bejárón át hatalomra kerülni; nem szándékunk lemondani hallatlan eszmei elsőszülöttségünkről egy tányér nyomorúságos miniszteri lencséért." (455. old.)

[15] Lásd a szabadkőművesek és a fasizmus viszonyáról: *M. Terzaghi:* Fascismo e massoniera. Milano 1950. A szóban lévő epizód: 59-től.

[16] *C. Rossi:* Trentatre vicende mussoliniane. Milano 1958. 143-tól.

[17] *M. Soleri:* Memorie. Torino 1949. 150. old.

[18] Vö.: *De Felice,* II. 358. old.

[19] *A. Repaci:* La marcia su Roma. Roma 1963. II. 404-től.

[20] A nap részletes történetét lásd: *A. Repaci:* La marcia su Roma.

[21] *C. Rossi:* Gli industriali di fronte del fascismo. Il Terrino, 1955. november 16.

[22] *P. Melograni:* Confindustria e fascismo tra il 1919 e il 1925. Il nuovo osservatore, 1965. november–december. 842-től.

[23] Opera omnia. XVIII. 464. old.; Lásd még erről: *E Lussu:* A marcia su Roma. Budapest 1977. (Eredeti: Marcia su Roma e dintorni. Torino 1945.)

ALKOTMÁNYOS FASIZMUS

[1] Ilyen fordulatot többször használt beszédeiben, majd kifejtette e gondolatát a Ludwig-interjúban is.

[2] Bonni külügyi levéltár. AA, Abt. II. Pol. 29. Italien, B. 1. f. 878.

[3] Opera omnia. XIX. 15-től.

[4] Ennek számos jele volt már 1921-ben. Szembeállították Mussolinit és a squadrizmust, Mussolinit és az agrárfasizmust, Mussolinit és a fasiszta csapatok terrorját. Efféle elmélkedésekkel teli volt a polgári sajtó, és e gondolkodás elemei még máig is élnek.

[5] Széles körű vita történészek, publicisták, politikusok részvételével, aminek részleteibe – a magyar olvasók érdeklődését tartva szem előtt – nem szükséges belemerülni.

[6] Turati megállapítása a Mussolini-kormány által 1924 elején beterjesztett új választói törvényre vonatkozott.

[7] A részletekről: *R. De Felice:* I fatti di Torino del dicembre 1922. Studi storici, 1963. január–március.

[8] E szervezetet Mussolini a kormányon és a parlamenten kívül, ezeket a szerveket figyelembe sem véve, mint pártszervet állította fel. A tanács első ülése 1922. december 15-én éjjel a Grand Hotelben, Mussolini magánlakosztályában zajlott le. A tanács megegyezett a milícia felállításában és meghatározta az előterjesztendő választási törvényjavaslat szellemét. Jegyzőkönyve: Opera omnia. XIX. 71-től. A január 12-i és 13-i üléseken részt vettek a minisztertanács tagjai is. A fő téma a milícia és a PNF bizonyos mértékű szervezeti átalakítása volt. (Opera omnia. XIX. 96-tól.)

[9] A tervet először Mussolini a Fasiszta Nagytanácsban fogadtatta el, majd a javaslat december 28-án került a minisztertanács elé, amely elfogadta, és – a jegyzőkönyv szerint – „széles körű bizalmi felhatal-

mazást adott az elnöknek a tervezet gyakorlati alkalmazására". (Opera omnia. XIX. 76-tól. Idézet: 78. old.)

[10] Opera omnia. XIX. 170-től.

[11] A Néppárt és Sturzo helyzetéről, politikájáról lásd *De Rosa*, II. köt. megfelelő részei mellett: *L. Sturzo:* Popolarismo e fascismo. Torino 1924.; A szóban lévő kongresszusról: *A. De Gasperi:* Relazione al IV. Congresso nazionale del Partito Popolare Italiano. (1924. április.) Roma 1925.; A részletekről: *De Felice*, II. 530. old.

[12] A választójogi reformról tartott beszéd 1923. július 15-én hangzott el. (Opera omnia. XIX. 308-tól.) A szavazás még aznap lezajlott az esti órákban. (Ugyanott, 320. old.)

AZ UTOLSÓ VÁLASZTÁS

[1] E szárny legjelentősebb képviselője Roberto Farinacci volt.

[2] Vezéralakja: Massimo Rocca.

[3] Heves sajtópárbaj után a Farinacci-csoport megszavaztatta Rocca kizárását a PNF-ből, amit Mussolini megsemmisittetett.

[4] A Chigi Palotáról nevezték el, ahol az egyezményt 1923. december 19-én aláírták. Mussolini beszéde: Opera omnia. XX. 132-től. Az egyezményt mint a korporatív állam alapját méltatta. A paktum szövege: ugyanott, 135. old.

[5] Személyesen vett részt a szövetségesek lausanne-i és londoni konferenciáján. Az elutazásoknál ünnepeltette magát, számos interjút adott, és egészében véve úgy fontoskodott, hogy diplomáciai körökben kissé nevetségessé tette magát. A konferenciák egyébként nem jártak érdemleges eredménnyel.

[6] Részletei: *J. Barros:* The Corfu Incident. Mussolini and the League of Nations. Princeton 1965.; Lásd még: *C. Rumi:* Alle origine della politica estera fascista (1918–1923.). Bari 1968.

[7] Vö.: *E. Di Nolfo:* Mussolini e la politica estera italiana (1919–1933.). Padova 1960. (megfelelő részek); Opera omnia. XX. 160-tól.

[8] A bejelentés a PNF közgyűlésén hangzott el. (Opera omnia. XX. 161-től. Hivatalos rész: 168. old.)

[9] Ugyanott, 205-től. Beszéd egy szindikalista nagygyűlésen. Idézet: 216. old.

A MATTEOTTI-ÜGY

[1] C. *Rossi:* Trentatre vicende... 197. old.

[2] Ezt a verziót Mussolini elmondása és általa mutatott iratok alapján elsőként *C. Silvestri* terjesztette elő a második világháború után lezajlott második Matteotti-perben, majd előadta „Matteotti, Mussolini e il dramma italiano" (Roma 1947.) című könyvében. Mussolini közeledési szándékát a reformista szocialistákhoz azóta többen megerősítették, így Umberto, Viktor Emánuel fia, C. Rossi és mások.

[3] Az ügy fontosabb kiadott dokumentumai: Il delitto Matteotti tra viminale e l'Aventino. Dagli atti del processo de Bono davanti all'Alta Corte di Giustizia. A cura di Giuseppe Rossini. Bologna 1966.; Giacomo Matteotti contro il fascismo. Antologia a cura di Anna Pagliuca. Prefazione di Pietro Nenni, Milano–Roma 1954.; *G. Spagnuolo:* 'Ceka fascista' e delitto Matteotti nella Requisitoria del Procuratore Generale. Roma 1947.; Feldolgozások: *Ormos M.:* A Matteotti-ügy. Kossuth

Könyvkiadó 1973.; *A. Landuyt:* Le sinistre e l'Aventino. Milano 1973. Lásd még: *Spriano,* 381-től.

[4] Lásd Giacomo Matteotti contro il fascismo...

[5] Opera omnia. XX. 327-től. Részlet Mussolini 1924. július 13-i beszédéből: „Csak egy ellenségem követhette el e bűntettet, aki hosszú éjszakákon át gondolt ki valami ördögi dolgot..." (Ugyanott, 328. old.)

[6] Az akciót G. Marinelli készítette elő, aki ebben az időben a PNF négytagú főtitkárságának tagja volt. Ő szervezte meg az akcióbrigádot is. – Az akció nyilvánvalóan elferdített leírása: *A. Dumini:* Diciasette colpi. Milano 1951. Mussolini-ellenes konkrétumok nélkül: *C. Rossi:* Il delitto Matteotti nei procedimenti giudiziari e nelle polemiche giurnalistiche. Milano 1965. Adalékok még: *A. Saitta:* Del terrorismo alla dittatura. Storia della Ceka fascista. Roma 1945. és *V. Sechi:* La verita sul processo Matteotti. Roma 1945.

[7] *Dumini.*

[8] Itt főként az ügy folytatódására gondolunk Matteotti halála után. Kiderült ugyanis, hogy erre az esetre a bandának nem volt terve.

[9] Első, július 12-i parlamenti nyilatkozatában Mussolini kijelentette, hogy a rendőrség a keresést Rómában, Román kívül és a határon túl is folytatja. (Opera omnia. XX. 327. old.)

[10] A gyilkosságot a külföldi fasiszták nyakába lehetett volna varrni, akik mintegy „jogosan" álltak bosszút az ugyancsak külföldön, fasiszták ellen elkövetett merényletekért

[11] Vö. *C. Rossi:* Il delitto Matteotti...

[12] Az Aventinus (olaszul: Aventino) Róma hét dombjának egyike. Az elnevezéshez az ókori aventinusi kivonulás adta az alapot.

[13] A szavazás Mussolini június 24-i szenátusi beszéde alapján folyt. (Opera omnia. XXI. 4-től; a megszavazott szenátusi nyilatkozat: ugyanott, 12. old.)

[14] *De Felice,* II. 654. old.

[15] A PNF Nemzeti Tanácsának ülésszakán Mussolini több beszédet mondott. Augusztus 2-án mondta el a „Vivere pericolosamente" című, 3-án a Frontharcos Szövetség ellenséges magatartását bélyegezte meg (ugyanott, 40-től), 5-én előterjesztette szabadkőművesellenes érveit (Opera omnia. XXI. 37-től.). Nagy beszédét 7-én tartotta, ezt azonban az *Il Popolo d'Italia* rövidítéssel közölte. (A rövidített szöveg megtalálható: Opera omnia. XXI. 45-től. Az itt kovetkező idézetek alapja: *De Felice,* II. 671-től, ahol a kihagyott szöveg is olvasható.)

[16] A szervezkedésről és a javaslatról: *R. Paolucci:* Il mio piccolo mondo perduto. Bologna 1947. 316-tól.

[17] Pamfletekben támadták a kormány több tagját, a „normalizálási" törekvéseket és kozvetve Mussolinit.

[18] Opera omnia. XXI. 235-től, idézet: 240. old.

A DIKTATÚRA FELÉ

[1] Balabanoff emlékirata szerint Mussolini svájci emigrációja idején és azt követően valósággal kérkedett betegségével, és ezáltal igyekezett szánalmat kelteni maga iránt.

[2] Roberto Farinacci ugyanis az intranzigensek vezére volt.

[3] Filozófiájáról magyarul lásd: *H. Marcuse:* Ész és forradalom. Gondolat 1982. 462-től.

[4] Ugyanott.
[5] *E. R. Papa:* Storia di due manifesti. Il fascismo e la cultura italiana. Milano 1958.
[6] 1925. június 22-én mondott beszédében. (Opera omnia. XXI. 358. old.)
[7] Giovanni Amendola 1924-ben az ellenzék egyik vezére volt.
[8] Opera omnia. XXI. 88-tól. Idézetek: 94. old.
[9] A részletekről lásd *G. Rochat:* L'esercito italiani di Vittorio Veneto a Mussolini (1919–1925.). Bari 1967. 517-től.
[10] Opera omnia. XXI. 270-től.
[11] Az agrárpolitika több, egymással összefüggő kérdést tartalmazott. Így: a gabonatermesztés növelése érdekében talajjavítási programot, de ezen túl, a falusi lakosság megtartása vagy egyenesen százalékos növelése érdekében telepítési politikát és a városba költözés akadályozását.
[12] Dirigista liberalizmusról volt szó, ami azonban a maga idején távolról sem állt egyedül Európában. – Némileg apologetikus jelleggel lásd: *S. La Francesca:* La politica economica del fascismo 1972. Felfogásának lényege, hogy e politika meghaladta az egyszerű pragmatizmust, de egyúttal biztosította a kontinuitást. Ezen az alapon De Stefani bukása 1925-ben nem magyarázható kielégítően.
[13] Ehhez és egészében véve a Vatikánnal folytatott tárgyalásokhoz lásd: *F. Margiotti-Broglio:* Italia e la Santa Sede dalla grande guerra alla Conciliazione. Bari 1966.
[14] A beszéd június 22-én hangzott el Rómában. (Opera omnia. XXI. 357-től. Idézet: 361. és 362. old.)
[15] Lásd: *De Felice,* III. 132-től.
[16] Sajtóhírek a Zaniboni merényletről, leleplezéséről és a vizsgálatról: Opera omnia. XXI. 539-től.
[17] Opera omnia. XXI. 422-től. Idézet: 425. és 426. old.
[18] Szemléletét tükrözi brosúrája: Ragioni ideali di vita fascista (Róma 1926). Opera omnia. XXII. 237-től. Sorsára visszatérünk.
[19] *C. Rossi:* Il Tribunale speciale. Milano 1952. 93-tól. – Gibsont 1927-ben a brit kormány követelésére hazaszállították.
[20] Ugyanott, 105-től.
[21] Ugyanott, 209-től, valamint: *R. Vighi:* Anteo Zamboni. Bologna 1946.
[22] *Vighi,* 7. old.

MUSSOLINI ÉS A RENDSZER

[1] Opera omnia. XXII. 82. old.
[2] Ugyanott, 360-tól. Idézet: 375. old.
[3] Ugyanott, XXII. 227-től. Idézet: 288. old.
[4] Ugyanott, 90-től.
[5] Ugyanott, 182-től.
[6] Ugyanott, 360-tól. Idézet: 364. old.
[7] Ugyanott.
[8] Ugyanott, 97-től. Idézet: 100. old.
[9] A fasizmus „ideálja" a népről és életmódjáról – a rendszeresség, a fegyelem, az elvekért való rajongás és áldozatvállalás, egyáltalán a szervezett kollektivitás – idegen maradt az olasz nép tömegeitől.
[10] Opera omnia. XXII. 246. old.
[11] Ugyanott, 360-tól. Idézet: 384. old.

[12] Ugyanott, 90-től. Idézet: 92. old.
[13] Ugyanott, XXIII. 192-től; idézet: 194. old.
[14] *De Felice*, III. 222-től.
[15] Utalt a bércsökkentésre 1928. május 7-i beszédében. (Opera omnia. XXXII. 139-től. Idézet: 141. old. – A válság alatt a kérdés többször is visszatért.)
[16] A levelet közli *De Felice*, III. 287-től. Idézet: 288. old.
[17] Ugyanott.
[18] Opera omnia. XXIII. 139-től. Idézet: 140. old.
[19] *Salvatorelli–Mira*, 378. old.
[20] Az Olasz Kommunista Pártról lásd: *P. Spriano:* Storia del Partito communista italiano. II. I fronti popolari, Stalin, la guerra. Torino 1967. – Az emigrációról alapmű: *A Garosci:* Storia dei fuorosciti. Bari 1953.

A CSÚCSON

[1] Három okmányról volt szó: az egyik a Vatikán és az állam viszonyát, a második a függő anyagi kérdéseket rendezte, a harmadik egy szokásos „konkordátum" volt az egyház és az állam viszonyáról.
[2] *Salvatorelli-Mira*, 421. old.
[3] *De Felice*, III. 390. old.
[4] Ugyanott, 410-től.
[5] Opera omnia. XXIV. 43-tól. Idézet: 75–76. old.

FORDULAT

A PRODUKTIVIZMUSTÓL A FALUSIASÍTÁSIG

[1] Az utolsó deficitmentes év 1929–1930 volt.
[2] Részletes, fasiszta szempontú ismertetés: *G. Tassinari:* Die Bodenverbesserung und Siedlung. 10 Jahre nach dem Mussolini-Gesetz, Faenza 1939.
[3] A gabonakérdésről: *M. Bandini:* Cento anni di storia agraria italiana. Roma 1963.; *A. Staderini:* La politica cerealicola del regime: L'importazione della battaglia del grano. Storia contemporanea, dicembre 1978, anno IX. num. 5–6, 1027-től.
[4] Opera omnia. XXIV. 6. old.

„ÚJ CIVILIZÁCIÓ"

[1] Opera omnia. XXII. 228. old.
[2] Ugyanott, 365. old.
[3] Ugyanott, 366. old.
[4] Ugyanott, XXIV. 7. old.
[5] A szaporodás rátája: 1911–14 : 12,6
1926–30 : 10,8
1931–35 : 9,8
1936–40 : 9,4
Ugyanezen idő alatt a születési arány 31,7-ről 23,6-ra esett.
[6] Opera omnia. XXIV. 282. old.
[7] Ugyanott, XXI. 357-től.
[8] Ugyanott, XXII. 379. old.
[9] Ugyanott.

[10] Ugyanott, XXIV. 139–140. old. – Összehasonlításként az ellenzékről és a kritikáról lásd: *Sztálin* Művei. 11. köt. Szikra 1953. 33. old.-tól.
[11] Ugyanott, 16. old.
[12] Ugyanott, 15. old.
[13] Ugyanott, 141. old.
[14] Ugyanott, 145. old.
[15] Gentiléről lásd: *Marcuse; De Felice,* IV. 39. old. – Jelzi, hogy Spengler 1925-ben megküldte Mussolininak több művét. Spengler főműve, az „Untergang des Abendlandes", 1918-ban jelent meg.
[16] Opera omnia. XXIV. 283. old.

VÁLSÁG ÉS VÁLSÁGELHÁRÍTÁS

[1] Opera omnia. XXIV. 310-től. Idézet: 323. old.
[2] Vö. *Sztálin* Művei. 12. köt. Szikra 1953. 261-től.
[3] Opera omnia. XXIV. 323. old.
[4] *Melograni.*
[5] Opera omnia. XXV. 136. old.
[6] Ugyanott, 147. old.
[7] Ugyanott, XXVI. 86-tól. Idézet: 90. és 92. old.

A KORPORATÍV ÁLLAM

[1] Opera omnia. XXIV. 214-től.
[2] Ugyanott, 258. old.
[3] *Bottai* nézeteiről lásd korabeli írásait: L'economica fascista. Roma 1930.; Fascismo e capitalismo. Roma 1931.
[4] Ilyen volt többek között Turati, a PNF főtitkára.
[5] Opera omnia. XXVI. 94. old. – A korporációs törvényt lásd: *A. Aquarone:* L'Organisazione dello stato totalitario. Torino 1965. 535-től.
[6] Opera omnia. XXII. 385. old.
[7] Ugyanott, XXVI. 192. old.

A FASISZTA DOKTRÍNA ÉS A NEMZETI EGYETÉRTÉS

[1] Az Enciclopedia italiana „fascismo" címszava megtalálható még az Opera omnia XXXIV. kötetében, és megjelent önállóan is. A világ számos nyelvén kiadták. Itt a francia változatot használtuk: *Mussolini:* Le fascisme. Doctrine. Institution. Paris 1933. Olaszul: La dottrina del fascismo (1982). Opera omnia. XXXIV. 117-től.
[2] Ugyanott, 35. old.
[3] Ugyanott, 59-től.
[4] *Ludwig.*
[5] A magyar kiadásban 63. old.
[6] Ugyanott, 66. old.
[7] Ugyanott, 76-tól.
[8] Ugyanott, 45. old.
[9] *De Felice,* IV. 85. old.; Vö.: *P. Spriano:* Storia del partito communista italiano. II. köt. Gli anni di clandestinita. Torino. 287-től.
[10] Az antifasiszta egység kialakulásáról az 1930-as évek elejétől: *Horváth Jenő:* Az olasz antifasiszta egységpolitika története (1933–1939., kézirat).
[11] *De Felice,* IV. 76-tól.
[12] L'Opera nazionale Dopolavoro. Roma 1937.

[13] Crocéról, a politikusról lásd: *R. Colapietra:* Benedetto Croce e la politica italiana. I. Bari 1969. – A fasizmus és az értelmiség viszonyáról: *A. Hamilton:* The Appeal of Fascism. A Study of Intellectuals and Fascism. London 1971. Rövid rendszerezési kísérlet: *A. P. Noether:* Italian Intellectuals under Fascism. The Journal of Modern History, 1971. december. 630-tól.

[14] Emlékirata: Fuori dell'ombra della mia vita. Dieci anni nel solco del fascismo. Brescia 1973.

[15] *A. Iraci:* Arpinati, oppositore di Mussolini. Roma 1970.

[16] Vö.: *R. Sarti:* Fascism and the Indusrial Leadership in Italy, 1919–1940. A Study in the Expansion of Private Power under Fascism. Berkeley–Los Angeles–London 1971.

[17] *S. J. A. Martini:* Studi sulla Questione romana e la Conciliazione. Roma 1963.

KÜLPOLITIKAI ELŐJÁTÉKOK

[1] Az egész korszakra hasznos: *R. Quariglia:* Ricordi (1922–1946). Napoli 1949.; A kezdetekről: *G. Rumi:* Alle origine della politica estera fascista (1918–1923). Bari 1968.

[2] *G. Carocci:* La politica estera dell'Italia fascista (1925–1928). Bari 1969.

[3] Szó volt erről a Bethlen István miniszterelnökkel 1928 elején folytatott beszélgetésben. Lásd: *Ormos M.:* Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Vélemények/Viták. A két világháború közötti Magyarországról. Kossuth Könyvkiadó 1984. 120-tól.

[4] Opera omnia. XXIII. 174. old. – Mussolini nyilatkozata a magyar kérdésről egy külpolitikai körképbe illeszkedett. (L'Italia nel mondo. Ugyanott, 158-tól). – A nagy feltűnést keltő rész így hangzik: „Elismerhetjük, hogy a trianoni szerződés területi előírásaiban az országot elevenen felszabdalták, és hozzátehetjük, hogy a Duna-medencében Magyarország egy évezrede elsőrendű történelmi missziót töltött be. A magyar nép, mely hazafiságtól lángol, ereje tudatában van, és a békeidőben kitartó munkás, jobb sorsot érdemel. Nemcsak az általános igazságosság szempontjából, de Olaszország érdekei szempontjából is az a jó, ha a magyar nép jobb sorsa megvalósul."

[5] *De Felice,* IV. 352-től.

[6] Bethlennel egyetértett abban – többek között –, hogy az Anschluss elkerülhetetlen.

[7] Vö.: *De Felice,* IV. 372-től.

[8] Ezen alapult az a közvetítő kísérlet, amelyet Bethlen olasz felhatalmazással elkezdett, de ami Stresemann elzárkózása miatt nem vezetett eredményre.

[9] *Ormos M.:* Franciaország és a keleti biztonság 1930–1936. Akadémiai Kiadó 1969. 60-tól.

[10] Grandi előterjesztését idézi: *De Felice,* IV. 372-től.

[11] Opera omnia. XXXIV. 401. old.

[12] 1932. október 24-én már hangsúlyozta, hogy a Népszövetség túlzott méreteit a négy nagyhatalom együttműködésével kellene kiegyensúlyozni. Opera omnia. XXV. 141-től.

[13] *R. De Felice:* Mussolini e Hitler. I rapporti segreti 1922–1933. Firenze 1975. 229. old.

[14] Hitler őszinte csodálója volt a „Ducénak", és bár az olaszokat végül leírta a számottevő nemzetek sorából, ezt Mussolinira soha nem terjesztette ki.
[15] *Ludwig*, 38-tól.
[16] Ugyanott, 39. old.
[17] Opera omnia. XXV. 141-től.
[18] Részletesebben lásd *Ormos:* Franciaország... 190-től.
[19] Szövege: *Dr. Halmosy D.:* Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.
[20] Többek között *A. Hitler:* Mein Kampf. München 1941. 728-tól.
[21] Opera omnia. XXV. 239-től.
[22] Archives diplomatiques (Paris). Europe Z, Autriche. vol. 76. Briand utasítása 1925. július 20.; Lásd még: *M. Ormos:* Le problème de la Sécurité et l'Anschluss. Studia Historica. Budapest 175. 21. old.
[23] A francia kormány Bertrand de Jouvenelt küldte Rómába a tárgyalások lefolytatására. Lásd *Ormos:* Franciaország... 183-tól.
[24] Részletesen: *Kerekes Lajos:* Az osztrák tragédia 1933–1938. Kossuth Könyvkiadó 1973. 52-től.
[25] Lásd *Ránki György:* A római hármas egyezmény és a német külpolitika. Klny. Századok 1961/4–5.; *Ormos:* Franciaország... 281-től; *Pritz Pál:* Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Budapest 1982. 150-től.
[26] *Ormos:* Franciaország... 293-tól.
[27] *Kerekes*, 79-től.
[28] *Ormos:* Franciaország... 293-tól.
[29] Részletesen lásd: *Ormos M.:* Merénylet Marseille-ben. Kossuth Könyvkiadó 1983. (2. kiad.)

ETIÓPIA

[1] *G. Rochat:* Militari e politici nella campagna d'Etiopia. Studio e documenti 1932–1936. Milano 1971. 376-tól. – E könyv egyébként számos olyan részletet tartalmaz, amelyek előttem nem voltak ismertek az 1970-ben megjelent „Háború Etiópia földjén" írása idején. Vonatkozik ez *G. W. Baer:* La guerra italo-etiopica e la crisi dell'equilibrio europeo. (Bari 1970.) c. művére is.
[2] *De Felice*, IV. 604-től. (De Bono kiadatlan emlékirata alapján), valamint *E. De Bono:* Die Vorbereitungen und die ersten Operationen zur Eroberung Abessiniens. München 1936. 54. old.
[3] *Baron Aloisi:* Journal (25 Juillet 1932–14 juin 1936). Paris 1957. 45. old.
[4] Részletesen lásd: *M. Ormos:* Sur les causes de l'écheque du pacte danubien (1934–1935) Klny. Acta Historica. Budapest 1968.
[5] Idézi *De Felice*, 532. old. – Megegyezik ezzel Aloisi naplója, amennyiben a francia fél „politikai érdektelenségéről" beszél. (*Aloisi*, 246. old.)
Lásd erről *H. Haraszti Éva:* Békéltetők. A brit külpolitika az 1930-as években. Kossuth Könyvkiadó 1981.
[7] Országos Levéltár, L. 99. (Római követség), 1935–23 (311), 1935. július 2.
[8] *S. Hoare:* Neun bewegte Jahre. Englands Weg nach München. Düsseldorf 1955. 142-től.
[9] *Aloisi*, 334. old.

[10] A magyar katonai szakértők az etiópiai vállalkozást rendkívül kockázatosnak tartották közép-európai szempontból. (OL. K. 63. 1936–23/31–347–361 ff.)

[11] Nagy elismeréssel adózott Mussolini teljesítményének pl. Churchill. (Lásd: *W. S. Churchill:* The Second World War. I. The Gathering Storm, London 1950. 135. old.)

[12] 1935. október 3-án Villani római magyar követ az olasz közvélemény felfogását abban összegezte, hogy „az egész világ ellen Mussolini mégsem veheti fel a harcot". (OL. K. 66. 1935–23–3038.) – A trieszti konzul arról írt, hogy az etiópiai kalandot a lakosság vagyonos köreitől a kikötői munkásokig mindenki „őrültségnek" tartotta. (Ugyanott, 1936–23/41–38/3365/1936.)

[13] OL. K. 64. 1935–23–677. Szabó László 1935. október 11.

A „DUCE"

[1] Az ilyesfajta utalások száma nagy. Lásd: Opera omnia. XXVIII. és XXIX. köt.

[2] *Galeazzo Ciano:* Diario 1937–1943. A cura di R. De Felice, Milano 1980. (2. kiad.) 34. old. (Ez a Ciano-napló eddigi legteljesebb kiadása.)

[3] Opera omnia. XXVIII. 198-tól.

[4] Megjegyzendő, hogy a Hitler-szövegek tanulmányozása alapján a két vezér fajelmélete között a különbség kisebbnek mutatkozik, mint hinni lehetne. Hitler ugyanis a fajelmélet biológiai megalapozottságában maga is kételkedett, és hajlott arra, hogy a faji kritériumot elsősorban „szelleminek", illetve hasznosítható politikai eszköznek tekintse.

[5] OL. K. 64. 1936–2–184. Király Lukács levele, 1936. március 2.

[6] Részletesen: *De Felice*, V. „Il regime di fronte al proprio futuro; il »totaliarismo« fascista" c. fejezet. 3-tól.

[7] Idézi: *N. D'Aroma:* Mussolini segreto. Bologna 1958. 150. old.

[8] Ugyanott, 151-től.

[9] *M. Knox:* Mussolini unleashed 1939–1941. Cambridge 1982.

[10] *De Felice*, V. 261-től.

[11] „Arnaldo Mussolini élete" címen Mussolini könyvet szentelt testvérének. (Budapest 1934.)

[12] E szerelemről nagy irodalom keletkezett. Ebből: *F. Bandini:* Claretta, Profilo di Clara Petacci e dei suoi tempi. Milano 1960.; *C. Petacci:* Il mio diario. Milano 1946.

[13] *Ludwig*, 54. old.

LEJTŐN

A TENGELY

[1] Documents on German Foreign Policy. C. IV. k. 113. sz. 1935. május 2.

[2] Hitler már a „Mein Kampf"-ban is írt e lehetőségről. Lásd az 1941-es német kiadást (München) 699-től. Még határozottabban: Hitlers Zweites Buck. Stuttgart 1961. 93-tól.

[3] Az olasz kormány német nyitásáról május végén már a magyar külügyminisztérium is értesült, azzal, hogy a német támogatás ellenében „hajlandó lenne az osztrák kérdésben engedékeny magatartást

tanúsítani..." (OL. K. 63. 1935–11/27–3/1789). Kánya Berlinnek és Rómának. 1935. május 30.

[4] Opera omnia XXVII. 78. old. – A továbbiakban Mussolini kitért a Brenner-határ biztonságának fontosságára.

[5] OL. K. 63. 1935–21/27–1895. Masirevich, 1935. június 4.

[6] *De Felice,* IV. 665. old., jegyzet.

[7] Cerrutit 1935. június végén helyezték át; utóda Attolico lett.

[8] A magyar külügy- és hadügyminisztérium 1935. június folyamán Rómából és Berlinből továbbra is a viszony javulásáról szóló híreket kapott. Így megegyezésről tudott a sajtótámadások beszüntetéséről és Franciaországra vonatkozó hírcsere-megállapodásról. (A K. 63. 27., 11/27. és 21/27. csomókban.)

[9] DGFP. C, IV. 974-től.

[10] A kérdésről lásd: Documents diplomatiques français. II. széria. I. köt. 216. sz. 312-től, 224. sz. 318-tól, 239. sz. 336-tól.

[11] Részletesen: *Ormos M.:* A Rajna vidék német megszállása. (Sokszorosítás) Budapest 1967.

[12] *De Felice,* IV. 734. old.

[13] Edda Mussolinit egyébként valószínűleg igyekeztek férjhez adni, tekintettel hosszú és nemegyszer botrányos szerelmi listájára.

[14] *G. Ciano:* Europa verso la catastrofe. Verona 1948. 28. old.

[15] Szövege: *Halmosy,* 376-tól.

[16] DGFP. C. V. 1000, 1001, 1002 számok.

[17] A kiadott közlemények: *Halmosy,* 393-tól.

[18] *D. Mac Smith:* Mussolini. London 1981. 208. old.

[19] *De Felice,* V. 353. old.

[20] Opera omnia. XXVIII. 67-től. Idézet: 69–70. old. – Megjegyzendő, hogy a szöveget többnyire hibásan fordítják „választóvonal" (a szövegben szereplő diaframma megfelelője) helyett „mértani ábrának" (diagram).

[21] Ugyanott, 71. old.

[22] A nyilatkozatot Ward Price-nak adta. Lásd: Opera omnia. XXVIII. 77-től.)

[23] *A. Eden:* The Eden Memoirs. Facing the Dictators. London 1962. 540. old.

SPANYOL POLGÁRHÁBORÚ

[1] A falangista szárnyról és kapcsolatairól: *J. A Primo De Rivera:* Obras completas. Madrid 1949. (olasz kapcsolat 317-től).; *St. G. Payne:* A History of Spanish Fascism. Stanford 1961.; *B. Nellessen:* Die verbotene Revolution. Hamburg 1963.

[2] Az olasz beavatkozásról és politikáról: *J. F. Coverdale:* I fascisti italiani alla guerra di Spagna. Bari 1977.; *R. Cantalupo:* Fu la Spagna. Ambasciata presso Franco. Febbraio–aprile 1937. Milano 1948.

[3] A köz-usztasák közül sokan hazatértek, Pavelić és vezérkara azonban Olaszországban maradt.

[4] *Ph. Bourdrel:* La Cagoul. Paris 1970. – A gyilkosság hátteréről: *G. Salvemini:* L'assasinio dei Roselli. No al fascismo. A cura di E. Rossi. Torino 1957.

[5] Így *Salvemini.*

[6] *De Felice,* V. 421. old.

[7] Opera omnia. XXIX. 32-től. Idézi: 33. old.

[8] Szövege: *Halmosy,* 414-től. November 16-án lépett életbe.

AZ ACÉLPAKTUM

[1] *Ciano:* Diario, 134-től.
[2] Opera omnia. XXIX. 67-től. Idézetek: 70. és 71. old.
[3] *P. Schmidt:* Statist auf diplomatischer Bühne 1923–1945. Erlebnisse des Chefdolmetschers im Auswärtigen Amt mit den Staatsmännern Europas. Bonn 1949. 386-tól.
[4] *E. von Weizsäcker:* Erinnerungen. München 1950. 158-tól.
[5] *Ciano:* Diario, 133. old.
[6] *Ciano:* Diario, 138. old.
[7] *Henry Picker:* Hitlers Tischgespräche im Führerquartier. Stuttgart 1981. (2. kiad.). 406. old. – Jelek vannak rá, hogy a dél-tiroliak kitelepítéséről Hitler 1938-as olaszországi útja során már komolyan szó volt.
[8] Részletesen lásd: *R. De Felice:* Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo. Torino 1972.
[9] Opera omnia. XXIX. 99-től.
[10] *Ciano:* Diario, 141. old.; *Schmidt,* 388. old.
[11] Opera omnia. XXIX. 141-től.
[12] *Ciano:* Diario, 178. old.
[13] *De Felice,* V. 520-tól.
[14] Lefolyásáról: *Schmidt,* 414-től; *Ciano:* Diario, 185-től stb.
[15] Opera omnia. XXIX. 185-től. Idézet: 195. old.
[16] Az olasz katonai emlékiratokból megállapítható, hogy Mussolini csak a nagy döntésekkel foglalkozott; a kivitel, a mozgósítás, a feltételek, az operatív tervek nem érdekelték. Úgy tűnik, hogy még szakszerű kérdéseket sem igen tudott feltenni.
[17] *Ciano:* Diario, 218-tól.
[18] *De Felice,* V. 549-től.
[19] Ugyanott, 559-től.
[20] Ugyanott, 566. old.
[21] *Ciano:* Diario, 233. old.
[22] Ugyanott, 219. old.
[23] Ugyanott, 240. old.
[24] Ugyanott, 264. old.
[25] Ugyanott, 266. old.
[26] Ugyanott, 269. old.
[27] *G. Bottai:* Vent'anni e un giorno. Cernusco sul Naviglio 1949. 125-től.
[28] *De Felice,* V. 596. old.
[29] Opera omnia. XXIX. 249-től.
[30] *Halmosy,* 461-től.

A HÁBORÚ ÉS A „NON BELLIGERENZA"

[1] A javaslat tárgyalási anyaga: I Documenti Diplomatici Italiani. (DDI) Ser. VIII. vol. XII. 481., 485., 497., 512., 513.,517., 536., 549., 559. old.
[2] *Ciano:* Diario, 323-tól.
[3] Ugyanott, 326-tól.
[4] Ugyanott, 327. old.
[5] DDI VIII/XIII. 56., 68., 73., 78. old.
[6] Ugyanott, 79. old.
[7] *Ciano:* Diario, 331. old.
[8] DDI VIII/XIII. 83. old.
[9] Ugyanott, 155. old.

[10] Ugyanott, 164. old.
[11] Ugyanott, 170. old.
[12] Ugyanott, 189. old. és *Ciano:* Diario, 334-től.
[13] DDI VIII/XIII. 192., 195., 211., 218. old.
[14] Ugyanott, 307. old.
[15] Ugyanott, 407. old.; *Ciano:* Diario, 338.; Documents on British Foreign Policy, ser. III. vol. VII. 442., 444. old.
[16] A francia politikáról e napokban: *G. Bonnet:* De Munich á la guerre. Paris. 477-től.
[17] DDI VIII/XIII. 338. old.
[18] Ugyanott, 352. old.
[19] Ugyanott, 356. old.
[20] *A. François-Poncet:* Au Palais Farnèse. Souvenirs d'une ambassade á Rome 1938–1940. Paris 1961. 132. old.; *Bonnet,* 49. old.; *Ciano:* Diario, 340. old.
[21] Opera omnia. XXIX. 309. old.; *Ciano:* Diario, 340. old.
[22] Ugyanott, 423-tól.
[23] E látogatásról: *Ciano:* Diario, 404-től; DDI ser. IX. vol. III. 415., 434. old.
[24] DGFP D. IX. 1-től.
[25] Az iratot egészében idézi: *De Felice,* V. 772-től.
[26] Foreign Relations of United States. 1940. I. 691-től (Welles-misszió); ugyanott, 1940. II. 713-tól (Roosevelt szeptemberi levele). Májusi Roosevelt-levél: DDI IX/IV. 348. old.
[27] DDI IX/IV. 157-től.
[28] Ugyanott, 135-től.

HADBA LÉPÉS

[1] DDI IX/IV. 289-től.
[2] Ugyanott, 288. old. Hitler értesítése és Mussolini válasza: Opera omnia. XXIX. 441-től.
[3] *O. Dinale:* Quarant'anni di colloqui... con lui. Milano 1962. 170. old.
[4] DDI IX/IV. 348. old. és Opera omnia. XXIX. 443. old.
[5] Ugyanott, 365-től és Opera Omnia. XXIX. 444. old.
[6] *Ciano:* Diario, 434-től; *W. Phillips:* Ventures in Diplomacy. Boston 1953. 229. old.
[7] A francia tervezet: *P. Reynaud:* La France a sauvé l'Europe. Paris 1947. II. köt. 210. old.; A valóban elküldött jegyzék: DDI IX/IV. 505-től.
[8] *W. Churchill:* A második világháború. I. 318-tól (közli Mussolinihez intézett két levelét is). Állásfoglalása a francia javaslattal kapcsolatban: *Reynaud,* 212. old.
[9] FRUS 1940. II. 713. old..; Mussolini válasza: ugyanott, 715. old. – Lásd még *Ciano:* Diario, 436., 348. old.
[10] *Qu. Armellini:* Diario di guerra. Nove mesi al Comando Supremo. Milano 1946. 24. old.

PÁRHUZAMOS HÁBORÚ

[1] A háborús szakaszhoz lásd: *Ránki György:* A második világháború története. Gondolat 1982. (3. kiad.); *J. De Launey:* A fasizmus utolsó napjai. Budapest. Máig alapvető mű: *F. W. Deakin:* The Brutal Friendship: Mussolini Hitler and the Fall of Italian Fascism. New York 1966. (2. kiad.) és uő.: The Six Hundred Days of Mussolini. New York 1966. – Lásd még *Knox.*

[2] *Armellini,* 24. old.
[3] Ugyanott, 26. old.
[4] *M. Roatta:* Otto millioni di baionetti. L'esercito italiano in guerra dal 1940 al 1944. Milano 1946. 101-től.
[5] DDI IX/V. 100. old. és 187-től.
[6] *Armellini:* 46. old.
[7] *R. Graziani:* Africa settentrionale (1940–1941). Roma 1948. 62-től.
[8] DGFP D széria. 10. köt. 152. old.
[9] *Mack Smith,* 254. old.
[10] *Graziani:* Africa... 20. old.
[11] *Ciano:* Diario, 467. old.
[12] *Armellini:* 88. old.
[13] Ugyanott, 91. old.
[14] DGFP D/11. 256. old.
[15] *Graziani:* Africa... 100-tól és *Armellini:* 98-tól.
[16] *Ciano:* Diario, 470. old.
[17] Ugyanott, 471. old.
[18] *Armellini,* 157. old.
[19] *F. Anfuso:* Roma, Berlino, Salo (1930–1945). Cernusco sul Naviglio 1950. 167. old.
[20] *Armellini:* 158. old.
[21] Hitler ezt később felpanaszolta Bormann előtt. Lásd: The Testament of Adolf Hitler. The Hitler–Bormann documents. Februar–April 1945. London 1959. 70-től.
[22] *Ciano:* Diario, 488. old.
[23] Ugyanott, 490. old. DGFP D/11. 999. old.
[24] *Ciano:* Diario, 500-tól.
[25] *Ugo Cavallero:* Comando Supremo. Diario 1940–43 del Capo di SMG, Rocca S. Gasciano 1948. 67-től.

LÁTSZATSIKEREK ÉS VALÓSÁGOS VERESÉGEK

[1] Még négyszemközt is arról beszélt, hogy „a fegyverszünetet a mi vállunkon csinálták meg", és hogy a német katonák elállták az olaszok elől a győzelem útját.
[2] *Mack Smith,* 523. old.
[3] *Ciano:* Diario, 527. old.
[4] *Anfuso,* 238-tól.
[5] *G. Messe:* La guerra al fronte russo. Milano 1947. 177-től.
[6] *G. Bottai:* Vent'anni e un giorno. Cernusco sul Naviglio 1949. 207. old.
[7] Ugyanott, 85. old.
[8] Könyvének több helyén hangsúlyozza e ténynek tekintett feltevést. Lásd különösen: 274-től.
[9] *Ciano:* Diario, 526-tól.
[10] Opera omnia. XXXV. 201. old.
[11] *Anfuso:* 239. old.
[12] *Ciano:* Diario, 486. old.
[13] Ugyanott, 487. old.
[14] Ugyanott, 488. old.
[15] Ugyanott, 499. old.
[16] Ugyanott, 485. old.
[17] *Bottai,* 86. old.

[18] *Ciano:* Diario, 533. és 539. old.
[19] Ugyanott, 491. old.
[20] Ugyanott, 531. old.
[21] Ugyanott, 523. old.

VÉGLEGES KATONAI VERESÉG

[1] Opera omnia. XXX. 140-től.
[2] Ugyanott, 155. old.
[3] *Ciano:* Diario, 613. old.
[4] *Cavallero,* 251. old.
[5] Mussolini vonatkozó levelét közli: *Cavallero,* 256. old. Lásd még: *Ciano:* Diario, 632. old.
[6] *Cavallero,* 277-től.
[7] *Ciano:* Diario, 637. old.
[8] *Cavallero,* 283-tól.
[9] *Ciano:* Diario, 660. old.
[10] *Bottai,* 229. old.
[11] *Ciano:* Diario, 651. old.
[12] *Bottai,* 231. old.
[13] *Ciano:* Diario, 664-től.
[14] Ugyanott, 665-től.
[15] *Deakin,* I. 89. old.
[16] *Ciano:* Diario, 667-től; a tárgyalásról még *Deakin,* I. 93-tól.
[17] *Deakin,* I. 181-től.
[18] Mussolini március 9-i levele: Opera omnia. XXXI. 240-től és *L. Simoni:* (álnév, valójában *M. Lanza*) Berlin. Ambassade d'Italie. Journal d'un diplomate italien. Paris 1957. 369-től. – Március 26-án újabb levél hasonló szellemben: Opera omnia. XXXI. 254-től és *Simoni,* 379-től.
[19] *Deakin,* I. 203-tól.
[20] Az értekezletről: *G. Bastianini:* Uomini, cose, fatti. Memorie, di un ambascatore. Milano 1957. 92-től; *E. von Rintelen:* Mussolini als Bundesgenosse. Erinnerungen des deutschen Militarattachés in Roma 1936–1943. Tübingen und Stuttgart 1951. 192-től.

A „BELSŐ FRONT"

[1] Az ország belső helyzetéről, a lakosság hangulatáról emlékiratok és feldolgozások tucatjai adnak hírt. A hadsereg vezetőinek és az udvari köröknek a nézeteire lásd különösen: *E. Caviglia:* Diario (aprile 1925–marzo 1945). Roma 1952. 395-től; *P. Puntoni:* Parla Vittorio Emanuele III. Milano 1958. 119-től.

BUKÁS

VÉGNAPOK

[1] *Puntoni,* 129. old.
[2] Opera omnia. XXXI. 279. old. – E helyett kapott Waffen-SS egységeket, mivel Himmler úgy látta, hogy „Mussolinira többé már nem lehet számítani", és „utolsó mentségnek" saját egységeit tartotta. Lásd *E. Dollmann:* Roma nazista. Milano 1951. 152-től.
[3] *Simoni,* 333-tól.

[4] Opera omnia. XXXI. 178. old.
[5] Ugyanott, 185-től. Idézet: 195. old.
[6] *Rintelen*, 213-tól; *Bastianini*, 162-től; *D. Alfieri:* Dictators Face to Face. New York 1955. 233-tól.
[7] *N. Kallay:* Hungarian Premier. A Personal Account of a Nation's Struggle in the Second World War. London 1954. 147-től, 154-től, 158. és 161. old.; *Bastianini:* 94-től és 113-tól; *Anfuso:* 304-től.
[8] Lásd a 6. jegyzetet.
[9] Opera omnia. XXXI. 202. old., jegyzet.
[10] Ugyanott, XXXIV. 341. old. (Mussolini: Storia di un anno [Il tempo del bastone e della carota], ugyanott, 305-től.)
[11] Ambrosio és a hadsereg más vezetőinek tevékenységéről lásd Opera omnia. XXXI. 199-től jegyzetben.
[12] *C. Scorza:* La notte del Gran Consiglio. Milano 1968.
[13] *B. Mussolini:* Storia di un anno. Il tempo del bastone e della carota. Milano 1944.; *D. Grandi:* Dino Grandi racconta. Venezia 1945. 45-től; *C. Scorza:* La notte del Gran Consiglio. Milano 1968.; *Bottai*, 305-től; *Rintelen*, 216-tól. Az alábbiakban ezekből idézünk.
[14] *E. Galbiati:* Il 25 Luglio e la M. V. S. N. Milano 1950. 241. old.
[15] *Mussolini:* Storia di un anno... Opera omnia. XXXIV. 355-től.

BÖRTÖN ÉS ÚJRA BÖRTÖN

[1] Mussolini: Storia di un anno... Opera omnia. XXXIV. 358–359. old.
[2] Ugyanott, 359-től.
[3] Ugyanott, 392-től; *O. Skorzeny:* Geheimkommando. Hamburg 1950.
[4] Farinacci nyilatkozata 1947. január–februárban az *Il Momento* c. római lapnak (hitelessége kétes).
[5] The *Goebbels* Diaries. London 1948. 378-tól.

A „SZOCIÁLIS KÖZTÁRSASÁG" MEGALAKULÁSA

[1] *Deakin*, II. 23-tól.
[2] Opera omnia. XXXII. 1-től. Idézet: 4. old.
[3] *R. Graziani:* Ho difeso la patria, Cernusco sul Naviglio 1948. 376-tól
[4] *Graziani:* Ho difeso... 418-tól és Opera omnia. XXXII. 5-től.
[5] Opera omnia. XXXII. 205-től és ugyanott, 161. old.
[6] *Deakin*, II. 54-től.
[7] Ugyanott, 64-től.
[8] *G. Dolfin:* Con Mussolini nella tragedia. Diario del capo della segretaria particolare del Duce 1943–1944. Cenusco sul Naviglio 1949.

ÚJ FASIZMUS

[1] *Dolfin*, 83. old.
[2] *Graziani:* Ho difeso...
[3] *Dolfin*, 55. old.
[4] Az ellenállási mozgalomról hatalmas irodalom született, de a minden pártra, áramlatra és vonatkozásra kitekintő szintézis még várat magára. A régebbi irodalomból: *R. Battaglia:* Storia della Resistenza italiana (8 settember 1943–25 aprile 1945). Torino 1953.; *L. Valiani:* Dell'antifascismo alla Resistenza. Milano 1959.
[5] *Dolfin*, 97. és 142. old.

SALÒ MŰKÖDÉSBEN

[1] *V. Cersosimo:* Dall'istruttoria alla fucilazione. (Storia del Processo di Verona). Garzanti 1949.; *Dolfin*, 114-től és 197-től.
[2] *Dolfin*, 59.; lásd még ugyanott, 115. és 139. old.
[3] Ugyanott, 181. old.
[4] *J. De Launey:* A fasizmus végnapjai.
[5] Opera omnia. XXXII. 209. old.
[6] Lásd: *Battaglia* és *Valiani.*
[7] *Deakin*, II. 158–159. old.
[8] *Dolfin*, 52. old.
[9] Ugyanott, 65. old.
[10] Ugyanott, 89. old.
[11] *Dollmann*, 368-tól; *Anfuso*, 384-től; Mussolini beszéde a San Marco-hadosztály előtt: Opera omnia. XXXII. 84-től.
[12] *Deakin*, II. 186. old.
[13] Az utolsó Hitler–Mussolini-találkozóról: *Anfuso*, 541-től; *Graziani:* Ho difeso... 445-től; Opera omnia. XXXII. 98-tól.

AZ „OLASZ MEGOLDÁS"

[1] Opera omnia. XXXII. 157-től.
[2] Ugyanott, 168-tól.
[3] Ugyanott, 186-tól.
[4] Ugyanott 165. old.
[5] *Deakin*, II. 210-től.
[6] Opera omnia. XXXII. 126-tól.
[7] *Deakin*, II. 266-tól.
[8] Ugyanott, 274-től.
[9] *Anfuso*, 552-től.
[10] *Deakin*, II. 302-től.
[11] *Graziani:* Ho difeso... 511-től.

TARTALOM

Bevezető / 5

MUSSOLINI SZOCIALISTA KORSZAKA

Gyerekkor és ifjúság / 9 Emigráció / 21
Hazatérés / 36 Trento / 43 La Lotta di Classe / 49 Reggio Emilia / 55 Az Avanti! főszerkesztője / 63 A vörös hét / 72

A FASISZTA MOZGALOM

Válság / 76 A háború / 91 A megcsonkított győzelem / 106
Santo Sepolcro tér / 114 Fiume / 123 Választási kudarc és újrakezdés / 127 Fiume eladása / 133
Agrárfasizmus / 141 Terrorizmus vagy politika / 150

A DIKTATÚRA FELÉPÍTÉSE

Most vagy soha! / 160 Alkotmányos fasizmus / 177
Az utolsó választás / 190 A Matteotti-ügy / 194 A diktatúra felé / 207 Mussolini és a rendszer / 220 A csúcson / 240

FORDULAT

A produktivizmustól a falusiasításig / 249
„Új civilizáció" / 253 Válság és válságelhárítás / 260
A korporatív állam / 266 A fasiszta doktrína és a nemzeti egyetértés / 270 Külpolitikai előjátékok / 282
Etiópia / 293 A „Duce" / 303

LEJTŐN

A tengely / 311 Spanyol polgárháború / 317
Az acélpaktum / 325 A háború és a „non bellingerenza" / 339 Hadba lépés / 350 Párhuzamos háború / 354 Látszatsikerek és valóságos vereségek / 363 Végleges katonai vereség / 372 A „belső front" / 381

BUKÁS

Végnapok / 389 Börtön és újra börtön / 398 A „szociális köztársaság" megalakulása / 401 Új fasizmus / 405 Salò működésben / 410 Az „olasz megoldás" / 420

Jegyzetek / 435

A KIADÁSÉRT FELEL A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA
ZRÍNYI NYOMDA, BUDAPEST (86 1419/10)
FELELŐS VEZETŐ VÁGÓ SÁNDORNÉ VEZÉRIGAZGATÓ
A KÖTETET MOHAROS ÉVA SZERKESZTETTE
A BORÍTÓ, A KÖTÉSTERV ÉS A TIPOGRÁFIA KUN GÁBOR MUNKÁJA
MŰSZAKI VEZETŐ BERECZKI GÁBOR
TERJEDELME 27,4 (A/5) ÍV

90 Ft

MUSSOLINI

Benito Mussolini
1883. július 29-én született az olasz-
országi Romagna tartomány Dovio falujában, falusi
kovács első fiaként. Apja a szocialista párt tevékeny helyi
szervezője volt, s a szocialista eszmék lelkesítették ifjú ko-
rában Benitót is. Nézeteiben és életútjában azután sűrűn
következtek a változások. Mint a szerző írja: „Mussolini
volt anarchista-szindikalista, nacionál-szocialista agitátor,
fasiszta pártvezér, puccsista, diktátor, báb-államfő."
Ormos Mária Mussolini 40 kötetes összes művei, a róla
szóló visszaemlékezések és a nagyon gazdag történeti,
életrajzi irodalom alapján kíséri végig ezt a változatos, for-
dulatokban bővelkedő életutat 1945. április 28-ig. Ezen a
napon hajtották végre Mussolini halálos ítéletét, amelyet
az antifasiszta ellenállás harcosai mondtak ki az országot
pusztulásba taszító fasiszta vezér fölött.
A könyv politikai életrajz. A szerző Mussolini eszmei és
politikai nézeteinek alakulása kapcsán bemutatja a korabeli
Olaszország egész szellemi, társadalmi és politikai életét.
Mussolini karrierje és bukása ugyanis elválaszthatatlan volt
az olasz fasizmus előretörésétől, majd csődjétől. Mind-
ennek felidézése ma is érdekes és tanulságos.

KOSSUTH